

dr. Marko Zajc

KJE SE SLOVENSKO NEHA

IN HRVAŠKO ZAČNE

Slovensko-hrvaška meja
v 19. in na začetku 20. stoletja

Modrijan

**KJE SE
SLOVENSKO NEHA**

IN HRVAŠKO ZAČNE

Slovensko-hrvaška meja
v 19. in na začetku 20. stoletja

Avtor **dr. Marko Zajc**

Urednik **Marko Vidic**

Jezikovni pregled **Andreja Mitič Štirn**

Oprema in oblikovanje **Kaja Aleš Luznar**

Računalniški prelom **Dušan Obštetar**

Izdala in založila **Založba Modrijan, d. o. o.**

Za založbo **Branimir Nešović**

Natisnila **Tiskarna Ljubljana, d. d.**

Ljubljana 2006 **Prva izdaja**

V skladu z določili Zakona o avtorski in sorodnih pravicah je brez pisnega dovoljenja založbe prepovedano kakršnokoli reproduciranje te knjige oz. kateregakoli njenih delov.

Knjiga je izšla z denarno pomočjo Agencije za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

341.222(497.4:497.5)(091)
94(497.4/.5)"18/1918"

ZAJC, Marko, 1975-

Kje se slovensko neha in hrvaško začne : slovensko-hrvaška meja
v 19. in na začetku 20. stoletja / Marko Zajc. - 1. izd. -
Ljubljana : Modrijan, 2006

ISBN-10 961-241-142-5

ISBN-13 978-961-241-142-8

230250240

www.modrijan.si

Vsebina

UVOD	11
I. KRALJESTVO SLAVE	
Filološke avtoritete o Slovencih in Hrvatih	21
Josef Dobrovský in Jernej Kopitar o razmerju med Slovenci in Hrvat	21
Herder in Dobrovský	21
Kopitar, Karantanija in Vodnik	23
Spor med Kopitarjem in Dobrovskim o razmerju med Slovenci in Hrvat	26
Začetek karantansko-panonske teorije	29
Šafárik in Kollár o Slovencih in Hrvatih	31
»Mladi« Šafárik	31
»Slovanski prorok, naroda spasitel!«	32
»Stari« Šafárik	34
II. ILIRIZEM	37
Književne razmere v Hrvaški, Slavoniji in Dalmaciji pred začetkom Gajevega delovanja	37
Baročno hrvaštvo	39
Razvoj Gajeve nacionalne integracijske ideologije	41
Kje so pa Hrvati?	41
Gajeva »Zgodovina«	44
Kam s Slovenci?	45
Vrnitev Slovencev	47
Ilirizem plemiškega naroda	49
»Natio croatica«	49
Disertacija	50
Različne interpretacije	52
Gornji Iliri	52
Književne razmere v slovenskih deželah	53
Štajerska mladost	54

Začetki Vrazove razcepljenosti med Zagrebom in Ljubljano	55
Vrazova prva objava v <i>Danici ilirski</i>	58
»Gornja-ilirska podnarječja jesu neke pravilne slovničke forme zaderžala«	
Slovensko pojmovanje ilirske književne enotnosti	59
»Jakob Cerovčan Slovenec s slovenie in Stanko Vraz Ilir iz Velike Ilirije.«	
Dokončen prelom s slovenščino in jezikovni dualizem	61
Delovanje slovenskih ilircev	64
»Znajte, Zagreb stoji na slovenskom zemljištu«	
Vrazovo sprejemanje panonsko-karantanske teorije	65
Slovinci/Iliri – Slovaki/Čehoslovaki	68
Razmerje med politiko in nacionalno ideologijo pri Hrvatih in Srbih pred letom 1848	72
Gajeva uradna in tajna politika	72
Načertanije	74
III. SLOVENSKO-HRVAŠKI ODNOSI IN MEJA V LETIH 1848–50	77
Ideja slovensko-hrvaške zveze v programskih spisih v letih 1848–49	78
Zedinjena Slovenija in zveza s troedino kraljevino	78
Hrvaški programski spisi in Slovenci Med zgodovinskim in naravnim pravom	80
Hrvaški sabor in zahteve po priključitvi slovenskih dežel	82
Slovinci in Utješenovičev program	84
Slovensko-hrvaški odnosi v časopisju v letih 1848–50	86
Pisati v slovenščini ali ilirščini	87
Majar in njegovo videnje jezikovnega problema	89
Jezikovna ali politična zveza	92
IV. SLOVENSKO-HRVAŠKA MEJA V DOBI BACHOVEGA ABSOLUTIZMA	95
Miklošičeva razdelitev jugoslovanskih narodov in književni dogovor	95
Miklošičevi filološki kriteriji za razlikovanje med Slovenci, Hrvati in Srbi	95
Književni dogovor leta 1850	96
Etnografski vidiki slovensko-hrvaške meje v petdesetih letih 19. stoletja	97

Peter Kozler in slovensko-hrvaška meja	97
Karl Czoernig in slovensko-hrvaška meja	103
Fickerjeva interpretacija Czoerniga	107
Hrvati in Srbi ter filološki koncepti razdelitve južnih Slovanov	108
Hrvati so se »hervali«, Srbi so »sužnji (servi)« Starčević proti Karadžiću	109
»Hrvati so prvi uvedli štokavščino« Šulek in Daničić	109
Kukuljevićeva zavrnitev Karadžića in primer njegovega sprejemanja koncepta hrvaških kajkavcev kot Slovencev	110
Slovensko-hrvaška meja in filološki koncept razdelitve južnih Slovanov v petdesetih letih 19. stoletja	112
»Kadno ste dirnuli u serčiku hervatske oduževljenosti – u Zagorje« Problem hrvaških kajkavcev v slovenskem in hrvaškem časopisu za časa neoabsolutizma	112
»V katerih krajih bivajo Slovenci, v katerih Horvati?« Klun-Karadžićeva anketa v letih 1858–59	115
»Krivi put teorije Vuk-Miklošičeve« Hrvaški odmevi na Klun-Karadžićevo anketo	117
»U te osebnosti ne smije dirati ni Hrvat ni Srbin« Filološki koncepti in nacionalna ideologija Franja Račkega	119
Vpliv teze o slovenskem izvoru kajkavskih Hrvatov na slovensko-hrvaške odnose v neoabsolutizmu	120
V. SLOVENSKO-HRVAŠKI ODNOSI IN MEJA V ŠESTDESETIH LETIH 19. STOLETJA	123
Hrvaško historično pravo in njegova razširitev na slovensko etnično ozemlje v šestdesetih letih 19. stoletja	123
Politične razmere v monarhiji ob začetku ustavne dobe	123
Politična situacija na Hrvaškem v začetku ustavne dobe	124
Franjo Rački in hrvaško zgodovinsko pravo	126
Hrvaški državni organi in razširitev hrvaškega državnega prava na slovensko etnično ozemlje	130
Pojav pravašev in njihov odnos do Slovencev	132
Hrvaški časopisi o priključitvi delov slovenskega ozemlja Hrvaški	135
Slovenci in historično pravo v šestdesetih letih 19. stoletja	136
Slovenska historična misel	137
Odnos hrvaške politike do mariborskega programa	139

Problem individualnosti slovenskega jezika pri Slovencih in Hrvatih v prvi polovici šestdesetih let	140
»Što brže stupiti u kolo srpsko-hrvatske književnosti« Rački in Strossmayer o individualnosti slovenskega jezika	140
»Naši profesorji so voli« Franjo Kurelac in slovenščina	142
»Kaj čmo mi s svojo pohlevno slovenščino terdovratniki biti!« Slovensko pristajanje na opustitev slovenskega jezika v začetku šestdesetih let 19. stoletja	143
»Če zdaj vzamemo narodu jezik iz knjige, pahnemo ga v omiki za 50 let nazaj« Levstikova obramba slovenske jezikovne individualnosti leta 1863	145
Ljudevit Gaj o slovenskem jeziku leta 1863	148
»Ali bojimo se, da jim neče počti za rukom samim stvoriti /.../ samostalnu narodnu književnost« Rački in Jagić o slovenskem jeziku in razmerjih med južnoslovanskimi narodi v <i>Književniku</i> v letih 1864–65	149
Hrvati in filološki koncepti v prvi polovici šestdesetih let	151
Srbi in Hrvati	151
Jagić in Rački o kajkavcih	153
Vidiki slovensko-hrvaške meje in politični odnosi za časa uveljavitve dualizma	154
Priprave na dualizem	154
Na poti do hrvaško-ogrske nagodbe	157
Zavrnitev historičnih konceptov pri Slovencih	159
Hrvaški časopisi o povezovanju s Slovenci neposredno pred dualizmom	161
Slovensko-hrvaški politični odnosi in dualizem	162
Tajna politika hrvaških narodnjakov s Srbi	164
Rusi ali Hrvati? Rusofilstvo in odnos do Hrvatov v <i>Slovenskem narodu</i> v letih 1868–70	165
Slovensko-hrvaški spor v akademskem društvu Jug na Dunaju v letih 1868–69	169
VI. SLOVENSKO-HRVAŠKI ODNOSI IN MEJA V SEDEMDESETIH IN OSEMDESETIH LETIH 19. STOLETJA	173
Jugoslovanski sestanek v Ljubljani leta 1870	173

Slovinci pod Ogrsko?	
Okoliščine pred sestankoma v Sisku in Ljubljani	173
»Sada vidim, da Slovenija bila bi posebno tjelo s nama u savezu stojeće, a skupa s nami s Ugarskom. To je dobro /.../«	
Strossmayer in sestanka v Sisku in Ljubljani	176
Slovensko-hrvaški odnosi in slovensko-hrvaška meja v časopisju v letih 1870–74	179
Slovenija kot del troedine kraljevine in neumnosti, ki so zgodovinsko znamenite	
<i>Slovenski narod</i> o hrvaško-slovenski zvezi po jugoslovanskem srečanju decembra 1870	179
Padec Raucha in Rakoviška buna v <i>Slovenskem narodu</i>	181
»Živio dr. Makanec!«	
<i>Slovenski narod</i> in Makančeva opozicija	183
»Odkar je dualizem v monarhiji, je namreč Pešta in Zagreb za nas 'Ausland'«	
Zagrebška univerza tudi slovenska?	185
Slovensko-hrvaški odnosi in slovensko-hrvaška meja v časopisju v letih 1875–78	186
»Slovinci smo od Hrvatov ločeni politično /.../ jezikovno pa nismo« Pravda proti <i>Slovenskem narodu</i> zaradi objav v hrvaškem jeziku leta 1875	189
»Prokleti Kranjac« in njegov jezik	190
Vojska čez Savo v Bosno, Slovinci čez Sotlo na jug	193
»Razdvaja nas Sotla, družī nas kri in kri ni voda« Bleiweisova sedemdesetletnica	198
Politični položaj na Hrvaškem in v slovenskih deželah v letih 1879–80	201
VII. TEZE O KAJKAVSKIH HRVATIH KOT »SLOVENCIH« V LETIH 1870–90	203
Dunajski statistik Adolf Ficker o Slovencih in Hrvatih leta 1869	203
»Izraz srbski ali hrvaški jezik je napačen« Miklošičeva karantansko-panonska teorija in jugoslovanski narodi v sedemdesetih letih 19. stoletja	204
»Sanjarijo, da je kajkavsko narečje hrvaško je že davnej podrla znanstvena filologija našega Miklošiča« Janez Trdina in teza o »slovenstvu« kajkavskih Hrvatov	205
»Duša hrvatskoga naroda« Milčetić in Deželić	207

»Ne mislite, da bi imao volje dirati u osje gnjezdo« Rački, Jagić in <i>Vienac</i> o kajkavcih	208
»Po jeziku je res tako in drugače ni biti ne more; a zgodovina je to vse pre naredila« Levstik in slovensko časopisje o »slovenskem« izvoru kajkavcev	211
»Vi še zmeraj nosite to madžarsko obleko?« Zarnik, surka in Hrvati	212
»Mi Hrvati smo doista čudne sreće /.../ kad nas braća i s lijeva i s desna svojataju« Spor zaradi Šumanove knjige <i>Die Slovenen</i>	215
»Ali je morebiti kdo kedaj kajkavce zahteval za 'zedinjeno Slovenijo'?« Matija Murko o Miklošiču in Hrvatih leta 1883	219
Vloga pojmovanja kajkavskih Hrvatov kot »Slovencev«	220
VIII. »ALPSKO HRVAŠTVO« OD OSEMDESETIH LET 19. STOLETJA DO PRVE SVETOVNE VOJNE	223
Slovinci in hrvaško pravo v osemdesetih letih 19. stoletja	224
Tavčar, njegovo »planinsko-hrvaško komedijantstvo« in začetek Khuenove dobe	224
Istra in pravaši	228
Slovinci in hrvaško državno pravo v devetdesetih letih 19. stoletja	229
Slovenska individualnost pod hrvaškim državnim pravom Fran Podgornik in hrvaško pravo	229
Politične razmere na Hrvaškem v začetku devetdesetih letih 19. stoletja	231
Pravaši in slovenski liberalci	232
»To ime ulazi takodjer pod hrvatsko« Povezovanje slovenske katoliške politične opcije s pravaši in Trsat leta 1898	235
Slovinci in hrvaško državno pravo v zadnjih dveh desetletjih habsburške monarhije	239
Osnovne poteze politične situacije po letu 1900	239
Zveza slovenskega političnega katolicizma in pravašev v letih 1911–1913	242
Slovinci – Hrvati – katoličani	245
IX. NEOILIRIZEM	251
Neoilirizem pred letom 1900	252

»Koliko razlika, kolik napredek v jeziku! Tam 'kranjski', tu Hrvatom umevni čisti slovenski jezik!« Andrej Fekonja	252
»O zlati vek zdaj muzam kranjskim pride!« Okoli Levčevega pravopisa	254
Fran Ilešič in Ivan Prijatelj	256
Za enega zamujena priložnost, za drugega junaško dejanje	256
Kdo je boljši? Vraz ali Prešeren?	259
Socialna demokracija in neoilirizem	264
Socialdemokrati in nacionalno vprašanje	264
Od personalnega principa do Tivolske resolucije	264
Proti unitarnemu jugoslovanstvu	267
Liberalno usmerjeni intelektualci in neoilirizem	268
Bugumil Vošnjak, Ivan Prijatelj in Mihajlo Rostohar	268
Vedina anketa o jugoslovanstvu	271
Vedina anketa skozi prizmo slovensko-hrvaške razmejitve	275
Katoliško usmerjeni intelektualci in neoilirizem	276
X. PROBLEM SLOVENSKO-HRVAŠKE MEJE MED PRVO SVETOVNO VOJNO	279
XI. ŽIVLJENJE OB MEJI IN MIGRACIJE	287
Hrvaški urbani centri kot del obmejnega pasu	287
Prehodnost kranjsko/štajersko-hrvaške meje	288
Kranjsko/štajersko-hrvaška meja pred in po Ilirskih provincah	288
Režim na kranjsko/štajersko-hrvaški meji po letu 1835	291
»Vi imate kontrebantarski tabak!« Tihotapstvo tobaka	292
Zapore na meji zaradi kolere leta 1831	294
Zapore na meji zaradi živinskih bolezni	294
Žumberčani – rojeni trgovci	297
Vpliv meje na migracijske procese	299
Med sezonsko in trajno emigracijo	299
Migracije štajerskih in kranjskih dijakov v srednje šole hrvaških urbanih centrov	301
Primerjava izseljevanja iz slovenskih dežel v hrvaške z izseljevanjem iz hrvaških v slovenske	305

Centri slovenske imigracije na Hrvaškem z vidika slovensko-hrvaške meje	315
XII. »ČEGAV JE ŽUMBERK?«	
Žumberško vprašanje	321
»Sit volk ni kaj prida vreden« Žumberško vprašanje do konca 18. stoletja	322
»Zavlekli tako, da bi nikoli ne bilo ne konca ne kraja« Žumberško vprašanje od začetka 19. stoletja do srede šestdesetih let	329
»Nikar se ne navdušujmo za to anektiranje!« Žumberško vprašanje od konca šestdesetih do konca osemdesetih let 19. stoletja	337
Edini Evropejci brez ustavnih pravic in šumeči gozdovi Žumberško vprašanje od devetdesetih let 19. stoletja do konca habsburške monarhije	347
Popustljivost ali dualizem?	353
Viri in literatura	355
Arhivski viri	355
Literatura	355
Statistični pregledi	381
Zakonodaja	381
Tiskana šolska poročila	381
Stenografski zapisniki	382
Časopisi in revije	383
Fotografije in zemljevidi	384
Imensko kazalo	385

UVOD

Vaška šola je stala na griču, kot pač stojijo vaške šole. Odmor je spustil na plano celo gručo podivjanih človeških mladičev. Brezmejnost petnajstminutne svobode nas je pahnila v tisto nenavadno blaženost, ko bi se najraši razdelil na dvajset delov in se zavlekel v vsako luknjo, splezal na vsako drevo in brcnil vse žoge sveta naenkrat. Brez omejevanja. Življenje brez mej pa se nam je zazdelo dolgočasno. Nekdo je vzel v roke palico in začel risati po drobnem pesku, ki ga je hišnik zjutraj skrbno nasul pred vhodna vrata. Črta na pesku je sčasoma postala ogromen svet. Malce nenavaden je bil in jajčast, a bil je naš svet. Prišel je čas za osnove geopolitike, ali povedano v besednjaku igrišča: začela se je slavna igra »zemljo krast«. Vladarji malih kotičkov našega peščenega sveta so si začeli razdeljevati ozemlje. Nastale so države z nenavadnimi imeni: Rusija, Jugoslavija, Amerika, če omenim samo nekatere. Meje smo določevali sproti. Včasih je Jugoslavija zavzela celotno zemeljsko oblo, spet drugič jo je sosednja Indija povsem okupirala. Peščene države so neusmiljeno razburkale našo domišljijo, ki je bila obenem tudi poslednja meja našega planeta. Skakali smo, vpili, vreščali in goljufali, sklepali pakte in si sproti zmišljevali mednarodne akte. Našo svetovno skupnost je razgnal šele hišnik, ko nas je z grabljami v rokah nagnal na uro matematike. Hudo nam je bilo, ko je nediplomatsko poteptal meje držav, za katere smo se borili do zadnjega diha. Vendar se nismo dali. Prisegli smo, da bomo po pouku igro nadaljevali, kar bi tudi storili, če ne bi snažilka na naš svet parkirala svoj wartburg.

Zgornja zgodbica je nastala junija 2003, ko sem si razbijal glavo, kaj naj napišem za uvod svoje magistrske naloge. Možgani so bili polni znanstvenih definicij, kar je najverjetneje razlog za to, da so prsti na tipkovnici pobegnili daleč v lastno preteklost. Nakar me je prešinilo, kako primarna je človekova potreba po postavljanju meja. In obenem po preseganju le-teh. Tako kot se to dogaja na nivoju posameznika, tako se tudi meje kolektivov oblikujejo mukotrpno in počasi. Skupaj s kolektivi. In če pomislimo, da posameznik večkrat ugotovi, kje je njegova meja šele takrat, ko jo prekorači, si lahko mislimo, kako zapleteno je to pri kolektivih.

Josip Jurčič je decembra 1875 zapisal, da se »/.../ znanostno ne da dokazati, kje se slovensko neha, in kje hrvaško ali srbsko začne«. ¹ Uredniku *Slovenskega*

¹ *Slovenski narod*, 18. 12. 1875.

naroda se to, da Slovenci in Hrvati nimajo natančno določene etnične meje, ni zdelo nič napačnega ali negativnega. Ravno nasprotno. S takšnim stanjem je bil povsem zadovoljen. Pri tem ni bil med slovenskimi intelektualci tistega časa nobena izjema. Ironično rečeno, še vedno se ne ve, kje se »slovensko« začne in »hrvaško« neha. Čeprav v drugačnem kontekstu. A slovenski voditelji tretjega tisočletja nad tem niso tako navdušeni kot Jurčič.

Knjiga, ki je pred vami, predstavlja nekoliko spremenjeno doktorsko nalogo z naslovom *Slovensko-hrvaški odnosi s posebnim ozirom na slovensko-hrvaško mejo 1830–1918*, ki sem jo zagovarjal marca 2006 na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani. Vprašanje slovensko-hrvaške razmejitve v zadnjem stoletju habsburške monarhije me je dobesedno pogoltnilo že leta 2001, ko sem začel z delom mladega raziskovalca na Inštitutu za narodnostna vprašanja v Ljubljani. Kot rezultat je nastala magistrska naloga z naslovom *Problem slovensko-hrvaške meje v 19. stoletju (Žumberško vprašanje)*.

Tisti, ki pričakujejo, da bodo v nadaljevanju brali o meji v Piranskem zalivu, o koritih za rože, meji pri Hotizi in jedrski elektrarni, bodo prav gotovo razočarani. Teh tem ne bo na straneh te knjige že zato, ker pripadajo nekemu drugemu času. Bodo pa našli nekaj drugega: zanimivo predzgodovino tvorbe ideoloških meja med Slovenci in Hrvati v času izoblikovanja modernih nacionalizmov. Dolgoročne posledice tega so ravno problemi, ki polnijo današnje časopise. O meji s Hrvaško v zadnjih desetletjih zgolj naslednja misel: slovensko dojetje južne meje je bilo še za časa SFRJ izredno ambivalentno. Ideološka meja med »nami« in »tistimi na jugu« je bila vseskozi prisotna in se je s približevanjem konca Jugoslavije še krepila. O tem, kakšno naravo je imela, govorijo nekateri primeri iz vsakdanjega življenja. V osemdesetih letih 20. stoletja se je vse bolj na glas govorilo o meji na Kolpi. Večina Slovencev je ta koncept na tihem podpirala. Ko so se poleti ritualno odpravili na priljubljen kotiček ob dalmatinski obali, pa so odhajali na »naše« morje. Na drugi strani hrvaški smučarji na Kravvcu, kar se Slovencev tiče, niso brzeli po »jugoslovanskih« hribih, ampak zgolj po slovenskih. Podobno je bilo s športom. Ko je jugoslovanska nogometna reprezentanca zmagala, so zmagali »naši«. A zmaga Bojana Križaja v slalomu ni bila nikoli jugoslovanska, ampak zgolj slovenska, čeprav mu je za imenom visela kratica JUG. Podoben odnos do Jugoslavije so imeli tudi drugi narodi v skupni državi.

Pisanje o slovensko-hrvaški narodnostni meji v 19. in na začetku 20. stoletja je hkrati pisanje o oblikovanju modernega slovenskega in hrvaškega naroda. Slovensko-hrvaški odnosi so tesno povezani s temeljnimi dilemami slovenskega

nacionalizma v 19. stoletju (vprašanje lastnega jezika, lastne upravne enote itd.). Pri slovenski nacionalni integraciji ima posebno mesto oblikovanje jezika, pri Hrvatih pa državnopravna tradicija. Posledice razlik med nacionalnima gibanjema so tudi nekatere konstante v odnosih obeh narodov. Hrvaško gibanje je veliko stavilo na teritorialno-historični princip, Slovenci pa na naravno-pravni princip. Hrvaško gibanje je imelo ambicijo, da bi znotraj monarhije postalo »središče« jugoslovanskih dežel. Pa naj bo to na jugoslovanski način, ki je priznaval »etnične« narodnosti Slovencev in Srbov, ali pa na pravaški, hrvatocentrični način, ki je hrvaško ime razširil tudi na slovenska in srbska območja. Slovenci enostavno niso imeli osnov, da bi o vlogi slovenstva lahko razvijali podobna čustva. Poleg tega so pokrajinske (deželne) razlike pri Slovencih velikokrat odločilno vplivale na odnos do Hrvatov. Nikakršen slučaj ni, da sta bila tako Stanko Vraz kot novoilirec Fran Ilešič Štajerca. Vraz je bil od hrvaškega kajkavskega knjižnega standarda oddaljen približno toliko kot od »kranjske šprahe«.

V slovenskem zgodovinopisju zadnjih let se pojavljajo mnenja, da je bilo jugoslovanstvo med Slovenci pred balkanskimi vojnami »zgolj manifestativnega pomena«.² Potrebno se je vprašati, kaj sploh pomeni ta sintagma. Gre pri tem za propagiranje jugoslovanskih gesel za potrebo vsakdanje politike, še zlasti v konkretnem nacionalnem boju, ki nima neke substancialnosti? Se pravi, za preračunljivo razglašanje načel jugoslovanstva, v katera se ne verjame, niso pomembna ali relevantna, so pa koristna za mobilizacijo privržencev in zastraševanja nacionalnih nasprotnikov. Po mojem mnenju ni bilo tako. Prepevanje južnoslovanskih pesmi ter plesanje srbskih in hrvaških plesov na narodnih slovesnostih je bilo manifestativno v vsakem pomenu besede. A ni bilo samo to. Ideologi slovenstva so globoko verjeli v Slovence kot pomemben del jugoslovanskega in slovanskega sveta. Bili so ponosni, da nosijo ime Slovenci, za katerega so priznavali, da izhaja iz občega slovanskega imena. Ne samo, da si (jugo)slovanska in slovenska miselnost nista nasprotovali. (Jugo)slovanska miselnost je bila sestavni del slovenske nacionalne ideologije. Včasih celo do te mere, da je ovirala ožje slovenske interese. Do problemov je prišlo v trenutku, ko sta si prišli navzkriž jugoslovanska in slovenska ideologija, se pravi, ko je širša jugoslovanska komponenta od Slovencev terjala prilagajanje do te mere, da se odrečejo atributom lastne narodne samobitnosti (jezika, zahtev po slovenski enoti). Veliko slovenskih ideologov je v različnih obdobjih zagovarjalo »utopitev« v jugoslovanstvu. Pri tem nikoli niso bili uspešni. Slovenska nacionalna integracija

² Igor Grdina, *Slovenci med tradicijo in perspektivo, Politični mozaik 1860–1918*, Ljubljana 2003, str. 218.

je šla svojo pot in je v devetdesetih letih 20. stoletja pomagala izoblikovati samostojno državo.

Dinamično razmerje med slovenskim in jugoslovanskim se je neprestano zrcalilo v slovensko-hrvaških odnosih. Hrvati so predstavljali konkretno vez z južnimi Slovani in slovanskim prostorom nasploh. Jugoslovanstvo v konkretnem smislu pomeni za Slovence bolj ali manj le sodelovanje s Hrvati. Slovenci so bili z njimi v danih razmerah obsojeni na prijateljstvo. Bili so edini sosedje, od katerih se niso čutili ogrožene. Nikakor ne gre zanikati, da je bila ogroženost pred Nemci in Italijani do določene mere realna. Na severu nemški prostor do Severnega morja, na zahodu združena italijanska država, voditelji obeh narodov pa o nekakšnih Slovencih med Trstom in Mariborom niso hoteli niti slišati. Zavede o slabem geopolitičnem položaju je bila med slovenskimi voditelji tako močna, da so zelo redko posumili v nevarnosti, ki jih lahko prinesejo povezave z jugom.

Pri prisotnosti jugoslovanske ideje v slovenskem medijskem prostoru 19. stoletja je treba razlikovati vsaj dva nivoja: različne oblike jugoslovanskih idej se v publicistiki neprestano pojavljajo od samega začetka slovenskih časopisov v predmarčni dobi do konca monarhije. Gre predvsem za književna poročila, potopise, itd., ki propagirajo sorodnost in vzajemnost. Teh inseratov, podlistkov itd. je veliko tudi v dnevnem časopisju. Npr. v prvi polovici osemdesetih let 19. stoletja, ko jugoslovanska ideja ni bila v ospredju. Drugi nivo je konkretno političen in je povezan z interesi političnih skupin po povezovanju. Tukaj so opazna večja nihanja; v času, ko ni bilo političnega interesa po povezovanju, se tudi na straneh časopisov niso pojavljale konkretne povezovalne ideje. Nesporazumi med Slovenci in Hrvati so prišli v ospredje takrat, ko politično povezovanje ni bilo aktualno.

Pri raziskovanju slovensko-hrvaške ideološke meje v 19. stoletju je problematično ravno dejstvo, da so se slovenski voditelji vseskozi izogibali postavljanju meja s Hrvati. Izogibanje zamejevanju s Hrvati v 19. in na začetku 20. stoletja pomeni v ideološkem smislu razširitev slovenskega prostora, željo po preseganju samega sebe, ne pa priložene slovenske popustljivosti. Če bi slovenski ideologi s Hrvati potegnili trdno ideološko mejo, bi se osamili. Zato te ločnice niso definirali. S tem so lažje dojemali celoten južnoslovanski prostor kot »naš« in postajali »večji«. Čas evolucionizma in historicizma »majhnim« namreč ni bil naklonjen. Kljub temu so se slovenske individualnosti dobro zavedali tudi tisti, ki so zagovarjali popolno stapljanje Slovencev z »brati na jugu«. Če so slovenski voditelji prostodušno priznavali, da ne vedo, kje se Slovenci končajo in Hrvati začnejo, so na Štajerskem slovensko-nemško mejo določili do zadnje vaške kolibe.

Opozoriti je treba še na nekaj. Slovenci Srbom in Hrvatom na ideološkem nivoju niso bili tako pomembni kot obratno. Npr.: Ilija Garašanin jih v *Načertanijah* (1844) sploh ne omenja, poljska emigracija jih je puščala izven svojih konceptov, hrvaško-srbska koalicija iz leta 1905 jih je prepuščala Nemcem in Italijanom. Hrvaški in srbski voditelji so na jugoslovanstvo gledali predvsem kot na rešitev na relaciji hrvaško – srbsko. Klub temu so Slovenci imeli določeno vlogo v srbski in hrvaški ideloško-politični zavesti. Glede Srbov imajo največjo vlogo osebne relacije slovenskih slavistov Jerneja Kopitarja in Frana Miklošiča s srbskimi intelektualci, predvsem z Vukom Stefanovićem Karadžićem. Slednji je svoj filološko-nacionalni koncept srbskega naroda zasnoval ravno na temelju Kopitarjevih in Miklošičevih filoloških izhodišč, kar je povzročalo spore s hrvaškim narodnim gibanjem. Slovenci so imeli vlogo tudi v hrvaških integracijskih ideologijah, tako v jugoslovanski, kot tudi v pravaški. Hrvaškim jugoslovanskim ideologom so predstavljali eno izmed genetičnih »plemen« širšega jugoslovanskega naroda, pravašem pa severni del hrvaškega prostora. Vprašanje, kdaj in kako so bili Slovenci pomembni za Hrvate in Srbe v tem obdobju, ostaja predmet prihodnjih raziskav.

Slovensko-hrvaških odnosov z vidika slovensko-hrvaške meje v 19. stoletju ne smemo gledati z današnjega zornega kota. Že pri magistrski nalogi, ki sem jo zagovarjal junija 2003, sem se moral vprašati, kaj je v 19. in na začetku 20. stoletja sploh pomenila sintagma slovensko-hrvaška meja. Je bila to meja med Kranjsko/Štajersko ter Hrvaško in Slavonijo. Kaj pa Istra in Prekmurje? Kako je bilo v tem obdobju z nacionalnimi mejami med Slovenci in Hrvati? Kako so se razlikovale politične, upravne, cerkvene, jezikovne in etnične meje? In mogoče najpomembnejše: kakšno je bilo dojemanje slovensko-hrvaške razmejitve v obravnavanem obdobju? Vsa ta vprašanja laiku zvenijo mogoče nekoliko nepotrebna, saj vendar dandanes vsak ve, kje so Hrvati in kje Slovenci. Ali vsaj misli, da ve. Postavljanje teh vprašanj je izrednega pomena za metodologijo raziskovanja te teme. Brez nenehnega samospraševanja v tem smislu lahko raziskovalec slovensko-hrvaške razmejitve v 19. stoletju hitro podleže skušnjavi in slovensko-hrvaške odnose z ozirom na takratno mejo med obema narodoma obravnava skozi prizmo današnje meje med Republiko Hrvaško in Republiko Slovenijo. S tem pa nehote v rekonstrukcijo preteklosti, ki jo s trdom gradi, vnaša elemente, ki s tistim časom nimajo nič skupnega.

Bolj kot na konkretne politične odnose in stike, sem pozornost v knjigi usmeril na »meje v glavah«, oziroma na pojmovanje slovensko-hrvaških razmerij, ki se je manifestiralo s književnostjo, časopisnimi članki, političnimi koncepti,

peticijami in prošnjami različnim organom oblasti, znanstveno publicistiko itd. Kar se tiče posameznih zgodovinskih razdobj, sem največ energije usmeril v raziskovanje obravnavane problematike v starejših obdobjih (se pravi do začetka ustavne dobe leta 1861). Po mojem mnenju so se takrat v slovensko-hrvaških odnosih glede razmejitve izoblikovali osnovni problemi, ki se vedno znova ob različnih zgodovinskih trenutkih pojavljajo do današnjih dni.

Prvo poglavje, s katerim začenjam vsebinski del naloge, sem začel s Herderjevimi idejami in nadaljeval z mnenjem slavističnih avtoritet o meji med Slovenci in Hrvati. Čeprav sem se časovno navzdol omejil z letom 1830, sem prišel do ugotovitve, da knjiga brez poglobitve v koncepte slovanskih filologov iz celotne prve polovice 19. stoletja, ki so imeli na kasnejši razvoj slovanskih nacionalizmov izredno velik vpliv (predvsem pri »nezgodovinskih« narodih), ne bi zaobjela pomembne dimenzije na ravni odnosa slovensko – hrvaško. Še zlasti je pomembno prepričanje nekaterih filologov o »slovenstvu« kajkavskih Hrvatov.

V drugem poglavju sem se z vidika slovensko-hrvaške razmejitve lotil kompleksnega problema ilirizma. Od začetkov Gajeve ideologije in njegovega odnosa do Slovencev ter Draškovićeve *Disertacije*, do zapletenega problema sprejemanja ilirskih idej s strani Slovencev. Gre za romantično pojmovanje slovenske individualnosti kot del širšega ilirskega naroda, ki se lahko ohrani samo z uporabo ilirskega književnega jezika.

Tretje poglavje se ukvarja z vidiki slovensko-hrvaške meje v letih 1848–49, ko so se odnosi med obema narodoma povzpeli na politično raven. Na tem mestu sem poskusil predstaviti nekatere poglede na vprašanje individualnosti Slovencev in njihovega jezika v političnih programih in časopisju v teh prelomnih letih.

V četrtem poglavju sem se posvetil vidikom slovensko-hrvaške meje v času Bachovega absolutizma, ki so bili, čeprav je politično življenje usahnilo, ključnega pomena za videnje slovensko-hrvaških razmerij. V tem času so delovali etnografi in statistiki Karl Czoernig, Peter Kozler in Adolf Ficker, razplamtela pa se je tudi razprava o »slovenstvu« hrvaških kajkavcev in »srbstvu« štokavcev, ki so jo podžigali nacionalni koncepti Vuka Stefanovića Karadžića in filološki kriteriji Frana Miklošiča.

Peto poglavje je zasidrano v razgibanih šestdesetih letih z začetkom ustavne dobe, z razširitvijo hrvaškega državnega prava na del slovenskega ozemlja, z različnimi koncepti povezovanja med južnimi Slovani (od katerih so nekateri vsebovali tudi ideje o slovenskem prevzemu hrvaškega književnega standarda), z razpravami o federalistični ureditvi monarhije, s pravaškimi idejami

o »planinskih Hrvatih« in pojavom državnega dualizma, ki je še okrepil mejo med Hrvati in Slovenci (razen Istre in Prekmurja).

Obsežno šesto poglavje o slovensko-hrvaških odnosih s posebnim ozirom na slovensko-hrvaško mejo v sedemdesetih in osemdesetih letih sem začel s peripetijami v času jugoslovanskega sestanka v Ljubljani leta 1870, nadaljeval z videnjem slovensko-hrvaške meje v hrvaškem in slovenskem časopisju z glavnimi ideološkimi poudarki (o odnosu do pravašev, o pojmu »prokleti Kranjac«, o zavzemenju za »jugoslovanski« jezik pri Slovencih in geslu »Sotla je voda, ni kri«). Čeprav spada vsebina sedmega poglavja časovno pod prejšnje poglavje, sem izoblikoval posebno problemsko poglavje o dojemanju kajkavskih Hrvatov kot »genetičnih Slovencev«. To prepričanje, ki je bilo med slovenskimi publicisti trdovratno zasidrano, ni postalo izhodišče za politične zahteve do Hrvatov, ravno nasprotno, postalo je pomemben argument za slovensko-hrvaško vzajemnost.

Do začetka osemdesetih let 19. stoletja sem se kljub problemskemu pristopu držal kronološke linije. Po tej datumski prelomnici sem bil soočen z resnim metodološkim problemom. Med delom sem prišel do ugotovitve, da je področje zastavljenega raziskovalnega dela tako široko, da se bo potrebno omejiti le na določene vidike. Odločil sem se, da od začetka osemdesetih let 19. stoletja do prve svetovne vojne obdelam dva fenomena, ki sta imela največji vpliv na dojemanje slovensko-hrvaške meje: »alpsko hrvaštvo« in neoilirizem.

Slovensko sprejemanje hrvaškega državnega prava sem priobčil v osmem poglavju. Predvsem me je zanimal nemogoč odgovor na vprašanje, ali so Slovenci s sprejemanjem hrvaškega prava sprejemali tudi hrvaško narodnost. Večina navdušencev nad hrvaškim pravom se ne bi odpovedala slovenski posebnosti, čeprav so nekateri to posebnost videli znotraj hrvaštva; prav tako se ne bi odrekli slovenskemu jeziku, čeprav bi hkrati sprejeli hrvaški knjižni standard. Pri povezovanju slovenskega političnega katolicizma s pravaši je imela velik vpliv tudi katoliška ideja in želja slovenskih katoliških politikov po organiziranju katoliškega gibanja na Hrvaškem po kranjskem kopitu.

V devetem poglavju sem se posvetil neoilirizmu, torej ideji o sprejetju južnoslovanskega (oziroma hrvaškega) jezikovnega standarda v zadnjih dveh desetletjih pred prvo svetovno vojno. Glede na prejšnja poglavja sem na tem mestu opozoril predvsem na dejstvo, da je bila ta ideja prisotna od samih začetkov slovenskega nacionalizma, v določenih zgodovinskih trenutkih pa je prišla bolj do izraza. Neoilirizma zato ne smemo dojemati kot izoliran pojav, ampak v širšem časovnem kontinuumu. Presenetljivo je predvsem to, da je vladal ravno

v času, ko so Slovenci doživljali razcvet svoje književnosti, po drugi strani pa niso videli realnih perspektiv za izboljšanje svojega stanja.

Deseto poglavje je epilog rdeče niti, ki sem jo vlekel od začetka 19. stoletja do prve svetovne vojne. Na tem mestu so na kratko predstavljene osnovne poteze dogodkov med prvo svetovno vojno, ki so razbili habsburško monarhijo ter Hrvatom in Slovencem (razen Primorske) prinesle novo jugoslovansko državo z novimi problemi. Poudarek je seveda na spremembi statusa nekdanje kranjsko/štajersko-hrvaške meje in odnosu do slovenske individualnosti, ki je zaznamoval politične boje v prvi Jugoslaviji (avtonomisti in jugoslovanski unitaristi) ter vplival na pojmovanje slovensko-hrvaške meje.

V enajstem poglavju sem se odmaknil od elit in se posvetil življenju na širšem območju slovensko-hrvaške meje. Ker sem največ pozornosti iz metodoloških razlogov moral usmeriti v pojmovanje slovensko-hrvaške meje, dimenzijam življenja ob meji in migracijam nisem mogel nameniti toliko pozornosti, kot sem načrtoval na začetku svojega dela. Zato sem v tem poglavju predstavil osnovne probleme in nakazal nekatere smernice nadaljnjega raziskovanja.

Dvanajsto poglavje predstavlja problemski prikaz žumberškega vprašanja, ki sem ga natančneje obdelal že v svoji magistrski nalogi. Problematika nima slučajno zadnjega mesta v knjigi. Najbolj sporno območje na kranjsko-hrvaški meji je burilo duhove od 16. stoletja vse do konca prve svetovne vojne. Bralec bo lahko dojel vso kompleksnost tega vprašanja samo, če se bo seznanil z razvojem slovensko-hrvaških odnosov, opisanem v prejšnjih poglavjih.

Opozoril bi tudi na terminologijo. Slovensko-hrvaška meja v državnopravnem smislu v času habsburške monarhije ni obstajala, zato lahko o slovensko-hrvaški meji v tem času govorimo samo v etničnem in jezikovnem smislu. Ker pa so tudi te kategorije nejasne, sem poskušal v posameznem primeru natančneje razložiti kontekst, v katerem uporabljam te pojme. Prav tako sem se izogibal besednemu sklopu slovensko-hrvaška meja, kadar sem pisal o štajersko-hrvaški in kranjsko-hrvaški meji. Zaradi krajšega pisanja in boljšega razumevanja sem uvedel sintagmo kranjsko/štajersko-hrvaška meja. Pojma Slovenija (razen v smislu Zedinjene Slovenije) prav tako nisem uporabljal, ker na žalost tedanjih slovenskih rodoljubov slovenska upravno-politična enota ni obstajala. Kadar sem hotel izraziti celotno območje, na katerem so takrat živeli Slovenci, sem uporabljal sintagmo slovenske dežele. S tem sem sledil tradiciji v slovenski historiografiji, čeprav se dobro zavedam, da v teh deželah niso živeli samo Slovenci.

Podobne, če ne večje terminološke težave, so s hrvaškim imenom. Hrvaško ime je imelo vsaj dvojen pomen: označevalo je tako ožjo Hrvaško (starejša upo-

raba), kot tudi celotno troedino kraljevino, ki so jo po državnopravni ideologiji sestavljale Hrvaška, Slavonija in Dalmacija. Ker je Dalmacija kljub hrvaškim zahtevam ostala do konca habsburške monarhije v avstrijskem delu monarhije izven območja hrvaške avtonomne oblasti, se je pod pojmom troedina kraljevina večkrat pojmovalo samo Hrvaško in Slavonijo. Kadar sem pisal o ožji Hrvaški, sem večinoma uporabljal izraz provincialna Hrvaška, ki so ga uporabljali sočasni pisci in označuje tisti del (ožje) Hrvaške, ki ni spadal pod vojaško upravo Vojne krajine (zagrebška, varaždinska in križevska županija). Kadar sem omenjal ozemlje, na katerem je troedina kraljevina (tudi troedinica) uveljavljala svojo avtonomijo z nekaterimi elementi državnosti, sem zaradi jasnosti uporabljal izraze Hrvaška in Slavonija (včasih tudi banovina). Po dokončni razpustitvi Vojne krajine leta 1881 spada pod to ime tudi območje nekdanje vojaške oblasti. Besedni sklop hrvaške dežele sem uporabljal za območja, na katerih živijo Hrvati (sem spadajo tudi Istra, Medžimurje in Reka), vendar s tem nisem mislil vseh dežel s hrvaškim prebivalstvom. Zaradi posebnosti in povsem drugačnega razvoja v tej sintagmi nisem zaobjel Hrvatov v Bosni in Hercegovini ter gradiščanskih Hrvatov.

V knjigi se na pomembnih mestih pojavljajo slavistični pojmi kajkavsko (tudi kekavsko), štokavsko in čakavsko. V slavistični tradiciji gre za poimenovanja južnoslovanskih narečnih skupin po vprašalnicah kaj, što in ča. Če odštejemo Slovence, se kajkavsko območje v grobem razteza na zahodu Hrvaške med Dravo in Muro na eni in Kolpo in Savo na drugi strani (razen Žumberka). Kajkavsko narečje se govori tudi v okolici Čabra in Gorskem kotarju. Čakavci obsegajo hrvaško Istro, Reko z okolico, kvarnerske in dalmatinske otoke ter del obale osrednje Dalmacije. Vsa ostala območja na Hrvaškem, v Bosni in Hercegovini, Črni Gori in Srbiji spadajo pod raznoliko skupino štokavskih narečij. Seveda je moderna slavistika te opredelitve v nekaterih momentih preseгла, meje in vloge različnih narečij pa so se s časom spremenile.

Za podporo in nesebično pomoč se zahvaljujem mentorju na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani red. prof. dr. Janezu Cvirnu. Hvala tudi mentorici na Inštitutu za narodnostna vprašanja dr. Veri Kržišnik - Bukić, ki me je vpeljala v raziskovanje zanimive problematike. Najlepša hvala vsem, ki so mi v teh letih pomagali ali me podpirali.

Marko Zajc

I. KRALJESTVO SLAVE

Filološke avtoritete o Slovencih in Hrvatih

Josef Dobrovský in Jernej Kopitar o razmerju med Slovenci in Hrvati

Herder in Dobrovský

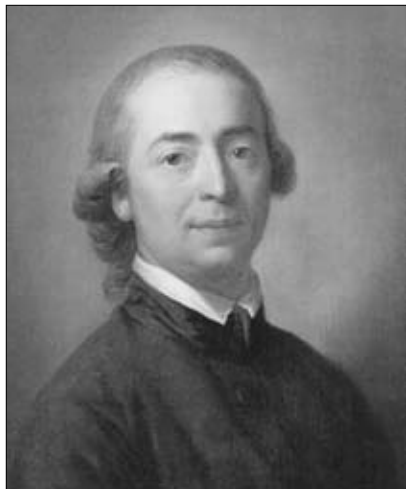
Johann Gottfried Herder (1744–1803) se najbrž ni zavedal, kaj je storil. V *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (1784–91) je pač napisal nekaj pohvalnih odstavkov o Slovanih. V stoletju, na začetku katerega je moral umreti, so prosvetljeni sinovi matere Slave navdušeno citirali njegovo idealno predstavo o miroljubnih, marljivih, skromnih, gostoljubnih, veselih in razigranih Slovanih, ki jih težijo suženjske verige in katerih prihodnost bo zagotovo svetla. Kot da bi bil »svečenik človekoljubja«¹ v prvi vrsti promotor slovanske duše, ne pa razsvetljeni filozof, ki je pisal tudi o nenavadnih stvareh kot so sloga in sožitje ter enakopravnost vseh ljudi in narodov.²

Vsekakor se lahko razprava o ideoloških razsežnostih razmejitve med dvema delčkoma velikega slovanskega sveta začne zgolj s Herderjem in slavističnimi avtoritetami, ki so mu sledile. Herder pa ni pomemben samo zato, ker je o Slovanih lepo pisal. Vplivne so bile predvsem njegove ideje o jeziku kot socialnem fenomenu, ki jih je zvito povezal z narodom kot posebnim individuom. Znotraj tega so ljudje povezani s skupnim lastnostmi, kot so običaji, plesi, tradicija, mitologija, religija in seveda narodna poezija. Ker pa je človek postal človek s pomočjo jezika, je Herder prepričan, da se genij naroda najbolj zrcali skozi fenomen skupnega jezika. Narod-individuum z vsemi svojimi značilnostmi pa se skozi zgodovino razvija. Herder je tako vzpostavil stalni element v nasprotju s prehodnimi pojavnimi oblikami države. Romantični snovalci narodov širom Evrope so njegove teorije o jeziku in narodu pograbili z obema rokama,

¹ Tako naj bi Herderja imenoval Jan Kollár v nekem sonetu leta 1852. Glej: Janko Lokar, *Stališče Bleiweisovih »Novic« glede književnega zedinjenja Slovanov*, Izvestje c. kr. II. državne gimnazije v Ljubljani 1906/1907, Ljubljana 1907, str. 1.

² Glej: Vlasta Švoger, *Recepcija Herdera u hrvatskome narodnom preporodu na temelju Danice ilirske*, Časopis za suvremenu povijest 30, št. 3, Zagreb 1998, str. 458. Članek vsebuje tudi bibliografijo del na temo Herder in Slovani; glej tudi: Holm Sundhaussen, *Der Einfluß der Herderschen Ideen auf die Nationsbildung bei den Völkern der Habsburger Monarchie*, München 1973; glede Slovencev: Štefan Barbarič, *Herder in začetki slovenske romantike*, Slavistična revija 16, 1968, str. 231–256.

vendar so si dovolili pomembno spremembo. Na mesto univerzalnega človeštva pri Herderju so postavili narod v ožjem, etničnem smislu.³

Johann Gottfried Herder

Pojmovanja učenjakov o meji med slovenskim in hrvaškim elementom v drugi polovici 18. in na začetku 19. stoletja, torej v dobi, ki je napovedovala razvoj modernih nacionalnih zavesti, lahko razumemo samo v širšem kontekstu razprav o slovanstvu in slovanskih jezikih oziroma narečjih. Slavistika se je kot mlada veda naslanjala na prepričanje o enem slovanskem jeziku, ki je razpadel na številna narečja. O tem, na katera narečja je ta jezik razpadel, pa so se mnenja kresala. Eno izmed področij, ki je zaposlovalo slaviste, je bilo tudi južnoslovansko, kjer so povzročali zmedo izrazi, kot so: hrvaško, srbsko, slovensko, ilirsko, kranjsko idr.

Tako je »oče slovanske filologije«⁴ Josef Dobrovský v zborniku *Slavin* leta 1806 postavil trditev, da je slovenski jezik samo različica hrvaškega, se pravi, da je imel slovensko in hrvaško kajkavsko narečje za posebno etnično celoto pod hrvaškim imenom. Po drugi strani pa je vse štokavce na hrvaškem enostavno pripisal srbskemu plemenu.⁵

Na Dobrovskega so vplivali nazori nemškega učenjaka Augusta Ludwiga Schläzerja (1735–1809), ki je, prosto po Herderju, vzel jezik za kriterij

³ Ibid., str. 463.

⁴ Josef Dobrovský (1753–1829), češki jezikoslovec, »oče slovanske filologije«, sestavil je prvo sistematično gramatiko češkega jezika. Izdal je slavistična zbornika *Slavin* in *Slovanka* z zgodovinskim, etnografskim in drugim gradivom o slovanskih deželah in narodih ter razpravljal o vprašanih splošningvističnega značaja. Izdal je prvi znanstveni prikaz slovničnega sistema stare cerkvene slovanščine *Institutiones linguae slavicae dialecti veteris* (1822). Bil je središčna osebnost slavistike v prvi četrtini 19. stoletja. Največ zvez z njim je imel Jernej Kopitar, ki je bil nekakšen posrednik med češkim učenjakom in južnimi Slovani (*Enciklopedija Jugoslavije* (EJ) 3, str. 547).

⁵ Nikša Stančić, *Gajeva klasifikacija južnoslavenskih jezika i naroda u vrijeme nastanka »kratke osnove horvatsko-slavenskog pravopisanja« iz 1830. godine*, Radovi, vol. 18, Sveučilište u Zagrebu – Institut za hrvatsku povijest, Zagreb 1985, str. 82. (v nadaljevanju Stančić, *Klasifikacija*); Nikša Stančić, *Gajeva »Još Horvatska ni propala« iz 1832–33*, Zagreb 1989, str. 101 (v nadaljevanju: Stančić, *Gajeva*). Glej tudi: Jože Pogačnik, *Jernej Kopitar in nastanek karantansko-panonske teorije*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, knjiga XIII/I, Novi Sad 1970, str. 422 (v nadaljevanju: Pogačnik, *Kopitar in nastanek*).

ljudstev, zato je zbiral slovnice in slovarje ter na podlagi teh del določal genetično enotnost jezika in s tem tudi enakost običajev in usode. Slovane je postavil v center znanstvenega zanimanja in zagovarjal načelo, da obstaja en slovanski jezik, ki ima devet narečij (rusko, poljsko, češko, lužiško, polabsko, vindsko, hrvaško, bosensko in bolgarsko). Prizadeval si je tudi za razjasnitev vidikov okrog ilirskega (srbohrvaškega) jezika, glede katerega je predlagal kultivacijo bosenskega govora, ki je v središču etničnega ozemlja in naj bi bil zato najbolj čist, jezik »nemških« Slovanov (beri: Slovencev) pa naj bi bil germaniziran.⁶

Josef Dobrovský, »oče slovanske filologije« je Slovence prišteval k Hrvatom (kajkavcem), štokavske Hrvate pa je imel za Srbe.

Kopitar, Karantanija in Vodnik

Trditve Dobrovskega o slovenskem jeziku kot delu hrvaškega so pravzaprav šele razvnele debato, v katero se je leta 1808 dejavno vključil Jernej Kopitar. Kopitarjevi nazori o južnoslovanskih jezikih so izjemno pomembni za razvoj predstav o razliki med slovenskim in hrvaškim etnosom, zato zaslužijo podrobnejšo obravnavo. Razmerje med slovenskim in hrvaškim jezikom je Kopitarja mučilo že pred formulacijo njegove karantansko-panonske teorije, o kateri bo v nadaljevanju še govora. V svoji slovnici (*Grammatik der slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark*, 1808) je sicer še upošteval razdelitev južnoslovanskih narečij po Dobrovškem na dve jezikovni veji: ilirsko, ki obsega Bolgare, Srbe, Bosance, Dalmatince in Dubrovčane, ter na hrvaško, kamor spadajo tudi »Vindi« (Slovinci), vendar je razdelitev opremil z opombo: »Ob podrobni raziskavi se bo mogoče pokazalo kaj drugega.«⁷ Kopitar je zašel v prikrito polemiko z Dobrovskim tudi pri razpravi o izbiri pravopisa za Slovence. Nelogična mu je bila podreditev 700.000 Slovencev (Karantaner-Slaven in Inner-Oesterreich) manj številnim kajkavskim Hrvatom, ki so

⁶ Jože Pogačnik, *Jernej Kopitar*, Ljubljana 1977, str. 53, 54 (v nadaljevanju: Pogačnik, *Kopitar*).

⁷ Jernej Kopitar, *Matija Čop, Izbrano delo*, Ljubljana 1973, opomba 14 na str. 37.

po njegovem šteli zgolj 600.000 duš. Dobrovskega naj bi zmedel politični pojem »Kraljevina Hrvaška«. Opozoril je tudi na pravopisno zmedo, ki je vladala na Hrvaškem, medtem ko je bilo vprašanje slovenskega pravopisa rešeno že 1584. Skupnost, ki se je šele začela oblikovati v narod, se po njegovem mnenju ne bi smela imenovati hrvaška, ampak karantanska.⁸

Karantanizem ni bil Kopitarjeva pogruntavščina. Karantanijo je postavil v središče slovenske zgodovine že Anton Tomaž Linhart, ko je zapisal: »Ne samo današnja Koroška /.../ marveč bivališča vseh Slovanov na jugu Nemčije, ob Savi, Dravi in Muri vse do Ensa in Donave, po Kranjskem, Koroškem, Štajerskem in Avstrijskem /.../ se imenuje v jeziku srednjega veka Karantanija.«⁹ Na priloženem zemljevidu Karantanije pa meje te tvorbe sploh niso narisane. Tako se Sava »izteče« iz zemljevida šele pri Sisku. Poglavitno vlogo pri razvoju karantanizma je imelo mentorstvo Žige Zoisa (1747–1819), ki naj bi ga v raziskovanje geneze slovenskega etničnega subjekta pognala prav kategorija historičnega prava. V pismu hrvaškemu častniku iz Karlovca Filipu Vukasoviću (14. marca 1809) je prvič spregovoril o karantanskih Slovanih in mu predstavil »slovensko« skupino v obsegu, ki ga poznamo iz Kopitarjevih del.¹⁰ Hrvaškemu oficirju je zaupal, da je Kopitar v svoji slovnici dal namig popolnoma novega sistema, ki Hrvate ob Kolpi prišteva h karantanskim Slovanom.¹¹

Štiri dni po miru v Schönbrunn (18. oktobra 1809), ki je obenem pomenil tudi rojstvo Ilirskih provinc, je Kopitar pisal Zoisu o zanimanju Napoleona (v pismu na poli on) za slovenski jezik. Opozoril ga je, da lahko Francozi tudi njega povprašajo o pomenu in zgodovini slovenskega jezika, zato mu je razgrnil rezultate svojih »temeljitih preiskovanj«. Ponovil je tezo o dveh glavnih narečjih na slovanskem jugu, ki ju delita Sava in Kolpa: »/.../ a) Južno, ki ga govore Istrani, Dalmatinci, graničarski Hrvati, Bošnjaki, Srbi, obenem ž njihovimi v Slavonijo in na Ogrsko (Bačka in Banat) se izselivšimi kolonijami /.../ in b) panonsko, h kateremu spadajo notranjeavstrijski, provincijalni Hrva-

⁸ Fran Petre, *Vpliv karantansko-panonske teorije na razplet ilirizma*, Slovenski jezik 4, Ljubljana 1941, str. 112, 113; Pogačnik, *Kopitar in nastanek*, str. 423. O Dobrovskem in Slovencih glej tudi: France Kidrič, *Dobrovský in slovenski prepород njegove dobe*, Ljubljana 1930; Janko Šlebinger, *Dobrovský in Slovenci*, Izvestje c. kr. II. državne gimnazije v Ljubljani 1903/1904, Ljubljana 1904, str. 5–10.

⁹ Anton Tomaž Linhart, *Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije 1 in 2*, Ljubljana 1981, str. 221.

¹⁰ Pogačnik, *Kopitar in nastanek*, str. 426.

¹¹ France Kidrič, ur., *Zoisova korespondenca 1809–1910*, knjiga I, Ljubljana 1941, str. 182 (v nadaljevanju: Kidrič, *Zoisova korespondenca*).

ti in pa Slovani v ogrskih županijah Železno, Zala, Šomod.«¹² »Prisvojitev« kajkavskih Hrvatov je opravičil s tem, da je trditve Dobrovskega obrnil na glavo. Po njegovem kranjsko narečje ni bilo tisto, ki se je oddaljilo od Hrvaškega, ampak si je »hrvatsko prisvojilo mnogo besed od srbskega brata in se oddaljilo na ta način, toda ne v slovnici, od Kranjskega. Kerčelić se sam sprašuje: ali Hrvati morajo biti vendar Hrvati, ne Slovenci, ker se imenujejo Hrvate. In Vodnik naj gleda kako bo razvezal ta voz.« Hrvaškemu jeziku je Kopitar brez slabe vesti odrekel vsako posebnost.¹³ Kar ni v njem slovenskega, pravi, je srbsko, zato je naredil še en korak dlje in je obe južnoslovanski narečji poimenoval s tema dvema imenoma: »južni dialekt bi se dal z Dobrovskim krstiti za srbski, da se dobi naziv, kakor se more severni nazivati slovenski, čeprav naziva nista precizna.«¹⁴

Slovenske posebnosti se je dobro zavedal tudi Valentin Vodnik, na katerega so se Francozi obrnili za pomoč pri poslovanju v slovenskem jeziku. Julija 1811 je poslal francoski vladi posebno promemorijo o pismenosti in gramatiki. Glede na obseg Ilirskih provinc je razdelil jezik v dve narečji: »srbsko in slovensko (slovenzisch)«. Posebnega hrvaškega narečja ni omenjal. Govorci teh dialektov se po Vodniku lahko razumejo brez posebnih težav. Tehnični izrazi in ena petina besed, to naj bi bil ves razloček med njimi. Nauk, ki ga je Vodnik potegnil iz te podobnosti, pa je upošteval samostojni razvoj slovenskega narečja: »Odtod sledi, da naj obe polovici naredita za podlago ljudske izobrazbe vsaka svojo slovnico /.../, ostalo pa prepustita itak jezikoljubnemu Slovanu, ki se bo kmalu usposobil, razumeti svojo sopolovico /.../.«¹⁵

Združitev vseh »Slovencev« v eno narodno skupino je sicer Kopitarju predstavljalo jedro karantanzima, vendar so bili njegovi kulturnopolitični cilji širši. Ali povedano z besedami Jožeta Pogačnika: »Kopitar je v svoj južnoslovanski program včlenil dve temeljni misli: a) jezikovna in kulturna ločitev Srbov od Rusov, in b) jezikovna združitev Srbov in Hrvatov. Prerod in etnično integracijo južnoslovanskih narodov pa je videl le v okviru avstrijske države, ki mu je pomenila branik zoper napoleonizem in islamizem. Ta vizija ga je spremljala

¹² Ibid., str. 126.

¹³ Kidrič, *Zoisova korespondenca*, str. 105.

¹⁴ Ivan Prijatelj, *Slovenščina pod Napoleonom*, Veda 1, Gorica 1911 (v nadaljevanju: Prijatelj, *Slovenščina pod Napoleonom*), str. 127. Prim.: Kidrič, *Zoisova korespondenca*, str. 105. O nedosledni uporabi izraza hrvaški pri Kopitarju glej: Mijo Lončarić, *Kopitar i hrvatski jezik*, Kopitarjev zbornik, Ljubljana 1997, str. 327.

¹⁵ Prijatelj, *Slovenščina pod Napoleonom*, str. 321, 322.

vse življenje /.../.¹⁶ Kopitarjeva vizija treh etničnih jeder med južnimi Slovani (slovensko, srbsko, bolgarsko) je naletela na nepremagljivo oviro v ilirskem gibanju na Hrvaškem, ki je s sprejemom štokavskega standarda razbijalo zamišljeno »slovensko« jedro v okviru karantansko-panonske koncepcije. In ne samo to. Uveljavljanje štokavščine v kajkavski Hrvaški je Kopitarju, ki je bil zagrižen pristaš postopnega razvoja, pomenilo nenormalno trganje jezikovnega razvoja.¹⁷

Energični Kopitar ni bil samo človek besed. Ob pomoči Ignjata Kristjanovića, avtorja slovnice kajkavskega narečja (*Grammatik der kroatischen Mundart*, 1837), je poskušal ohraniti kajkavsko jezikovno-kulturno skupnost. Spodbujal ga je k vzpostavljanju zvez s slovenskim vzhodnoštajerskim okoljem, opozarjal na razlike med »ilirskim« (štokavskim) in »hrvaškim« (kajkavskim) standardom, netil odpor do ilircev (po Ljudevitu Gaju jih je imenoval ludovidi) in poudarjal starost kajkavskega narečja s sklicevanjem na karantansko-panonsko teorijo.¹⁸ Živahne stike je imel tudi z zagrebškim škofom Maksimilianom Vrhovcem, ki je Kopitarju sicer pošiljal starejšo (štokavsko) hrvaško literaturo, vendar je ta vztrajal pri približevanju kajkavskega narečja štokavščini.¹⁹

Spor med Kopitarjem in Dobrovskim o razmerju med Slovenci in Hrvati

Kopitarjev odnos do Hrvatov najbolj odkrito prikazuje njegova obsežna korespondenca. V enem izmed prvih pisem Dobrovskemu 6. februarja 1809 je mladi jezikoslovec starejšega kolega še spoštljivo spraševal, kakšne so meje hrvaškega dialektja in kdo so Hrvati.²⁰ Spoštovanju navkljub pa je vseeno razgrnil svoje mnenje s tem, ko je povzel »zgodovino« in Trubarja s trditvijo, da so se pravi Hrvati naselili v sodobni Dalmaciji, del pa naj bi jih ostal v Slavoniji. To ga je privedlo do retoričnega vprašanja, ali spadata slavonski in dalmatinski dialekt v isto kategorijo. Provincialni Hrvati nosijo po njegovem hrvaško ime samo kakih 200 let, pa še to zgolj v geografskem in ne etnografskem smislu.

¹⁶ Pogačnik, *Kopitar in nastanek*, str. 426.

¹⁷ Pogačnik, *Kopitar*, str. 106–108.

¹⁸ Ibid. Glej tudi: Jože Pogačnik, *Na križiščih zgodovine*, Ljubljana 1981, str. 80.

¹⁹ Vladimir Horvat, *Jernej Kopitar i zagrebački biskup Maksimilijan Vrhovac*, Kopitarjev zbornik, str. 516.

²⁰ Vatroslav Jagić, ur., *Briefwechsel zwischen Dobrowský und Kopitar (1808–1828)*, Berlin 1885, str. 33 (V nadaljevanju: *Briefwechsel Dobrowský – Kopitar*). Primerjaj: Prijatelj, *Slovenščina pod Napoleonom*, str. 324.

Trubar naj bi to dobro vedel, saj je provincialne Hrvate imenoval »unteren Winden«, medtem ko je imel Kranjce, Korošce in Štajerce za »oberen Winden«.²¹ Z obema deloma plemena pa resnični Hrvati nimajo nobene zveze: »Res utegnejo ti zgornji in spodnji Slovenci pripadati po jeziku k enemu razpolu, samo da naj se ta ne imenuje po Hrvatih, ki so v Dalmaciji in nič ne prispevajo k tem poznamenovanju. – Ali ne tako? Kaj ko bi krstili ta razpol karantanski? Panonski bi bilo dvoumno.«²²

Dobrovský nad Kopitarjevim »brisanjem« provincialnih Hrvatov ni bil navdušen, čeprav je v pismu z dne 13. marca 1809 priznal, da je zadeva še vedno v zraku: »Kje je meja hrvatskemu narečju? Oj, sam bi rad /.../ da si znam odgovoriti na to.«²³ Kljub temu je prostodušno priznal, da se mu je hrvaščina »bolj priljubila nego slovenščina in korotanščina, zato ker je Hrvat narodopisno ime in znači ono pleme, ki se je zvalo tako, predno se je preselilo tja.«²⁴ Slovenci so bili zanj zgolj postranska veja Hrvatov, ki so se »menda« preselili z Avari še pred Hrvati: »Zdi se, da so se Kranjci kot odrastek Hrvatov z ali pod Obri nekaj prej preselili na jug nego Hrvati, ki so bili pod Heraklejem sprejeti v Dalmacijo.«²⁵ Dobrovský je v nadaljevanju še Kopitarja spomnil, da Panonci in Veneti, s katerimi povezuje ime Winden, niso bili Slovani. S tem pa je izrazil prepričanje, da se ne strinja s panonskim in vindskim imenom kot označevalcem za Slovence.²⁶

Kopitar mu ni ostal dolžen. 7. aprila 1809 je še ostreje izrazil svoje stališče: »Pravi Hrvati, katerim pristojta to ime genetično, so onkraj Kolpe v zgornji Dalmaciji in današnji graničarski Hrvatski, po vsej zgodovini. Slovani tostran

²¹ Ibid. Trubar je svoja dela poleg Slovincem na Kranjskem, Koroškem, Štajerskem, Goriškem in Istri namenil tudi Bežjakom na »ogrskem slovenskem« med Kolpo in Dravo, se pravi na območju, ki je kasneje postalo znano pod imenom Provincialna Hrvaška. Kljub temu jih ni povsem izenačeval z ostalimi Slovenci. Odnos slovenskih protestantskih piscev do Bežjakov v obdobju, ko se je hrvaško ime počasi selilo na sever, je vsekakor problematičen. Po eni strani odkrivajo razlike med Bežjaki in ostalimi Slovenci, po drugi pa jih nikoli ne označujejo za Hrvate, v nemščini jih namreč imenujejo »Windische« kot ostale Slovence. Nenazadnje je slovensko ime »Slovinci«, »Slovenski«) izpričano v kajkavski književnosti za poimenovanje lastnega jezika. Več o tem: Janez Rotar, *Trubar in Južni Slovani*, Ljubljana 1988, str. 301–308.

²² Prijatelj, *Slovenščina pod Napoleonom*, str. 321. O odnosu Kopitar – Dobrovský glej tudi: Norbert Nübler, *Einiges über Jernej Kopitar und Josef Dobrovský*, str. 436 v: Jože Toporišič, ur., *Kopitarjev zbornik*, Ljubljana 1997 (v nadaljevanju: *Kopitarjev zbornik*).

²³ Josip Marn, ur., *Kopitarjeva spomenica*, Ljubljana 1880, str. 39 (v nadaljevanju: *Kopitarjeva spomenica*).

²⁴ Ibid., str. 39

²⁵ Prijatelj, *Slovenščina pod Napoleonom*, str. 325.

²⁶ Ibid. Prim.: *Briefwechsel Dobrovský – Kopitar*, str. 44.

Kolpe pri Zagrebu in globje v panonskem kotu niso genetično nikaki Hrvati, ampak samo izza Fredinanda I. geografski.«²⁷ Medtem je izšla Kopitarjeva slovnica. Dobrovský je v pismu z dne 1. januarja 1810 komentiral Kopitarjeve pripombe o Hrvatih na način, ki kaže na to, da je imel češki slavist pred očmi predvsem svoje koncepte: »Domorodni-topli napad na mojega Slavina mi je izsilil smeh. Približati in s hrvatskim zamenjati vendar ni eno in isto /.../. Kranjci naj bi si šteli v čast imenovati se Hrvate, saj se vendar ne bodo sramovali svojega porekla.« Kljub temu Kranjci ne bi smeli zaničevati svojega narečja, samo ponosni ne bi smeli biti na to, da so sprejeli nemške običaje in besede. Prav tako ne bi imel nič proti, »ako bi bili Čehi podrejeni Slovakom, ako bi Slovak samo ne bilo tako obče /.../ sedaj nočejo biti Kranjci Hrvati, ker nosijo nemške suknje /.../.« Zaključil pa je s pozivom, ki se ga bo še neštetokrat slišalo v slovensko-hrvaških debatah: »Napravite si vendar poprej ljudje en književni jezik!«²⁸ Kopitarja to ni ganilo in je v pismu v začetku februarja 1810 zopet poudaril, da so Hrvati severno od Kolpe genetično Vindi, Slovenci (Slovénzi).²⁹ Dobrovský je v odgovoru z dne 6. marca 1810 zopet pokazal, da ima slovensko in slovaško ime zgolj za ostanek splošnega pojmovanja Slovanov, zato je po njegovo boljše, če že hočemo imeti specifična imena, da se imenuje Hrvate tako, kot se sami imenujejo. Saj so tudi Čehi v bistvu Slovaki, se pravi Slovani. »/.../ kaj je doseženo s tem, ako Slovane imenujem Slovane, Slovake, Slovence /.../ to je ako imenujem Slovane Slovane. Kranjci so mešanica (ako hočete) Slovanov pod Obri in k njim na novo priselivši se Hrvatov, zato ne tako čisti Hrvati kakor Zagrebčani. Hrvati so tedaj prehodni člen v zvezi med Slovenci in Srbi.«³⁰ Sedmega junija 1811 je Kopitar Zoisu predstavljal za slavistiko zagretega štajerskega duhovnika Jaklina, ki bi rad stopil v stik z ljubljanskimi slavisti. Skrbelo ga je, da bi ga užalila »kranjska gizdavost«, zato je prosil Zoisa, naj pripravi teren za vljudno komunikacijo. Ob tem se mu je odkritosrčno zapisalo: »Skupaj moramo držati, kar nas spada skupaj. Tudi provincialno Hrvatsko in zapadno Ogrsko si moramo še priboriti!«³¹

Spor Dobrovškega in Kopitarja glede razmerja med slovenskim in hrvaškim je imel drugačno obeležje kot kasnejši prepiri o tem, ali so kajkavci etnografsko Slovenci ali Hrvati, čemur bo več pozornosti namenjeno v nadaljevanju.

²⁷ Ibid. Prim.: *Briefwechsel Dobrovský – Kopitar*, str. 55.

²⁸ Ibid., str. 326. Prim.: *Briefwechsel Dobrovský – Kopitar*, str. 80.

²⁹ *Briefwechsel Dobrovský – Kopitar*, str. 85.

³⁰ Prijatelj, *Slovenščina pod Napoleonom*, str. 327.

³¹ Prijatelj, *Slovenščina pod Napoleonom*, str. 424.

V osnovnih potezah sta se oba slavista strinjala. Oba sta bila prepričana, da spadajo provincialni Hrvati in Slovenci k eni jezikovni skupini. Razhajala sta se samo v poimenovanju te skupine in v interpretaciji zgodovine južnoslovanskih narodov.

Začetek karantansko-panonske teorije

Kopitar je bil iskreno zavezan kritični znanosti. Kljub temu se je njegova karantansko-panonska teorija začela oblikovati na podlagi etnične razdelitve južnih Slovanov, ki pa je imela poleg znanstvenih tudi kulturno-politične razloge. Svojo razdelitev etničnih skupnosti na slovanskem jugu je prvič razgrnil javnosti leta 1811 v recenziji *Slavische Sprachkunde* v reviji *Annalen für Literatur und Kunst*. Tako kot v korespondenci z Dobrovskim je razdelil južne Slovane na dva jezika (Sprache): na sloveno-srbskega oz. ilirskega, kamor je štel prebivalce južne Ogrske, Bolgarije, Slavonije, Srbije, Bosne, Dalmacije, Vojne krajine in Istre ter na slovenskega, ki ga Nemci imenujejo »windisch«, kamor je prištel Kranjce, Korošce, Spodnje Štajerce, provincialne Hrvate in prebivalce zahodne Ogrske.³² V nadaljevanju je pripomnil, da vsi slovanski jeziki niso v položaju državnega jezika s skupno vsakodnevno uporabo. Slovenski in sloveno-srbski naj bi to postala v prihodnosti.³³

Videli smo že, da se je Kopitar veliko ukvarjal z zamejitvijo »slovenskega« prostora, pri čemer se je opiral na etnik Slovan. Po njegovem mnenju so bili najstarejši prebivalci južnoslovanskega prostora karantanski Slovani v zgornjem Podonavju in Bolgari v spodnjem Podonavju. Za jezik karantansko-slovenskega dela pravi, da se odlikuje po čistosti in da je od vseh slovanskih narečij starocerkveni slovanščini najbližji: »Jezik slovenskega kmeta je čist, če pa se temu dodajo še provincialni Hrvati, je to narečje najčistejše od vseh slovanskih narečij.«³⁴ Da bi podprl starost slovenskega jezika je v njem iskal arhaizme, ki jih drugi slovanski jeziki ne poznajo, kot je beseda »kršenica«. Karantance je enačil s sodobnimi Slovenci, te pa je spet poistovetil s Slovani. Preko slovanskega imena je prišel do obsežnega prostora, ki se je v glavnih obrisih pokrival z nekdanjo Karantanijo in Kocljevo Panonijo. T. i. slavjanoserbsko narečje v Slavoniji, pri katerem naj bi že samo ime kazalo, da gre za slovenščino, se logično sicer ni skladalo z njegovimi nazori, vendar je bil prepričan, da gre za star

³² Pogačnik, *Kopitar in nastanek*, str. 422.

³³ Franz Miklosich, ur., *Barth. Kopitars kleinere Schriften*, Wien 1857, str. 40.

³⁴ Alenka Šivic - Dular, *Jernej Kopitar in panonska teorija*, (v: *Jernej Kopitar v Vukovem letu*, Ljubljana 1987, str. 28, v nadaljevanju: Šivic - Dular, *Jernej Kopitar in panonska teorija*).

slovenski jezik, nekoliko spremenjen zaradi hrvaških in srbskih kolonij. Slavonci so po njegovem le srbski kolonisti, ki vseeno poznajo povsem slovenski besedi kruh in pres (brez).³⁵

Bistvo karantansko-panonske teorije (takšno ime je dobila kasneje³⁶) je v trditvi, da je okoli leta 863 eno slovansko narečje postalo splošni knjižni jezik vseh Slovanov. Seveda gre za narečje, ki so ga govorili predniki avstrijskih Slovanov. Starocerkvenoslovanščina je za Kopitarja narečje prostora južno od Donave, ki sta ga brata Ciril in Metod izmed vseh slovanskih narečij povzdignila v knjižnega. Še več. Prepričan je bil, da je izmed treh južnoslovanskih narečij (t. j. bolgarščine, srbščine in vindščine) prav vindščina neposredni potomec tistega narečja, ki je bil osnova starocerkvenoslovanščine.³⁷ Kopitar je pri tem konceptu, ki ga je prvič javnosti predstavil leta 1822, vztrajal do konca svojega življenja. Vztrajal je tudi pri misli o Slovencih kot središču južnoslovanske kulture. »Avstrija, ki je po svoji relativni večini slovanska država, bi morala dati slovanskemu svetu idejno in kulturno središče. V jedru takšne državne tvorbe bi bili Slovenci, ki so bili po Kopitarju začetniki odrešitve in usode vseh južnoslovanskih narodov.«³⁸ Dobrovský te teorije ni podpiral, bil je prepričan, da starocerkvenoslovanščina temelji na govoru solunske okolice, kljub temu je klasificiral slovenski jezik in jezik provincialnih Hrvatov v eno skupino.

Panonsko teorijo je kasneje slavistična kritika zavrgla, novejše raziskave pa se v določenem smislu vračajo na Kopitarjeva izhodišča. Že Pogačnik je zapisal, da se je teorija opirala na določene realne premise, vendar je prenašlo hite la k sklepom. Panonizmi, ki jih je Kopitar navajal kot dokaze za karantansko-panonsko teorijo, naj bi kazali zgolj na to, da je v srednjem Podonavju začel nastajati nov kulturni jezik.³⁹ Ruska slavistka Ljubov Viktorovna Kurkina je v *Kopitarjevem zborniku* (1996) opozorila, da se v razpravah o slovanski lingvogenezi »preraja« stara teorija donavske pradomovine Slovanov, »Panonija pa se obravnava kot izhodiščno slovansko področje. V paleoslavistiki se izraža misel o možni ustvaritvi prvih spomenikov pismenosti na področju Velike Moravske.«⁴⁰

³⁵ Ibid., str. 28.

³⁶ Izraz je uporabljal Miklošič. Glej: Alenka Šivic - Dular, *Pojem panonskoslovenski pri Miklošiču*, Miklošičev zbornik, Ljubljana 1991, str. 354.

³⁷ Šivic - Dular, *Jernej Kopitar in panonska teorija*, str. 29. Prim.: Rajko Nahtigal, ur., *Jerneja Kopitarja spisov II. del*, 1. knjiga, Ljubljana 1944, str. 188.

³⁸ Pogačnik, *Kopitar in nastanek*, str. 429. O Kopitarjevem avstroslavizmu glej tudi: Stanislav Hafner, *Jernej Kopitar kot avstroslavist*, Kopitarjev zbornik, str. 23.

³⁹ Ibid., str. 428.

⁴⁰ L. V. Kurkina, *Kopitarjeva panonska teorija v luči sodobnih raziskav, povzetek*, Kopitarjev zbornik, str. 248.

Karantansko-panonska teorija si je zaradi Kopitarjevega slovesa pridobila velik vpliv. Vlogi te teorije, v jedru katere je prepričanje o kajkavskih Hrvatih kot »etnografskih« Slovincih, na razne oblike jezikovnih, kulturnih in političnih konceptov ideološkega razmejevanja v južnoslovanskem prostoru, je v nadaljevanju namenjena posebna pozornost.

Šafárik in Kollár o Slovincih in Hrvatih

»Mladi« Šafárik

Tretje desetletje 19. stoletja je prineslo novo zvezdo na slavističnem nebu. Pavol Jozef Šafárik⁴¹ je leta 1826 izdal legendarno delo *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten*, ki je za »preporoditelje« slovan-
skih narodov postalo »biblija«. V tej razpravi je Šafárik prvič podal kulturno podo-
bo celega slovanskega sveta. Zagovarjal je idejo o Slovanih kot jezikovni celo-
ti, ki je tudi posebna kulturna in duhovna celota.⁴² Mladi Šafárik se je v tem
delu povsem strinjal z Dobrovskim o nastanku straocerkvenoslovanščine v
okolici Soluna (kasneje je sprejel panonsko teorijo⁴³), v debati o provincialnih
Hrvatih pa se je od njega oddaljil. Tako kot Kopitar in Dobrovský je bil tudi Šafá-
rik pristaš ideje o Kranjcih, Korošcih, spodnjih Štajercih in provincialnih Hrv-
atih kot eni jezikovni celoti. Glede imena te skupine pa je pritrdil Kopitarju. V
poglavju o usodi jezika in literature Hrvatov je zapisal, da je jezik v zagrebški,
križevski in varaždinski županiji podoben slovenskemu in je zgolj njegova raz-
ličica.⁴⁴ Šafárik je bil prepričan, da sta na slovanskem jugu samo dva naroda:
slovenski in srbski. Za Srbe je imel vse pravoslavne Slované na Balkanu vklju-
čno z Bolgari, ki jih je imenoval Slavosrbe (Slavoserben griechischen Ritus). Što-
kavske Hrvate pa je označil za katoliške Slavoserbe (katolischen Slavoserben).
Na podlagi zgodovinskih virov je Šafárik ugotovil, da so Hrvati naselili del ta-
kratne Dalmacije in Hrvaške do Gvozda.⁴⁵ Sodeč po Konstantinu Porfirogenetu,

⁴¹ Uporabljena je slovaška oblika imena (Šafárik) in ne češka (Šafařik), razen v citatih.

⁴² Jonatan Vinkler, *Pavel Josef Šafárik, Slovanski narodopis*, diplomsko delo, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezika in književnosti, Ljubljana 1999, str. 288, 289 (v nadaljevanju: *Slovanski narodopis*).

⁴³ Šafárik se je s Kopitarjem strastno prepiral o izvoru starocerkvenoslovanščine dokler ni v delu *Über den Ursprung und die Heimat des Glagolitismus* sprejel karantansko-panonsko teorijo. O debati med slavistoma glej: *Kopitarjeva spomenica*, str. 53; Rudolf Kuchar, *J. Kopitar a P. J. Šafárik*, Kopitarjev zbornik, str. 473.

⁴⁴ Paul Joseph Schaffarik, *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten*, Ofen (t. j. Pešta), 1826, str. 265 (v nadaljevanju: Šafárik, *Geschichte*).

⁴⁵ Stančić, *Gajevo*, str. 103.

trdi Šafárik, bi morali imeti Hrvate za posebno pleme, medtem ko se po njegovih izkušnjah ta jezik po gramatiki in leksiki ne razlikuje dovolj od srbskega. Provincialni Hrvat, ki se sedaj imenuje kratko malo Hrvat, se tako geografsko imenuje še ne tristo let, pred tem pa se ga je štelo k vinskih Slovincem (Windischen Slowenzen), kamor po jeziku še danes spada.⁴⁶ Kako malo je cenil

Pavel Josef Šafárik je bil prepričan, da sta na slovanskem jugu samo dva naroda: slovenski in srbski.

1824: »Kakšna je razlika med Slovenci (Vindi) in Harvati (Wasserkroaten) za Donavo? /.../ Če se Slovenci in Wasserkroati⁴⁹ ločijo drug od drugega, koliko je na Ogrskem prvih in koliko drugih.«⁵⁰

»Slovanski prorok, naroda spasilnik!«⁵¹

Naslednji v vrsti predmarčnih slavističnih avtoritet, ki je bistveno vplival na pojmovanje slovensko-hrvaških relacij, je Šafárikov prijatelj in sonarodnjak Jan Kollár.⁵² Leta 1830 je dal v tisk svoje delo o imenih, poreklu in »starožitnostih«

hrvaško tradicijo in ime, dokazuje naslednja pripomba: »Kako večpomenska in nestalna je beseda Hrvaška in hrvaško na osnovi starejše zgodovine in naših izkušenj, je povedano že v točki 26.«⁴⁷

Sicer se Šafárik, v času ko je zbiral gradivo za *Slovanski zemljevid*, tudi za Slovence ni pretirano zanimal, kar je razvidno iz pisma Janu Kollárju z dne 11. avgusta 1823, ko mu je priporočil, naj se s Slovenci nikar preveč ne obremenjuje: »Karto Ogrske lahko izpustite, ravno tako karto Češke, Moravske, pa tudi za Štajersko in Kranjsko se nikar preveč ne trudite /.../.«⁴⁸ Kljub temu ga je slovensko-hrvaška problematika zaposlovala, kar se kaže v pismu Kollárju z dne 21. januarja

⁴⁶ Šafárik, *Geschichte*, str. 235. Prim: Nikša Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb 2002, str. 121 (v nadaljevanju: Stančić, *Hrvatska nacija*).

⁴⁷ Stančić, *Gajeva*, str. 103, prim.: Šafárik, *Geschichte*, str. 265.

⁴⁸ *Slovanski narodopis*, str. 300.

⁴⁹ Gradiščanski Hrvati.

⁵⁰ *Slovanski narodopis*, str. 301.

⁵¹ Gre za prvo vrstico iz Vrazovega slovenskega soneta *Kolar*, glej: Petre, *Poizkus*, str. 65.

⁵² Za več biografskih podatkov glej tudi starejšo literaturo: Matija Murko, *Jan Kollár*, Letopis Matice slovenske (LMS), 1894, str. 63–137; Jan Kollár (prir. Stjepan Bosanac), *Vienac*, 11.5., 18. 5. in 2. 6. 1891.

slovanskega »naroda« in njegovih »plemen«. Osnovno idejo, ki je predstavljala novost v pojmovanju razmerja med različnimi deli slovanskega sveta, je obelodanil kar v eni opombi. Zavrnil je tako misli o politični združitvi slovanskih narodov kot tudi ideje o enem knjižnem jeziku za vse Slovane. Po njegovem mnenju obstaja en slovanski narod z enim jezikom, ki se deli na štiri plemena s posameznimi narečji. Vsako pleme bi moralo ustvariti svoj knjižni jezik. Med temi bi morali vzpostaviti sistem posebnih vezi, kar je Kollár imenoval slovanska vzajemnost (wzágemnost, reciprocitas, Gegenseitikeiten – kasneje: Wechselseitigkeit).⁵³ Kollárjeva »štiri plemena« iz leta 1830 so bila seveda rusko, poljsko, češko in srbsko. Pod zadnjim je enostavno združil vse južne Slovane. Uporaba srbskega imena je sledila slavistični tradiciji (Dobrovský, Šafárik), vendar dobi pri Kollárju širši pomen, saj vključuje tudi slovensko in bolgarsko komponento.⁵⁴

Jan Kollár je Slovane razdelil na štiri plemena: rusko, poljsko, češko in srbsko (ali ilirsko).

Svoje ideje o vzajemnosti je Kollár natančneje formuliral v najbolj znanem delu *O literarni vzajemnosti Slovanov* (v češčini leta 1836, razširjena verzija v nemščini leta 1837). V tem spisu je najbrž pod vplivom svojih stikov z Ljudevitom Gajem⁵⁵ deloma zamenjal srbsko ime z ilirskim, vendar pri tem še zdaleč ni bil dosleden. Simptomatičen je pri tem zaključek sklepnega poglavja, kjer je navdušujoče vzklikal slovanskim stikom: »Srb ali Ilir naj ni samo Srb, ampak Slavorb! Naj ne kupuje in ne bere samo srbskih, ampak tudi poljska, ruska, češka dela.«⁵⁶ Pri citiranem vzkliku ilirskega

⁵³ Jan Kollár, *Rozprawy o gmenách, počátkách i starožitnostech narodu Slawenského*, Budjňě 1830, str. 346.

⁵⁴ Stančič, *Gajeva*, str. 84. Prim.: Jože Pogačnik, *Zgodovina slovenskega slovstva III, Klasika in romantika*, Maribor 1969, str. 65 (v nadaljevanju: Pogačnik, *Zgodovina slovenskega slovstva III*). Glej tudi: Jelena Milojković Djurić, *Panslavism and national identity*, New York 1994, str. 8 (v nadaljevanju: Milojković Djurić, *Panslavism*).

⁵⁵ Tako meni Nikša Stančič, *ibid.* Fran Ilešič je že 1900 opozoril, da je Kollár v češkem izvirniku uporabil srbsko, v nemškem prevodu pa ilirsko ime za južne Slovane. Glej: Fran Ilešič, *Prešeren in slovanstvo*, Ljubljana 1900, str. 15.

⁵⁶ Jan Kollár, *Sklepni poglavji iz razprave o slovanski vzajemnosti*, Glasnik Slovenske matice (GSM) 17, 1993, str. 60. Prim.: Johann Kollár, *Ueber literarische Wechselseitigkeit der Slawen*, Pesth 1837, str. 130.

imena ne uporablja kot nadomestek, ampak kot sinonim za srbsko ime. Kollárju je bil očitno pomembnejši model štirih slovanskih narečij kot pa ukvarjanje s pravim imenom za južnoslovansko skupino. Njegova delitev Slovanov na štiri plemena in narečja je vzniknila iz okolja slovaške protestantske inteligence, ki je v tistem trenutku sprejemala češko nacionalno idejo.⁵⁷ Združitev Čehov in Slovakov v eno (češko) skupino s češkim jezikom je Kollár opravičil z občo klasifikacijo, ki je slovanske narode in jezike razdelila v velike skupine.⁵⁸

»Stari« Šafárik

Od vseh naštetih slavističnih avtoritet je mnenja glede južnoslovanskih narodov in jezikov najbolj spreminjal Šafárik. Mnenja »starega« Šafárika se od »mladega« najbolj razlikujejo ravno na relaciji slovensko – hrvaško. Če je leta 1826 trobil v isti rog s Dobrovskim in Kopitarjem o enem narečju na slovenskem in kajkavsko-hrvaškem območju, je leta 1842 v knjigi *Slovanski narodopis* (*Slowanský národopis*) med obema elementoma potegnil jasno ločnico. Razmere na slovanskem jugu so se v tem času znatno spremenile, zaznamoval jih je predvsem razmah ilirizma in delovanje Vuka Stefanovića Karadžića. Šafárik je razvoj sicer upošteval, vendar si ga je razložil v skladu s svojim prepričanjem. Že na prvi pogled je očitna uporaba sintagme »ilirski govor« za južnoslovanski jezik. Po njegovem se v teh krajih govori »/.../ isti slovanski govor, ki se deli na tri zelo sorodna narečja. Ta govor moremo najustrezneje poimenovati z že ustaljenim poimenovanjem ilirski govor.«⁵⁹ Omenil je tudi, da se govorce tega območja ponavadi poimenuje z narodnimi imeni Srbi, Hrvati in Slovenci, pri čemer je za slovensko narečje uporabil karantansko ime, ki se mu je zdelo »starožitnejše«.⁶⁰

S pomočjo informatorjev je Šafárik natančno določil meje med posameznimi južnoslovanskimi narečji. Problem hrvaškega narečja je rešil enostavno z omejitvijo na kajkavsko Hrvaško, glede odnosa hrvaško – srbsko pa je zadržal mnenje o »katoliških Srbih« v Dalmaciji, Slavoniji in Bosni. Na točki poimenovanja je diplomatsko »obvisel« na sredini med zahtevami hrvaških in srbskih preporodnih gibanj. Če je z uporabo ilirskega imena pritrdil Gajevim prizadevanjem, je po drugi strani z uporabo srbskega imena za jezik v Dalmaciji

⁵⁷ Ján Tibenský, *Der slawische Gedanke und seine Rolle zu Beginn der slowakischen nationalen Wiedergeburt, L'udovit Štúr und die slawische Wechselseitigkeit* (ur. Ludovik Holotik), Wien–Köln–Graz 1969, str. 37.

⁵⁸ Stančić, *Gajeva*, str. 84. Prim.: Pogačnik, *Zgodovina slovenskega slovstva III*, str. 64, 65.

⁵⁹ *Slovanski narodopis*, str. 67.

⁶⁰ *Ibid.*, str. 69.

in Slavoniji dal prav Karadžiću. Uporabe hrvaškega imena na teh območjih vseeno ni mogel ignorirati: »Narodno ime Hrvat sega daleč za tukaj določene jezikovne meje hrvaškega narečja, kajti tudi prebivalci Istrskega polotoka, ki se začinja pri reki Raši (Arsa) vsega ostalega Primorja in otokov do reke Cetine in celo prebivalstvo do Neretve in od tam proti vzhodu turške Hrvaške se od časov Konstantina Porfirogeneta dalje imenujejo Hrvati, čeprav lahko slednje glede na glavne značilnosti njihovega narečja brez škode za njihovo ime prištejemo Srbom.«⁶¹ Sicer pa so tudi provincialni Hrvati začeli pisati v srbskem jeziku: »Od takrat, ko so po Gajevem zgledu (1826–1842) vsi vodilni hrvaški pisatelji za knjižni jezik sprejeli ilirsko narečje, izhajajo v hrvaškem narečju samo še spisi za preprosto ljudstvo in to redko.«⁶²

Mejo med hrvaškim in slovenskim narečjem začne Šafárik na severu pri izlivu prekmurske Krke v Muro v zalski županiji in jo vleče po Muri proti zahodu, do štajerske meje, od koder zavije po meji med zalsko županijo in Štajersko proti jugu nad Preseko (Središče ob Dravi). Tam se obrne proti zahodu in vstopi na ozemlje Štajerske, nato pa se vrne na Hrvaško, kjer vključuje v hrvaško jezikovno področje tudi nekaj vasi pod Križovljani (pri Varaždinu). Od tam poteka meja po tistih delih varaždinske in zagrebške županije, ki mejijo s Štajersko, pri čemer se vije čez Vinico (zahodno od Varaždina), Višnjico, Cvetlin (severno od Krapine), Vinogoro (pri Krapini), Poljano, Selo, Klanjec, Kraljevec ob Sutli in Rozgo (ob izlivu Sotle v Savo na Hrvaškem), in je usmerjena naprej proti jugozahodu in nato proti jugu, k Savi pri Prudnici. Na drugem bregu Save se po meji zagrebške županije s Kranjsko in nato z žumberškim vojnim okrajem nadaljuje do vasi Poklek za Breganico. Od te točke naprej segajo po Šafáriku jugozahodne, južne in vzhodne hrvaške narečne meje na srbsko jezikovno področje.⁶³ Prebivalstvo v neposredni bližini hrvaško-štajerske in deloma hrvaško-kranjske meje na hrvaški strani je v opisu slovenskega območja prišteval k slovenskemu narečju.⁶⁴

Zanimiva je tudi Šafárikova razmejitev med slovenskim in »srbskim« narečjem. Meja poteka iz Pokleka za Breganico, obide Žumberški okraj in pri Dragi⁶⁵ »vstopi« na Kranjsko. Od tam poteka »po temenu Gorjancev, gre čez Semič

⁶¹ Ibid., str. 88.

⁶² Ibid., str. 91.

⁶³ Ibid., str. 85 in 86.

⁶⁴ Ibid., str. 93.

⁶⁵ Po mnenju prevajalca *Slovenskega narodopisa* Jonatana Vinklerja gre za Dragovanje vas pri Črnomlju. Po našem mnenju je imel Šafárik v mislih žumberško vas Drage (danes v Sloveniji) v bližini Suhorja.

in se nadaljuje mimo »Hočevarjev« proti jugozahodu do spodnjega Loga, se nato po temenu vzpenja mimo tamkajšnjih nemških zaselkov, ki na severu obkrožajo Kolpsko dolino ter gre nad Kostelom in mimo kočevske Reke do Osilnice, ki leži na sotočju Kolpe in Čabranke. Mejna črta se po strugi Čabranke nadaljuje skoraj do njenih izvirov ter se, ko teče po stari meji med Kranjsko in zagrebško županijo, Istro in Čičko planoto, obrača južno, severozahodno in jugozahodno. Nato zavije čez Kocjančiče proti jugovzhodu in teče po dolini reke Dragonje do piranskih solin.⁶⁶ Pri Šafárikovem opisu meje bode v oči predvsem prištevanje Bele krajine in Istre južno od Dragonje »srbskemu« plemenu.⁶⁷

⁶⁶ *Slovanski narodopis*, str. 71.

⁶⁷ Podatke o Slovencih je za Šafárika zbiral tudi Stanko Vraz. Glej njuno korespondenco v: Ivan Kunšič, *Doneski k zgodovini književne zveze mej Čehi in Slovenci*, Zbornik Matice slovenske (ZMS), 1899, str. 92.

II. ILIRIZEM

Književne razmere v Hrvaški, Slavoniji in Dalmaciji pred začetkom Gajevega delovanja

Veliki slavisti (Kopitar, Kollár, Šafárik) so si razmerja med južnoslovanskimi jeziki/narečji razlagali različno, družilo pa jih je predvsem zanemarjanje hrvaškega imena. Slovanskim jezikoslovcem sta se pred nastopom ilirizma srbski in slovenski element zdela trdnejša. Kljub slavni (fevdalni) državni tradiciji je v troedini kraljevini poleg pokrajinske in upravno-politične razcepljenosti vladala tudi razbitost na več književnih standardov in pravopisov, zato je za razumevanje ilirizma nujno poznavanje jezikovnih razmer na Hrvaškem v 18. in prvi polovici 19. stoletja.

Razkol med slavonskimi štokavci in kajkavci v civilni Hrvaški je prišel do izraza v 18. stoletju, po prenehanju turške oblasti v Slavoniji. Ne smemo spregledati, da je imel pri piscih zgodnjega novega veka (od 16. do konca 18. stoletja) v provincialni Hrvaški in Slavoniji jezik drugačen pomen kot kasneje v dobi preporoda ali danes. Za posamezna narečja v današnjem smislu so enostavno uporabljali izraz jezik. Pisci pri poimenovanju jezika, v katerem so pisali, niso bili dosledni. Hoteli so biti predvsem razumljivi, kar je povzročilo precejšnjo zmedo, saj so se za isto narečje pojavljala različna imena. Pri tem so večjo doslednost pokazali kajkavski pisci. Če so v 16. stoletju imenovali svoj jezik »slovinski« (szlounjenski, szlouenzki), so ga med leti 1600 in 1750 opredelili z dvojno oznako »slovinski ili horvatski«. V drugi polovici 18. stoletja pa so opustili pridevek »slovinski« in ga označevali le s »horvatskim« imenom. Poimenovanje kajkavskega jezikovnega standarda je očitno sledilo postopnemu premikanju gravitacijskega središča Hrvaške na sever.¹ Uporaba imen »slovinski« in »slovenski« na tem področju je bila voda na mlin Kopitarjevi tezi o »slovenstvu« kajkavcev.²

Pomenljiva pri tem je sprememba, ki je sledila miru v Sremskih Karlovcih (1699), ko se je Slavonija vrnila v okvir Ogrsko-hrvaškega kraljestva. »Osvoboditvi«

¹ Zoran Velagić, »Slavni, uljudni i krasni ilirički jezik«, *Etničnost i povijest*, ur. Emil Herak, Zagreb 1999, str. 164 (v nadaljevanju, Velagić, *Slavni*).

² Glej: Alojz Jembrih, *Nedeljščansko-markiševska crkvena pjesmarica iz 1632. godine, Miklošičev zbornik*, Maribor 1991, str. 117. Glej tudi: Jože Pogačnik, *Slovenski fenotip v hrvaški književnosti, Slovenski jezik v stiku s slovanskimi in neslovanskimi jeziki in književnostmi*, Maribor–Ljutomer 1992, str. 147.

Slavonije je sledil razmah književne produkcije za potrebe prosvetnega dela. Imena »slovinski«, »slavonski« in »slovenski« so poslej ozačevala štokavski govor in Slavonce, pri kajkavcih pa se je uveljavil hrvaški etnonim.³

Pri slavonskih štokavcih je vladala večja zmeda kot pri kajkavcih. Istočasno so se pojavljala imena »ilirski«, »slovinski«, slavonski in celo dalmatinski, vsekakor pa se slavonskemu standardu v 18. stoletju nikoli ni dajalo pridevnika hrvaški. Kako velik je bil razkol med civilno hrvaškim in slavonskim knjižnim jezikom kaže dejstvo, da so avstrijske oblasti po začetku šolskih reform leta 1779 učbenike za provincialno Hrvaško redno tiskale v kajkavščini, za Slavonijo pa v štokavščini.⁴ Za ilustracijo stanja poimenovanja jezika bi lahko uporabili primer jezuita Juraja Mulina, ki je pisal v vseh treh hrvaških narečjih. Štokavci so za njega »Slovinci«, kajkavci »Horvati« in čakavci »Harvati«. Pri Mulinu je prav tako izrazita želja po jezikovni enotnosti Slavonije, (ožje) Hrvaške in Dalmacije pod hrvaškim imenom.⁵

Jezikovna in pravopisna problematika je zaposlovala hrvaške intelektualce tudi zaradi potreb v državni upravi in šolstvu. Leta 1783 je bila imenovana posebna komisija, ki je razpravljala o uskladitvi hrvaško-kajkavske in slavonsko-štokavske grafije. Podobni poskusi so okoli leta 1820 izpričani v Dalmaciji, čeprav se je v Dubrovniku ohranil star način pisanja, v ostalem delu pokrajine pa je prevladal pravopis, ki se je samo za štiri črke razlikoval od kasnejše gajice. V letih 1816–17 se je z usklajevanjem hrvaškega in slavonskega pravopisa ukvarjal nadzornik osnovnih šol na Hrvaškem dr. Toma Koščak, ki se je zavzemal za uporabo štokavščine (dialektus slavonica).⁶

Vzporedno s premikom političnega središča Hrvaške na sever je štokavščina počasi dobivala vlogo vodilnega hrvaškega narečja.⁷ Po mnenju nekaterih raziskovalcev hrvaške književnosti je bilo ilirsko gibanje zgolj epilog procesa, katerega zadnje dejanje se je odigralo že v 18. stoletju.⁸ Kajkavski pisec Tomaš Mikloušić je denimo leta 1818 z grenkobo pozival »domorodce«, naj nikar ne opustijo »horvatskega jezika«. Nekaj let kasneje je duhovnik Franjo

³ Zoran Velagić, *Razvoj hrvatskog etnonima na sjeverno-hrvatskim prostorima ranog novovjekovlja*, Migracijske teme 13, št. 1–2, Zagreb 1997, str. 48 (v nadaljevanju: Velagić, *Razvoj hrvatskog etnonima*).

⁴ Velagić, *Slavni*, str. 163.

⁵ Velagić, *Razvoj hrvatskog etnonima*, str. 48, 49.

⁶ Jaroslav Šidak, Vinko Foretić, Julije Grabovac, Igor Karaman, Petar Strčić, Mirko Valentić, *Hrvatski narodni preporod – ilirski pokret*, Zagreb 1988, str. 80 (v nadaljevanju: *Hrvatski narodni preporod*).

⁷ Velagić, *Razvoj hrvatskog etnonima*, str. 53.

⁸ Velagić, *Slavni*, str. 166. Tako meni Rafo Bogišić.

Strehe zagovarjal nasprotno mnenje. Zagrebško narečje se mu je zdelo »vu sebi presiromačko«, s čimer je opravičil uporabo nekaterih štokavskih besed.⁹ Podobno je razmišljala zagrebški škof Maksimilijan Vrhovac, ki je podpiral približevanje kajkavskega narečja štokavščini, se pravi oblikovanje enotnega ilirskega jezika.¹⁰ V svojem pozivu duhovnikom iz leta 1813, v katerem jih je pozval naj zbirajo ljudske »riječī, poslovice i narodne pjesme«, je o ilirskem jeziku pisal, da se »na tolike puke raztrešen različno izgovara«, ko pa je govoril o besedah, pregovorih in pesmih, je skupaj uporabil hrvaško in slavonsko ime. Na primer: »osebne rijeći hrvatske ili slavonske«, »svakojake popijevke horvatske i slavonske«. S tem je hrvaški in slavonski naziv »prekril« s plaščem ilirskega imena. Hrvaško in slavonsko narečje je pojmoval kot »narječja ilirskog jezika«.¹¹ Ilirsko ime v dobi pred ilirizmom torej ni imelo zgolj velike tradicije. Uporabljalo se je že kot pripomoček za preseganje razcepljenosti hrvaškega jezika.¹²

Baročno hrvaštvo

Kot je v svojem prikazu geneze jugoslovanstva ugotovil hrvaški zgodovinar Ivo Banac, je imelo slovansko zedinjenje v hrvaški nacionalni misli dolgo tradicijo. Vinko Pribojević, dominikanec iz Hvara, je že leta 1525 v maniri renesančne tradicije trdil, da so Slovani potomci Ilirov, ki naj bi izviral iz Tračanov. Zato naj bi bili po njegovem vsi stari junaki Trakije, Makedonije in Ilirika v osnovi Slovani. Pribojević je smer selitve Slovanov obrnil s trditvijo, da so se trije dalmatinski bratje (Čeh, Leh in Rus) vrnili v svojo pradomovino in tam zavladali nad tremi slovanskimi narodi: Čehi (Čeh), Poljaki (Leh) in Rusi (Rus).¹³

Ideja slovanskega povezovanja in zedinjenja vzhodne in zahodne cekve pa je dobesedno obsedla duhovnika in baročnega učenjaka Juraja Križanića (1617–1683). Po njegovem mnenju so vsi Slovani enoten narod in govorijo en jezik. Križanić je vse svoje karte stavil na Ruse in njihovo skrb za ostale Slované. Odpotoval je v Moskvo, stopil v rusko diplomatsko službo in leta 1661 doživel

⁹ *Hrvatski narodni preporod*, str. 80.

¹⁰ Vladimir Horvat, *Jernej Kopitar i zagrebački biskup Maksimilijan Vrhovac*, Kopitarjev zbornik, str. 516; Stančić, *Hrvatska nacija*, str. 164.

¹¹ Maksimilijan Vrhovac, *Poziv na sve duhovne pastire svoje biskupije, 1813, Riznica ilirska 1835–1985*, ur. Miroslav Šicel, Zagreb–Ljubljana 1985 (v nadaljevanju: *Riznica ilirska*), str. 29–31.

¹² O uporabi ilirskega imena pred ilirizmom glej: Fran Zwitter, *Postanek političnega ilirizma in ustanovitev Ilirskih provinc, O slovenskem narodnem vprašanju*, Ljubljana 1990, str. 119–141.

¹³ Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji, Porijeklo, povijest, politika*, Zagreb 1988, str. 76 (v nadaljevanju: Banac, *Nacionalno pitanje*).

izgon v Sibirijo. S tem, ko je Križanić propagiral potrebo po skupnem jeziku za vse Slovane, je obenem izumil priljubljeno hrvaško sredstvo za uresničitev nacionalne integracije s pomočjo širše slovanske komponente. Izumil pa je tudi paradoks, ki se bo na Hrvaškem še ponavljal: s tem, ko se je zavzemal za oživitve starih južnoslovanskih držav (Bolgarije, Srbije in Hrvaške) je hotel ohraniti posebne identitete znotraj občega slovanskega okvira.¹⁴

Križanić je imel v letih pred svojim »pobegom« v Rusijo pomembno vlogo pri cerkvenem sporu o ilirski pokrajini. Leta 1651 je se je izpraznilo mesto kanonika v hospicu sv. Jeronima v Rimu. Po pravilih ustanove bi moral biti kandidat večč »ilirskega« jezika in izvirati iz »Ilirije«. Ker je na mesto pretendiral Ivan Jampšić, čigar oče je bil iz Ljubljane, se je razvnela polemika o tem, ali spadajo Kranjska, Štajerska in Koroška pod ilirsko pokrajino. Križanić je najprej zastopal protikranjsko stališče, kasneje pa je kot odvetnik branil kranjsko stran. Debata je udeležence prisilila, da so »obrusili« nenatančno nacionalno terminologijo. Za odnos s slovenskimi deželami je še zlasti zanimiva izjava kranjskih in hrvaških plemičev, ki jo je lastnoročno napisal Križanić. Podpisani kranjski plemiči so trdili, da »Kranjska jest pokrajina slavenska ili ilirska, i narod koji nastava je ilirski i jezik koje se svi obćenito služe jest samo ilirski u svi gradovima i trgovištima i selima /.../« razen Kočevja in bližnjih vasi.¹⁵

Senjski plemič Pavao Ritter Vitezović (1652–1713) je bil prvi hrvaški nacionalni ideolog, ki je hrvaško ime raztegnil na vse Slovane. V svojem delu *Croatia rediviva* (1700), posvečenemu cesarju Leopoldu I., je pomembno mesto namenil tudi slovenskim deželam, kar ni nenavadno, saj je dve leti preživel na Kranjskem kot sodelavec Janeza Vajkarda Valvasorja. Vitezović je Slovane poistovetil s Hrvati, te pa spet z antičnimi Iliri. Svojo »Oživiljeno Hrvaško« je razdelil na dva dela: Severno (severno od Donave) in Južno. Slednjo je razdelil na Belo in Rdečo po vzoru popa Dukljanina. Rdeča Hrvaška obsega Srbijo, Bolgarijo, Makedonijo in Odrisijo (Trakijo). Za nas je najbolj zanimiva Bela Hrvaška, ki jo deli na Primorsko (Dalmacija), Središčno (ožja Hrvaška), Medrečno (Slavonija) in Alpsko (slovenske dežele). »Alpska Hrvaška«, pojem, ki ga je prosto po Vitezoviću v promet stoletje in pol kasneje spravil Ante Starčević, je baročni ideolog imenoval tudi »Norik ali stara Japidija« (Noricum, sive Iapidiam veterem).¹⁶ Vitezovićevo vključevanje Slovencev v ilirski oz. hrvaški okvir je še toliko bolj

¹⁴ Ibid., str. 77, 78.

¹⁵ Ivan Golub, *Juraj Križanić, Sabrana grada*, Zagreb 1983, str. 64.

¹⁶ Pavao Ritter Vitezović, *Oživiljena Hrvatska* (prevod in komentar: Zrinka Blažević), Zagreb 1997, str. 35, 129 (v nadaljevanju: Vitezović, *Oživiljena Hrvatska*).

pomembno, ker je bil v tistem času popularen koncept »ožjega Ilirika«, ki je obsegal zgolj Dalmacijo, Hrvaško, Bosno in Slavonijo. V že omenjenem sporu o ilirski pokrajini pa je rimska rota odločila, da slovenske dežele ne spadajo pod ilirsko pokrajino.¹⁷ Vitezović je za slovensko-hrvaške odnose izredno pomemben predvsem zato, ker je v hrvaško politično misel vpeljal slovenske dežele kot del »ilirskega« oz. hrvaškega prostora.

Vitezovićevi panhrvaški koncepti so temeljili predvsem na legitimizmu historičnega prava, čeprav je, kot ugotavlja prevajalka Zrinka Blažević, kot dodatni kriterij za utemeljitev »ilirske« etnične pripadnosti navajal tudi jezik. S tem pa je že položil temelje moderni hrvaški nacionalno-integracijski ideologiji.¹⁸

Razvoj Gajeve nacionalne integracijske ideologije

Kje so pa Hrvati?

Na samem začetku ilirizma stoji mlada osebnost Ljudevita Gaja, ki je oblikovala osnovne poteze hrvaške integracijske ideologije. Ko je leta 1827 Gaj prišel na študij v Gradec, je iz hrvaške kulturne tradicije s seboj prinesel osnovne podatke o razvoju hrvaškega etnikuma. Iz te tradicije je prevzel tudi idejo o skupnem poreklu slovanskih narodov, kar je razvidno iz njegove brošure o krapinskih gradovih iz leta 1826. Že v prvem letu študija je prišel v stik s Šafárikovim delom o zgodovini slovanskega jezika, v istem času je spoznal tudi Kopitarjevo slovnico. Gaj je bil nad slavističnim modelom, ki je temeljil na srednjeevropskem modelu nacije, zasnovanem na jeziku, navdušen, vendar pa ga je sprejemanje tega modela pahnilo v svojevrsten shizoiden položaj. Recepcija slavističnih idej mu je po eni strani olajšala, po drugi pa zaradi specifičnosti v razvoju hrvaškega jezika otežila izgradnjo konsistentnega ideološkega sistema. Mladega hrvaškega študenta so nedvomno bolele zgoraj omenjene trditve slavističnih avtoritet o nejasni in spremenljivi naravi hrvaškega imena (Šafárik), omejitvi hrvaškega jezika na provincialno Hrvaško (Dobrovský), priključitvi tega k slovenski jezikovni skupini (Kopitar) in »srbstvu« hrvaških štokavcev. Gaj je bil sočen z dejstvom, da je bila srbska in slovenska nacionalno-integracijska aktivnost usmerjena na območje hrvaškega nacionalnega jedra.¹⁹

¹⁷ Vitezović, *Oživljena Hrvatska*, str. 47.

¹⁸ *Ibid.*, str. 51, 52. Banac je, nasprotno, prepričan, da so Vitezovićevi argumenti skoraj izključno zgodovinski. Prim.: Banac, *Nacionalno pitanje*, str. 79. Glej tudi: Vasko Simoniti, *Fanfare nasilja*, Ljubljana 2003, str.: 201–203.

¹⁹ Stančić, *Klasifikacija*, str. 81, 82; Stančić, *Gajeva*, str. 98, 99.

K odnošajem na Hrvaškem.

Is peresa hrvaškega pisatelja.

(Dalje.)

Čedervirja ne podpirajo ni neodvisnjaki ni pravaši. Oziroma se še malo na nje.

Po ustrojenji „Davidove škole“ se je razvilo „narodna stranka“. Večina „narodnjakov“ je ostala pri vladi. Ni ne govoreč o Živkovići, kateri se je znal za različnih banov vzdržati na predstojniški stolici in čegar madeži se še le sedaj odkrivajo, pri vladi Pejačevići, ostal je Derencin, ostal je „reformator“ Vondina, ostal je „bradati pop“ Miškatič. Od dveh poslednjih, svojih drugov, triumvirjev, oddelil se je Mrazović, ko je Mazuranin počival v sladki nedelavnosti, a Strossmayer zidal cerkev v Djakovu, zapustivši povsema polje političkega delovanja. Mrazović je postal voditelj „neodvisnjakov“, od vlade, kateri so se tako imenovali za razloček od „odvisnjakov“, od vlade, od vladne „narodne stranke“. To je vsekakor značajno. Kakor da bi tudi „neodvisni“ in odvisni bili „narodna stranka“, tedaj jedna skupina, razdvojena v dve podskupini.

„Neodvisnjaki“ priznavajo sami v predlogu svoje zadnje adrese, da velik del naroda hrvaškega ni bil še od prvega začetka zadovoljen z nagodbo kraljevine Hrvaške s kraljevino Ogrsko, združeno z Erdeljem. Neprikladnost, nevarnost, škoda, nesrečo, pogubnost nagodbe za Hrvaško, za katero ni tedaj bil nikdar velik del naroda hrvaškega in pred katero so se svarili hrvaški zastopniki v zborih leta 1860—61. in 1866—67., spoznali so neodvisnjaki po polnih 15 letih njenega obstoja ter so na konci pretakle sabotske periode po svojem

članu Vojnovići predlagali nje izpremembo, nehotoč vendar pripoznati pogubnosti zajedniških interesov.

Ne daje se tajiti, da so to storili tudi zato, ker so videli, da narod od njih odpada, da imajo v njem jako malo pristašev ter da so ga s tem predlogom izpremembe hoteli dobiti na svojo stran.

Ali ni to ni veliko pomagalo.

Narod, kateri je po svoji večini, za Raucha, njim, očnoso njihovim prednikom zaupal svojo usodo; kateri je od njih mnogo pričakoval tem bolj, ker je do hanstva pomogel njih možu, „pučkemu banu“, ta narod je izgubil vero v nje. Mrazović, njih voj, ni se, kolikor je znano, ni upal kandidovati. Stebra njihova, Vojnović in Derencin, kateri je pristopil k njim, pustivši slabo predstojnika pravosodja, propala sta v Djakovem in okolici, središči svojega prijatelja in soimšljenika, proslavljenega vladike in kulturnega mecena Strossmayerja. Dr. Rački, kanonik, predsednik akademije znanosti in umetnosti, plodni in znani pisatelj, tudi njih soimšljenik, propal je tudi, in to menda proti mlademu župniku — članu stranke prava. A sedanjji stranki neodvisnjakov so ponajprej mladi in novi zastopniki: obče priljubljena

vseučilišna profesorja Marković in Smičiklas, odvetnika Mazzura in Majcen, nadalje Ojsević, Kamenar, Beruta, Zorić, Tumpić. Oni in njihovi bi hoteli, da se Hrvaška sama sebi povrne, a to se bode zgodilo: „Kada joj se u okviru zemalja zajedničke ugarskohrvatske kruno samostalan državopravni položaj podieli.“

Ljudevit Gaj

Ljudevit Gaj, začetnik ilirizma, je v letih 1832/33–1835 zanikal slovensko posebnost; po letu 1835 je imel Slovence za eno izmed plemen ilirskega naroda.

Stvari so se premaknile na bolje, ko se je za časa študija v Pešti (1829–31) zbližal z Janom Kollárjem. Njegovo idejo o združevanju Slovanov v štiri jezikovne skupine je pograbil z obema rokama, motilo ga je zgolj enačenje južnih Slovanov s Srbi. Kollárjev model je Gaj doživel kot svojevrstno razsvetljenje. Njegova klasifikacija je bila edina, ki se je lahko »znanstveno« postavila po robu sodobnim slavističnim pojmovanjem, ki niso bila v skladu s procesi hrvaške nacionalne integracije. Kollárjev sistem je bil za Gaja sprejemljiv še iz enega razloga. Bil je edini, ki Hrvatov ni delil na Slovence in Srbe.²⁰

Kollárjeve ideje lahko zasledimo že v Gajevi brošuri *Kratka osnova horvatsko-slavenskog pravopisanja*²¹ iz leta 1830, s katero je poskušal poenotiti pravopis hrvaških dežel. Delo nadebudnega Gaja je bilo revolucionarno iz več vidikov. Pri problematiki zapisovanja sičnikov in šumevcev se je zgledoval po češkem pravopisu Vaclava Hanke iz leta 1817 in prvič uporabil strešice. Obenem je strogo upošteval načelo uporabe enega znaka za en glas, kar je bil ideal takratne slavistične znanosti.²² Gajevo »kolarjevstvo« je prišlo do izraza v zahtevi, da bi slovanski jezik »vu četvera glavna narječja skupztegnul se bude«. Pri tem je Gaj diplomatsko zamolčal imena štirih narečij, s čimer se je elegantno izognil polemiki s Kollárjem glede uporabe srbskega imena. V istem stavku, s katerim je pozival Slavonce in Dalmatince k sprejemu novega pravopisa, je nagovarjal tudi prebivalce slovenskih dežel: »A kulika nam stopram hasen i korist pristupi, ako se bližni brati naši Slavonci, Dalmatinci, Štajerci, Kranjci i Korušci (kaj od njihove razumnosti ne dvojimo) vu ovom tak korenoslovju jezika našega, /.../ z nami bar vu sobstvenosti zjedinili budu.«²³

Pripadnike slovenskih dežel je torej razvrstil v isto kategorijo z Dalmatinci in Slavonci, ki so pripadali troedini kraljevini. Ošvrknil je tudi slovenske prepire glede pravopisa in predlagal preprosto rešitev – sprejetje njegovega. »Oh, kako mnogo vrlejše bi bilo slavnem našem susedom na Štajerskem i Kranjskem, rajši za ovo naše občinstvo poleg mogućnosti z' nami truditi se,

²⁰ Stančić, *Gajeva*, str. 105; Stančić, *Klasifikacija*, str. 85. Za več biografskih podatkov glej tudi starejše slovenske biografske prikaze. Na primer: L. Lenart, *Dr. Ljudevit Gaj*, Dom in svet, 1909, str. 427, 517, 558.

²¹ Ljudevit Gaj, *Kratka osnova horvatsko-slavenskog pravopisanja*, Riznica ilirska, 1830, str. 39–44 (v nadaljevanju: Gaj, *Kratka osnova*). Glej tudi: Jaroslav Šidak, *Hrvatski preporodni pokret i grof Janko Drašković* (v nadaljevanju: Šidak, *Janko Drašković*), Studije iz hrvatske povijesti XIX. stoljeća (v nadaljevanju: Studije iz hrvatske povijesti), Zagreb 1973, str. 183.

²² Stančić, *Klasifikacija*, str. 75, 76.

²³ Gaj, *Kratka osnova*, str. 43.

nego iz izličnog narodoljubja, ali iz jednostrane tvrdokorne svojljubnosti, nove slovstvenomu Slavenstvu zpačne slove kovati.«²⁴

Gaj je v prvem pismu Šafáriku s pomočjo novih idej previdno branil hrvaško individualnost. Hrvaško, Slavonijo in Dalmacijo je striktno imenoval troedina kraljevina. Prav tako je dal Šafáriku na znanje, da je dobil od slovenskih sosedov (Windischen Nachbarn) zagotovilo, da bodo sprejeli njegov prapopis takoj, ko bo zaživel na Hrvaškem.²⁵ Šafárik je v odgovoru 12. februarja 1831 zašel v polemiko o kajkavskih piscih, ki jih je Gaj označil kot zastarele zgovornike mračnosti. Mladega kolega je spomnil, da mračnost kraljuje tudi v ostalih slovanskih deželah, in da so ti pisci ohranjali hrvaški jezik v času, ko so hrvaški magnati in prelati veselo zapravljali ter zaničevali svoj jezik. Pa ne samo to. Sovraštvo, ki vlada med južnoslovanskimi narodi, se je zdelo Šafáriku enostavno škandalozno.²⁶

Gajeva Zgodovina

Gajeva izvirnost se je med drugim odražala tudi v njegovem pojmovanju zgodovine, ki je izrednega pomena za kolikor toliko dostojno nacionalno integracijsko ideologijo. V spisih, napisanih v letih 1832–33, je Gaj skonstruiral nenavadno teorijo o avtohtonosti južnih Slovanov v t. i. teorijo o dvojni selitvi, ki ni bila v nasprotju s prepričanjem o naselitvi Slovanov. Po tej hipotezi so bili antični Iliri Slovani, ki so se za časa vojn z Rimljani preselili za Karpatate, kjer so dobili ime (Karpate – Hrvati), v 7. stoletju pa jih je klic domovine spet zanesel v pradomovino. Stari ilirski jezik je bil po njegovem bolj ali manj homogen že pred (zadnjo) priselitvijo. Se pravi, razlike med Hrvati in Srbi so bile majhne, še ko so živeli za Karpatate. V spisih na začetku tridesetih let je Gaj Hrvate, Slovence, Srbe in Bolgare imenoval južne Slovane, pripisoval jim je ilirsko poreklo, teritorij, na katerem so živeli, je imenoval Ilirija, njihove jezikovne varietete pa je imel za eno ilirsko narečje.²⁷

Nova ideologija je vseeno imela nekaj pasti. Gaj je bil prisiljen določiti mejo tako med srbsko in hrvaško etnijo, kot tudi med slovensko in hrvaško. Že v začetku študija v Gradcu je dojel kakšen ugled uživa srbsko ime širom kulturne

²⁴ Ibid., str. 43.

²⁵ Velimir Deželić, ur., *Pisma pisana dru. Ljudevitu Gaju i neki njegovi sastavci (1828–1850)*, Zagreb 1909, str. 339.

²⁶ Ibid., str. 176. Glej tudi: Wolfgang Kessler, *Politik, Kultur und Gesellschaft in Kroatien und Slawonien in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, München 1981, str. 145 (v nadaljevanju: Kessler, *Politik, Kultur und Gesellschaft*).

²⁷ Stančić, *Gajeva*, str. 110–113.

Evrope. V Šafárikovem delu *Über die Abkunft der Slawen nach Lorenz Surowiecki* (1828) je lahko prebral »znanstveno« dokazano trditev, da je bilo srbsko ime prvotno ime za vse Slovane. Pri srbskih znancih je naletel na trdno zavest o srbski individualnosti, ki je po eni strani izvirala iz tradicije srbske pravoslavne cerkve, po drugi pa iz mnenj slavističnih avtoritet. Jasno mu je bilo, da so nosilci srbske nacionalne ideologije pripravljeni razširiti srbsko ime na vse južne Slovane in da pod nobenim pogojem ne bi pristali na poimenovanje tega okvira s hrvaškim imenom. To spoznanje ga je prepričalo naj za južnoslovansko enoto uporabi nevtralno ilirsko ime. Slednje je imelo poleg tradicije v hrvaški kulturi tudi pristaše med Srbi na južnem Ogrskem in na Hrvaškem.²⁸

Kam s Slovenci?

Glede Slovencev so se Gaju zadeve bolj zapletale. Leta 1830 je Slovincem še priznaval individualnost, v letih 1832–33 pa se je od tega oddaljil in začel zagovarjati misel o hrvaški celoti, kamor naj bi spadale tudi slovenske dežele. Pri tem je bila lepo vidna njegova gibkost v ideoloških zadevah. V spisu iz leta 1830 je južnoslovansko pleme (Stamm) velikega slovanskega naroda razdelil na tri podplemena (Unterstamm): slovensko, hrvaško in srbsko. Prav tako je južnoslovansko narečje (Dialekt) po istem ključu razdelil na podnarečja (Unterdialekt). Kljub temu, da je zagovarjal veliko sorodnost med srbskim in hrvaškim podnarečjem, je vseeno vztrajal pri mnenju o dveh različnih podnarečjih.

V tej fazi je Gaj razvil teorijo, po kateri je v preteklosti obstajal enotni hrvaški jezik, ki ga je imenoval Grundform. Sčasoma so se razvile štiri variante. Temeljna oblika hrvaškega jezika naj bi se najbolj ohranila pri kajkavskih Hrvatih. Glavne lastnosti hrvaškega jezika je poskušal definirati v opoziciji s slovenskim jezikom. Menil je, da je v slovenskem jeziku preveč nemških besed, kar naj bi ga »deslaviziralo«, čeprav naj ne bi izgubil svojega starodavnega pečata. Hrvaški jezik pa naj bi zadržal leksikalno in slovnično čistost. V iskanju modela za hrvaški knjižni jezik se ni naslonil na štokavščino, ki jo je imel za srbski jezik, niti na sodobno kajkavščino. Za model je izbral Vitezovičev jezik, ki je vseboval elemente vseh štirih variant hrvaškega jezika, obenem pa je vseboval tudi elemente, ki so ga približevali slovenskemu in srbskemu jeziku. Tega jezika ni namenil tistim Hrvatom, ki naj bi govorili srbsko (Slavonija, Bosna, Dalmacija). Menil je celo, da je med srbsko govorečimi katoliki nekaj Srbov, čeprav prevladujejo Hrvati, zato je pripadnike te skupine imenoval Srbo-Hrvati. Njegova

²⁸ Ibid., str. 124.

**Stari smo i mi Horvati,
Ni smo zábili,
Da smo vaši pravi brati
Zlo probavili.“**

**Jednoč čuje svoje sine
Glasno pjevati,
Stožne glase u višine
Tako zdigati:
„Bratja danas kolo vodi
Danak svetkuje,
Horvatska se prepородi,
Sin se raduje!“**

**V kolu jesu svi Horvati
Stare deržave,
Stare Slave věrni svati
Z Like Kerbave,
Krajnci, Štajer, Gorotanci
I Slavonija,
Bosna, Serblji, Istrijanci
Ter Dalmacija.**

**Svi Horvati se rukuju,
I zpoznavaju,
Istinski se sad kušuju,
Rěč si davaju;
Neka znadu světa puki
Njihov novi svez,**

Gajeva pesem *Još Horvatska nij propala*. Odlomek, kjer se omenjajo Slovenci.

nadoblast. Ljudevitov upor je imel za poskus ponovne združitve hrvaškega naroda. Hrvati naj bi si izborili samostojnost okoli leta 834, vendar zgolj na teritoriju Hrvaške in Slavonije ter dela Dalmacije in Bosne.³⁰

občutljivost za jezikovne probleme kaže na to, da se je dobro zavedal razkoraka med obsegom hrvaškega etnikuma in obsegom hrvaškega knjižnega jezika, vendar ga to v tej fazi ni pretirano motilo, saj je imel takšno stanje zgolj za etapo na poti do skupnega južnoslovenskega jezika. Srbo-Hrvati so v tej shemi igrali vlogo povezovalca med Hrvati in Srbi, tako kot je latinska grafija igrala vlogo povezovalca s Slovenci.²⁹

Rahli temelji, na katerih je počivalo Gajevo zamejevanje med južnoslovenskimi narodi na začetku tridesetih let, so ga v letih 1832–33 prepričali v temeljito spremembo sheme. Če je v prejšnjih spisih zatrjeval, da so se Hrvati naselili med Dravo in Jadranskim morjem ter Rašo na zahodu in Vrbasom na vzhodu (na eni strani naj bi živeli Slovenci, na drugi pa Srbi), je v spisih *Ljudevit Posavski in Ein Fragewort über Croatien im Anfange des neunten Jahrhunderts* znantno razširil to območje. Po novem naj bi se Hrvati v 7. stoletju naselili tudi na teritoriju Kranjske, Koroške in Štajerske. Slednje je imenoval »Ober-Kroatien«. Hrvaška patriarhalna republika (Horvatische Republik) naj bi poleg tega obsegala območje provincialne Hrvaške, Dalmacije in Slavonije. Konec 8. stoletja naj bi vsi južni Slova-

²⁹ Ibid., str. 126–128.

³⁰ Ibid., str. 135.

V teh delih je Gaj zadržal staro prepričanje o hrvaškem in srbskem jeziku kot dveh podobnih, a različnih narečjih, slovenske jezikovne variante pa je brezkompromisno vključil v okvir hrvaškega narečja. Medtem ko je v letih 1830–31 poudarjal razlike med hrvaškim in slovenskim jezikom, je tokrat vztrajal na identičnosti njune podlage. Pod hrvaškim imenom, seveda. Z vidika nove teorije je Gaj vse razlike med Slovenci in Hrvati pripisoval tujemu, nemškemu vplivu med Slovenci. Pri tem je bil milo rečeno grob, saj je karakteristike slovenskega jezika razglasil za navaden idiotizem, ki da je nasproten slovanskemu duhu. Odločno je zahteval, naj se avstrijski Slovani povrnejo slovanski tradiciji, ki je lahko samo hrvaška, kajti njihov »pokvarjen« hrvaški dialekt ne more biti osnova posebnemu knjižnemu jeziku. Imena Slovenci pa sploh ni priznaval za etničnega, uporabljal ga je kot splošno oznako za Slovane.³¹

Gaj je torej ponovno združil Slovence in hrvaške kajkavce v eno jezikovno skupino, kar spominja na Kopitarjeve koncepte, še bolj pa na mnenje Dobrovskega o hrvaški skupini, kamor je uvrstil tudi Slovence. Vendar s pomembno razliko. Gaj je Hrvaški iz 8. stoletja sedaj priključil tudi Slavonijo in Dalmacijo. Naj spomnimo, da je imel Kopitar Slavonijo po imenu, zgodovini in jeziku za prehodno deželo med slovenskim in srbskim elementom.³² Isti princip je lahko Gaj uporabil tudi v hrvaško korist. Razmerja med hrvaškim in srbskim v teh pokrajinah tako ni razjasnil, čeprav je zato opustil trojno strukturo »ilirskega naroda« (Hrvati, Slovenci, Srbi) in prevzel dvojno (Hrvati in Srbi). Če je Šafárik na Balkanu videl samo Slovence in Srbe, je Gaj, v skladu z lastno varianto Kolárjeve klasifikacije, videl samo Hrvate in Srbe. Temu primerno je v pesmi *Još Horvatska nij propala* (1833) vzhičeno zapel:

»V kolu jesu vsi Horvati stare deržave,
To su najverlejši svati z Like, Kerbave,
Krainci, Štajer, Gorotanci i Shlavonia,
Zkup Boshnyaci, Istrianci, ter Dalmacia.«³³

Vrnitev Slovencev

Gajeve misel o dveh elementih ilirskega naroda je bila še kako prisotna v začetku preporodnega gibanja leta 1835. Ko je marca 1835 v *Danici* objavil članek *Pravopisz* z revidiranim predlogom latinske grafije iz *Kratke osnove*, izraza

³¹ Ibid., str. 136, 137.

³² Šivic - Dular, *Jernej Kopitar in panonska teorija*, str. 28.

³³ Stančić, *Gajeva*, str. 132. Pesem je nastala v letih 1832–33, prim. verzijo iz 1835: *Riznica ilirska*, str. 285.

Slovenci (Szloveczi) ni uporabil za Slovence, ampak kot splošno ime za Slované (poleg izrazov Szlavenczi, Szlavi).³⁴ Slovencem ni namenil skupnega imena, zadovoljil se je zgolj z deželnimi imeni. Na primer: »Kranjczi, Stajerczi y Gorotanczi bludili su gledech na nekoje szlove poleg nemschine.«³⁵ Takratni hrvaški pravopis naj bi bil poln madžarskih vplivov, kar naj bi odbijalo »/.../ nekuliko milionov nashih blysnih bratov vu dolnyjem y gornym Ilirju stanujuczih.«³⁶ S tem manevrom je Gaj bistroumno povezal dva različna elementa: »neplodno« pisanje kajkavskih piscev in književno razbitost Ilirije, ki jo ti spodbujajo. Od tega pojmovanja odstopa v *Danici* objavljeno poročilo o obisku slovenskega učenjaka Jakoba Zupana³⁷ v Zagrebu, ki je predstavljen kot »nenavadnum znanostjum odicheni Szlovenacz«.³⁸ Vendar pri tem ni jasno, ali je uporabil slovensko ime v smislu »slovansko«.

Dvojno strukturo Ilirov je Gaj jasno izrazil tudi sredi leta 1835 v *Oglasu* za naročnino na *Danico* v drugem polletju, v katerem je naznanil, da bo objavljaj prispevke iz zgodovine »Ilirov to jest južnih Slovencev: Horvatov i Serbljev«.³⁹ V istem sestavku je zažugal tistim, ki ne sprejemajo njegovega pravopisa in jih označil kot »prostake« in »našega naroda neprijatelj«, ki v Iliriji vidijo samo »Bezjake, Kekavce, Kranjce, Vlašetine, Šokce, Bunjevce itd.«,⁴⁰ ne pa enotnega ilirskega naroda. Gaj je torej v času, ko je že sprejel štokavščino kot osnovo za južne Slované, še vedno vztrajal pri dvojni (srbo-hrvaški) strukturi ilircev.

V drugi polovici leta 1835 pa je Slovence nenadoma sprejel kot tretji del velikega ilirskega naroda. V članku *Naš narod* je natančno določil slovanske dežele in opisal tamkajšnje jezikovne razmere. Slovanov je prosto po Kollárju naštel 80 milijonov. Omenil je, da sta Dobrovský in Kopitar razdelila Slované na jugovzhodne in severozahodne, sam jih je rajši razdelil na Iliro-Ruske in Čeho-Poljske.⁴¹ Pod ilirskim kolenom iliro-ruske veje so se naenkrat kot prvi znašli

³⁴ Stančić, *Gajeva*, str. 139. Izraz »slovenski« je v tem smislu uporabil že v razglasu v prvi številki *Danice*, glej: *Riznica ilirska*, str. 81.

³⁵ *Danicza Horvatzka, Slavonzska y Dalmatinzka*, 11. 3. 1835, *Pravopisz*, str. 39 v: *Danica ilirska, 1835–1836–1837*, reprint, Zagreb 1970 (v nadaljevanju: *Danica*, datum izdaje, stran).

³⁶ *Ibid.*, 28. 3. 1835, str. 48.

³⁷ Jakob Zupan (Suppan, Župan), 1785–1852, jezikoslovec, bogoslovec in pesnik, janzeist. Nasprotnoval je celibatu, prišel v spor z jezuiti, bil večkrat kaznovan zaradi neopravljanja božje službe, prijateljaval in sodeloval je s Kopitarjem in Čopom. V drugem obdobju svojega delovanja je postal vodilni slovenski panslavist in ilirec, veliko je potoval, 1817–20 prehodil Istro, hrvaško in dalmatinsko primorje (*Slovenski biografski leksikon* (SBL) IV, str. 870).

³⁸ *Danica*, 18. 4. 1835, str. 60.

³⁹ Stančić, *Gajeva*, str. 139, prim: *Danica*, 6. 6. 1835, str. 87.

⁴⁰ *Danica*, 6. 6. 1835, str. 88.

⁴¹ Pri klasifikaciji se je naslonil na Šafárika. Glej: *Slovenski narodopis*, str. 306.

še pred nekaj meseci zamolčani Slovenci. »1. Slovenci [Vindi] stanuju u dolnoj Štajerskoj, u Kranjskoj, Koroškoj iliti Gorotanskoj, u jednoj strani Istrie, na Laško-Goričkom, dalje u zapadnoj Vogerskoj u Železnoj stolici okol Mure i Raba: brojem skupa 1,240,000 rimskog věrozakona; zvan nekoliko samo protestantov.«⁴² Pri tej klasifikaciji bode v oči predvsem opis Hrvatov, ki jih tokrat ni določil kot prebivalce troedine kraljevine (Hrvaške, Slavonije in Dalmacije), niti kot prebivalce provincialne Hrvaške: »2. Horvati u provincialu, u Krajni i u Primorju, u jednoj strani Istrie, na vugerskom u Banatu, u Baranji, Šimegu, Somogju, u Szaladskoj, Železnoj, Sopronskoj i Požunskoj varmedjii, zatim u Arkihercežtvu Avstrije i vu Bosni u Sandžaku Banjalučkom svi skupa u broju 1,620,000 jesu izvan 194,000 starovērcev svi rimskog věrozakona.«⁴³ Slavonce in Dalmatince je dal v isto kategorijo s Hrvati, Slovenci, Srbi, Črnogorci in Bolgari. Na novo odkriti Slovenci so tokrat Hrvatom prinesli pomembno vlogo: »Narečje horvatsko jest časti vredan, stari, ilirski most med Slovenci [Vindi] i med Serblji.«⁴⁴ Pri tem ostaja nejasno, kaj v tem primeru predstavlja sintagma hrvaško narečje, saj so se, na primer, v hrvaški skupini provincialni kajkavci znašli skupaj s štokavskimi Krajišniki in Bosanci. Na veliki zvon je novo dojetanje »avstrijskih Slovanov« kot posebne enote obesil v *Proglastu na Danico* za leto 1836, kjer je nedvoumno razglasil, da se bo v *Danici* lahko bralo o starožitnostih »svih Ilirah, to jest južnih Slavjanah: Serbaljah, Hrvatah i Slovencah.«⁴⁵

Ilirizem plemiškega naroda

»Natio croatica«

Hrvaška plemiška nacija je bila utelešena v stanovski državi, kar je obenem pomenilo, da je bila določena teritorialno in ne etnično. Troedina kraljevina je bila v hrvaški plemiški ideologiji širša od realnega političnega ozemlja, na katerem so imele oblast hrvaške institucije (civilni Hrvaška in Slavonija) in je obsegala območje, ki naj bi bilo hrvaško pred turškimi osvajanji: Dalmacijo in »turško Hrvaško«. »Plebs« je bil seveda iz tega izključen. Plemstvo si je izoblikovalo ideologijo o lastni individualnosti v preteklosti in je bilo s političnim programom usmerjeno v ohranitev ali obnovitev zgodovinskega prava. Ta program

⁴² *Danica*, 29. 8. 1835, str. 235.

⁴³ *Ibid.*, str. 235.

⁴⁴ *Ibid.*, str. 235.

⁴⁵ Ljudevit Gaj, *II. proglast, Programski spisi*, str. 114.

je temeljil na municipalnih pravicah kraljestva, ki so jih leta 1715 priznali ogrski stanovni kot temelj posebne položaja Hrvaške znotraj ogrske krone.⁴⁶

Plemiška politika je zato imela drugačne lastnosti kot kasnejše politične prakse. Če se je hrvaško plemstvo tekom 18. stoletja družno z madžarskim borilo proti avstrijskemu razsvetljenemu absolutizmu, ki je grozil starim privilegijem, se je od konca 18. stoletja začelo upirati težnjam po preoblikovanju Ogrskega kraljestva v madžarsko nacionalno državo. Najbolj očiten izraz tega so bili madžarski poskusi zamenjave uradnega latinskega jezika z madžarskim. Hrvaški plemiči niso branili latinščine samo zaradi lastnih privilegijev, ki so bili zapisani v tem jeziku, niti zgolj zaradi »neutrnosti« latinščine, ampak predvsem zaradi ohranitve svojih municipalnih pravic, se pravi pravic, da sami odločajo o območjih pod lastno upravo.⁴⁷ Sicer pa je šel madžarskim privilegijem na roko tudi sam politični sistem. Med leti 1761 in 1848 sta Hrvaško in Slavonijo kot posebno telo v ogrskem državnem zboru predstavljala samo dva legata. Za nameček je imela Slavonija še neposredno zvezo z ogrskim državnim zborom, saj so imele slavonske županije, tako kot ostali madžarski komitati, pravico poslati po dva legata. Dunajski absolutizem in nacionalistično delovanje madžarskega plemstva sta imela na plemiško hrvaško nacijo podobne pogubne učinke. Hrvaška državnost je bila med leti 1790 in 1848 bolj virtualna kot realna.⁴⁸

Disertacija

V takšni duševni klimi je leta 1832 nastopil grof Janko Drašković s svojo *Disertacijo* kot nekakšnim mostom med starim in novim. *Disertacija* se že na prvi pogled razlikuje od Gajevih zgodovinsko-filozofskih spisov. Gre za izrazito politično-programski spis namenjen hrvaškim legatom v Ogrskem zboru, se pravi ljudem, ki imajo realno politično moč. Pomen tega spisa je še toliko večji, ker je bil napisan v štokavskem narečju. Drašković se je zadeve lotil celostno in obdelal gospodarske, politične in kulturne probleme svojega časa.

Drašković si je zamislil »Veliko Ilirijo«, ki naj bi obsegala območja Koroške, Štajerske, Kranjske, Istre, Hrvaške, Slavonije, Dalmacije in Bosne, skratka, okvir troedine kraljevine je razširil na Bosno in slovenske dežele: »/.../ još i to ufati se i od Boga moliti volno bude, da nam se z milostjum višnjum kraljev naših onaj kraj

⁴⁶ Stančić, *Hrvatska nacija*, str. 95, 96; Nikša Stančić, *Etničnost na hrvatskom prostoru u XIX. stoljeću: Od etničke zajednice, plemićkog naroda i pokrajinskih partikularizma do hrvatske nacije*, v: *Etničnost i povijest*, ur. E. Heršak, Zagreb 1999, str. 123.

⁴⁷ Stančić, *Hrvatska nacija*, str. 97. Prim.: Arnold Suppan, *Oblikovanje nacije u građanskoj Hrvatskoj (1835–1918)*, Zagreb 1999, str. 45.

⁴⁸ Kessler, *Politik, Kultur und Gesellschaft*, str. 218, 219; *Hrvatski narodni preporod*, str. 76.

koji se sada imenom Ilirije ozivlja i koji jezika našem spodobnoga govori, s nama združiti.«⁴⁹ Zanimiva je tabela, ki prikazuje število in veroizpoved prebivalstva »Ilirije velike«. Slovenske dežele je uvrstil pod kategorijo »Ilirium sadašni i svi sloveno-hrvacki govoreće Krajine«, pripisal jim je 892 tisoč duš,⁵⁰ jezikovno pa jih je uvrstil v kategorijo »pomješanog dijalekta«. Nenavadno jezikovno kategorijo je blagovolil obrazložiti v posebni opombi: »Pomiješanog jezika govore uz kranjski i štajerski kraji i miešadu rieči slavo-venske (Windisch) z hrvackim; uz madjarski kraj madjarske rieči s slavo-venskimi, tako uz more i otokih talijanski z hrvackim miešadu.«⁵¹ Draškovićeve jezikovne klasifikacije so sicer nejasne, vendar je iz njih razvidno, da je ločil slovenski element od hrvaškega. Razvidno je tudi, da je v skladu s hrvaško tradicijo enačil hrvaško in ilirsko ime, »Ilirija velika« pa je za nje ga prostor, kjer živijo »Slavo-Hrvati«. V nekem kasnejšem spisu je Drašković pokazal, da je imel za Hrvate tudi pravoslavne prebivalce troedine kraljevine, katerih obred je imel na Hrvaškem za starejšega od katoliškega.⁵² Ilirščino (štokavščino) je imel za najbolj razširjeno narečje pri »Slavo-Hrvatih«, prav tako je »hrvacki« (kajkavski) govor skupaj s slovenskim uvrstil v rubriko mešanega dialekta.⁵³

Draškovićeve spis, namenjen hrvaškemu plemstvu kot tedanjemu političnemu narodu, že po svojem namenu ni mogel biti demokratičen. Čeprav ni imel zgolj plemiško-pravnega značaja. Avtor je res gradil svoj politični program na hrvaškem historičnem pravu, vendar je zahteval priključitev Slovencev na osnovi jezikovnih podobnosti, kar ga je približalo jezikovno-etničnemu principu Ljudevita Gaja.⁵⁴ Razlika med njima je kljub temu očitna. Drašković ni zagovarjal modela nacije, zasnovanega na jeziku, niti ni zagovarjal Kollárjevih idej. Ilirsko ime je uporabljal v drugem kontekstu, imel je drugačno mnenje o osnovi hrvaškega jezika; štokavščino je imenoval ilirski jezik in ne srbski (kot Gaj leta 1832) in je, za razliko od Gaja, v osnovi zagovarjal državnopravni koncept.⁵⁵

⁴⁹ Janko Drašković, *Disertacija iliti razgovor, darovan gospodi poklisarom zakonskim i budućem zakonotvorcem kraljevinah naših, za buduću dietu ungarsku odaslanem, držan po jednom starom domorodcu kraljevinah ovih* (v nadaljevanju: Drašković, *Disertacija*), Programski spisi hrvatskog narodnog preporoda, ur. Miroslav Šicel, Matica hrvatska, Zagreb 1997, str. 60 (v nadaljevanju: *Programski spisi*). Tekst je objavljen tudi v: *Riznica ilirska*, str. 55. Prim.: Jaroslav Šidak, *Hrvatski narodni preporod – Ideje i problemi*, Studije iz hrvatske povijesti, Zagreb 1973, str. 96.

⁵⁰ Po Šafárikovih podatkih iz leta 1826 je štelo slovensko prebivalstvo 800.000 duš, preostalih 92.000 je Drašković najverjetneje pripisal Istri (Stančić, *Gajeva*, str. 143, op. 138).

⁵¹ Drašković, *Disertacija*, str. 78, op. 1.

⁵² Jaroslav Šidak, *Hrvatski narodni preporodni pokret i grof Janko Drašković*, Studije iz hrvatske povijesti, Zagreb 1973, str. 188 (v nadaljevanju: Šidak, *Janko Drašković*).

⁵³ Stančić, *Gajeva*, str. 144; Stančić, *Hrvatska nacija*, str. 168.

⁵⁴ Šidak, *Janko Drašković*, str. 186; *Hrvatski narodni preporod*, str. 89.

⁵⁵ Stančić, *Gajeva*, str. 145.

Vsekakor Draškovičev spis dokazuje, da so na Hrvaškem obstajale ideje, ki so presegle okvir troedine kraljevine in zahtevale priključitev Bosne (na osnovi historičnega prava) in slovenskih dežel (na osnovi jezikovnih podobnosti).

Različne interpretacije

Nejasnost *Disertacije* je v historiografiji dovoljevala različne interpretacije. Še zlasti so se kresala mnenja o tem, ali je Drašković videl Veliko Ilirijo kot hrvaško državo, ali pa jo je pojmoval »jugoslovansko«. Hrvaški zgodovinar Korunić je leta 1986 zapisal, da je Drašković zahtevo po hrvaški državi povezal »z osnivanjem nezavisne jugoslovenske države unutar federativno uredene ugarske krune«, kar lahko bralca navede na misel, da je imel Drašković pred očmi nekakšno Jugoslavijo.⁵⁶ Sedem let kasneje (1993) je Korunić svojo tezo okrepil s trditvijo, da je imel Drašković v mislih celovito Hrvaško, ki bi »sjedinjena sa slovenskimi pokrajinami i Bosnom unutar 'Velike Ilirije' stupila u savez/konfederacijo sa Ugarskom«, kar lahko bralca navede na misel, da je Drašković načrtoval konfederalno zvezo.⁵⁷

Korunića je zavrnil Nikša Stančić, ki je poudaril, da je avtor *Disertacije* sledil hrvaški kulturni tradiciji in ilirsko ime uporabljal kot sinonim za hrvaško, nikakor pa ga ni uporabljal za južne Slovane, niti ni Hrvatov postavljaj v južnoslovanski okvir. Poleg tega je s tem imenom zaobjemal samo Bosno in slovenske dežele, ne pa ostalih južnoslovanskih dežel.⁵⁸ Draškovičeva osebnost je bila rezultat določenega okolja in časa. Kljub temu si lahko težko predstavljamo, da Drašković kot hrvaški plemiški politik v »Veliki Iliriji«, ki naj bi v temeljila predvsem na hrvaškem državnem pravu (razen slovenskih dežel), ni videl prevlade hrvaškega elementa. Še zlasti če upoštevamo Stančićevo ugotovitev, da je enačil hrvaško in ilirsko ime.

Gornji Iliri

Čudna prikazen je bil. Dolga brada, rdeče podložena surka in crvenkapa na glavi. Gosposki človek z bukvami oblečen v nošnjo hrvaških kmetov ob Kolpi. Bizarno. Poštni vozovi so ga prehitevali, potniki pa so za njim obračali

⁵⁶ Petar Korunić, *Jugoslavenska ideologija u Hrvatskoj i slovenskoj politici, Hrvatsko-slovenski politički odnosi 1848–1870*, Zagreb, 1986, str. 33 (v nadaljevanju: Korunić, *Jugoslavenska ideologija*).

⁵⁷ Peter Korunić, *Program konfederalizma u hrvatskoj političkoj i društvenoj misli u XIX. stoljeću*, Povijesni prilozi 10, Zagreb 1991, str. 109, (v nadaljevanju: Korunić, *Program konfederalizma*).

⁵⁸ Nikša Stančić, *Što su sve povjesničari izmislili. U povodu najnovijih radova dr. Petra Korunića*, Časopis za suvremenu povijest 25, Zagreb 1993, str. 250.

svoje fine glave in mu veselo prikimavali. Kramljanje o misterioznem čudaku jim bo popestrilo pot vse tja do daljnega Voralpberga. Kmetice na drugi strani ceste so ga sprva nezaupljivo gledale, potem pa so tiho izrekle svoj: »Bohdaj«. – »Božju pomoč,« je odvrnil popotnik in radovednost je v hipu premagala strah. Kdo je, kakšnega rodu je, od kod prihaja? Bradač je potrpežljivo odgovarjal. – »Od kod? Od turške meje? Božja mati!«⁵⁹

Vrazovo popotovanje po slovenskih deželah leta 1841 odkriva eno izmed težav slovenske ilirske epizode. Gre za problem, ki je sicer nepogrešljiv spremljevalec vsakega narodnega preporoda: prepad med tvorci nacionalne ideologije in tako opevanim ljudstvom. V nekaterih primerih je zamišljena skupnost preporoditeljev dovolj blizu realnemu »stanju na terenu«, se pravi političnim, kulturnim in gospodarskim razmeram, ki lahko skrivnostno dovolijo nastanek nove kvalitete – narodne skupnosti, karkoli že to pomeni. V Vrazovem primeru ni bilo tako. Vraza – romantika je realnost zadevala samo toliko, kolikor je podpirala ideje. Njegova podoba je bila smešno nenavadna vsem: tako slovenskim, kot hrvaškim kmetom, tako ljubljanskim, kot zagrebškimi odličnikom. In vendar se je zdelo vse tako logično ...

Književne razmere v slovenskih deželah

Stanje na literarnem področju je bilo v slovenskih deželah na začetku tridesetih let 19. stoletja vse prej kot mirno. Romantične ideje so prevladale v času, ko se je zdelo, da se ustvarja nekaj novega, pomembnega, nekaj, kar bo bistveno spremenilo položaj slovenske (slovanske) literature. V času, ko je bilo jasno samo to, da je stanje nezadovoljivo in da se mora izboljšati. Obstajala je kontinuiteta sorodnih narečij, katerih skupne lastnosti so bile na tem, da se zberejo v enoten slovenski knjižni jezik. Ali pa tudi ne. Zakaj bi se Štajerci podrejali Kranjcem in njihovim čudnim oblikam na –am (bratam) in –im (lepim) in zakaj bi Kranjci to opustili, ko pa zares tako govorijo? Zakaj bi se sploh mučili s slovenskimi jezikovnimi normami, ko pa je na Hrvaškem vzcvetelo prelestno ilirsko cvetje? Pa še pravopis, ta nesrečna reč, ki je povzročila toliko ravsanja. Ta presneti ABC-krieg. Matija Čop proti metelčičarjem, vsi skupaj proti Petru Dajnku in njegovemu poskusu ločevanja med štajerskim in kranjskim narečjem. Zadevo so pomešala še načelna izhodišča. Kopitar je stavil na ljudstvo in fonetični pravopis, Čop na izobražence in zgodovinsko načelo, oba skupaj pa na

⁵⁹ Utrinek iz Vrazovega potovanja je napisan na osnovi podrobnih opisov v: Fran Petre, *Poizkus ilirizma*, str. 203; Ivan Prijatelj, *Vrazova popotovanja po Slovenskem*, Časopis za zgodovino in narodopisje (ČZN) 6, 1910, str. 145, (v nadaljevanju: Prijatelj, *Vrazova popotovanja*).

slovensko jezikovno individualnost. Od nekod se je pojavil še mladi Štajerec Anton Murko, ki je v svoji slovnici leta 1832 odločno zavrnil tako ljubljansko metelčico kot štajersko danjčico in zagovarjal načelo poenotenja na temelju tradicije (bohoričice). Po eni strani nebrzdana ustvarjalnost Franceta Prešerna in njegovega kroga ter iskreno navdušenje rosno mlade štajerske družčine, po drugi strani obup, iskanja, pohojeni ideali, razočaranja.⁶⁰

Štajerska mladost

»V štireh letih se je vse to zgodilo, v štireh letih se je toliko i več pravih Slovincov pokazalo, pa kaj še dočakati znamo za osem in več let.«⁶¹

Delovanje mlade štajerske generacije v prvi polovici tridesetih let nima velikega pomena samo za konsolidacijo slovenskega jezika, ampak tudi za odnos s sosednjim, hrvaškim jezikovnim standardom.⁶² V istem času, ko je Gaj premišljeval, na kakšnih teoretičnih osnovah bi začel svoj prepород, so mladi štajerski študenti prav tako obračali nov list. Med študijem v Gradcu so prišli v stik s pripadniki ostalih slovanskih narodov in Herderjevimi idejami. Začela se je razvijati zavest o pripadnosti velikemu slovanskemu narodu, katerega del so tudi Slovenci. S Hrvati in Srbi so se leta 1828 srečevali v dijaškem krožku Mojsija Baltića in Ljudevita Gaja ter vroče diskutirali o slovanstvu in jezikovnih problemih na slovanskem jugu.

Fran Petre je naštel deseterico aktivnih mladeničev iz Slovenskih goric, Jeruzalema in ravnine ob levem delu Drave.⁶³ Za nas je njihov geografski izvor pomemben predvsem zato, ker je očitno, da so prišli iz tistih delov Štajerske, ki so neposredno mejili na provincialno Hrvaško in so imeli z njo živahne povezave.⁶⁴ Večinoma so se pripravljali za duhovniški poklic, razen treh: mlajših Jakoba Frasa in Frana Miklošiča ter nekoliko starejšega Štefana Kočevarja. Na tem mestu bomo nekaj več pozornosti namenili osebnosti Jakoba Frasa

⁶⁰ Jože Pogačnik, *Zgodovina slovenskega slovstva III, Klasika in romantika*, Maribor 1969, str. 57–63. Prim.: Ferdo Gestrin, Vasilij Melik, *Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do 1918*, Ljubljana 1966, str. 85.

⁶¹ Pismo Kočevarja Vrazu, 13. oktobra 1833, v: Andrija Ljubomir Lisac, *Slovenska korespondenca Vraz – Kočevar 1833–1838*, Ljubljana 1961, str. 22 (v nadaljevanju: *Korespondenca Vraz – Kočevar*).

⁶² Glej: Viktor Vrbnjak, *Kulturna podoba vzhodne slovenske Štajerske, Miklošičev zbornik*, Maribor 1991, str. 57.

⁶³ Petre, *Poizkus*, str. 17. Mladi štajerski krog naj bi po Petretu predstavljali: Josip Muršec (rojen 1807), Ivan Klajžar (r. 1807), Jurij Matjašič (r. 1808), Štefan Kočevar (r. 1808), Jakob Fras (r. 1810), Fran Miklošič (r. 1813), Jakob Košar (r. 1814) in še nekaj manj dejavnih akademikov.

⁶⁴ Več o tem v nadaljevanju. Prim.: Irena Gantar Godina, *Izseljevanje slovenskih intelektualcev na Hrvaško do leta 1848*, Dve domovini – Two Homelands, št. 18, Ljubljana 2003, str. 123–134.

(Stanka Vraza),⁶⁵ ki mu je usoda namenila osrednje mesto pri nenavadnem fenomenu, imenovanem slovenski ilirizem. Preko njegovih iskanj pa bomo spoznali še vlogo ostalih pri tem podjetju. Vraz je bil izredno aktivna in kompleksna osebnost, zato se bom omejil predvsem na njegov odnos do vprašanja slovenske individualnosti v primerjavi s hrvaškim elementom.

Vraz je bil za razliko od hladnega in sistematičnega Miklošiča temperamentnejši, družabnejši in bolj poetičen. Z navdušenjem je koval verze, zbiral ljudske pesmi in spremljal vsako novost na slovanskem literarnem polju. Na Kranjskem je leta 1830 poletela *Krajnska čbelica*, v kateri je očitno izstopal Prešernov pesniški talent. To pa ni ostalo skrito Františku Ladislavu Čelakovskemu⁶⁶ v Pragi, ki je za *Časopis češkega muzeja* napisal »obširno, enako navdušeno kot zrelo poročilo« o slovenski literaturi. Vraz je bil navdušen nad pozivi velikega Čeha k prenehanju neplodnih abecednih preprirov, pospešenem delu mladine in povezavami z ostalimi slovanskimi narodi. Čelakovský je Slovencem svetoval ohranitev bohoričice, ali pa sprejetje češkega pravopisa. Vraz se je očitno ogrel za slednje, saj je že v drugem pismu Čelakovskemu (marec ali april 1833) uporabil strešice (č, ž, š). Prvi zapis sičnikov in šumevcev na češki način pri Slovencih torej ni nastal pod vplivom Gaja, ampak pod neposrednim češkim vplivom. Vraz je istega leta začel novi črkopis uporabljati tudi v korespondenci.⁶⁷ S tem je prišla v slovensko igro četrta varianta pravopisa.⁶⁸ Gaj je sicer med Slovenci svojo varianto propagiral že leta 1830, ko je izšel njegov pravopis, še zlasti preko duhovnika Jurija Matjašiča, vendar se takrat novost ni prijela.⁶⁹

Začetki Vrazove razcepljenosti med Zagrebom in Ljubljano

Da je imela Gajeva pojava med štajersko družčino velik ugled, kaže dopisovanje med Kočevarjem in Vrazom. Kočevar je julija 1833 napisal Vrazu, da po pravici hvali Gaja, saj je on »najveksi zdašni horvat, on je horvate na pravi

⁶⁵ O Vrazu, njegovi osebnosti in delovanju obstaja ogromno literature, še zlasti starejše. Podroben pregled do 1961 je objavljen v *Korespondenci Vraz – Kočevar*. Glej tudi pregled v posebni izdaji ČZN-ja ob stoletnici Vrazovega rojstva (ČZN, 1910).

⁶⁶ František Ladislav Čelakovský (1799–1852), češki kritik, prevajalec in folklorist. Po letu 1830 je prišel v stik s Čopovim oziroma Prešernovim krogom. L. 1832 je objavil kritiko prvih treh zvezkov *Krajnske čbelice*, dal priznanje Prešernu in v češčino prevajal njegove pesmi. Izrekel se je tudi zoper metelčico (*Enciklopedija Slovenije* (ES) 2, str. 109). Pomemben je za začetek češko-slovenskih literarnih stikov. Glej tudi: Ivan Kunšič, *Doneski k zgodovini književne zveze mej Čehi in Slovenci*, ZMS, 1899; *Različne korespondence*, ZMS, 1903, str. 169.

⁶⁷ Glej uvod v *Korespondenci Vraz – Kočevar*, str. 11.

⁶⁸ Petre, *Poizkus*, str. 37.

⁶⁹ *Ibid.*, str. 47. O tem je Gaj pisal tudi Šafáriku. Glej: Velimir Deželić, ur., *Pisma pisana dru. Ljudevitu Gaju i neki njegovi sastavci (1828–1850)*, Zagreb 1909, str. 339 (v nadaljevanju: *Pisma pisana Gaju*); Pogačnik, *Miklošič in ilirizem*, str. 935.

poti napelal, bes njega bi horvati madžari bili.«⁷⁰ Kakšen mesec pred tem sta se Gaj in Vraz srečala v Gradcu. Ob tej priložnosti je Gaj povabil Vraza na Hrvaško.⁷¹ Vihravi Cerovčan ni odlašal in se je že med počitnicami odpravil na svoj prvi obisk hrvaške dežele. Na Hrvaškem naj bi povsod videval pristno zanimanje za narodnost. Bil je pozitivno šokiran, ko je v kavarni slišal le hrvaški jezik, še bolj pa so ga navduševali veliki načrti o narodnem gledališču in hrvaškem časopisu.⁷² V pismu prijatelju Cafu je zapisal: »Kaj sem na Hrovatskem najšel, vam ne morem spisati. Ze hrvatskimi slovarji se z mnogimi seznaš. Vsaki njih je bratavo-serdčen, kojega v žilah kerv le za materino in nje slovesnost valuje etc. Bog njih naj blažene čine blagoslovi. Vre pojejo z Gajom:

*Još Horvatska ni prepala,
Dok mi živimo
Visoko nam bude stala,
Kad nju zbudimo. Etc.»⁷³*

Navdušenju navkljub se Vraz ni takoj vrgel v naročje ilirizma. Hrvaška, vseslovanska in slovenska miselnost si v tem obdobju še niso nasprotovale. Prav tako ga je zanimala *Krajnska čbelica*, obisk Ljubljane je načrtoval že leta 1833. Ko pa mu Gaj ni odpisal, je nekritično navdušenje zamenjala pristna užaljenost, ki jo je delil s svojim »kompanjonom« Kočevarjem. Slednji mu je 12. februarja 1834 zaskrbljeno potožil, da Gaj nikomur ne piše: »/.../, morebiti misli, kaj nikdo ni vreden nekaj pisanega od njega dobiti.«⁷⁴ Kljub temu se mu je zapisalo, da bo hrvaško ime »za 20 let poštenje imelo«, Slovenci pa bodo gojili svojo literaturo. Razočaranje nad Gajem je torej okrepilo zavest o slovenski posebnosti.⁷⁵

Poleti 1834 je Vraz končno obiskal Ljubljano. Prešernu in Čopu je skušal dopovedati razliko med književno »kranjščino« in njegovim narečjem (e-ji brez vokalne redukcije), z Mihom Kastelicem pa se je dogovarjal o objavi njegovih pesmi v *Krajnski čbelici*.⁷⁶ Pot je nadaljeval proti Zagrebu, kjer se je Gaj pripravljal na izdajo političnega časopisa in literarne priloge. Tako Ljubljana kot Zagreb sta na Vraza napravila zelo ugoden vtis. Obe žarišči si v tej fazi še nista prišli

⁷⁰ *Korespondenca Vraz – Kočevar*, str. 21. Prim: Petre, *Poizkus*, str. 50.

⁷¹ *Korespondenca Vraz – Kočevar*, str. 19.

⁷² Petre, *Poizkus*, str. 50.

⁷³ Karel Štrekelj, *Pisma iz Cafove ostaline*, ZMS 1900. Prim.: Stančić, *Gajeva*, str. 160; Petre, *Poizkus*, str. 50.

⁷⁴ *Korespondenca Vraz – Kočevar*, str. 24. Prim.: Petre, *Poizkus*, str. 61.

⁷⁵ *Ibid.*, str. 24.

⁷⁶ Prijatelj, *Vrazova popotovanja*, str. 147; prim.: Petre, *Poizkus*, str. 67, 68.

v nasprotje. Gaj in Vraz sta se dogovorila za sodelovanje Slovencev v novem literarnem listu s slovenskimi prispevki, na kar kaže tudi poziv na naročilo časopisa, ki ga je Gaj napisal kmalu po Vrazovem odhodu iz Zagreba, kjer je zapisal, da ne bodo objavljali samo prispevkov »/.../ vu Horvatzkom nego y vu drugeh Ilirzkeh narechjah«. ⁷⁷ Zvezo med obema narodoma bi ustvarjal literarni stik, ki bi varoval jezikovne posebnosti. Vraz je sicer Gaju obljubil, da bo napisal oglas za *Novine* v *Grazer Zeitung*, vendar tega ni storil, ker je bila vsa njegova pozornost usmerjena v Ljubljano. Gaj pa je pri razpečevanju *Novin* zanemaril kraje pod avstrijsko upravo, ker ni prijavil časopisa poštni upravi. Vraz je v pismu Gaju opravičeval svojo lenobo s cenzuro in okrcal Gaja zaradi malomarnosti: »She si ti na poselnizhtvi tega ukaza dal? Pa kak bi jas nashim Slovenzom Tvoje novine na snanje dal? Tvojega oglasa nasha zensura nebo dopustila.« ⁷⁸ Da so bile logistične težave pri dostavi *Novin* in *Danice* v avstrijske dežele pereče, dokazuje tudi pismo Urbana Jarnika, ki se je 5. decembra 1836 pritožil Vrazu nad »kitajskim zidom« med Štajersko in Hrvaško. Motilo ga je, da se na Štajerskem ne dobi *Danice*, čeprav je od Zagreba oddaljena samo štiri ure. ⁷⁹

Vraz je Kranjcem pošiljal svoje pesmi, vendar ga še vedno niso sprejeli v krog *Krajnske čbelice*. ⁸⁰ Nekaj pesmi je poslal tudi Gaju, kar kaže na to, da v času navduševanja nad Ljubljano Zagreba ni povsem pozabil. Poleti 1835 je to mesto zopet obiskal. Novorojena *Danica* je potrebovala sodelavcev, zato ga je hotel Gaj prepričati, naj sodeluje pri projektu, kot sta se dogovorila eno leto poprej. Vendar s pomembno spremembo. Gaj je tokrat pozabil na zagotovila, da bo tiskal tudi slovenske prispevke in je zahteval samo hrvaške. Vraza je to motilo, vendar je vseeno pristal, da bo na deset kranjskih pesmi napisal po eno ilirsko. Prav tako je Gaj želel, da bi napisal slavospev hrvaškemu gibanju. Vraz je prošnjo ljubeznivo odklonil, češ da so drugi za to bolj primerni in previdno razgrnil pravi razlog: »/.../ radi mi v vaše kolo stopimo al vonder prosimo nehajte nas za Horvate imeti, to ime nam zmirom zdajno mejo Horvatskega na pamet prinosi, in na našo zibelj opominja, ki je le tokraj. Ti imaš srce lahko čutiš kak težko je njene mile glase pozabiti. Bolelo bi te da bi kdo rekel Ti si Polak al Rus al Čeh al Kranjc pusti zmisli ime Horvat.« ⁸¹

⁷⁷ Ljudevit Gaj, *I. Oglasz*, Riznica ilirska, str. 81.

⁷⁸ *Pisma pisana Gaju*, str. 307; prim.: Petre, *Poizkus*, str. 71.

⁷⁹ *Pisma Jarnikova Stanku Vrazu*, LMS 1877, str. 151.

⁸⁰ Petre, *Poizkus*, str. 74–98; prim.: France Kidrič, *Korespondenca med Prešernom in Vrazom*, ZMS 1911, str. 30 (v nadaljevanju: *Korespondenca Prešeren – Vraz*).

⁸¹ Pogačnik, *Miklošič in ilirizem*, str. 935; Pogačnik, *Zgodovina slovenskega slovstva III*, str. 67; Petre, *Poizkus*, str. 100.

Vrazova prva objava v *Danici ilirski*

Vrazovi obrambi slovenske individualnosti je sledil obrat v drugo smer, za katerega pa ni bil osebno odgovoren. 12. septembra 1835 je uredništvo *Danice* objavilo pesem *Stana i Marko*, ki jo je Vraz pustil med svojim obiskom. Še prej so jo priredili v ilirščino, Vraza pa so podpisali z imenom »Stanko Vraz, Ilir iz Štajera«. Vraza je po eni strani ob prvi tiskani objavi razganjalo od zadovoljstva, po drugi pa se je zavedal, da v slovenskih krogih te poteze ne bodo pozdravili. Svoje je dodala tudi sintagma »Ilir iz Štajerja«, v kateri ni bilo ne duha ne sluha o kakšni slovenski individualnosti. Gaj je v tistem času skušal prikazati, da ima sodelavce in somišljenike iz vseh delov »Velike Ilirije«. V *Danici* sta se tako poja-

Stanko Vraz, »Jakob Cerovčan, Slovenec s slovenie in Stanko Vraz, Ilir iz Velike Ilirije.«

vila Ilir iz Štajerja in Ilir iz Dubrovnika. V očeh sodobnikov je z objavo svoje pesmi v ilirščini Vraz pokazal, da pristaja na novi hrvaški program. Svoje začudenje in strahove pred odzivi je zaupal Gaju v pismu z dne 25. oktobra 1835: »A zašto podpisal jesi moje čitavo ime? Ovo me mozbit još višeputa u kakvi zapletak zavede, da illyričnost kod mojih rodjaka na mnoge poprijetnike ne nagodi.«⁸² Anton Murko ga bo po njegovem mnenju obsodil za heretika, njegov prijatelj Fran Miklošič pa je bil še bolj oster. O njem Vraz piše: »Moj brat Miklošič ju prečtevši muča. On ne može pregoreti mog illyrskog pera. On ga naziva, kako više pisah, izdajicom.«⁸³ V primeru, da ga bo štajerski krog izločil, nadaljuje Vraz, bo popokal »svoj nič« in odšel na Hrvaško.

Vrazova objava je spodbudila Kočeverja, da se je v pismu prijatelju natančneje opredelil do ilirizma: »Dobro bi bilo, da se vsi južni Slavenci bar dušno zedinimo, kaj pa drugač doveršeno ne bo, kak da pokažemo, da so vseh stvorenja

⁸² *Pisma pisana Gaju*, str. 310.

⁸³ *Ibid.*, str. 310. Glej tudi: Prijatelj, *Vrazova popotovanja*, str. 149.

in lastnosti enako važna. Vi ste z Vašoj pesmoj pokazali, da smo mi pripravljeni se z Horvati zjediniti, ako ravno drugo narečje govorimo. Da bi li Horvati naše lastnosti pošturali?»⁸⁴ Večno vprašanje. Kočevarju se zdi, da »se Gaj tomu dober kaže«, zato je potrebno širiti rodoljubje med Slovenci in »njim povedajmo, da smo vsi Iliri.«⁸⁵ Njegovo pojmovanje je tipično za percepcijo ilirizma pri Slovencih. V isti sapi zagovarja medsebojno spoštovanje jezikovnih posebnosti in južnoslovansko kulturno skupnost. Razlika med Gajevim nazorom je očitna. Kočevar si je želel razvoja slovenskega jezika in je od Hrvatov celo pričakoval, da bodo spoštovali posebnosti slovenščine, Gaj pa je odkrito zagovarjal opustitev slovenščine v korist ilirščine.⁸⁶

»Gornja-ilirska podnarječja jesu neke pravilne slovničke forme zadržala« Slovensko pojmovanje ilirske književne enotnosti

Reakcija prijateljev je Vraza za nekaj časa odvrnila od Ilircev, vendar ne za dolgo. Če se je za silvestrovo leta 1835 izgovarjal Gaju, da ne more pisati, ker je bolan, mu je junija naslednjega leta že obljubljal obisk.⁸⁷ Poleg tega je bil prekinjen njegov stik z Ljubljano, študija prava pa je imel prav tako čez glavo. Razlogi za to so bili tudi načelni oziroma ideološki. Gaj je v decembru 1835 poimenoval svoj časopis in prilogo z »nevtralnimi« ilirskim imenom.⁸⁸ Druga pomembna sprememba je bila opustitev kajkavščine. Vrazu so ti premiki omogočili nov pogled na zapleteno jezikovno vprašanje. Hrvati so opustili svoj knjižni jezik in sprejeli isto narečje, ki ga je Vuk Stefanović Karadžić postavil za jezik Srbov namesto okostenele cerkvene slovanosrbščine. Oba naroda sta opustila svoj jezik in sprejela novega. Torej naj Kranjci, Štajerci in Korošči naredijo isto. Popolnoma je zanemaril razmerja med novo ilirščino in posameznimi južnoslovanskimi jeziki/narečji. Ni se zavedal, da so ilirci za svoj jezik sprejeli govor določenega ozemlja. Prepričan je bil, da bo bodoča ilirščina »vsrkala elemente raznih govorov in bo torej po svojem nastanku umetno zvarjen jezik«.⁸⁹

Vraz je s tem skonstruiral prepričanje, ki so se ga oprijeli domala vsi slovenski navdušenci za ilirizem. Ti po mnenju Jožeta Pogačnika in Frana Petreta niti niso pravilno dojeli bistva zadeve. Slovenska privolitev v ilirizem je računala

⁸⁴ *Pisma pisana Gaju*, str. 313. *Korespondenca Vraz – Kočevar*, str. 36. Glej tudi: M. Š., *Stjepan Kočevar prama ilirstvu*, Vienac, 10. 3. 1883, str. 163.

⁸⁵ *Ibid.*, str. 313.

⁸⁶ Petre, *Poizkus*, str. 107.

⁸⁷ *Pisma pisana Gaju*, str. 311.

⁸⁸ Glej: Ljudevit Gaj, *II. proglaš, Programski spisi*, str. 114.

⁸⁹ Petre, *Poizkus*, str. 111; Pogačnik, *Miklošič in ilirizem*, str. 936.

z upoštevanjem slovenščine pri oblikovanju novega jezika, na Hrvaškem pa je razvoj krenil v drugo smer.⁹⁰ Ideja eklektičnega južnoslovenskega jezika, v katerem bodo upoštrevane dobre lastnosti vseh dialektov, je pri slovenskih književnikih izzivala razprave še dolgo v drugo polovico devetnajstega stoletja in še naprej v dvajseto, vendar več o tem v drugih poglavjih.

Slovensko pojmovanje ilirizma je prvič javno predstavil koroški župnik Urban Jarnik⁹¹ v *Danici* februarja in marca 1837. Vprašal se je, kaj sploh je tako opevana ilirska sloga. Primerjal je razne oblike, ki so se pojavljale v časopisu in prišel do naslednje ugotovitve: »Gornja-ilirska podnarječja jesu neke pravilne slovničke forme zaderžala, mi dakle moramo jedan od drugoga uzeti ono što je gledč na celi slavjanski jezik najbolje spoznano, a ostavimo sve što je krivo i faljeno.«⁹² Naštel je nekaj razlik, ki naj ostanejo na izbiro piscem knjižnega jezika, dokler se ne bo dokončno izoblikoval skupni jezik. Na primer: dvojnost končnega l-ja in o-ja (bil: bio); roditelj srednjega spola -ega, -iga, -oga, itd. V neslovničnem delu dopisa je opeval slog, še zlasti ga je veselil podpis »Ilir iz Srbije«, zaključil pa je z mislijo, da »nijedno naše narječje nesme u drugom utonuti /.../«. ⁹³ Jarnik je maja 1836 pisal Vrazu, da pogrēša približevanje *Danice ilirske slovenščini*.⁹⁴ Kljub temu da si je Vraz, tako kot Jarnik, predstavljal ilirščino kot »jezik v nastajanju«, je vseeno zagovarjal prevladujoč vpliv štokavščine. V pismu Gaju z dne 10. decembra 1836 je omenil Jarnikovo prizadevanje, da bi se preustrojil »/.../ današnji ilirski jezik glede gornjih Ilirah«, skratka, da bi se »sladka Ilirščina« spet spremenila v »hrdjavu Hrovačinu«, s čimer se enostavno ne strinja.⁹⁵

Da Vraz kljub temu ni nepremišljeno sprejemal jezikovnih usmeritev Gajevega kroga, kaže njegova kritika ilirskega jezika v pismu Ivanu Mažuraniću, Gajevev pomočniku pri urejanju *Danice*. Še zlasti so ga motile tuje primesi in nekritično sprejemanje izumetničenih dubrovniških oblik, kar je po njegovem

⁹⁰ Pogačnik, *Miklošič in ilirizem*, str. 936; Pogačnik, *Zgodovina slovenskega slovstva III*, str. 68.

⁹¹ Urban Jarnik (1784–1844), pesnik, jezikoslovec, narodopisec in zgodovinar. Kot duhovnik je služboval v raznih krajih na Koroškem, nekaj časa je pristajal na ilirizem in prispeval prvi slovenski osnutek umetnega južnoslovenskega jezika. Z razpravo o koroških narečjih (*Kolo*, 1842) je postal prvi slovenski dialektolog, utemeljeval je zgodovinsko avtohtonost slovenskega prebivalstva na Koroškem in razširjal Herderjeve ideje (ES 4, str. 272).

⁹² Bratomir Dolinski, *Dopis iz Koruške*, *Danica ilirska*, 4. 3. 1837, str. 34.

⁹³ Bratomir Dolinski, *Dopis iz Koruške*, *Danica ilirska*, 11. 3. 1837, str. 38; prim.: Petre, *Poizkus*, str. 114; France Kidrič, *Paberki o Korytku in dobi njegovega delovanja v Ljubljani*, Ljubljanski zvon (LZ), 1910, str. 553.

⁹⁴ *Pisma Jarnikova Stanku Vrazu*, LMS 1877, str. 155.

⁹⁵ *Pisma pisana Gaju*, str. 313.

jezik delalo ljudem nerazumljiv, zato je ostajala nevarnost starih delitev na »Slavonce, Horvate-Zagorce ili Štajerce«. ⁹⁶ Hrvaških prvaki so kritiko zavrnilo, saj so imeli dubrovniški »ilirski klasiki« pri njih najvišjo ceno. ⁹⁷

»Jakob Cerovčan Slovenec s slovenie in Stanko Vraz Ilir iz Velike Ilirije.« Dokončen prelom s slovenščino in jezikovni dualizem

Čeprav je Vraz pristal na ilirizem, se je še vedno skušal uveljaviti tudi kot slovenski pesnik. V letih 1835–38 je neprestano nihal enkrat na eno, drugič na drugo stran. Do knjižne hrvaščine je imel približno toliko kot do knjižne slovenščine. Vso zapletenost »dvojne osebnosti« odkriva podpis pod verzi, napisani mi v župnišču v Solčavi: »Jakob Cerovčan Slovenec s slovenie in Stanko Vraz Ilir iz Velike Ilirije.« ⁹⁸ Skladno z njegovim podpisom je bilo tudi delovanje. Gaju se sicer je hvalil, da pri mladih Slovencih vzbuja ogenj za ilirsko književnost. ⁹⁹ Pri tem ni bil osamljen, saj mu je z drobnim delom pomagal zdravnik iz Podčetrtrka Štefan Kočevar, ki je v pismu Vrazu zapisal, da je dal »*Horvatske novine* v tukejšno oštarijo«, da bi ljudje videli, kaj se piše v »njihovom ilirskom jeziku«. ¹⁰⁰ Po drugi strani pa je Vraz januarja 1837 obiskal Ljubljano, kjer se je spoprijateljil s Prešernom. Morda je celo računal na to, da ga bo pridobil v ilirski krog, kajti Gaju je optimistično napisal, da Prešeren z njihovimi mislimi »sasvim sudara«, vendar je prestar, da bi se naučil hrvaško. ¹⁰¹

Nenavadno je, da različni nazori o individualnosti slovenskega jezika med Vrazom in Prešernom še niso povzročali odkritih sporov. So pa nesoglasja vidna iz korespondence pol leta kasneje, ko se je pokazalo, da je bilo vprašanje slovenske jezikovne posebnosti v tem obdobju neločljivo povezano s problematiko črkopisa (gajice) in upoštevanjem štajerskih posebnosti pri standardizaciji slovenskega jezika. V pismu Kastelicu je Vraz sicer poudarjal, da mu gre za slovenstvo, čeprav ga je motilo zanemarjanje štajerskega dialekta, naglašal je tudi potrebo o zbliznanju z ostalimi Slovani, Prešeren pa si je zadevo interpretiral, kot da gre za postavitve »štajersko-hrvaškega dialekta« kot edinega slovanskega literarnega jezika,

⁹⁶ Miroslav Šrepel, *Vrazova pisma*, Grada za povjest književnosti hrvatske, 1. knjiga, Zagreb 1897, str. 241.

⁹⁷ Petre, *Poizkus*, str. 118.

⁹⁸ Matija Murko, *Stanko Vraz v Solčavi*, ČZN 6, 1910, str. 317.

⁹⁹ *Pisma pisana Gaju*, str. 313.

¹⁰⁰ *Korespondenca Vraz – Kočevar*, str. 42.

¹⁰¹ *Pisma pisana Gaju*, str. 315. Ivan Prijatelj je menil, da Prešeren takrat pravih tendenc ilirizma ni poznal, glej: Prijatelj, *Vrazova popotovanja*, str. 153. Petre se je z njim strinjal, glej: Petre, *Poizkus*, str. 123. O Prešernovem neznanju hrvaščine oziroma »ilirščine« glej: Ilesič, *Prešeren in slovanstvo*, str. 21.

kar je seveda zavrnil.¹⁰² Vraz mu je odgovoril, da ne verjame v splošen vseslovanski jezik in se zopet zavzel za dosledno pisanje samoglasnika e na mestu polglasnika v slovenskem jeziku.¹⁰³ Skratka, Vraz je v tem pismu zagovarjal enotnost slovenskega jezika, se pravi spremembe knjižne slovenščine v korist štajerščine in ne v korist ilirskega jezika. Novembra 1837 pa je Prešernu že odkrito pisal, da je s Slovenijo opravil in da piše že od prejšnjega leta samo še ilirsko.¹⁰⁴ Vrazovo beganje med slovenščino in ilirščino v pismih kranjskemu krogu je že Franc Kidrič kronološko povzel takole: »10. junija 1837 je še pisal Vraz Kastelcu, da mu gre zgolj za slovenstvo, 19. novembra l. 1837, je trdil, da se je poslovil od Slovenije že l. 1836 /.../«. ¹⁰⁵ Te nejasnosti so mučile predvsem starejše raziskovalce Vrazovega delovanja, ki so jih interpretirali vsak na svoj način.¹⁰⁶

Za naslednji prelom na relaciji Vraz – Prešeren je bil kriv Gajev odnos do slovenskega jezika. Mladi ljubljanski etnograf Emil Korytko,¹⁰⁷ po rodu Poljak, je prosil Gajevo tiskarno za tisk slovenskih narodnih pesmi. Gaj je izdajo dela, ki bi imel slovenski oziroma kranjski značaj, odklonil z utemeljitvijo, da imajo tudi »etnografske zanimivosti svoje vire v ilirski skupnosti« ter mu očital provincializem in »kranjski separatistični duh«. Prešerna je to dovolj razjezilo, da je Vrazu povedal tisto, kar si je o problematiki mislil. Zdelo se mu je nerazumljivo, da je Gaj slovenskim ljudskim pesmim pripisal kranjsko tendenco, saj se tradiciji preteklega časa ne more podtakniti današnjih tendenc. Gaj in ostali slovanski literati so po njegovem mislili resno z idejo o zlitju slovenskega in ilirsko-srbskega jezika. Še več. Želeli so si ukinitvev slovenskega knjižnega jezika.¹⁰⁸

¹⁰² Pismo Prešerna Vrazu, 5. 7. 1837, glej: France Kidrič, *Paberki o Korytku in dobi njegovega delovanja v Ljubljani*, LZ, 1910, str. 555; Kidrič, *Prešeren I*, Ljubljana 1936, str. 323, (v nadaljevanju: Kidrič, *Prešeren I*); Kidrič, *Korespondenca Prešeren – Vraz*, str. 35.

¹⁰³ Pismo Vraza Prešernu, 1. 8. 1837, glej: Kidrič, *Korespondenca Prešeren – Vraz*, str. 35; Kidrič, *Paberki o Korytku*, str. 556; Petre, *Poizkus*, str. 132.

¹⁰⁴ Pismo Vraza Prešernu, 19. 11. 1837, glej: *Děla Stanka Vraza V*, Zagreb 1877, str. 163 (v nadaljevanju: *Dela Stanka Vraza V*).

¹⁰⁵ Kidrič, *Paberki o Korytku*, str. 557.

¹⁰⁶ Prim.: Kidrič, *Korespondenca Prešeren – Vraz*; Prijatelj, *Vrazova popotovanja*; Ilešič, *Prešeren in slovanstvo*.

¹⁰⁷ Emil Korytko (1813–1839), narodopisec in pesnik. Leta 1834 so ga oblasti iz Lvova izgnale v Ljubljano, kamor je prispel 1837. Načrtoval je obsežen opis slovenskega ljudskega izročila, leta 1838 je v *Illirisches Blatt* objavil prvo vsestransko vprašalnico za raziskovanje ljudske kulture na Kranjskem, prijateljeval je s Prešernom, zbiral slovenske ljudske pesmi in pripravil zbirko *Slovénske pésni kranjskiga naróda v 5 snopičih* (1839–44) (ES 5, str. 307). Več o Korytkovem ljubljanskem delovanju glej: Franc Kidrič, *Paberki o Korytku in dobi njegovega delovanja v Ljubljani*, LZ 1910; Franc Kidrič, *Paberki o Vrazu*, ČZN 6, 1910.

¹⁰⁸ Kidrič, *Prešeren I*, str. 331; Kidrič, *Korespondenca Prešeren – Vraz*, str. 34; prim.: Petre, *Poizkus*, str. 153,154.

Vraz mu je odgovoril v duhu Kollárjeve *Vzajemnosti*. Slovenci se morajo prilagoditi sosednjemu plemenu že zaradi majhnosti. Sicer pa, na katero vzvišeno idejo se Slovenci sploh lahko naslonijo? Na zgodovino? Saj je nimajo. Na številčno moč? Slabo slovstvo Nizozemcev, Dancev in Portugalcev dokazuje, da je to nemogoče.¹⁰⁹

Spor se naslednji dve leti ni razvijal. Vmes se je jeseni 1838 Vraz dokončno preselil na Hrvaško in postal neformalni zastopnik »Gornjih Ilirah« v Zagrebu. Ilirizem na Slovenskem je dobival novih moči. Ne samo na Štajerskem. Na Koroškem se je pojavil mladi Kollárjev oboževalec Matija Majar,¹¹⁰ na Kranjskem mlada dijaška družba in zanimiva osebnost Matevža Ravnikarja. Ravnikar, ki je služboval kot duhovnik v Semiču, je pisal Gaju, da bi bilo lahko na Kranjskem 150 naročnikov na *Danico ilirsko*, če ne bi bila zgolj priloga političnih *Novin*, ki se jih mora zaradi meje med avstrijskimi in ogrskimi deželami »štemplati«, kar jih naredi bistveno dražje. Namesto Gaja mu je odgovoril Vraz. Iz naslednjega pisma Ravnikarja je razvidno, da je Vraz v odgovoru predlagal jezikovni dualizem: »Vaše razločenje slovesnosti v dve grani mi je jako ušeci. Katekizme, molitvenike itd. naj bi Kranjci, Štajerci in Korošci po kranjski pisali.«¹¹¹ Vrazu je po vsej verjetnosti postalo jasno, da takojšnja ukinitvev slovenskega jezika ni mogoča. Namesto tega bi morali pisati literaturo za prve šole in ljudstvo v slovenščini, literaturo za »višje slovstvo« pa v ilirskem jeziku. Ravnikar se ni strinjal samo z jezikovnim dualizmom, tako kot večina slovenskih ilircev si je želel formiranja umetnega knjižnega jezika po načelu: »Poberimo od vsakega najboljše.«¹¹²

Spor s Prešernom je novo epizodo doživel septembra 1840, ko je po dveh letih Vraz skušal ponovno navezati pisni stik.¹¹³ Prešerna Vrazov spravljeni ton ni ganil. Nasprotno. Brez kakršnekoli zadržanosti je napisal svoje znamenito »vinsko pismo«, ¹¹⁴ v katerem je izrazil svoje poglede, ki jih je več let zadrževal v sebi zaradi dobrih prijateljskih odnosov: »Kar se tiče jezika, smo 'Gornji Iliri' še zelo mladi, zato je pametno, če počakamo uspehov tujih preizkušenj. Španski dialekt morda ni bolj oddaljen od italijanskega, kakor je slovenski od srbskega, češki od poljskega, francoski od italijanskega ali španskega. Kakor hitro se bodo

¹⁰⁹ Petre, *Poizkus*, str. 154; Kidrič, *Prešeren I*, str. 332; Kidrič, *Korespondenca Prešeren – Vraz*, str. 42.

¹¹⁰ Več o Majarju glej: Andreas Moritsch, ur., *Matija Majar Ziljski*, Ljubljana–Wien 1995.

¹¹¹ Glej Ravnikarjeva pisma v: *Mala izvestja*, ČZN 6, 1910, str. 291.

¹¹² Petre, *Poizkus*, str. 185.

¹¹³ Pismo Vraza Prešernu, 7. 9. 1840, v: *Dela Stanka Vraza V*, str. 190–194; Kidrič, *Prešeren I*, str. 341–343; prim.: Kidrič, *Korespondenca Prešeren – Vraz*, str. 42.

¹¹⁴ Tako ga je imenoval Fran Ilešič zaradi zaključka: »In vino veritas!« (Ilešič, *Prešeren in slovanstvo*, str. 29).

ti zlili v eno, upam da bomo tudi mi češko, poljsko, tem preje srbsko, če že ne govorili, vsaj brez predhodnega študija razumeli. Camoens bi bil vendar, ako že ne panromansko, lahko pisal vsaj špansko, saj sta si španščina in portugalščina morda tako blizu, ali celo bližje, kot slovenščina (kranjska-koroška-štajerska slovanščina) in provincialna hrvaščina, nedvomno pa bližji, kot bi smela biti slovenščina eklektični ilirščini.«¹¹⁵ Vraz mu je odgovoril, da v oblikovalno sposobnost slovenskega jezika ne dvomi. Strinjal se je tudi s primerjavo portugalščine in španščine, vendar je njemu ljubši primer Dancev in Holandcev, ki so sicer vladajoči narodi, pa vseeno zaradi majhnosti nimajo »bogve« kakšne literature.¹¹⁶ Zatrdil je, da ilirizem noče ovirati »pokrajinskih« prizadevanj, samo dvomi o tem, da bi se lahko razcvetela. Ponovil je stari argument iz leta 1838 o premajhnem številu kupcev. Po njegovem rabi dostojna literatura vsaj 5–6 milijonov ljudi, zato je pripomnil: »Nič drugega nam Gornjim Ilircem ne preostane, kakor da se, če hočemo ostati Slovani, priključimo bratom na jugu.«¹¹⁷ V slovenski literarni zgodovini in publicistiki najbolj znana korespondenčna debata med Prešernom in Vrazom še zdaleč ni razrešila dilem glede individualnosti slovenskega jezika. Je pa izoblikovala dva različna pogleda na razmerje med slovenskim in jugoslovanskim (konkretno: hrvaškim), ki se bosta, kot bomo videli v nadaljevanju, drug ob drugim pojavljala še dolga desetletja.

Delovanje slovenskih ilircev

V osebnosti, delovanje in nianse slovenskih ilircev se na tem mestu ne bomo podrobneje spuščali. Pristaši ilirizma na Slovenskem niso predstavljali homogenejše skupine, šlo je predvsem za razbito mrežo posameznikov, ki jih je povezovala Vrazova oseba in prebiranje *Danice ilirske*. Med nekdanjo graško generacijo je imela tradicija slovenske posebnosti zagovornike v Antonu Murku, Franu Miklošiču in Jožefu Muršču, čeprav sta se zadnja dva občasno nagnila na ilirsko stran. Oroslavu Cafu je bil Gajev ilirizem preveč odmaknjen, raje se je navduševal nad medsebojno povezanostjo vseh slovanskih narodov. Na Koroškem so delovali Urban Jarnik in Matija Majar. Na potovanju po slovenskih deželah leta 1841 je Vraza še zlasti razveselilo ilirsko društvo na ljubljanskem in goriškem

¹¹⁵ Pismo Prešerna Vrazu, 26. 10. 1840, citirani slovenski prevod v: Petre, *Poizkus*, str. 190; prim.: Kidrič, *Prešeren I*, str. 345.

¹¹⁶ Primer Dancev in Holandcev je Vraz še večkrat ponavljal. Glej pismo Vraza Ivanu Macunu, 10. 7. 1843 v: *Dela Stanka Vraza V*, str. 332.

¹¹⁷ Pismo Vraza Prešernu, 15. 12. 1840, citirani slovenski prevod v: Petre, *Poizkus*, str. 191; prim.: Kidrič, *Prešeren I*, str. 347; *Dela Stanka Vraza V*, str. 198. Prim.: Kessler, *Politik, Kultur und Gesellschaft*, str. 214.

semenišču. Zanimanje za ilirske ideje pa je našel tudi v Ribnici pri graščaku Jožefu Antonu Rudežu, kamor je hodil na obisk župnik Jožef Žemlja iz Ambrusa.

V času Vrazovega pohajkovanja po slovenskih tleh se mu je zdelo, da ilirska miselnost napreduje, vendar je bil to zgolj videz. Slovenski privrženci ilirizma niso opazili, da je bil ilirizem kljub panslavistični osnovi predvsem hrvaško nacionalno gibanje, zato je bilo za njih zbližanje zgolj jezikovni problem brez političnih posledic. Za večino štajerskih Slovencev z Antonom Kremplom, Murkom in Cafom na čelu je ilirizem pomenil sprejem češkoilirske pisave. Poleg Vraza je edino Štefan Kočevar kazal pripravljenost za sprejetje ilirščine.¹¹⁸ Popolne opustitve slovenskega jezika ni sprejel noben slovenski navdušenec nad ilirizmom.¹¹⁹ Nasprotno. Za štirideseta leta je značilen primer člana ljubljanskega ilirskega kluba v semenišču Luke Jerana, ki si je med letoma 1843 in 1845 z Vrazom dopisoval po ilirsko, potem samo slovensko, poleti 1845 pa je celo prenehal.¹²⁰

Zanimiva je tudi Miklošičeva ilirska epizoda. Videli smo že, da je leta 1835 ostro napadel Vraza, ko je ta dobil svojo prvo ilirsko objavo. Kljub temu je leta 1839 poslal Vrazu pet pesmi v ilirščini za načrtovani ilirski almanah. Pošiljko po lastnih besedah ni imel ne za dobro ne za slabo. Prijatelja je naprosil, naj sam odloči, kaj je za objavo in kaj ne, dopuščal pa je tudi možnost, da je vse zanič. Pri *Danici* so se odločili za dve pesmi z ljubezensko vsebino. Omenjeno potezo si je Jože Pogačnik razlagal z dvema vzrokoma: Miklošič je pojmoval panslavizem kot vzajemno rast vseh slovanskih narodov, ne pa kot njihovo poenotenje, na njegovo ilirsko »pesnikovanje« pa lahko gledamo tudi kot uslugo prijatelju Vrazu. Kakorkoli že, Miklošičevo spogledovanje z ilirizmom se je definitivno končalo, ko se je na Dunaju seznanil s Kopitarjem, ki je sčasoma postal njegov slavistični mentor.¹²¹

»Znajte, Zagreb stoji na slovenskom zemljištu« Vrazovo sprejemanje panonsko-karantanske teorije

Življenje v Zagrebu je v začetku štiridesetih let za Vraza izgubilo svojo idiličnost. Politični boj med madžarofilsko in Narodno stranko se je razplamtel do te mere, da so se tekmovanja za zmage na županijskih skupščinah končevala

¹¹⁸ Petre, *Poizkus*, str. 191.

¹¹⁹ Pogačnik, *Miklošič in ilirizem*, str. 935.

¹²⁰ *Prijatelj I*, str. 272; Pogačnik, *Zgodovina slovenskega slovstva III*, str. 69.

¹²¹ Pogačnik, *Miklošič in ilirizem*, str. 942; Jože Pogačnik, *Miklošič in ilirizem, Miklošičev zbornik*, Ljubljana 1991, str. 487. Glej Miklošičevo pismo Vrazu v: Katja Sturm - Schnabl, *Der Briefwechsel Franz Miklosich's mit den Südslaven – Korespondenca Frana Miklošiča z Južnimi Slovani*, Maribor 1991, str. 61.

z oboroženimi spopadi, zato je dunajska oblast na začetku leta 1843 prepovedala ilirsko ime.¹²² Prepoved je hrvaško gibanje težko zadela. Vrazova osebnost je bila tuja konkretnemu političnemu delovanju, čeprav se je veselil nad uspehi ilirske stranke. Da se je njegovo literarno in strogo »kolarjevsko« pojmovanje razlikovalo od Gajevega, ki je imel odkrite politične ambicije, se je pokazalo že leta 1842, ko je Vraz začel izdajati almanah *Kolo*. V vprašanju, kakšen naj bo ilirski jezik, se je *Kolo* držal »svetih in vzvišenih narodnih pesmi«, kar je v primerjavi z *Danico* pomenilo naslonitev na Karadžićeva izhodišča in napad na duh dubrovniške književnosti. Poleg tega je Vraz uvedel neprijetno novost: literarno in družbeno kritiko. Publika, vajena bombastičnega hvalisanja, enostavno ni prenesla kritičnih besed na svoj račun. Vrazov prijatelj in ilirski pesnik Ljudevit Vukotinović je na primer odkrito napadel »bal-patriotizem« hrvaškega družabnega življenja.¹²³ Za Vraza se je začelo težko obdobje, doživljal je verbalne in celo fizične napade. V pismu prijatelju je zapisal, da stoji pokonci »kakor Guliver v zemlji Liliputancev«.¹²⁴

V takšnih razmerah je še toliko bolj razumljiv nov element v Vrazovih pogledih na razmejitve med slovenskim in hrvaškim. Gre za odkrito sprejemanje Kopitarjeve panonske teorije in s tem povezanega nazora o »slovenstvu« kajkavskih Hrvatov.¹²⁵ V svojem bistvu Kopitarjev nazor ni nasprotoval Vrazovi varianti ilirizma, po kateri naj bi provincialni Hrvati in Slovenci opustili svoj višji jezik v korist ilirskega. Ideja o kajkavski enoti je opazna že v izdaji narodnih pesmi leta 1839. Kljub temu Vraz pred začetkom izhajanja *Kola* ni eksplicitno govoril o tem, da so provincialni Hrvati v bistvu Slovenci, čeprav je opaziti, da je imel oboje za eno enoto. Omeniti je tudi treba, da je Vraza in Kopitarja v tem obdobju družil pogled na vlogo narodnih pesmi pri oblikovanju slehernega jezika. Vraz je v reviji *Kolo* objavljal slovstvena poročila iz vseh slovanskih dežel. V *Kolu III*, ki je izšel spomladi 1843, je napisal oceno druge izdaje Murkove slovnice. Slovence je predstavil natanko tako, kot bi to storil Kopitar. Slovenci se po njegovem razprostirajo tudi »po čitavoj Horvatskoj izmedju Drave, Save i Kupe, a odtuda u severni kraj Slavonije do blizu Požgege, a s one strane Kupe u bansku regimentu do Petrinje, a više Karlovca daleko u gorske

¹²² Glej: *Hrvatski narodni preporod*, str. 143; Jaroslav Šidak, *Stranački odnosi u Hrvatskoj prije 1848, Studije iz hrvatske povijesti XIX. stoljeća*, Zagreb 1973, str. 125.

¹²³ Ljudevit Vukotinović, *Zimske misli (ulomci)*, Riznica ilirska, str. 159.

¹²⁴ Petre, *Poizkus*, str. 234–242.

¹²⁵ Fran Petre, *Vpliv karantansko-panonske teorije na razplet ilirizma*, Ljubljana 1941, str. 115 (v nadaljevanju: Petre, *Vpliv karantansko-panonske teorije*).

kotarek.¹²⁶ Ali povedano na kratko, povsod tam, kjer namesto što ali ča govorijo kaj.

V isti številki *Kola* se je Vraz še bolj oklenil Kopitarja, ko je pisal o hrvaški narodni poeziji. V opombi je razložil, da je glede hrvaškega imena treba politični vidik razločevati od etnografskega. Pravi raziskovalec se ne sme obremenjevati »od uredjenjeh ljudskih«, ampak ga mora voditi »uredjenje božje: jezik i krv«. V tem primeru ne bo govoril o Hrvatih štokavcih, ki jih jezikovno prišteva k Srbom, niti o »Harvatih kekavcih /.../, koji po jeziku spadaju k grani gornjoj (korutansko-koruškoj), što je parvo opredelio naš Kopitar /.../«. Po pravici gre hrvaško ime zgolj Hrvatom-čakavcem.¹²⁷ Za časa ilirizma je bilo na Hrvaškem izražanje takšnih mnenj nedvomno pogumno dejanje.

V pismu nadebudnemu slovenskemu ilircu Ivanu Macunu,¹²⁸ ki si je zaželel Vrazovega mentorstva,¹²⁹ je Vraz uporabil tezo o hrvaških kajkavcih kot Slovincih prav z namenom, da bi pokazal na potrebno sprejetje ilirskega jezika pri Slovencih: »A zašto ne bi pristali na taj posao, kad temelj stoji na našem zemljištu, te vidimo da se stanje sretno diže. Znajte, Zagreb stoji na slovenskom zemljištu. Oko Zagreba govori prosti u čisto slovenski. Samo višnja izobrazena vrsta naroda govori ilirski, premda i prosti človik razumi svoga gospodina i suseda varošana.«¹³⁰

Vraz je takšne nazore ohranil do konca literarnega delovanja. Ko ga je grof Auersperg (Anastazij Grün) leta 1846 prosil naj mu priskrbi gradivo za prevode slovenskih narodnih pesmi v nemščino, mu je Vraz odpisal, da se mu zdi primerno nemškim etnologom predstaviti slovenske in kajkavske hrvaške narodne pesmi kot duhovno celoto. Četudi se je provincialna Hrvaška s svojim slovenskim prebivalstvom (Provinzial-Kroatien mit seiner windischen Bevölkerung) že pred stoletji ločila od jezikovnih sorodnikov na Kranjskem in Štajerskem.¹³¹

¹²⁶ Stanko Vraz (St. Vr.), *Knjiženstvo Slovenacah*, Kolo, 1843, št. 3, str. 119. Prim.: Petre, *Vpliv Karantansko-panonske teorije*, str. 116.

¹²⁷ Stanko Vraz (St. Vr.), *Nar. Pěsme Harvatah*, Kolo, 1843, št. 3, str. 31. Prim.: Petre, *Vpliv Karantansko-panonske teorije*, str. 116.

¹²⁸ Ivan Macun (1821–1883), literarni zgodovinar in publicist. Študiral je pravo in filologijo v Gradcu; poučeval je na gimnazijah v Trstu, Zagrebu, Ljubljani in Gradcu, privrženec ilirizma; jezikovne in kulturnopolitične članke je objavljal tudi v hrvaškem tisku, njegovi najpomembnejši deli sta antologija slov. pesništva (*Cvetje slovenskiga pesništva*, Trst 1850) in književna zgodovina Štajerske (*Književna zgodovina Slovenskega Štajerja*, Gradec 1883), (ES 6, str. 347).

¹²⁹ Petre, *Poizkus*, str. 282.

¹³⁰ Pismo Vraza Macunu, 10. 7. 1843 v: *Dela Stanka Vraza V*, str. 332; prim.: Petre, *Poizkus*, str. 282.

¹³¹ Pismo Vraza Auerspergu, 24. 6. 1846 v: *Dela Stanka Vraza V*, str. 391; prim.: Petre, *Vpliv karantansko-panonske teorije*, str. 120.

Slovenci/Iliri – Slovaki/Čehoslovaki

Priključiti se sosednji, večji slovanski jezikovni skupnosti ali razvijati svoj jezik, »ta nenavadna dilema v zgodovini narodov«, ¹³² ni bila zgolj slovenski problem. Obstajajo zanimive vzporednice med slovenskim razmerjem do ilirizma in razvojem slovaškega jezika v opoziciji do češkega oziroma čehoslovakizma. Slovansko vzajemnost so Kollárjevi sodobniki dojemali različno: Pridružiti se sosednji jezikovni skupnosti, ali pa razvijati stike na podlagi individualnosti lastnega naroda.

Pri razvoju slovaškega jezika je bila specifična verska delitev na katolike in protestante ter velik vpliv češčine. Po porazu češkega protestantizma v bitki pri Beli gori 1620 so protestantski begunci v slovaških deželah okrepili položaj češčine. Tako protestanti kot katoliki so se do 18. stoletja v literarne namene posluževali »biblijskega« češkega jezika, ki se je sicer vse bolj slovakiziral. V osemdesetih letih 18. stoletja pa so katoliški pisci začeli gojiti slovaščino kot pisni jezik (t. i. bernolakovščina po kodifikatorju jezika Antonu Bernoláku). Šafárik in Kollár, ki sta odrasla v slovaškem protestantskem okolju, sta s tem, ko sta zagovarjala en čehoslovaški jezik, na svoj način nadaljevala tradicijo in jo nadgradila s panslavistično ideologijo. Nobeden ni priznaval češkega in slovaškega naroda, ampak samo »čehoslovaškega«, čeprav sta se do konca življenja predstavljala kot Slovaka. ¹³³

Odločilni prelom v bitki za izoblikovanje slovaščine ali prevlado češčine je izvedel L'udovit Štúr, prav tako evangeličan, ki se je odločil za samostojen slovaški jezik, njegovo težišče pa je iz zahodne prestavil na osrednjo Slovaško. Leta 1846 je v svojem delu *Nárečie slovenské alebo potreba písania v tomto nárečí* (Slovaški jezik ali nujnost pisanja v tem jeziku) predstavil svoje pojmovanje vzajemnosti. Poudaril je, da ne propagira »trganja« od Čehov, vendar vidi slovaško prihodnost samo v postavitvi na lastne jezikovne noge. Na koncu svoje knjige je pozorno obravnaval tudi razmerje med Slovenci in ilirskim jezikom. Veselilo ga je dejstvo, da slovenski narod v svojem jeziku razvija »plamtečo dejavnost«, čemur ne nasprotuje, temveč »razvoj teh narodov in njihovih lastnih jezikov z vsem srcem podpiramo in jim želimo mnogo sreče in blagoslova in se veselimo tega razcveta«. ¹³⁴ Slavistična rojaka tega gledanja nista

¹³² Tako se je izrazil Petre v uvodu: Petre, *Poizkus*, str. 8.

¹³³ Peter Brock, *Slovenské národné obrodenie 1787–1847, K vzniku modernej slovenskej identity*, Bratislava 2002, str. 19, 23, 47, 48; prim.: Ján Tibenský, *Der slawische Gedanke und seine Rolle zu Beginn der slowakischen nationalen Wiedergeburt*, L'udevit Štúr und slawische Wechselseitigkeit, ur. L. Holotik, Wien–Köln–Graz 1969, str. 37.

¹³⁴ Milan Dolgan, *Ob 200-letnici rojstva Jana Kollárja – Čehoslovaka, Slovana, človeka*, GSM 17, 1993, str. 51.

sprejela in sta tri leta kasneje izdala zbornik, ki je zagovarjal književno integracijo s Čehi.¹³⁵

Da je imel Štúr posebno afiniteto do Slovencev predvsem zaradi podobnih problemov z ilirščino, kot so jih imeli Slovaki s čehoslovaščino, je ugotovil že Fran Ilešič, ki je pregledal vesti o Slovencih v Štúrovem časopisu *Slovenskije národnje novini* z literarno prilogo *Orol Tatránski* (od leta 1845). *Orol* je še zlasti hvalil Bleiweisove *Novice*, nov pravopis in njihovo razširjenost: »Slovaki, zgledujte se v svojih bratih!« Tudi *Novice* so pisale pohvalno o Slovakah, vendar se je po Ilešičevi oceni Štúr bolj oziral na Slovence kot Bleiweis na Slovake. Napredek malega naroda je Štúra utrjeval v upanju, da bo uspel tudi samostojni nastop Slovakov.¹³⁶

Seveda ni čudno, da Štúrov krog na ilirizem ni gledal z naklonjenostjo. Štúrov somišljenik Ján Francisci je januarja 1843 v pismu neznanemu prijatelju komentiral prepoved ilirskega imena z mislijo, da je ilirizem pri Hrvatih svojo nalogo že opravil z vzpostavitvijo enotnega knjižnega jezika. Gajeve želje so bile po njegovem preveč abstraktne. Zgražal se je nad idejo, da bi vsa ta »različna plemena« z nasiljem skupaj skovali v eno.¹³⁷ Kar se je pripetilo z ilirizmom, se bo kmalu zgodilo tudi s čehoslovakizmom.¹³⁸

Kljub temu razmerje med Štúrom in hrvaško sceno ni bilo tako enoznačno. Štúr si je dopisoval z Vrazom, ki se je, čeprav zaprisežen kolarjevec, sprijaznil z individualnostjo slovaškega jezika. Najverjetneje v smislu »jezikovnega dualizma«. Štúr je Vrazu leta 1843 v pismu napisal, da je živa »občenenost« slovanstvo in ne ilirstvo. Vsak naj bo Slovan v svojem plemenu.¹³⁹ Slovaška individualnost je dobila svojega hrvaškega zagovornika tudi v Bogoslavu Šuleku, po rodu Slovaku, ki je v *Danici ilirski* odkrito podprl slovaško literarno ločitev od Čehov, kajti prosvetlitev ljudstva se ne more izvesti v tujem jeziku. Šulek je, čeprav se sliši paradoksalno, videl v jezikovnem ločevanju zametek naravne zveze med Slovaki in Čehi na enakopravnih osnovah. Podobno mnenje je imel Ivan Kukuljević.¹⁴⁰

¹³⁵ Tatiana Ivantyšinová, *Ideologia v polemikách o štúrovskú slovenčinu, Veda a ideologia v dejniach slavistiky*, Bratislava 1998, str. 84. Glej tudi: Milojković Djurić, *Panslavism*, str. 21.

¹³⁶ Fran Ilešič, *Češko-slovenska (-jugoslovanska) vzajemnost v minulih dobah*, ZMS 1906, str. 4–7 (v nadaljevanju: Ilešič, *Češko-slovenska vzajemnost*). Zanimiv je tudi Ilešičev prikaz zmede glede izrazov slovenski in slovaški, glej: *ibid.*, str. 4.

¹³⁷ Vladimír Matula, *Slowakisch-südslawische Beziehungen in den vierzieger Jahren* (v nadaljevanju: Matula, *Slowakisch-südslawische Beziehungen*), L'udevit Štúr und die slawische Wechsel-sietigkeit, str. 121.

¹³⁸ *Ibid.*, str. 121.

¹³⁹ Ilešič, *Češko-slovenska vzajemnost*, str. 8.

¹⁴⁰ Matula, *Slowakisch-südslawische Beziehungen*, str. 122.

Hrvaška reakcija na Štúrovo delovanje je sledila šele na predvečer marčne revolucije. Decembra 1847 je mladega filologa Adolfa Veبرا Tkalčevića¹⁴¹ zbudlo Štúrovo rušenje »kolarjevske« sloge. V nekem slovenskem časopisu je prebral, da bo nekdo prevedel Štúrovo knjigo v ilirščino. Po njegovem je treba zmanjšati število slovanskih literatur, ne pa s cepljenjem še bolj oslabiti slovansko vzajemnost. Prepričan je, da so stvari »u kojih se samo na istu granu spadajući ljudi složiti moraju«. Sloga enostavno zahteva, da se vsi poddialekti »iste grane« književno združijo. Sploh pa, Štúr je »dirnuo u slogu slavjansku«, ko je postavil načelo, naj vsako slovansko pleme razvija svoje narečje. Tkalčević je z ironijo pripomnil, da je Štúr naštel kar 11 knjižnih jezikov, »a da se drugi Slavjani popituju, bilo bi jih i više«. Ne samo to, Štúr je »dirnuo i posredno u našu ilirsku slogu«. S svojim separatističnim delovanjem je razcepljenim južnoslovanskim rečicam skušal preprečiti zlitje v ilirski veletok. Štúr pa je v ilirzem »dirnuo« tudi neposredno, in sicer s podpiranjem slovenske in bolgarske posebnosti.¹⁴²

Na tej točki je Tkalčević privlekel na dan Slovence in Štúra spomnil, da so kajkavski Hrvati sprejeli štokavščino, kar je Štúr v svoji knjigi sprejel z naklonjenostjo. Tkalčevića je mučilo naslednje: »Pa da si Hrvati u glavu ubiju, razcepit se od svoje slavonsko-dalmatinske braće, te svoj kajkavski jezik podići na čast književnoga /.../?« V naslednji potezi pa je nekoliko presenetljivo pristal na Kopitarjevo tezo o provincialnih Hrvatih kot Slovencih v etnografskem smislu: »Što bi pako bilo iz nas slovenskih Hérvatah (jer pravi Hérvati preku Kupe stanuju), da se time zaslepiti damo? Groza me hvata kad pomislim.«¹⁴³ Tkalčević je torej na ilirzem gledal predvsem iz ožjega, provincialno-hrvaškega vidika. Ali povedano drugače. V jezikovni posebnosti slovaškega, slovenskega in bolgarskega naroda je videl nevarnost za komaj doseženo enotnost ilirskega knjižnega jezika, kar je pomenilo predvsem jezikovno enotnost (ožje) Hrvaške, Dalmacije in Slavonije.

¹⁴¹ Adolf Veber Tkalčević, (1825–1889), filolog. Slavistiko in latinščino je študiral na Dunaju, od 1852 je predaval na zagrebški gimnaziji, kjer je bil 1860–67 tudi ravnatelj; od 1867 je bil član Jugoslovanske akademije. Pisal učbenike in prvo sintakso pri Hrvatih (*Skladnja ilirskog jezika*, Beč 1859). Tudi kasneje je zagovarjal prepričanje ilircev o enem knjižnem jeziku za vse južne Slovane; poleg Babukića in A. Mažuranića utemeljitelj Zagrebske filološke šole, ki je zagovarjala starejše oblike (genitiv množine na -ah) v prepričanju, da bodo tako lahko pridobili vse južne Slovane za svoj knjižni jezik (E), 8, str. 496).

¹⁴² A. Tkalčević, *Odgovor gospodinu Ljudevitu Šturu*, Danica, 18. 12. 1847, str. 202–204; prim.: Kessler, *Politik, Kultur und Gesellschaft*, str. 182; Matula, *Slowakisch-südslawische Beziehungen*, str. 125.

¹⁴³ *Ibid.*, Danica, 25. 12. 1847, str. 205–207.

Tkalčevićem nazorom se je marca 1848 v *Danici* uprl Maksimilian Prica,¹⁴⁴ ki je se je oglasil predvsem zato, ker je zakrivil prevod Štúrove knjige. Tako kot je Tkalčevića, »groza popala« ob misli, da bi »prekokupska i prekosavska braća« povzdignila svoje narečje v knjižnega, je njega »zvilo« ob slogi, kakršno pojmuje Tkalčević. Prica je zatrdil, da nikakor ni nasproten slovanski slogi. Ravno nasprotno, prav Štúrova knjiga je za njega produkt prave slovanske vzajemnosti. Prica je iliristični verziji slovanske enotnosti zoperstavil panslavistično miselnost, ki spoštuje dosežke posameznih slovanskih plemen. Štúrova slova je za njega »krasan, veličastan, svietao hram«, Tkalčevićeva pa zgolj »malena, nizka, tamna kolibica«.¹⁴⁵

Tkalčeviću je celo očital, da njegovo pojmovanje temelji na »njemačkom Geistu«. Obrazložitev te obtožbe je zelo zanimiva, ne samo v takratnem kontekstu, ampak predvsem zaradi redke kritike nemškega modela, ki je bil močno prisoten v raznih oblikah panslavistične miselnosti: »Tim pa i pozivajuć se na primier književne sloge u Niemacah, pokazujete, da po jednom kalupu mierite niemački i slavjanski narod, te da vam se slavjanstvo još nije objavilo kao savršeni u sebi organizam,«¹⁴⁶ kjer posamezna slovanska plemena živijo kot udje enega duha. Zato Štúr v raznolikosti Slovanstva vidi »organizam«, Tkalčević pa razdor. In še nekaj, Štúr ni »dirnuo« v južnoslovansko jezikovno slovo, ker kot takšna preprosto ni obstajala. Južno slovanstvo ni šlo v smeri enega knjižnega jezika, saj bi se potemtakem iz vseh narečij moralo skovati nov jezik, »ili bi trebalo iz života iztisnuti bugarski i slovenski jezik«.¹⁴⁷ Eno in drugo bi bilo neskladno, saj bi si tako zgolj pljuvali v lastno jugoslovansko skledo.

Iz zgornjega primera se lepo vidi, da so se pod plaščem ilirskega gibanja skrivale različne ideje, ki se niso samo razlikovale, ampak so si bile včasih povsem nasprotno.

¹⁴⁴ Maksimilian Prica (1823–1873), hrvaški politik srbskega porekla. Končal je pravo v Zagrebu, deloval v Karlovcu kot pripadnik najožjega kroga ilircev v tamkajšnji čitalnici, leta 1848 je branil samostojnost slovaškega jezika, ban Jelačić ga je imenoval za svojega tajnika. Kot predstavnik Hrvaške je sodeloval na Slovanskem kongresu v Pragi, pisal je za *Slavenski jug*, 1848–49 se je zavzemal za predstavnitvo Hrvaške v avstrijskem parlamentu, v šestdesetih letih je bil pripadnik Samostalne narodne stranke, kasneje se je pridružil unionistom (EJ 6, str. 613).

¹⁴⁵ Maksimilian Prica (Maks. Pleševički), *O Ljudevitu Šturu i slozi, Niekoliko riečih sa strane g. A. Tkalčeviću*, *Danica*, 11. 3. 1848, str. 47; prim.: Matula, *Slowakisch-südslawische Beziehungen*, str. 125.

¹⁴⁶ *Ibid.*, str. 47.

¹⁴⁷ *Ibid.*, *Danica*, 18. 3. 1848, str. 52.

Razmerje med politiko in nacionalno ideologijo pri Hrvatih in Srbih pred letom 1848

Gajeva uradna in tajna politika

Hrvaško politično delovanje je imelo v letih 1835–48 izrazito obrambni značaj, kar je pomenilo prizadevanje za ohranitev municipalne avtonomije banske Hrvaške. V teh težnjah so imeli hrvaški politiki določeno podporo dunajskega dvora, ki se je bal predvsem radikalnih zahtev madžarske opozicije. Ta je zahtevala ustanovitev samostojne madžarske vlade in konec realne unije med Avstrijo in Ogrsko. S podporo dvora je leta 1845 prišlo do sodelovanja med hrvaško Narodno stranko in konzervativnimi madžarskimi velikaši, ki so bili do neke mere pripravljeni spoštovati hrvaške municipalne pravice. Ker je imelo politične pravice samo plemstvo, se je novo meščanstvo izogibalo radikalnim zahtevam. Do srede štiridesetih let niso napadali niti uradnega latinskega jezika. Ko je Ivan Kukuljević v hrvaškem saboru leta 1843 zahteval nadomestitev latinskega jezika z narodnim, ga je večina poslancev gladko zavrnila. Sodelovanje hrvaških politikov z madžarskimi konzervativci je izvalo nezadovoljstvo pri liberalnejših posameznikih, tako da se je leta 1847 pojavila nerealizirana težnja po osnovanju »napredne« stranke. Klub temu je hrvaško gibanje dosegalo določene politične uspehe. Leta 1840 je sabor sprejel sklep o osnovanju katedre za narodni jezik na zagrebški akademiji in vseh gimnazijah. Največji uspeh je hrvaški predmarčni sabor dosegel oktobra 1847, ko je sprejel sklep o nadomestitvi latinskega jezika z narodnim v vseh javnih zadevah.¹⁴⁸

Čudno luč na hrvaško gibanje meče Gajeva tajna politika. Leta 1838 se je prek krajiškega oficirja Štefana Herakovića obrnil na ruskega carja Nikolaja I. s tajnim memorandumom, v katerem se je ruski oblasti hotel priljubiti s trditvijo, da je politični interes slovanskih narodov isti kot interes ruskega carstva. Rusija naj bi po tem načrtu z materialom in orožjem podprla vstajo krščanskega prebivalstva v sosednji Bosni. Če bi hotela Avstrija intervenirati, bi se ji uprlo 120 tisoč Krajišnikov, med katerimi naj bi Gaj že izvršil potrebno propagando. Seveda bi po njegovem morala Rusija njemu kot zaupniku in organizatorju upora nameniti tri milijone forintov. Absolutistična in tradicionalistična Rusija, eden izmed stebrov trojne alianse, ni bila navdušena nad tovrstnim avanturizmom v zunanji politiki. Gaj je leta 1840 celo sam odpotoval

¹⁴⁸ Tomislav Markus, *Hrvatski politički pokret 1848–1849. godine*, Zagreb 2000 (v nadaljevanju: Markus, *Hrvatski politički pokret 1848*), str. 43, 44. Podrobnejši pregled v: *Hrvatski narodni preporod*, str. 119–163.

v Rusijo, kjer so ga sprejeli zgolj slavjanofili, od katerih je iztržil nekaj denarne pomoči za svoje literarno delovanje.¹⁴⁹

Po razočaranju z Rusijo se je Gaj obrnil v drugo smer. Po letu 1845 se je politika dvora do Narodne stranke spremenila. Za denarno pomoč glede časopisa je prosil avstrijske oblasti, možno pa je tudi, da jim je pošiljal razna »saopštenja«, čeprav jih še nihče ni našel. Naslednje leto je zaprosil še za dovoljenje za potovanje v Srbijo in ustrezno subvencijo. Zanimivo je, da je imel po drugi strani stike z agentom poljskega kneza Adama Czartoryskega, ki je od leta 1843 deloval za vzpostavitev neodvisne južnoslovanske države na Balkanu s središčem v Srbiji, to pa je videl kot predpogoj za obnovo Poljske. Gajeva potovanja v Srbijo so nejasna predvsem zaradi tega, ker je potoval po naročilu dunajske vlade (kar niti ni skrival), srečal pa se je tako z agentom poljske emigracije (kar dokazujejo njegova poročila), kot tudi z vodstvom kneževine Srbije.¹⁵⁰

Gajeva tajna politika je bila po Šidakovem mnenju omejena na Gaja in njegov ožji krog. Uradna hrvaška politika se je držala gesla: »Da Bog živi konstituciju Ugarsku, kraljevinu Hrvatsku i narodnost ilirsku!« V obrambo tega gesla je v letih 1842–43 izšlo več programskih spisov, ki so dokazovali, da ilirizem ne pomeni nikakršnega veleizdajstva, kot je govorila madžarska propaganda, ampak s podpiranjem narodnega jezika spodbuja napredek, patriotizem in lojalnost do dinastije. Razmerje hrvaško – ilirsko so rešili z delitvijo na politično in kulturno/literarno delovanje. Skratka: politično smo Hrvati in Slavonci, literarno in narodno pa Iliri. Ne samo v širšem južnoslovanskem smislu, ilirizem je po njihovem pomemben tudi kot narodna vez med Hrvati in Slavonci, kar posredno krepi obrambo starih municipalnih pravic. Javnost in oblast so skušali prepričati, da težnje po literarni združitvi južnih Slovanov še ne pomenijo teženj po politični združitvi. Poudarjali so predvsem nemški in italijanski primer, kjer se na vseh nivojih uporablja en jezik, politično pa vlada razdeljenost na manjše državne tvorbe.¹⁵¹

¹⁴⁹ *Hrvatski narodni preporod*, str. 129–131; Jaroslav Šidak, »Tajna politika« *Lj. Gaja i postanak njegovih »memoranduma« knezu Metternichu 1846–47*, Studije iz hrvatske povijesti XIX. stoljeća, Zagreb 1973, str. 201; Petre, *Poizkus*, str. 195.

¹⁵⁰ *Hrvatski narodni preporod*, str. 151; Natančnejši podatki o »tajnih« Gajevih podvigih: Šidak, »Tajna politika« *Lj. Gaja*, str. 212–217.

¹⁵¹ *Hrvatski narodni preporod*, str. 139–143. Glej: Ljudevit Vukotinović, *Ilirizam i Kroatizam*, Riznica ilirska, str. 163; Dragutin Rakovac, *Mali katekizam za velike ljude*, Riznica ilirska, str. 135; Bogoslav Šulek, *Šta namjeravaju Iliri?*, Riznica ilirska, str. 197; Ljudevit Gaj, *III. Proglas, Programski spisi hrvatskog narodnog preporoda*, str. 118. Prim.: Jaroslav Šidak, *Prilog razvoju jugoslavenske ideje do I. svjetskog rata*, Studije iz hrvatske povijesti XIX. stoljeća, str. 49; isti, *Jugoslavenska ideja u hrvatskoj politici do I. svjetskog rata*, ibid., str. 70; Korunić, *Jugoslavenska ideologija*, str. 17, 38.

Ilirski voditelji so se zavedali zmešnjav, ki jih je povzročalo ilirsko ime, saj je v političnem smislu Ilirsko kraljestvo obstajalo ravno na delu slovenskega ozemlja.¹⁵² Da bi to razjasnil, si je Dragutin Rakovac v svojem *Malem katekizmu za velike ljude* zastavil vprašanje: »Hočemo li mi narod naš, nadijevajući mu ime ilirsko, da pošvapčimo?« V odgovoru je priznal, da nasprotniki poudarjajo predvsem večje davčne obveznosti v avstrijskem delu monarhije: »/.../ kažu, sadašnja Ilirija (politička) spada pod vladu Njemačku, i u njoj svaki plemić kao i neplemić štibru (porez) plaća. To isto, vele, dogodit će se i nama ako se bude mo iliri zvali.« Strahove je zavrnil v skladu s takratno doktrino. Ilirija se po njegovem politično deli na »tri strane«: nemško, turško in ogrsko. »Pustimo mi Iliriju njemačku i tursku pa budimo ugarski iliri.«¹⁵³

Na to, da so hrvaški voditelji razglašali »nepolitičnost« združitve južnih Slovanov »s figo v žepu«, kaže tako Gajeva tajna politika, kot uradna hrvaška politika leta 1848.

Načertanije

V štiridesetih letih 19. stoletja, še zlasti po 1842, ko so »ustavobranitelji« uspešno zrušili dinastijo Obrenović in na prestol ustoličili Aleksandra Karađorđevića, je začelo srbsko vodstvo pospešeno pripravljati načrt za širitev Srbije. Ključna oseba pri tem je bil Ilija Garašanin (1812–1874), ki je stopil v kontakt s Františkom Zachom kot agentom poljske emigracije v Beogradu.¹⁵⁴ Pan-slavistični Zach je na željo Garašanina leta 1844 napisal program srbske politike, ki je znan pod imenom *Zachov plan*. Minister Ilija s tem dokumentom ni bil zadovoljen, po vsej verjetnosti ga je motila južnoslovanska usmerjenost in upoštevanje Hrvatov. Slednje je prišlo do izraza še zlasti v Zachovi pripombi, da v Bosni živi tako hrvaški kot srbski živelj.¹⁵⁵

Garašanin je Zachov tekst vzel v svoje roke in ga »popravlil« tako, da je popolnoma spremenil njegov značaj. Imeni južni Slovani in slovanska politika je enostavno zamenjal z izrazi: Srbi in srbska politika. Prav tako je povsem izpustil Zachovo poglavje o vlogi Hrvatov pri združevanju južnih Slovanov. Spis

¹⁵² 13. junija 1816 je cesar Franc ustanovil kraljestvo Ilirija, sestavljeno iz bivših Ilirskih provinc (s hrvaškimi delom vred), celovškega okrožja, grofije Goriške in Gradiške. Leta 1822 je cesar Franc vrnil ilirsko Hrvaško Ogrski. Glej: Janez Cvirn, *Ilirsko kraljestvo*, Slovenska kronika XIX. stoletja I, str. 124.

¹⁵³ Dragutin Rakovac, *Mali katekizam za velike ljude*, Riznica ilirska, str. 139.

¹⁵⁴ Banac, *Nacionalno pitanje*, str. 87.

¹⁵⁵ Petar Šimunić, *Načertanije: tajni spis srpske nacionalne i vanjske politike*, Zagreb 1992, str. 25 (v nadaljevanju: Šimunić, *Načertanije*).

Načertanije (1844) predvideva propad osmanske oblasti na Balkanu in izpostavlja dve možnosti: ali si bosta »plen« razdelili Avstrija in Rusija ter s tem ogrozili Francijo, ali pa se bo razširila Srbija. Ta ima do tega pravico na temelju »prava istoričeskog« in bi predstavljala nekakšno novo Dušanovo carstvo.¹⁵⁶

Za našo temo je pomembno, da je Garašanin (tako kot poljska emigacija) iz svojih načrtov Slovence povsem izpustil, in da se njegova razširjena Srbija v glavnih obrisih ujema s filološko-nacionalnim konceptom Vuka Stefanovića Karadžića, po katerem so vsi štokavci na slovanskem jugu Srbi.

¹⁵⁶ Ibid., str. 25.

III. SLOVENSKO-HRVAŠKI ODNOSI IN MEJA V LETIH 1848–50

Leto 1848 predstavlja novo etapo v slovensko-hrvaških odnosih. Po začetku marčne revolucije se je na slovenski strani z začetkom organiziranega političnega delovanja prenehala »poetična doba« slovenskega gibanja, na hrvaški pa se je izpela uradna razdelitev na politični »kroatizem« in duhovno ilirstvo. Marčna revolucija je povzdignila slovensko-hrvaške odnose na povsem drug, politični nivo. V nadaljevanju se ne bomo poglobljali v konkretne politične stike med slovenskimi in hrvaškimi politiki in v peticije dolenskih in štajerskih kmetov na hrvaški sabor.¹ Posvetili se bomo zgolj nekaterim pogledom na vprašanje individualnosti slovenskega naroda in jezika² in razmejitve med obema narodoma.

V mesecu, ko se je spreminjal svet, ko je na Dunaju začelo pokati, ko je knez Klemens Metternich bežal, in ko je oblast dovolila politične in državljanske svoboščine, je bil položaj v monarhiji vse prej kot jasen. Pristaši združene Nemčije so vztrajali na starih zgodovinskih mejah Nemške zveze in se niso hoteli odpovedati slovenskim in češkim deželam. Madžari so hoteli spremeniti Ogrsko v madžarsko nacionalno državo, v severni Italiji se je začel upor, ki se je izcimil v avstrijsko-piemontsko vojno. Dvor se je takoj pogodil z Madžari in jim dovolil samostojno vlado. Dotedanja realna unija med Avstrijo in Ogrsko se je s t. i. »aprilskimi zakoni« spremenila v personalno unijo, s čimer so nemadžarski narodi izgubili možnost naslonitve na avstrijsko vlado. Zahteve nacionalnih gibanj³ bi lahko razdelili na dve skupini: nemško, italijansko in madžarsko

¹ Več o tem: Stane Granda, *Prva odločitev Slovencev za Slovenijo*, Ljubljana 1999 (v nadaljevanju: Granda, *Prva odločitev*) str. 275–327; Petar Korunić, *Prilog poznavanju hrvatsko-slovenskih političkih odnosa 1848*, Historijski zbornik 31–32, Zagreb 1978–79, str. 165–194.

² Videli smo že, da se v različnih konceptih individualnost slovenskega naroda ni nujno pokrivala z individualnostjo slovenskega jezika. Najbolj očiten primer je uradno ilirsko-hrvaško stališče, ki bi ga lahko prikazali z zahtevo: »Ostanite Slovenci, sprejmite ilirski jezik!«

³ Vasilij Melik, *Revolucionarno leto 1848 v slovenski zgodovini* (v nadaljevanju: Melik, *Revolucionarno leto 1848*), Slovenci 1848–1918, Ljubljana 2002, str. 37, 38; Tomislav Markus, Hrvatski politički pokret 1848.–1849. godine: Osnovna zbivanja i ideje, *Povijesni prilozi* 15, Zagreb 1996, str. 12, 51–54, (v nadaljevanju: Markus, *Hrvatski politički pokret 1848*). Za kratek in nazoren pregled revolucionarnih dogajanj 1848–49 v Evropi glej: *Brockhaus, Die Weltgeschichte*, 4. knjiga, Leipzig–Mannheim 1998, str. 284–307. O splošnih razmerah v habsburški monarhiji: Rudolf Kiszling, *Die Revolution im Keisertum Österreich 1848–1849*, Wien 1948; Robert Kann, *The Multinational Empire, Nationalism and national Reform in Habsburg Monarchy 1848–1918* (1. knjiga o narodih, 2. na splošno); O odmevih v slovenskih deželah: *Slovenska kronika XIX. stoletja, 1800–1860*, 1. knjiga, Ljubljana 2001, str. 303–362 (v nadaljevanju: *Slovenska kronika XIX. stoletja* in številka knjige); Granda, *Prva odločitev*; prim. starejšo lit.: Josip Apih, *Slovenci in 1848. leto*, Ljubljana 1888.

nacionalno gibanje je imelo izrazito separatističen značaj, slovanska nacionalna gibanja (hrvaško, srbsko, češko, poljsko, slovaško in slovensko) pa so zagovarjala celovitost monarhije z zahtevami po čim večji notranji samostojnosti posameznih narodov.

Ideja slovensko-hrvaške zveze v programskih spisih v letih 1848–49

Zedinjena Slovenija in zveza s troedino kraljevino

Marčna revolucija je po vsej monarhiji rodila plejado različnih političnih konceptov, programov, peticij in sklepov raznih zborov, bodisi državnih in deželnih bodisi takih, ki so nastali na podlagi državljanske iniciative. V slovenskih deželah in na Hrvaškem ni bilo nič drugače. Pri obojih pa so se pojavljale zahteve po političnem združevanju, v kar jih ni silila zgolj panslavistična in iliristična tradicija predmarčne dobe, ampak tudi takratna politična situacija, ki je Slovincem grozila z nemško, Hrvatom pa z madžarsko hegemonijo. Zanimariti ne gre tudi italijanske nevarnosti v Istri, tedanjem ogrskem primorju in Dalmaciji. Naslednje vrstice so namenjene elementom v tovrstnih spisih, ki kažejo na dojemanje razmerja med slovenskim in hrvaškim v političnem povezovanju. Omejili se bomo predvsem na tiste programske spise, peticije in sklepe, ki vsebujejo koncept politične zveze med narodoma ali priključitve določenih delov slovenskega ozemlja Hrvaški.

Na Slovenskem je nacionalne zahteve v javnosti prvi izrazil Matija Majar v *Novicah* 29. marca (napisano 17. marca), kjer je s preprosto logiko, naj vsak narod živi po svoje, med vrsticami izrazil željo po preureditvi cesarstva v zvezo enakopravnih narodov.⁴ Za našo temo je zanimiva peticija cesarju, ki naj bi jo Majar po mnenju Vasilija Melika sestavil konec marca ali v začetku aprila. Peticija vsebuje osem zahtev. Poleg zahteve po slovenskem zedinjenju in nasprotovanju Nemški zvezi je pomenljiva tretja točka o povezovanju s Hrvaško, v kateri je zahteva po pravi zvezi (wahre Verbindung) z dinastiji vedno zvestimi

⁴ Melik, *Revolucionarno leto 1848*, str. 37; Vasilij Melik, *Nacionalni programi Matije Majarja – Ziljskega* (v nadaljevanju: Melik, *Programi Matije Majarja*), Slovenci 1848–1918, Ljubljana 2002, str. 59; Granda, *Prva odločitev*, str. 25; Korunić, *Jugoslavenska ideologija*, str. 59; Petar Korunić, *Prilog poznavanju hrvatsko-slovenskih odnosa 1848*, Historijski zbornik 30–31, Zagreb 1978–79, str. 171 (v nadaljevanju: Korunić, *Prilog*); Fran Zwitter, *Slovenski politični prerod XIX. stoletja v okviru evropske nacionalne problematike* (v nadaljevanju: Zwitter, *Slovenski politični prerod*), O slovenskem narodnem vprašanju, Ljubljana 1990, str. 271; prim.: Matija Majar, *Slava Bogu v višavah in na zemlji mir ljudem dobrega srca!*, Novice, 29. 3. 1848; *Sloveska novejša zgodovina 1848–1992*, 1. knjiga, Ljubljana 2005, str. 24, 25 (v nadaljevanju: *Slovenska novejša zgodovina* in št. knjige).

viteškimi brati na Hrvaškem, v Slavoniji in Dalmaciji.⁵ Slovenski rokopisni original ni ohranjen, citirana je prevedena nemška verzija, ki je bila objavljena v dokumentih slovanskega kongresa v Pragi.⁶ Ohranjena je tudi hrvaška različica v Gajevih *Novinah* kot del nekega dopisa. V hrvaški verziji je sintagma »wahre Verbindug« izražena z besedami »u užji savez«.⁷

O tem, kako si je Majar to zvezo predstavljal, bi težko sodili. Petar Korunić je zahtevo interpretiral kot »državni savez sa Hrvatima«, Stane Granda pa daje možnost bolj prozaičnim razlogom, kot so: izenačitev pravnega položaja s hrvaškim, ukinitvev carinske meje in »ostanek Majarjevega ilirizma«. Zanimivo je, da je Majar v tiskanem letaku *Kaj Slovenci terjamo*, ki ga je namenil preprostemu ljudstvu, izpustil zahtevo po združenju s Hrvaško, dodal pa je zahtevo po univerzi v Zagrebu. Melik se je ob tem vprašal, ali se je to morda zgodilo zaradi pomislekov med ljudmi. Letak je pomemben tudi zato, ker je v njem Majar prvič navedel dežele, kjer živijo Slovenci in njihovo število v teh deželah. Kajkavske Hrvate je Majar pri tem izpustil, po drugi strani pa je Slovincem pripisal celotno prebivalstvo Istre.⁸

Graški Slovenci so 16. aprila sestavili osnutek peticije cesarju, objavljen 22. aprila v *Grazer Zeitungu*. Tako kot Majar, so tudi oni zahtevali »tesnejše povezave« s Hrvaško in jih bolj natančno opredelili: »bodisi z ukinitvijo ali olajšanjem carinske meje, s skupnimi višjimi šolami etc., po vzajemnem sporazumevanju«.⁹ Dunajski Slovenci, za razliko od graških kolegov, v svojem letaku z dne 20. aprila tega niso omenjali. Granda pripisuje razloge za to med drugim tudi Miklošiču, ki je bil znan kot nasprotnik ilirizma.¹⁰ Ne glede na nejasnost slovenskih zahtev po povezovanju s Hrvaško, lahko brez slabe vesti pritrdimo Vasiliju Meliku in Franu Zwitteru v oceni, da se je med Slovenci program povezave s Hrvaško pojavljal kot dopolnitev programa Zedinjene Slovenije in ne kot njegovo nasprotje.¹¹

⁵ Melik, *Revolucionarno leto 1848*, str. 38; Melik, *Programi Matije Majarja*, str. 59; Granda, *Prva odločitev*, str. 32.

⁶ Glej Václav Žáček, *Slovanský sjezd v Praze roku 1848*, Praha 1958, str. 376–378. Vasilij Melik je leta 1978 v zbirki dokumentov, ki jo je izdal Žáček, naletel na original Majarjeve peticije, ki je bila pred tem poznana le iz povzetka v Gajevih *Novinah*. Razlike med obema verzijama je predstavil v članku: Vasilij Melik, *Majarjeva peticija za zedinjeno Slovenijo 1848*, ČZN 1979, str. 286–294.

⁷ *Molbenica slovenskih rodoljubah*, Novine dalmatinsko-horvatsko-slavonske (v nadaljevanju: *Novine dsh*), 22. 4. 1848; glej tudi kopijo članka v: Granda, *Prva odločitev*, str. 52.

⁸ Melik, *Revolucionarno leto 1848*, str. 40; Granda, *Prva odločitev*, str. 36.

⁹ Granda, *Prva odločitev*, str. 45; prim.: Melik, *Revolucionarno leto 1848*, str. 41; Zwitter, *Slovenski politični prerod*, str. 274.

¹⁰ Granda, *Prva odločitev*, str. 49.

¹¹ Melik, *Revolucionarno leto 1848*, str. 43; Zwitter, *Slovenski politični prerod*, str. 275; S tem se strinja tudi Korunić, glej: Korunić, *Jugoslavenska ideologija*, str. 59.

Hrvaški programski spisi in Slovenci

Med zgodovinskim in naravnim pravom

Hrvaški in slovenski intelektualci so se na Dunaju povezovali že marca. Po prvih vesteh o revoluciji se je Gaj odpravil na Dunaj, kjer se je sestel z dunajskimi Slovenci in Srbi. Sprejeli so »proglas« dunajskih Slovanov, v katerem so se zavzeli za naravno pravo, avstroslavizem ter povezovanje Hrvatov, Slovencev in vojvodinskih Srbov, pri katerem bi imela Hrvaška odločilno vlogo.¹² Programski spisi, prošnje in sklepi na Hrvaškem so večinoma vsebovali predpostavko po združenju s Slovenci, vendar so Slovenci in slovenske dežele nastopali v različnih vlogah. V *Željama naroda*, ki jih je sprejela zagrebška velika skupščina 25. marca, Slovencev niso omenjali.¹³ Bogoslav Šulek je 22. marca v *Novinah* v programskem spisu ob koncu cenzure kot liberalec zavidal Slovincem, ker »imaju ustav« in tako uživajo večjo svobodo, čeprav ustave avstrijske dežele takrat še niso imele. Kljub temu se je pri zedinjenju hrvaških pokrajin skliceval predvsem na zgodovino, še zlasti v primeru Dalmacije in Bosne. Glede slovenskega pridruževanja je zapisal, da zaenkrat molčijo o »Kranjskoj, Istriji itd., koja je jednoc takodjer s Hervatskom bila sdružena«.¹⁴ Šulek se je, kot lahko vidimo, skliceval tako na naravnopravna kot tudi na zgodovinska načela.

V *Zahtevanjih naroda*, ki jih je številno hrvaško poslanstvo izročilo cesarju 31. marca, Slovencev in slovenskih dežel niso omenjali, razen posredno na dveh mestih: v gospodarski zahtevi po ukinitvi carin na meji med Hrvaško in »državah slavensko- i talijansko-austrijanskih« in v zahtevi po »sjedinenju« hrvaških dežel »po zakonu i dogodivštini«, kjer so se zavzeli tudi za pridružitve tistih izgubljenih ozemelj, ki so bila izgubljena na račun Ogrske (Medžimurje, Reka) in »sa austrijskimi državami sjedinjenih stranah domovine naše«.¹⁵ Postavlja se vprašanje, ali so pod zadnjim mislili zgolj Istro, ali tudi dele Kranjske in Štajerske. Glede na Šulekovo opazko o tem, da je bila tudi Kranjska nekoč del Hrvaške, lahko sklepamo, da so hrvaški voditelji ciljali tudi na Kranjsko. In kar ni nepomembno, spet na osnovi historičnega principa. To sicer ni presenetljivo, saj je bil tekst namenjen vladarju.

¹² Korunić, *Jugoslavenska ideologija*, str. 40.

¹³ Ibid., str. 41; Tekst je objavljen v: Petar Korunić, *Hrvatski nacionalni i politički program 1848/49. godine*, Povijesni prilozi 11, Zagreb 1992, str. 230 (v nadaljevanju: Korunić, *Hrvatski nacionalni*).

¹⁴ Bogoslav Šulek, *Naše želje*, Novine dhs, 22. 3. 1848; prim.: Korunić, *Jugoslavenska ideologija*, str. 42; Markus, *Hrvatski politički pokret 1848*, str. 60.

¹⁵ Spis je objavljen v: Korunić, *Hrvatski nacionalni*, str. 232; glej tudi: Korunić, *Jugoslavenska ideologija*, str. 43; Markus, *Hrvatski politički pokret 1848*, str. 69.

Hrvaški, češki in poljski odposlanci, med katerimi je bil tudi Miklošič, so na sestanku slovanskega odbora na Dunaju 2. aprila sestavili izjavo, namenjeno »svojim bratom Slovencam na Kranjskim, Primorskim, Štajerskim in Koroškim«, v kateri so pozvali Slovence, naj »prinesejo prošnje k prestolu« in podprli Zedinjeno Slovenijo, ki naj bi podala roko sosedom v troedini kraljevini. Z njimi »zjedinjeni« naj bi Slovenci dosegli svojo »namembo«. ¹⁶ Proglas je nastal kot posledica dejstva, da iz slovenskih dežel ni bilo nobenega poslanstva, ki bi predstavilo svoje zahteve. Narava zveze v tej izjavi sicer ni jasna, vendar je očitno, da je »Slovenia« predstavljena kot celota, ki bi se povezala s Hrvaško. O kakšnih zgodovinskih razlogih tukaj ni govora, poudarja se zgolj narodnost, svoboda in slovanstvo.

Hrvaška politika je bila v prvih mesecih revolucije pred pomembnimi dilemami. Vsiljevalo se je vprašanje odnosa Hrvaške z Ogrsko in Avstrijo, kar je v aprilu rodilo veliko programskih tekstov, v katerih se vodilne osebnosti gibanja zavzemajo za enakopravnost narodov v večnacionalni Ogrski, ki ni in ne sme postati Madžarska. Eden izmed najpomembnejših in za nas zanimivejših tekstov je Kukuljevičev spis *Kakva tréba da bude u obće politika naša*, kjer se zavzema za liberalno načelo naravnega prava – po nemškem zgledu hoče nedefinirano zvezo vseh Slovanov. Čeprav je Kukuljevič začel s hvalospevom naravnega prava in mu tudi namenil največ prostora, je glede konkretnih problemov hrvaške politike (zedinjenje hrvaških dežel) potegnili v igro tudi historični princip. Kar se tiče slovenskih dežel, je pomembna združitev obeh izhodišč. Od dinastije pričakuje, da bo podprla priključitev nekaterih ozemelj Hrvaški »po

Baron Josip Jelačić

¹⁶ *Slovanski poročniki (poslānici) na Dunaju svojim bratom Slovencam na Kranjskim, Primorskim, Štajerskim in Koroškim*, *Novine dsh*, 15. 4. 1848, št. 35. Tekst je objavljen v slovenščini, v opombi pa so dodali hrvaški prevod z obrazložitvijo, da se bo tako videla »istovetnost ovog podnarječja našim književnim jezikom«; Prim.: Korunić, *Jugoslavenska ideologija*, str. 46.

historiji i zakonu ili po kervi i poreklu«. Po historičnem načelu bi Hrvaška dobila »Dalmaciu, istrianske otoke sa istriansko-hervatskimi okružji i někoja pogranična mèsta Kranjske«, po naravnopravnem načelu pa k Hrvaški »spada sva Kranjska i slovenska Koruška i Štajerska«.¹⁷

Razcvet naravnopravnih konceptov pa ni pomenil prenehanja historičnega načela. Hrvaški politiki so se namreč opirali na oba principa, včasih bolj na enega, drugič na drugega. Na splošno pa večjih nasprotij med obema načinoma gledanja niso čutili. Po eni strani so podpirali idejo zedinjenja vseh Slovencev v eno politično telo, ki bi se na enakopravni osnovi povežalo s Hrvaško, po drugi pa so zahtevali priključitev tistih slovenskih pokrajin, za katere so menili, da so bile nekoč hrvaške.¹⁸

Hrvaški sabor in zahteve po priključitvi slovenskih dežel

Prevrat je prinesel Hrvaški tudi spremembe na upravno-političnem področju. Že 23. marca je vladar za bana imenoval Josipa Jelačića, ki je 19. aprila formalno prekinil vsako zvezo z novim madžarskim ministrstvom, dokler o tem ne odloči hrvaški sabor.¹⁹ Na temelju začasnega volilnega reda naj bi stanovsko predstavništvo spremenili v zastopstvo naroda. Novi sabor se je prvič sestel 5. junija. Ob svoji »inštalaciji« je Jelačić poudaril, da je treba najprej urediti odnose z Madžarsko, podprl pa je načelo narodnosti, jugoslovansko in avstroslovistično usmeritev. Slovenski narodnjaki so razvoj na Hrvaškem budno spremljali. Društvo Slovenija iz Gradca je poslalo v Zagreb svojega predstavnika Štefana Kočevarja, ki je izročil prošnjo društva po zedinjenju Slovencev in Hrvatov. Predstavljali so si federativno urejeno monarhijo, v kateri bi bila tudi enota južnih Slovanov. Da je graško društvo stalo na individualnosti slovenskega naroda, kaže zahteva po takšni »ožji zavezi«, v kateri bi ostale pravice slovenske narodnosti neoskrunjene.²⁰ Kočevar je imel 9. junija v saboru tudi govor, v katerem je zatrdil, da Slovenija brez troedine kraljevine »neima obstanka, neima budućnosti«. Na pripombo Metela Ožegovića, da bodo Hrvati najbolj srečni, ko bodo Slovenci »u užji savez s nami stupili«, je Kočevar odgovoril: »Naša najveća želja je sjedinit se, nu kad zreli budemo, kad narodni duh prodre i ojača.«²¹

¹⁷ Ivan Kukuljević, *Kakva trěba da bude u obće politika naša*, Novine dsh, 20. 4. 1848; prim.: Korunić, *Jugoslavenska ideologija*, str. 54; Markus, *Hrvatski politički pokret 1848*, str. 86.

¹⁸ Prim.: Korunić, *Jugoslavenska ideologija*, str. 55.

¹⁹ Jaroslav Šidak, *Hrvatsko pitanje u habsburškoj monarhiji*, str. 16.

²⁰ Korunić, *Jugoslavenska ideologija*, str. 78.

²¹ Iskra Iveljić, Josip Kolanović, Nikša Stančić, *Hrvatski državni sabor 1848*, Zagreb 2001, str. 413. Glej tudi: Fran Ilesič, *O slovensko-hrvatski zajednici 1848/49*, ZMS 1909, str. 283 (v nadaljevanju: Ilesič, *O slovensko-hrvatski*).

Dragutin Wiengärtner, Romantičen prikaz hrvaškega sabora leta 1848.

Istega dne, ko se je izvršil Kočevarjev govor, je sabor sprejel znameniti zakonski člen XI, s katerim se je odločil za povezavo s celotno Avstrijo in nepriznavanje ogrske vlade, čeprav ni zanikal prijateljske zveze z »ugarskimi puci« na osnovi hrvaške pragmatične sankcije in svobode. V 6. točki je zahteval pripojitev Dalmacije Hrvaški, ostale jugoslovanske pokrajine, »kao što je navoustrojena vojvodina srbska, zatim dolnja Štajerska, Koruška, Kranjska, Istrija i Gorica, da se u bližnji savez s onima kraljevinama metnu.«²² Ne omenja se hrvaško pravo, ampak zveza na osnovi narodnosti, vendar se v samem zakonskem tekstu narave te zveze podrobno ne določa.²³

V tem členu zvezo med Hrvaško na eni ter Vojvodino in slovenskimi deželami na drugi strani hrvaški zgodovinar Tomislav Markus označuje kot »pobliže neodređeni politički savez«, za razliko od Korunića, ki ima ta zakonski tekst za dokaz federalistične/konfederalistične²⁴ usmerjenosti sabora. Ne

²² Ibid., str. 413; tekst je objavljen tudi v: Korunić, *Hrvatski nacionalni*, str. 230 (v tej objavi se ne omenja Kranjske). Spis je objavil tudi slovenski tisk, glej: *Slovenija*, 7. 7. 1848 (v tej verziji se omenja tudi Kranjska); prim starejšo lit.: Ilešič, *O slovensko-hrvaški*, str. 281.

²³ Glej: Markus, *Hrvatski politički pokret 1848*, str. 124; Korunić, *Jugoslavenska ideologija*, str. 91.

²⁴ Korunić je v delu *Jugoslavenska ideologija* iz leta 1986 trdil, da so hrvaški politiki delovali po načelu federalizma, kasneje pa je bil mnenja, da so se zavzemali za konfederalni princip, glej: Petar Korunić, *Program konfederalizma u hrvatskoj političkoj i društvenoj misli u XIX. stoljeću*, Povijesni prilozi 10, Zagreb 1991, str. 122.

samo na ravni monarhije, kjer bi bila jugoslovanska enota enakopravna z drugimi enotami, ampak tudi na relaciji Slovenci-Hrvati-Srbi. Glede federalizma in konfederalizma v tem tekstu je Markus zapisal, da v tem času ni niti en poslanec izrazil idejo avstroslavizma ali preureditve Avstrije v federacijo/konfederacijo suverenih nacij. Šele v začetku julija 1848 se je sabor v *Manifestu naroda hrvaško-slavonskoga*, ki je bil namenjen evropski javnosti, zavzel (v enem stavku) za svobodno zvezo avstrijskih narodov na temelju »podjele poslova na središnje i posebne za vsaki narod«.²⁵ V istem času (7. julija) je hrvaško vodstvo s pomočjo dvora še vedno poskušalo najti isti jezik z madžarsko vlado. Veliki odbor sabora je zato sprejel predlog o »uvjetim izmirenja sa Ugarskom«, v katerem je zahteval zvezo Hrvaške ne samo s Kranjsko in spodnjo Štajersko, ki ji pripadata po hrvaškem državnem pravu, ampak tudi z ostalimi slovenskimi pokrajinami.²⁶

Slovenci in Utješenovićev program

Burne polemike na temo jugoslovanske ideologije v hrvaškem narodnem gibanju in idejah federalizma/konfederalizma, ki so hrvaško historiografijo pretresale na začetku devetdesetih let 20. stoletja, kažejo na to, kako zelo se lahko razlikujejo interpretacije posameznih hrvaških zgodovinarjev o tem prelomnem obdobju. Zanimive pa so tudi zaradi različnih pogledov na odnos hrvaške politike do Slovencev in slovenskih dežel. V debati med Nikšo Stančićem in Petrom Korunićem je do izraza prišla različna interpretacija programa Ognjeslava Utješenovića Ostrožinskega²⁷ o preureditvi monarhije iz leta 1848. V to, ali je bil njegov program konfederalen ali federalen, se na tem mestu ne bomo spuščali, opozoriti je treba zgolj na vlogo Slovencev in različne interpretacije.

Korunić se je držal koncepta, pri katerem naj bi se združena/celovita država Hrvaška združila s Slovenijo in Vojvodino v eno izmed konfederalnih enot v novi konfederaciji. Dokaz za to, naj bi bila prav Utješenovićevega osnova, ki naj se ne bi razlikovala od uradnega saborskega programa. Stančić se s tem

²⁵ Markus, *Hrvatski politički pokret 1848*, str. 127.

²⁶ Korunić, *Jugoslavenska ideologija*, str. 91.

²⁷ Ognjeslav Utješenović Ostrožinski (1817–1890), pisec, uradnik v Krajini. Leta 1848 je končal študij prava v Zagrebu. Bil je podžupan v Varaždinu, 1856 ministrski tajnik na Dunaju, 1862–67 dvorni svetnik pri Hrvaški dvorni pisarni, 1875–83 varaždinski veliki župan. Leta 1848 ga je ban Jelačić imenoval za člana Bojnog odsjeka v banskem svetu (vladi). Bil je sodelavec liberalnega *Slavenskega juga*. V njem je 27. 10.–5. 11. 1848 objavil delo: *Osnova za savezno preporodenje cesarovine avstrijske po načelu ustavne slobode i narodne npravstvene jednakosti* (EJ 8, str. 445).

ne strinja, saj se po njegovem Utješenovičeva osnova, ki ji priznava konfederalistične elemente, od mnenja sabora razlikuje. Utješenović, pravi Stančić, izhaja izključno iz jezikovno-nacionalnega načela (sabor iz historičnega in naravnopravnega) in našteva narode, ki bi morali izoblikovati svoje federalne enote²⁸ v novi monarhiji. Pri tem opozarja, da Utješenović ne predvideva južnoslovanske enote, ampak posebno slovensko in posebno hrvaško-srbsko (Troedina kraljevina in Vojvodina).²⁹ Poleg tega je Korunić sintagmo Hrvato-Srbi, ki naj bi izražala enotnost naroda, z opombo v oklepaju interpretiral v Hrvate in Srbe, kar predvideva dve individualnosti.³⁰ Te Hrvate in Srbe Korunić postavlja izključno v Hrvaško, kar je po Stančićevem mnenju napačno, saj naj bi sintagma zajemala tudi vojvodinske Srbe, ki jih Utješenović posebej ne omenja. Zanimiva polemika, v kateri Korunić Stančiću očita predsodke, zablude in nepoznavanje teorije in virov, Stančić Koruniću pa izpuščanje podatkov, ki rušijo njegove koncepte in nesposobnost »oučavanja povijesne stvarnosti«³¹ zaradi prevelikega shematiziranja, postavlja Slovence v zanimiv položaj. Pri tem je pomenljivo naslednje: oba zgodovinarja sta imela pred očmi isti programski spis. Korunić ga je interpretiral kot izraz želje po enakopravni povezavi med Slovenci, Hrvati in Srbi, ki bi se kot posebna enota konfederalno povezali z ostalimi enotami v monarhiji. Stančić je bil na drugi strani prepričan, da je imel Utješenović pred očmi slovensko in hrvaško-srbsko enoto kot dva posebna dela monarhije brez vmesne jugoslovanske zveze. Povedano bolj preprosto, v Stančićevi interpretaciji Utješenovića imajo Slovenci posebno enoto v okviru Avstrije, v Korunićevi pa zgolj posebno enoto v okviru jugoslovanske skupnosti.³¹

²⁸ Ti narodi so: "1) Niemci; 2) Česi i Moravci; 3) Slovaci; 4) Poliaci u Galicii i Silezii; 5) Rusini; 6) Hèrvato-Sèrbliji; 7) Sloveni; 8) Madjari; 9) Taliani; 10) Romunji." Utješenovičev tekst je objavljen kot priloga v Korunić, *Program konfederalizma*, str. 141; prim.: Melik, *Programi Matije Majarja*, str. 63.

²⁹ Utješenović v nemški verziji iz 1848 dopušča možnost oblikovanja manjših federalnih enot, pri čemer je najverjetneje predvideval tudi južnoslovansko združenje, vendar naj bi bila to po Stančićevem mnenju začasna rešitev, glej: Nikša Stančić, *Što su sve povjesničari izmislili. U povodu najnovijih radova dr. Petra Korunića*, Časopis za suvremenu povijest 25, Zagreb 1993, str. 256, 257 (v nadaljevanju: Stančić, *Što su sve povjesničari izmislili*); prim.: Kann, *The Multinational Empire II*, str. 14.

³⁰ Ibid., str. 143.

³¹ O polemiki med Nikšo Stančićem in Petrom Korunićem glej: Korunić, *Program konfederalizma*; Petar Korunić, *O određenju nacionalne zajednice u hrvatskoj politici u 19. stoljeću*, Časopis za suvremenu povijest 25, Zagreb 1993, str. 261; Stančić, *Što su sve povjesničari izmislili*, prav tam, str. 247. Stančić je, kljub temu da je napadel idejo konfederalizma, prepričan, da se je hrvaški sabor hotel povezovati s Slovenijo in Vojvodino na federalni osnovi. Glej: ibid., str. 256.

Slovensko-hrvaški odnosi v časopisju v letih 1848–50

Svoboda javnega izražanja je pomenila razcvet političnega časopisja, v katerem so se pojavljala različna mnenja o slovensko-hrvaškem povezovanju, bodisi političnem bodisi jezikovnem. Panslavistične ideje vzajemnosti in mesijanstva so bile soočene s kruto politično stvarnostjo.

Za podrobnejšo analizo slovenskega in hrvaškega tiska na tem mestu ni dovolj prostora.³² Namenoma se ne bomo spuščali v »Jelačičev kult«³³ pri Slovencih in nabiranje pomoči za hrvaško vojsko v vojni proti Madžarom³³ ter v slovensko-hrvaško sodelovanje na Slovanskem kongresu³⁴ v Pragi. Pod drobnogled bomo vzeli zgolj nekaj sestavkov in mnenj, ki kažejo vso kompleksnost viharnega časa v letih 1848–50 glede slovenske individualnosti. Slovensko-hrvaško povezovanje so si pisci različno predstavljali. Na eni strani želja po narodni svobodi in individualnosti, Zedinjeni Sloveniji, celoviti Hrvaški, na drugi strani takojšnja povezovanja, tako v politiki, kot tudi v jeziku. Isti ljudje so zagovarjali poglede, ki se zdijo iz današnjega stališča med seboj povsem nasprotni. Najbolj očitni je Majarjev primer. Človek, ki je prišel na dan z idejo Zedinjene Slovenije, se je obenem zavzemal za takojšnje vzpostavitev eklektičnega ilirskega jezika.

Vsekakor lahko težnje po zbliževanju/združevanju Slovencev in Hrvatov razdelimo na politične (na primer pridružitve Zedinjene Slovenije Hrvaški, ali priključitev nekaterih slovenskih predelov Hrvaški) in jezikovne (na primer zahteve po uporabi jezika, ki bi bil enakopravno sestavljen iz hrvaškega in slovenskega ali sprejetje srbo-hrvaške štokavščine). Vendar moramo biti pri tej razdelitvi zelo previdni. Težnje po političnem združevanju so imele tudi jezikovne implikacije in obratno. Ne smemo zanemariti nekaterih očitnih lastnosti obeh nacionalnih gibanj, še zlasti državnopravnega elementa pri Hrvatih in velikanskega pomena jezika pri Slovencih. Če k temu dodamo še romantično

³² Podrobnejše je glede slovensko-hrvaških odnosov obravnavan slovenski in hrvaški tisk 1848–49 v naslednjih delih: Ivan Prijatelj, *Borba za individualnost slovenskega knjižnega jezika v letih 1848–1857, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848–1895*, 1. knjiga (v nadaljevanju: *Prijatelj* in št. knjige), Ljubljana 1955, str. 261 (članek prvič izdan 1924); Korunič, *Jugoslavenska ideja 1848–49* (Kurunič očita Prijatelju neupoštevanje hrvaških liberalnih časopisov *Slavenski jug* in *Südslawische Zeitung*); Nataša Podgoršek, *Slovenci in jugoslovanska ideja 1848–1878*, magistrsko delo, Univerza v Mariboru, Pedagoška fakulteta, Oddelek za zgodovino, Maribor 2003 (v nadaljevanju: Podgoršek, *Jugoslovanska ideja*).

³³ Glej na primer: Ilešič, *O hrvaško-slovenski*, str. 121; Peter Kozler ga je slavil kot bojevnika za enakopravnost vseh narodov: P. Kozler, *Nekoliko trenutkov pri Jelačiču banu*, Slovenija, 21. 11. 1848 (Kozler je poročal o avdienci slovenskih predstavnikov pri Jelačiču, ki so mu čestitali za boj proti Madžarom in razbitje oktobrske revolucije na Dunaju).

³⁴ Glej na primer: Podgoršek, *Jugoslovanska ideja*, str. 8; *Zgodopisna razlaga o Slavjanskim shodu*, Slovenija: 21. 7. in 25. 7. 1848.

panslavistično miselnost in retoriko v raznih oblikah od avstroslavizma do ilirizma, dobimo splet nenavadnih elementov, ki se ga lahko interpretira na najrazličnejše načine. Nedvomno je veliko vlogo pri željah po političnem združenju imela tudi nemška nevarnost, ki se je pokazala za časa volitev v frankfurtski parlament.

Pisati v slovenščini ali ilirščini

Eden izmed problemov, ki se je vlekel še iz predmarčne dobe, je vprašanje jezikovne posebnosti Slovencev. Ali bi Slovenci s sprejetjem ilirskega jezika svojo individualnost izgubili, ali pa bi jo, s tem, ko bi se s pomočjo širše ilirske skupnosti (ali slovanske na splošno) ubranili potujčevanja, ravno s to potezo ohranili? Razliko med tema dvema pojmovanjema je Ivan Prijatelj posrečeno prikazal z naslednjo analogijo: idealisti so imeli Slovence za vejo enega slovanskega drevesa, praktiki pa za drevesce v slovanskem gaju.³⁵ Politične zahteve po »združenem kraljestvu« vseh Slovencev na naravnopravni podlagi te dileme nikakor niso razrešile, ampak še bolj zapletle. Koncept Zedinjene Slovenije ni tudi nujno vseboval koncepta edinstvenega slovenskega knjižnega jezika. Za slovensko individualnost so se zavzemali takorekoč vsi. Interpretacije te individualnosti pa so bile zelo različne.

Eden izmed prvih, ki je v »postmarčnem« obdobju razvnel jezikovno debato, je bil Ivan Macun, sicer prepričan ilirec, ki je 11. julija v *Sloveniji* prišel na dan z idejo o sprejetju ilirskega jezika za rabo v šolah in uradih.³⁶ Ponovil je stare Vrazove argumente o slovenski majhnosti, ki po njegovem omejuje književni napredek. Nikakor ni pozabil omeniti nemškega primera, saj se mu je dozdevalo, da so razlike med Slovenci in Hrvati manjše kot razlike med nemškimi narečji. Zanimivo je, da Macun ni pisal v smislu jezikovnega eklekticizma, ampak si je bil povsem na jasnem, da je ilirščina štokavščina, ki se govori na Hrvaškem, v Slavoniji, Dalmaciji, Krajini, Srbiji in Bosni, čeprav povsem brez »združevalne« miselnosti ni mogel. Pripomnil je, da se bo v ilirščini znašlo veliko slovenskih besed takrat, ko bodo začeli Slovenci pisati po ilirsko.³⁷ Praktični Bleiweisov krog je začuda Macunove ideje povsem prezrl.³⁸ Odmev druge strani je prinesla kar *Slovenija* dva tedna kasneje, ko se je oglasil

³⁵ *Prijatelj I*, str. 261.

³⁶ *Ibid.*, str. 264.

³⁷ Ivan Macun, *Kakšen jezik bodemo vzeli za šole in pisarnice po slovenskih krajih*, Slovenija, 11. 7. 1848; prim.: Korunič, *Jugoslavenska ideologija*, str. 125.

³⁸ *Prijatelj I*, str. 269.

Jožef Šubic,³⁹ ki je bil nad Macunovo idejo odkrito zgrožen: »Med nami, med Slovenci je Slovenec vstal, ki trobi, de imamo svoj jezik popustiti ter družiga – ilirskega – se poprijeti!« Enega za drugim je napadel argumente, ki jih je nanižal Macun. Še zlasti so ga boleli očitki o pomanjkanju slovenske literature in slavne zgodovine. Prvo je zavrnil z naštevanjem slovenskih del, drugo pa z Valvasorjevo *Slavo*. Šubic je jasno pokazal, da lahko Slovenci ohranijo svojo individualnost samo z ohranitvijo svojega jezika: »Naši narodnosti, naši časti ni nič bolj nevarnega, ko če se domači jezik zatere ino si ptuj prisili. Vzemi človeku jezik (Sprache) njegov in vse si mu vzeli.«⁴⁰

V pismu štajerskemu rojaku Muršču je Macun ocenil Šubičev odmev kot kranjsko trmoglavljenje: »Kranjci su terdoglavci, hvale sada svoj jargon, da bi človek mislio, kao da je najmilejši jezik světa. Šubicu sem onaj isti dan odgovorio /.../, mislim da sam ga dobro počesao, samo se bojim, da urednik sastavka nebo priklopio.«⁴¹ Sicer pa je Macun Muršču večkrat napisal kakšno krepko o Kranjcih in Bleiweisu. Iz teh pisem se vidi, da je bila pokrajinska zavest pri jezikovnih dilemah še kako pomembna. Macun si je Šubičevo zagovarjanje slovenskega jezika interpretiral kot kranjski separatizem. Muršec je skušal v pismih umiriti Macunovo jezo nad Kranjci, glede ilirščine je izrazil misel, da se ne bi prej vpeljala »ko v I. ali II. latinsko šolo – ali že v IV red. Naj poprej dobro domači jezik razcvete ino narodnost vterdi, – kar leži ino hitro gre.«⁴² Glede Macuna in njegovega ilirizma je treba opomniti, da je v letih 1848–49 poleg slovenske verzije ilirizma sprejemal tudi Kopitar-Miklošičevo tezo o »slovenstvu« hrvaških kajkavcev. V pismu hrvaškemu jezikoslovcu Franju Kurelcu z dne 8. oktobra 1849 je zapisal, da »/.../ što se tiče Zagrebčanov ali Horvatov, to niso pravi Iliro-Serbi, več su na polak Slovenci«, kar ne preseneča, če vemo, da je v istem pismu Kurelcu razlagal tudi o svojih pogovorih z Miklošičem, Šafarikom in Karadžićem.⁴³

Luka Jeran je v Novicah od julija in avgusta 1848 ocenjeval *Kratko slovensko slovnico za pervence*, ki jo je napisal Muršec, pri čemer se je kot nekdanji

³⁹ Jožef Šubic (1802–1861), publicist in prevajalec, na Dunaju in v Padovi je študiral medicino, pisal je proti Macunovi zahtevi, naj se v urade uvede ilirščina in proti »novim oblikam« (SBL 11, str. 710).

⁴⁰ Dr. J. Schubitz, *Opominki*, Slovenija 28. 7. 1848; *Prijatelj I*, str. 269; prim: Andrej Fekonja, *Ilirstvo pa Slovenci*, Dom in svet, 1892, str. 421.

⁴¹ Karel Glaser, *Ivan Macun*, Dom in svet, 1901, str. 650.

⁴² *Ibid.*, str. 652.

⁴³ Janez Logar, *Fran Kurelac in Slovenci. Doneski k zgodovini slovensko-hrvatskih kulturnih stikov v 19. stoletju*, Razprave SAZU, Razred za filološke in literarne vede, Ljubljana 1956, str. 247 (v nadaljevanju: Logar, *Kurelac in Slovenci*).

ilirec odkrito postavil na stališče posebnega slovenskega knjižnega jezika. Po njegovem ima »slovenšina svoje lastno lice«, predvsem pa si želi, da bi se Slovenci med seboj jezikovno zbližali.⁴⁴ Nekateri sicer menijo, »da je naše narečje podnarečje takoimenovanega ilirskega narečja in de bi se z unim v eno stopiti dalo, in stopiti moglo« in da bi se namesto slovenskega ilirsko narečje »v pisarnice vpeljalo«. Priznava sicer, da mu je ilirsko narečje ljubo, vendar »razločki med slovenskim in ilirskim narečjem so preveliki, de bi se to zamoglo zgoditi«. Kdor obe narečji pozna, bi moral priti do tega spoznanja, »če resnico ljubi«. Navedel je tudi primer Slovakov, ki se jezikovno manj razlikujejo od Čehov kot Slovenci od Hrvatov in so bili v prejšnjih stoletjih književno povezani s Čehi, »Slovenci pa s Hervati še nikoli niso bili v slovstvu sklenjeni«. ⁴⁵ Jeran je spoznal pomembno razliko med primeroma Slovencev in Slovakov, ki je zagovorniki jezikovne združitve Slovencev in Hrvatov niso opazili. Šafárik in Kollár sta se v svoji zahtevi po sprejetju »čehoslovaškega« jezika pri Slovakah lahko oprla na protestantsko tradicijo češkega »bibličnega« jezika, pri Slovencih pa hrvaški jezikovni standard (kakršenkoli že) enostavno ni imel nikakršne tradicije.

Kmetje se po Jeranovem mnenju ne bodo učili tujih besed. Prav tako uradniki, ki se bojijo že slovenščine, kaj šele ilirščine. Slovenščina je naš materni jezik. »Kateri predrzni sin se bode predrznil mater iz hiše vreči, in namesto nje, svojo teto, akoravno je materina sestra, v hišo vzeti?« Slovencev sicer ni 377 milijonov kakor Kitajcev, vendar imajo svoje »drevesce lepe slovenščine« od katerega že pobirajo prve sadove. Jeran je oster tudi do samega jezikovnega sinkretizma, saj se mu zdi prepričanje »naj se narečje z narečjem zmeša in zblodi,« povsem zastarelo.⁴⁶

Majar in njegovo videnje jezikovnega problema

Polemika o statusu slovenskega jezika se preprosto ni mogla ogniti dejavnega slovanskega idealista Majarja. V panslavističnem članku *Slavenska sloga v Sloveniji* je opozoril na madžarsko in nemško nevarnost (frankfurtske blodnje). Rešitev je seveda videl v združitvi z južnimi brati, pri čemer je naštel tudi praktične koristi, kot so na primer: materni jezik v uradih, poceni sol in pravica do sejanja tobaka. Ponovil je zahtevo po Zedinjeni Sloveniji in povezovanju

⁴⁴ *Slovstvo*, Novice, 19. 7. 1848, str. 125.

⁴⁵ *Slovstvo*, Novice, 16. 8. 1848, str. 141; prim.: Janko Lokar, *Stališče Bleiweisovih novic glede književnega zedinjenja Slovanov*, Izvestje c. kr. II. državne gimnazije v Ljubljani 1906/1907, Ljubljana 1907, str. 17; *Prijatelj I*, str. 275.

⁴⁶ *Slovstvo*, Novice, 23. 8. 1848, str. 145; prim.: Lokar, *Stališče Bleiweisovih novic*, str. 276; *Prijatelj I*, str. 274.

s Hrvati, vendar za razliko od Macuna v uradih ni zahteval ilirščine, ampak slovenščino.⁴⁷

Jeseni 1848 je izšla Majarjeva knjiga *Pravila kako izobraževati ilirsko narečje i u obće slavenski jezik*, ki jo je sicer napisal še v predmarčnem času, vendar je pomembna za razumevanje Majarjevih pogledov na jezik in narodnost v letu 1848. Deloma lahko odgovori na vprašanje, kako je lahko podpiral Zedinjeno Slovenijo in obenem skušal uveljaviti ilirski jezik. Majar je kot zapri-seženi kolarjevec verjel, da obstaja samo en slovanski jezik z narečji (sem spada tudi ilirsko) in podnarečji (v to kategorijo spada slovensko). Razlike med posameznimi slovanskimi (kaj šele južnoslovanskimi) dialekti so se mu zdele enostavno zanemarljive. Majar je bil eden izmed tvorcev naravnopravnega koncepta Zedinjene Slovenije, vendar pri njemu ne zasledimo koncepta ena upravopolitična enota – en jezik, ampak ena enota – eno podnarečje. Politična ideja Zedinjene Slovenije v njegovem primeru ni nasprotovala Kollárjevim idejam o združitvi v štiri knjižne jezike, niti vzpostavitvi skupnega ilirskega knjižnega jezika. V Majarjevi knjižici zasledimo vse glavne elemente slovenskega ilirizma: jeremiade o slovenski majhnosti,⁴⁸ nemški primer 505 narečij z enim knjižnim jezikom⁴⁹ in jezikovni dualizem.⁵⁰

Matija Majar je bil v isti osebi zagovornik Zedinjene Slovenije in Kollarjeve vizije enega slovanskega jezika, ki se deli na narečja (ilirsko) in podnarečja (slovensko).

Najbolj presenetljiv in izviren pri tem delu je element, ki sta ga izpostavila že Petre in Prijatelj: Majar je s svojimi pravili pravzaprav poskušal pisati slovenski jezik (oziroma po njegovo: podnarečje).⁵¹ Bil je tako trdno prepričan v ideologijo

⁴⁷ Podgoršek, *Jugoslovanska ideja*, str. 9, 10.

⁴⁸ Glej: Matia Majer, *Pravila kako izobraževati ilirsko narečje i u obće slavenski jezik*, Ljubljana 1848, str. 11, 12 (v nadaljevanju: Majar, *Pravila*).

⁴⁹ Ibid., str. 15, v opombi.

⁵⁰ Ibid., str. 18.

⁵¹ Petre, *Poizkus*, str. 307; *Prijatelj I*, str. 284; prim.: Korunić, *Jugoslavenska ideologija*, str. 126.

enega slovanskega jezika, da se mu je zdelo pisanje v lastnem podnarečju z nekaterimi modifikacijami sprejemljivo. Ali povedano z njegovimi besedami: »Mi nečemo nikakoga novoga jezika si kovati in izmišljovati. Ta je prava! Kdo pa hoče nešto takovoga početi? /.../ Piši vsak v svojem podnarečju, to je Slovenec po Slovensko, Hrvat po hrvaško /.../« Kljub temu se bodo morale nekatere stvari »poravnati«, zato je prvemu pravilu pristavil: »Piši v svojem podnarečju, pa tako, da bude, kolikor moguće, podobno vsim podnarečjem (ilirskim ali českoslavenskim).«⁵² V predgovoru je v skladu s tem zatrdil, da bi morali slovensko, hrvaško in srbsko podnarečje izobrazovati, tako da bi se zblíževala, ne pa oddaljevala. Razlika med Vrazom in Majarjem je bila ta, da je prvi bolj ali manj sprejemal štokavski standard, Majar pa je v svoj ilirski sistem sprejel veliko slovenskih elementov, ki so se mu zdeli pravilnejši od štokavskih posebnosti.⁵³

Majar se svojih pravil niti sam ni držal. V političnih člankih je pisal v takratnem slovenskem standardu z manjšimi vplivi ilirščine. Njegova pravila sta zagovarjala Ivan Navratil,⁵⁴ ki je v *Vedežu*⁵⁵ poskušal uresničiti njegove predloge, in urednik *Celjskih slovenskih novin* Josip Drobnič,⁵⁶ ki se je zavzemal za vzajemno sprejemanje izrazov med Slovenci in Iliri v smislu jezikovnega eklekticizma.⁵⁷

Po Prijateljevem mnenju Majarjeva knjižica ni zbudila prevelikega zanimanja.⁵⁸ Posredno je odgovoril v *Sloveniji* 1. decembra 1848 zgolj Peter Hicinger - Podlipski⁵⁹ v članku *O razmeri med Slovenci in Iliri*. Slišijo se glasovi, pravi Podlipski, da se ne bi samo med seboj zedinili, ampak bi se tudi združili z Iliri. Sicer priznava, da so Slovencem »Hrvati ali Iliri« najbližji, vendar je potrebno nekatere stvari pri tem premisliti. Kot prvo se morajo Slovenci najprej združiti med sabo: »Po tem bo slovenski svet skupaj zamogel svet in sklep storiti, kako in koliko se z Iliri združiti.« Da je Hicinger mislil predvsem na politično združitev, kaže naslednja formulacija: »Vonder kakošna naj bi ta posebniši zveza med Slovenci in Iliri bila, še zdaj še ne da lahko izreči; deželni zbori, ko bodo enkrat po

⁵² Majar, *Pravila*, str. 24; prim.: Milan Dolgan, *Ob 200-letnici rojstva Jana Kollárja – Čehoslovaka, Slovana, človeka*, GSM 17, 1993, str. 53. Majar je to prepričanje razširjal tudi v praškem časopisu *Lipa slovanska*, glej: Ilešič, *O slovensko-hrvatski*, str. 295.

⁵³ *Prijatelj I*, str. 284.

⁵⁴ Ivan Navratil (1825–1896), urednik, slovníčar in narodopisec (ES 7, str. 346).

⁵⁵ *Vedež* (1848–50), prvi slovenski tednik za mladino, urejal ga je Ivan Navratil, program je bil vzgojno moralističen (ES 14, str. 163).

⁵⁶ Josip Drobnič (1812–1861), celjski gledališko-prosvetni organizator, publicist in prevajalec.

⁵⁷ *Prijatelj I*, str. 289.

⁵⁸ *Ibid.*, str. 287.

⁵⁹ Peter Hicinger (1812–1867), duhovnik, pisatelj (pod psevdonomoma Znojemski in Podlipski) in zgovinar. Z Davorinom Trstenjakom je zagovarjal teorijo o avtohtonosti Slovencev (ES 4, str. 18).

ustavi napravljeni, bodo v ti reči sodili.« V nadaljevanju pa se je dotaknil jezikovnega združevanja, čeprav ga ni označil s tem imenom: kakšna koli že bo ta zveza, nekaj je Hicingerju jasno: »/.../ vonder taka ne more biti, de bi mi med njimi popolnoma zibnili ali se vtopili«. Zavrnil je tudi očitane, da Slovenci nimajo zgodovine in ponovil »demokratični« argument, da bi se tako oddaljili od slovenskega kmeta. Vpliva ilirščine na slovenski jezik tudi on ni zanikal, vse bolj ko se bo omikal, vse bolj se bo bližal ilirščini, »sozenačiti« z njo pa se ne bo dal.⁶⁰

Jezikovna ali politična zveza

Zaradi obsežnosti in preglednosti knjige se v nadaljevanju ne bomo spuščali v podrobnejšo analizo hrvaško-slovenskega tiska v letih 1849–50. Poleg Ivana Prijatelja se je s tem ukvarjal Petar Korunić, ki je naredil skrbno analizo tiskanih medijev, vendar je njegova interpretacija potrebna kritičnega pretresa, za kar pa na tem mestu ni dovolj prostora. Korunić je vzpostavil zanimivo povezavo med nacionalnim programom Zedinjene Slovenije in zahtevami po sprejetju ilirskega jezika pri Slovencih. Proti koncu leta 1848 naj bi slovenski narodnjaki »počeli napuštati ideju o državnem sjedinjenju Slovenije s Hrvatskom, te su ponovno prihvatili jezik i literaturu kao oblik ideološko političkog izražavanja«. ⁶¹ A Slovenci jezika, kot obliko ideološko-političnega izražanja, niso nikoli zapustili.

Zaradi nagibanja politične situacije v smeri neoabsolutizma po zatrtju oktobrske revolucije in imenovanja Schwarzenberg-Stadionove vlade v novembru 1848 so Slovenci vse bolj neodločno zagovarjali Zedinjeno Slovenijo, česar prav gotovo ne gre zanikati. Problematično bi bilo lahko prav razmerje med političnim programom in jezikovnim vprašanjem. Korunić je to razmerje poenostavljeno povzel v naslednjih besedah: Ko so slovenski voditelji sprejeli politični program Zedinjene Slovenije, so se odpovedali konceptu jezikovnega združenja z Iliri. Ko pa so pod pritiski s koncem leta 1848 opuščali politični koncept zedinjene enote (in s tem povezovanju s hrvaško enoto), so se spet oprijeli jezikovne združitve, pri čemer naj bi prvo izključevalo drugo in obratno. ⁶² Ta izključevalnost pa je problematična.

Videli smo že, da je bilo jezikovno vprašanje aktualno tudi v času, ko so slovenski voditelji odkrito zahtevali Zedinjeno Slovenijo (poletje in jesen 1848),

⁶⁰ Podlipski, *O razmeri med Slovenci in Iliri*, Slovenija, 1. 12. 1848, str. 174; prim: Podgoršek, *Jugoslavanska ideja*, str. 10; Prijatelj I, str. 287; Ilesič, *O slovensko-hrvatski*, str. 294.

⁶¹ Korunić, *Jugoslavenska ideologija*, str. 124.

⁶² Petar Korunić, *Jugoslavenska ideja u hrvatskoj i slovenskoj politici za revolucije 1848–1849. godine*, Radovi 14, Zagreb 1981, str. 194 (v nadaljevanju, Korunić, *Jugoslavenska ideja*); Korunić, *Jugoslavenska ideologija*, str. 126.

pri čemer so se pojavljali tako glasovi za ilirski jezik (Macun v *Sloveniji*), kot tudi glasovi za ohranitev slovenščine (Jeran v *Novicah*). Prav tako so se leta 1849, kot piše Prijatelj, tudi pojavljala različna mnenja. 16. novembra je študent Jeriša v Sloveniji pozival k sprejetju ilirskega jezika, enajst dni kasneje pa je celo Andrej Einspieler⁶³ v kritiki Miklošičevega prevoda državnega zakonika zapisal, da je za Slovence v uradih potrebno uporabljati slovenski jezik in da mora imeti »jeden narod jeden opravični jezik«. Svoje je dodal tudi »boj za nove oblike«.⁶⁴ Če k temu dodamo še nekatere bolj nenavadne ideje, kot so Hicingerjeva vseslovanščina na staroslovanski osnovi in fonetično pisanje Jožefa Polkukarja (namesto bil- biv), lahko začutimo vso kompleksnost situacije.⁶⁵ Ravno v teh letih so v slovenskih časopisih potekale izredno živahne razprave, ki so za predmet imele slovensko književno individualnost.

Jezikovne debate in dileme glede individualnosti slovenskega jezika so bile vseskozi prisotne. Prav gotovo je vse bolj, ko se je bližalo obdobje neoabsolutizma, pri Slovencih prevladovalo prepričanje, da je Zedinjena Slovenija v danih razmerah neuresničljiva in da bo delovanje za narodnost ponovno omejeno na literarne zadeve. Kljub temu se zdi, da hoče Korunić z antagonizmom: ali jezikovno združenje ali politična zveza zaokroženih enot, preveč poenostaviti zapleteno situacijo. Opozoriti je treba, da je bila dilema o posebnem slovenskem jeziku stalnica v slovenski javnosti od predmarčne dobe pa vse do konca habsburške monarhije. Je bila misel o jezikovnem zedinjenju pri nekaterih Slovencih v letih 1849–50 res posledica tega, da so opuščali program Zedinjene Slovenije? Ali pa so se jezikovne debate slišale zato, ker je sfera političnih programov počasi zamirala? Možnost političnega delovanja v letu 1848 je pri Slovencih zgolj zasenčila jezikovno problematiko, nadomestila jo vsekakor ni.

Idejo slovenskih ilircev⁶⁶ o ilirskem jeziku kot mešanici slovenskih in hrvaških elementov so po Korunićevem mnenju hrvaški narodnjaki zavrnilo zaradi tega, ker je nasprotovala »hrvatskom nacionalno-političkom programu i koncepciji osnivanja jugoslavenske jedinice u austrijskoj federaciji«. Glede na to, da

⁶³ Andrej Einspieler je občasno zagovarjal Majarjeva pravila, glej *Slovenija*, 31. 7. 1849 (*Prijatelj I*, str. 291).

⁶⁴ Polemika se je odvijala decembra 1849 in januarja 1850. Bleiweis je nastopil proti novim oblikam, ker jih je videl kot napad na individualnost slovenščine. Šele Luka Svetec se je z Miklošičevo avtoriteto zavzel za nove oblike in hkrati za individualnost slovenskega jezika (*Slovenija*, 11. 1. 1850), *Prijatelj I*, str. 319.

⁶⁵ *Prijatelj I*, str. 297–327.

⁶⁶ Korunić navaja poimensko skupino okoli Majarja: Einspielerja, Janežiča, Muršca, Macuna, Razlaga in ostale ter bolj umerjeno skupino okoli Cigaleta, kamor je spadal tudi Cegnar. Glej: Korunić, *Jugoslavenska ideja*, str. 194–196.

so hrvaški politiki v petdesetih in šestdesetih letih odkrito zahtevali sprejem njihovega knjižnega standarda s strani Slovencev, se postavlja vprašanje, ali so hrvaški voditelji zavračali ideje o ilirski jezikovni mešanici zgolj zaradi federalistične usmeritve in prepričanja o enakopravnosti narodov, ali pa tudi zaradi zahtev slovenskih ilircev po približevanju hrvaško-ilirskega standarda slovenskemu jeziku. Ne smemo pozabiti, da je bil uspeh predmarčnega ilirizma na Hrvaškem ravno v opustitvi kajkavskega idioma, kar je omogočilo standardizacijo knjižnega jezika v vseh delih troedine kraljevine in s tem uresničilo predpogoj za integracijo v moderno hrvaško nacijo.⁶⁷ Korunić sam priznava, da je Gaj v *Narodnih novinah* v drugi polovici leta 1849 začel ponovno zagovarjati jezikovno ilirsko skupnost, dočim naj bi liberalni časopisi striktno zagovarjali avstro-slavizem in federalizem, kar naj bi predpostavljalo slovensko individualnost.⁶⁸

Korunić je v svojih delih izpostavil sodelovanje slovenskih piscev v hrvaških liberalnih časopisih *Slavenski jug*,⁶⁹ *Slavenske novine* in *Südslavische Zeitung*⁷⁰ v letih 1849–50 do prepovedi njihovega izhajanja. Še zlasti je pri tem izstopal *Südslavische Zeitung*, predvsem po prepovedi *Slovenije* marca 1850, ki ga je Korunić razglasil kar za prvo hrvaško-slovensko glasilo, saj je redkokatera številka tega časopisa izšla brez dopisa iz Slovenije. Po prepovedi *Slovenije* naj bi ta slovenski časopis popolnoma nadomestil zagrebški nemško pisani list. S slovenske strani je objavljaj predvsem krog okoli Einspielerja in Majarja, kar je rezultiralo v izražanju kolarjevsko-ilirsko-eklektičnih idej. Tudi hrvaški pisci so se večkrat zavzemali za enoten jezik, vendar so pri tem, kot ugotavlja tudi Korunić, imeli v mislih svoj štokavski jezikovni standard. Slovenci bi se morali boriti za ohranitev narodnih posebnosti in javno uporabo svojega jezika, ki bi se postopoma, »prirodnim putem« razvijal proti enotnemu jugoslovanskemu jeziku. Ta pa je bil »slučajno« štokavščina, ki je predstavljala (poleg srbske različice) že uveljavljen hrvaški jezikovni standard. Skladno s tem so *Jugoslavenske novine* priporočale, naj se jezikovna združitev izvede »polako i bez svake vike«. Slovenski jezik naj se uvede v urade in šole, širi naj se slovenska narodna zavest, počasi pa naj se jezik približuje jugoslovanskemu.⁷¹

⁶⁷ Prim.: Kessler, *Politik, Kultur und Gesellschaft*, str. 147.

⁶⁸ Korunić, *Jugoslavenska ideologija*, str. 148; Korunić, *Jugoslavenska ideja*, str. 212.

⁶⁹ Izhajal 1848–1850. Glej monografijo: Tomislav Markus, *Slavenski jug 1848.–1850. godine i hrvatski politički pokret*, Zagreb 2000.

⁷⁰ Glej monografijo: Vlasta Švoger, *Südslavische Zeitung, Organ nove epohe kod Južnih Slavena 1849–1852*, Zagreb 2002. Vsebuje tudi življenjepise posameznih sodelavcev. Od Slovencev je samo življenjepiš Andreja Einspielerja, glej *ibid.*, str. 82.

⁷¹ Korunić, *Jugoslavenska ideologija*, str. 151–170; Korunić, *Jugoslavenska ideja*, str. 217; prim.: Švoger, *Südslavische Zeitung*, str. 146.

IV. SLOVENSKO-HRVAŠKA MEJA V DOBI BACHOVEGA ABSOLUTIZMA

Miklošičeva razdelitev jugoslovanskih narodov in književni dogovor

Miklošičevi filološki kriteriji za razlikovanje med Slovenci, Hrvati in Srbi

Fran Miklošič ni samo zavzeto nadaljeval Kopitarjevega dela v slavistiki, postal je tudi »naslednik« njegove panonsko-karantanske teorije in s tem povezanega prepričanja o »slovenskem« jeziku provincialnih Hrvatov. V začetku petdesetih let se je posvetil sistematičnemu delu na primerjalni slovnici slovenskih jezikov.¹ V uvodu k prvi knjigi zbirke *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen (Lautlehre)* iz leta 1852 je v kratkem opisu »novoslovenskega« jezika ponovil že omenjena Kopitarjeva mnenja. Novoslovenski jezik, pravi Miklošič, ne obsega danes samo tako imenovane Slovence, ampak tudi govor prebivalcev varaždinske, zagrebške in križevske županije, ki se je, še zlasti v mestih, s prodorom srbskega jezika v nekaterih ozirih ne nepomembno odtujil od slovenskega karakteja (dem Character des Slovenismus). Pod Miklošičevim srbskim prodorom si ne smemo predstavljati nekakšne invazije Srbov v hrvaška mesta, ampak zgolj uveljavljanje ilirskega štokavskega standarda za hrvaški knjižni jezik. Kljub temu je po Miklošičevem naziranju še zlasti govor meščanov v omenjenih županijah slovenskemu bližje kot srbskemu. Iz tega razloga je v raziskavi povezal tako imenovani hrvaški jezik (chorvatische), ki ga je, kot navaja Miklošič, Juraj Habdelić še v 17. stoletju imenoval za slovenskega, in nedvomno slovenski jezik prebivalcev zalskega komitata z novoslovenskim jezikom (Prekmurcev in Medžimurcev).²

Tako kot je med znanstveniki dogovorjeno, kaj se razume pod srbskim imenom, tako je po Miklošičevem mnenju glede Hrvatov ravno nasprotno. Ne glede na kontroverze Miklošič pod hrvaškim imenom razume prebivalce otokov in vzhodnega dela jadranske obale od skupnega območja Hrvatov in Slovencev v Istri do Dubrovnika, ki pripada Srbom. Indikator razmejitve med Hrvati

¹ Glej: Stanislav Hafner, *Miklošič v življenju in delu, Miklošičev zbornik*, Maribor 1991, str. 25 (v nadaljevanju: *Miklošičev zbornik, Maribor*); Katja Sturm - Schnabl, *Miklošič in Južni Slovani, Miklošičev zbornik*, Ljubljana 1992, str. 598 (v nadaljevanju: *Miklošičev zbornik, Ljubljana*).

² Franz Miklosich, *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen*, 1. knjiga, *Vergleichende Lautlehre der slavischen Sprachen*, Wien 1852, str. VIII.

in Slovenci/Srbi je seveda vprašalnica »ča«. »Pravim Hrvatom« je naklonil nekaj simpatij s pripombo, da delijo s hrvaškimi »Slovenci« usodo govora, ki ga srbski jezik nenehno zadržuje. Zaradi majhnih razlik je oba jezika obravnaval pod enim poglavjem.³

Književni dogovor leta 1850

Miklošič torej priznava, da so razlike med srbskim (štokavskim) in hrvaškim (čakavskim) jezikom majhne, vendar ju vseeno šteje za dva posebna jezika. To prepričanje pa ni v skladu s književnim dogovorom o enotnosti srbo-hrvaškega jezika in pravopisa, ki ga je marca 1850⁴ na Dunaju poleg Vuka Stefanovića Karadžića, Gjura Daničića, Ivana Kukuljevića, Dimitrija Demetra, Vinka Pacela in Ivana Mažuranića podpisal tudi Miklošič. Ivan Prijatelj je menil, da je Miklošič dogovor podpisal v vlogi slavistične avtoritete in ne kot slovenski predstavnik, kar potrjujejo tudi Miklošičevi nazori.⁵ Prav gotovo ni slučajno, da podpisniki niso obelodanili, za katero območje se sploh dogovarjajo in predvsem, ali pod ta dogovor spadajo tudi Slovenci. Dogovor je po *Narodnih novinah* povzel tudi Potočnikov *Slovenski časnik*, ki ga je dojel kot odstop od načel eklektičnega ilirskega jezika. Iz sicer nejasnega komentarja lahko razberemo, da je Potočnik razumel sporazum kot hrvaško-srbski dogovor, saj je izražal zadovoljstvo ob odstopu ilircev od namena »kovanja« enega jezika iz vseh jugoslovanskih narečij »tudi za nas Slovence.« Pri tem je zanimivo, da si hrvaški ilirci tega sploh niso želeli, ampak so takšne ideje razglašali slovenski nosilci ilirizma.

Da naj bi bilo sestavljanje umetnih jezikov nesmisel, izraža že prva točka književnega dogovora, v kateri se (kako značilno) zopet sklicujejo na nemški in italijanski primer. Ta dva naroda sta namreč izbrala vsak po eno narečje za knjižnega, tako naj bi storil tudi »naš narod«. Kateri je ta »naš narod«, podpisniki ne omenjajo. V sporazumu ni zaslediti pridevnikov ilirski ali jugoslovanski, kaj šele hrvaški ali srbski. Izbrali so seveda štokavščino tj. »južno narečje«, ker: a) »največ naroda tako govori« (moment številčne moči); b) je »najbližje stariemu slovenskemu narečju« (slavistično-historični moment, Miklošič je sicer tako kot Kopitar menil, da je starocerkvenoslovanščini najbližje sodobna slovenščina in ne »srbsščina«); c) »ker so vse narodove pesmi v njem pevane« (Vukov moment

³ Ibid., str. IX.

⁴ Glede podpisa književnega dogovora se v literaturi in virih omenjajo različni datumi. V Ljubljanskem časniku je zapisan datum 28. marca, Mirjana Gross pa omenja 20. marec, glej: Mirjana Gross, *Izvirno pravaštvo*, Zagreb 2000.

⁵ *Prijatelj I*, str. 331.

narodne poezije); d) »ker je vsa stara dubrovniška književnost tako pisana« (hrvaški moment apoteoze dubrovniške književnosti); e) ker piše največ piscev obeh »verozakonov« v tem jeziku, čeprav na različne načine (spet moment številčne moči, tokrat intelektualne).⁶

Etnografski vidiki slovensko-hrvaške meje v petdesetih letih 19. stoletja

Peter Kozler in slovensko-hrvaška meja

Za pojmovanje razmejitve med slovenskim in hrvaškim v času Bachovega absolutizma je osebnost Petra Kozlerja izjemno pomembna, če ne celo najpomembnejša. Rodoljub, pravnik, politik in geograf, ki je prvič prikazal slovenske dežele na enem zemljevidu, je prav po zaslugi tega dela eden izmed tistih zgodovinskih osebnosti, ki jih pozna tudi širša slovenska javnost. Poleg pomembne vloge odbornika dunajske Slovenije in člana slovenskega društva v Ljubljani je leta 1848 deloval tudi kot stalni dunajski dopisnik časopisa *Slovenija*, kjer je zagovarjal zvezo s Hrvaško,⁷ slavil hrvaškega bana Jelačića⁸ in poudarjal slovanski⁹ značaj Istre. Idejo za zemljevid je po lastnih pričevanjih dobil na Dunaju leta 1848 med pogovorom s piscem o kmetijstvu Matijo Vrtovcem, ki je njemu svetoval pisati o »zemljepisji«, Hinku Dolencu pa o »pravoznanskih rečeh«.¹⁰ Kozler se ni obotavljal in se je takoj podal na delo. Med slovenskimi aktivisti je vzpostavil gosto mrežo dopisnikov. Ti so mu pošiljali geografske in etnografske podatke o pokrajinah, v katerih so živeli.¹¹ Še zlasti mu je pomagal Muršec, ki je narisal tudi narodnostno mejo na Štajerskem.¹² Kozler mu je že v pismu z dne

⁶ *Jugoslovansko jezikoslovje, Književni dogovor*, Ljubljanski časnik, 12. 4. 1850.

⁷ Tako trdi Avgust Pirjevec v SBL, vendar po njegovih navedbah na dotičnih mestih v Sloveniji na takšna mnenja nisem naletel (SBL 1, str. 542).

⁸ P. Kozler, *Nekoliko trenutkov pri Jelačiću banu*, Slovenija, 21. 11. 1848.

⁹ V SBL je zapisal Pirjevec okrajšano: »Poudarjal je slov. značaj Istre ...« (SBL 1, str. 543). Stane Granda, ki je napisal geslo v ES, pa je zapisal: »Poudarjal je slovenskost Istre ...« (ES 5, str. 354), kar je najverjetneje interpretacija pisca gesla v SBL. Če sledimo Pirjevečevemu citiranju ob tej sintagmi, ugotovimo, da je Kozler uporabljal pridevnik slovanski in ne slovenski, na primer »tukajšni Slavjani«, Istra kot »čisto slavjanska dežela« (*Slovenija*, 1. 9. 1848, str. 70).

¹⁰ Peter Kozler, *Dogodbe prvega zemljevida slovenske dežele*, LMS 1879 (v nadaljevanju: Kozler, *Dogodbe*), str. 105 (Spis je Kozler napisal 1863); Valter Bohinec, *Peter Kozler in prvi zemljevid slovenskega ozemlja*, str. 6 (v nadaljevanju: Bohinec, *Peter Kozler in prvi zemljevid*) v: Peter Kozler, *Kratek slovenski zemljopis in pregled politične in pravosodne razdelitve Ilirskega kraljestva in Štajerskega vojvodstva* (reprint), Ljubljana 1975 (v nadaljevanju: Kozler, *Kratek slovenski zemljopis*).

¹¹ Kozler, *Dogodbe*, str. 105.

¹² Bohinec, *Peter Kozler in prvi zemljevid*, str. 8.

25. 5. 1848 zaupal, da mu jezikovna meja v mariborski kresiji ni poznana.¹³ Zamislil o zemljevidu kljub požrtvovalnem delu v letih 1848–49 ni uresničil, kljub temu pa je svoje izsledke uporabil v raznih člankih. V *Allgemeine slavische Zeitung* je oktobra 1848 napisal članek o cerkvenih diecezah v slovenskih deželah, kjer je določil narodnostno mejo na Koroškem in zahteval razdelitev dekanij na nacionalni osnovi. Njegovo naklonjenost do Hrvatov odkriva zanimiv predlog o razporeditvi škofij. Koroški in štajerski Slovenci naj bi bili po njegovem združeni v Celovski škofiji, tržaška naj bi obsegala Goriško, tržaško okolico, slovensko Benečijo in Istro. Vsi trije slovenski škofje (skupaj z ljubljanskim) pa bi lahko spadali pod zagrebško nadškofijo.¹⁴

Leta 1849 je Kozler prišel z Dunaja in stopil v državno službo v Istri (leta 1849 v Rovinju, leta 1850 v Labinu, leta 1851 v Vodnjaju in Pazinu).¹⁵ Slovenski zemljevid je bil sicer dokončan, vendar se je neprestano zapletalo pri tisku in oblasteh, katerim je bila sumljiva formulacija neobstoječe slovenske dežele, tako da je luč sveta zemljevid lahko zagledal šele leta 1861.¹⁶ Kljub temu je Kozlerju leta 1854 na Dunaju uspelo izdati *Kratek slovenski zemljopis in pregled politične in pravosodne razdelitve Ilirskega kraljestva in Štajerskega vojvodstva*. V drobni knjižici je veliko pozornosti namenil prav mejam, še zlasti zanimivo je videnje razmejitve s hrvaškim narodom. Opis slovensko-hrvaške meje je začel pri morju: »Pri Peranu¹⁷ se začne meja slovenskega in hrvaškega narečja, in se vleče skozi dolino Dragonja ali Rukava proti gričem in selom Topolovac in Sočerg, potem med Rakitovičem in Zažidom,¹⁸ Jelovicami in Podgorjem,¹⁹ Golcem in Obrovom,²⁰ Polanami in Novim gradom²¹ čez Pasjak in Jelšane,²² dokler se s kranjsko deželno mejo združi in gre s to vred čez Prezid do Osivniške fare.«²³ Po Kozlerju naj bi Hrvati živeli tudi v Jelovicah, Golcem in Poljanah, kar

¹³ Ilešič, *Korespondenca Muršca II*, str. 71.

¹⁴ SBL 1, str. 543.

¹⁵ Bohinec, *Peter Kozler in prvi zemljevid*, str. 11.

¹⁶ Ibid., str. 14.

¹⁷ Piran.

¹⁸ Rakitovec in Zazid, danes oba v Sloveniji.

¹⁹ Podgorje danes v Sloveniji, Jelovice na Hrvaškem.

²⁰ Obrov in Golac, danes oba v Sloveniji.

²¹ Poljane pri Podgradu in Podgrad v Sloveniji.

²² Jelšane danes v Sloveniji, Pasjak na Hrvaškem.

²³ Kozler, *Kratek slovenski zemljopis*, str. XX; Peter Kozler, *Potovanja po okrajnih slovenskega naroda*, Koledarček za leto 1855, Ljubljana 1855, str. 45. Prim.: Srda Orbanič, Dario Marušič, *Antropolingvistični opis hrvatsko-slovenskih doticaja na primjeru Kozlerove granice u Istri* (v nadaljevanju: Orbanič, Marušič, *Antropolingvistični opis hrvatsko-slovenskih doticaja*), *Slovensko-hrvaški obmejni prostor: Življenje ob meji* (ur. Vera Kržišnik - Bukič), Ljubljana 1999, str. 231.

pomeni, da teče njegova etnična meja na tem delu Istre severneje od današnje državne meje.²⁴

Severna Istra na Kozlerjevem zemljevidu.

Kozler je že leta 1849 v časopisu *Illyrisches Blatt* objavil razpravo o istrskih Slovanih. Opis etnične meje v Istri se v tem članku v glavnih potezah sklada z opisom v *Kratkem zemljopisu*, kljub temu je treba opozoriti na nekaj razlik. Kozler je istrske Slovence po narečni različnosti (mundartliche Verschiedenheit) razdelil na Slovence in Srbohrvate (Ilire). Slovenci živijo po njegovih izsledkih na Krasu, v okolici Trsta do Pirana (z izjemo tega mesta in Milj, Kopa, Izole in pripadajočih zaselkov) in Dragonje (od izliva do Topolovca). Od Topolovca dalje (proti vzhodu) poteka meja isto kot v *Kratkem zemljopisu* (med Rakitovcem in Zazidom, Jelovicami in Podgorjem, Golcem in Obrovom) vse do Poljan, ki jih je leta 1849 postavil v opozicijo s Hrušico (in ne Podgradom, kot v *Kratkem zemljopisu*). Linija gre naprej med Žejanami (Sejanami pri Kozlerju) in Pasjakom proti Rupi in Jelšanam²⁵ vse do kranjske meje. Najbolj očitni element, ki je opazen v razpravi iz leta 1849, v kasnejšem *Kratkem zemljopisu* pa manjka, je prehodni značaj slovanskega prebivalstva med Dragonjo in Mirno: »Slovanski prebivalci

²⁴ Glej: Bogo Grafenauer, *Miti o »Istri« in resnica istrskega polotoka*, Acta Histriae I., Koper 1993, str. 20.

²⁵ Rupa je na Kozlerjevem zemljevidu na hrvaški strani etnične črte, Jelšane pa na slovenski.

med Dragonjo in Mirno v okraju Buje, tako kot v okolici Buzeta, so v jeziku prehod k ilirskemu dialektu. Tu se v istem elementu nahajata obe narečji /.../.²⁶ Skratka, v Bujskem okraju in okolici Buzeta je Kozler leta 1849 videl prehodno ozemlje, leta 1854 pa tega ne omenja več.

Širše območje Gorjancev/Žumberka na Kozlerjevem zemljevidu.

Kozlerju, ki se je držal izključno etnografskih načel, določanje etnične meje ob kranjsko-hrvaški politični meji prav tako ni predstavljalo lahke naloge: »Zdaj se za pravo mejo slovenskega narečja, razun kočevske okolije, sme čislati poteza med nemškimi farami: Morovice, Kočevska reka, Škril, Log, Nemška Loka, Planina in Čermošnice, in med slovanskimi farami: Osivnica, Fara, Banjaloka, Terg in Semič do Gorjanskih verhov.«²⁷ Slovensko-hrvaško mejo na območju zgornje doline Kolpe je po Kozlerju določala nemško-hrvaška meja, saj je tako Kostelce kot Belokranjce pripisal »belim Kranjcem«, ki govorijo »slovensko-hrvaško narečje«, čeprav se je zavedal, da tudi ta črta med »belimi in črnimi Kranjci«²⁸ ni povsem pravilna. Begalo ga je predvsem dejstvo, da »ljudje v Gerovu pri Osivnici,

²⁶ Slemenski (Peter Kozler), *Die Slaven Istriens*, Illyrisches Blatt, 27. 11. 1849.

²⁷ Kozler, *Kratek slovenski zemljopis*, str. XX.

²⁸ *Ibid.*, str. XX.

v Plešici, Delnici, Ravnigori, Škradu i. t. d., ki so že na hervaški zemlji, bolj slovensko-kranjsko govore, kakor pa beli Kranjci«. Zato je razmišljal o alternativni delitvi med narečjema: »/.../ tako da bi skorej treba bilo od morja in Bakra vleči potezo, ki bi šla blizu vojaške krajine proti Karlovcu in Štajerski meji«. ²⁹ Kakšno mejno črto je mislil s tem Kozler, ni čisto jasno. Linijo med hrvaškim in slovenskim narečjem ali med sloveno-hrvaškim in hrvaškim (srbskim?).

Belokranjce je Kozler na svojem zemljevidu pustil na hrvaški strani etnične linije, čeprav njihovega narečja ni opredelil kot čisto hrvaščino, ampak kot prehodni sloveno-hrvaški dialekt. Sicer pa je Kozler v Beli krajini opazil še srbsko narečje, ki ga govorijo tudi prebivalci Žumberka: »Od Gorjancev in Žumberčanov na Hervaškem, ki govore srbsko, kakor Bojanci pri Vinici, v Marijinem dolu, pri Preloki in v Hrastu pri Metliki na Kranjskem pelje meja slovenska proti Kostanjevici, in tu v hribih po vaseh prebivajo: Avgustinec, ³⁰ Brezovice, ³¹ Brezje, ³² Črnečavas, ³³ Črešnovec, ³⁴ Gradac ³⁵ in Osterc ³⁶ tako imenovani čakavci; kateri bolj po hervaško govore.« ³⁷

Kozler je prebivalce v okolici Obrežja ob kranjsko-hrvaški meji imel za vejo Belokranjcev. Meja med njimi in »črnimi Kranjci« je po njegovem cesta Kostanjevica – Krško: »Od te ceste do Save in Gorjancov blizu do Samobora ³⁸ stanujejo Beli Kranjci, ki se »Mokričani« zovejo (okoli 10.000 duš), pa so že večji del počrneli.« ³⁹

Slovensko-hrvaško etnično mejo je od Save proti severovzhodu postavil na štajersko-hrvaško politično mejo, čeprav situacija tudi tukaj ni bila jasna. Ravno nasprotno. Kajkavski Hrvati so tudi Kozlerju pomenili poseben problem. Že v opisu slovenskega jezika (narečja) ni pozabil povedati, da se ta še najbolj ujema s staro-slovanskim narečjem, kar kaže na sprejemanje Miklošičeve panonske teorije. ⁴⁰ To je tudi razumljivo, saj je bilo to prevladujoče mnenje v slavistični

²⁹ Ibid., str. XX.

³⁰ Avguštine pri Oštrcu.

³¹ Dolnja Brezovica in Brezovica v Podbočju.

³² Brezje v Podbočju.

³³ Črneča vas.

³⁴ Črešnovec pri Oštrcu.

³⁵ Gradec.

³⁶ Oštrc.

³⁷ Kozler, *Kratek slovenski zemljopis*, str. XX.

³⁸ Samobor.

³⁹ Kozler, *Kratek slovenski zemljopis*, str. XX.

⁴⁰ Kozler, *Kratek slovenski zemljopis*, str. XVII.

znanosti, poleg tega pa sta bila mladeniča prijatelja, ki sta sodelovala v dunajskem društvu Slovenija v letih 1848–49. Glede na to, da je Kozler večkrat izražal svojo naklonjenost do Hrvatov, lahko predvidevamo, da se jim ni hotel zameriti, dosežke slavistike pa tudi ni mogel in hotel zavreči. Odločil se je za srednjo pot. Jezikovno linijo je postavil na upravopolitično mejo med Štajersko in Hrvaško, kar je razvidno tudi iz njegovega zemljevida. Kljub temu se je čutil obvezanega v *Kratkem zemljopisu* podrobneje razložiti neprijetno zadevo: »V hervaškem primorju in poleg štajerske meje o Zagrebški in Varaždinski županii blizo do Zagreba se govori narečje, ki je slovenskemu bolj podobno kot hervaškemu. Ker pa se jezik tu po malem spremenuje, in je toliko krajnih narečij, se hervaški in sorodni slovenski svet ne moreta prav na tanjko s potezo ločiti – potegnemo torej mejo teh narodov po primeri do Save naprej poleg Sotle in štajerske deželne meje do Drave in Mure.«⁴¹

Razlogov za to, da se je Kozler odločil etnično mejo s Hrvati nasloniti na štajersko mejo, čeprav je verjel v etnografsko »slovenstvo« kajkavskih Hrvatov, je bilo več. Kot bomo videli v nadaljevanju, je Kozler uporabljal rezultate Czoernigove ankete, Karl Czoernig pa je hrvaške kajkavce klasificiral v kategorijo Sloveno-Hrvatov. Glede na to, da je Kozler verjel v slovensko-hrvaško vzajemnost, je zelo verjetno, da je imel pred očmi politične razloge. Risanje slovenskih meja po provincialni Hrvaški na prvem zemljevidu slovenskih dežel, pa četudi zgolj jezikovnih, bi povzročilo vihar v sosednji Hrvaški, na katero so slovenski velmožje tudi za časa Bachovega absolutizma gledali s spoštovanjem in upanjem. Poslabšanja političnih odnosov s Hrvati si prav gotovo ni želel. Poleg tega na ideološko-nacionalni ravni meja s Hrvati zaradi etnične sorodnosti in politično-kulturnega sodelovanja ni terjala tako natančne določitve kot nemško-slovenska in italijansko-slovenska/hrvaška meja. Pri zadnjih dveh je rastoča slovenska nacionalna ideologija implicirala ločevanje, pri Hrvatih pa združevanje ali vsaj zavezništvo. Kozler je med vrsticami upošteval tudi sprejetje štokavščine za hrvaški knjižni jezik (opazka, da se jezik počasi »spremenuje«). Premisa o prežemanju hrvaško-slovenskega sveta ob meji ni bila zasnovana samo na realnem stanju, kar viri vsekakor potrjujejo, ampak je imela tudi ideološki naboj; skupaj z »brati Hrvati« smo večji in močnejši.

V Kozlerjevem sprejemanju panonske teorije (in s tem povezanim pripisovanju provincialnih Hrvatov k slovenski jezikovni skupini) se skriva tudi najbolj očitna lastnost Kozlerjeve »južne meje« – izključenost Belokranjcev,

⁴¹ Kozler, *Kratek slovenski zemljopis*, str. XXI.

Kostelcev in Dolenjcev jugovzhodno od ceste Kostanjevica – Krško iz slovenske etnične zaokroženosti. Naj spomnim, da je dialekt te skupine opredelil kot slovensko-hrvaško narečje, o kajkavskem narečju pa je zapisal, da je bolj podobno slovenskemu kot hrvaškemu. Ko je pisal o čakavskem otoku v vzhodnih Gorjancih na kranjski strani, pa je eksplicitno poudaril, da so čakavci in govorijo »bolj po hrvaško«, se pravi različno tako od slovensko-kranjskega narečja, kot tudi od slovensko-hrvaškega. Štokavsko narečje Žumberčanov, Marindolcev in uskoških naselij v Beli krajini je prav tako imenoval srbsko. Kozler je pod sintagmo slovensko-hrvaško narečje očitno pojmoval kajkavsko-hrvaški idiom. Njegove formulacije v *Kratkem zemljopisu* govorijo temu v prid. S tem se postavlja izpuščanje Belokranjcev v drugačno luč; Kozler je Belokranjce res izpustil iz slovensko-kranjskega kroga, po drugi strani pa je imel jezik hrvaških kajkavcev (skupaj z belokranjskim narečjem) za sloveno-hrvaški jezik.

Eden izmed virov za Kozlerjev zemljevid in *Kratki zemljopis*, je bil poleg njegovega lastnega raziskovanja, tudi Šafárikov *Slovanski narodopis*, zato ni odveč primerjati Šafárikovega opisa slovensko-hrvaške meje s Kozlerjevim. Najbolj očitna razlika so spet Belokranjci, ki jih je oddaljeni Šafárik gladko pripisal srbskemu plemenu.⁴²

Karl Czoernig in slovensko-hrvaška meja

Pri svojih raziskavah je Kozler uporabljal tudi izsledke vodje avstrijskih statističnih uradov Karla Czoerniga, ki je leta 1846 (v avstrijskem delu) in leta 1851 (v ogrskem delu) organiziral anketo o jezikovni pripadnosti prebivalcev monarhije. Za to štetje je značilno, da samega prebivalstva niso spraševali po jezikovni pripadnosti, pač pa so podatke za posamezne katastrske občine posredovali uradniki. Očitna slabost te ankete je pristranskost uradnikov, ki so večkrat pripadali nemško govorečemu sloju, dobra stran pa je dejstvo, da se je anketa izvedla v obdobju, ko nacionalni problemi v monarhiji še niso bili v ospredju.⁴³ Teza o tem, da je Kozler uporabljal Czoernigovo gradivo, se naslanja na krajevni repertorij za velik del Koroške, ki so ga leta 1940 odkrili v Kozlerjevi zapuščini.⁴⁴

⁴² *Slovanski narodopis*, str. 71.

⁴³ Bogo Grafenauer, *Czörnigova etnografska statistika in njena metoda*, Razprave SAZU, Razred I, Ljubljana 1950, str. 121, 161 (v nadaljevanju: Grafenauer, *Czörnigova*); Fran Zwitter, *Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni*, Ljubljana 1936, str. 53 (v nadaljevanju: Zwitter, *Prebivalstvo*); ES 2, str. 89.

⁴⁴ Grafenauer, *Czörnigova*, str. 143.

Rezultati ankete v originalni obliki uradno niso bili nikoli objavljeni. Prvič jih je dal na svetlobo Joseph Hain v delu *Handbuch der Statistik des Österreichischen Kaiserstaates* leta 1852. V poglavju o prebivalstvu je na kratko opisal ljudstva v monarhiji in navedel število pripadnikov po posameznih deželah. Razmerja med Slovenci, Hrvati in Srbi so pri Hainu ista kot v Czoernigovih delih nekaj let kasneje, kar ni presenetljivo, saj je bil Czoernig Hainov šef pri direkciji za administrativno statistiko in je dovolil objavo rezultatov svoje ankete. Slovensko pleme (Slovenische Stamm) naj bi imelo 1.153.382 pripadnikov, omenjeni so tudi Beneški Slovenci in Prekmurci, »manjkajo« pa provincialni Hrvati. Mejo med slovenskim in hrvaškim govornim področjem je Hain potegnil od vzhoda po deželni meji med Štajersko/Kranjsko in Hrvaško/Vojno krajino do marindolske enklave. Na jugu meji slovensko območje s hrvaškim območjem na Kranjskem, pri čemer teče mejna črta od Marindola severozahodno do Kočevskega jezikovnega otoka, kar pomeni, da seka Belo krajino na polovico. Tako kot Kozler, tudi Hain vleče mejo proti zahodu z nemškim kočevskim območjem, vendar za razliko od njega nadaljuje z deželno mejo (okolica Čabra) do Istre. Od tam sledi razmejitev proti »srbskemu« območju v Istri in obsega ločnico severnega roba Istre, »ki je bil nekoč širši«, vse do Dragonje.⁴⁵

V opisu Hrvatov je bila prvič objavljena Czoernigova razdelitev Hrvatov na Sloveno-Hrvate in Srbo-Hrvate. Vse skupaj jih je naštel 1.282.632, pri čemer je upošteval tudi 17.697 »Hrvatov« na Kranjskem (del Bele krajine), manjka pa 395.273 Dalmatincev, ki jih prišteva srbskemu plemenu. V razpredelnici, ki prikazuje število prebivalstva po deželah glede na etnično pripadnost, je Hain celotno prebivalstvo civilne in vojaške Slavonije, Dalmacije, Istre in Kvarnerskih otokov umestil pod Srbe, celotno prebivalstvo civilne in vojaške Hrvaške pa pod Hrvate. Problemu razmejitve med Sloveno- in Srbo-Hrvati se je ognil z izgovorom, da je zaradi prehodnosti dialektov nemogoče potegniti mejo, zato se lahko tukaj predvsem naslonimo na versko razliko.⁴⁶ Odveč je pripomniti, da Hainova pritegnitev verskega momenta v jezikovno razdelitev razmejitve ne pomeni, ampak jo samo še bolj zaplete.

Svoje pojmovanje razmerja med Slovenci in Hrvati je Czoernig natančneje obrazložil v svojem velikem delu *Ethnographie der oesterreichischen Monarchie* (1855–57) in prikazal na zemljevidu *Ethnographische karte der oesterreichischen Monarchie* (1855). V pregledu na začetku poglavja o ljudstvih je Czoernig

⁴⁵ Joseph Hain, *Handbuch der Statistik des Österreichischen Kaiserstaates*, 1. knjiga, Wien, 1852, str. 207, 208.

⁴⁶ *Ibid.*, str. 207, 208.

pokazal, da sprejema Miklošičevo prepričanje o »slovenstvu« provincialnih Hrvatov. Za Hrvate in Srbe je priznal, da že tisočletja tvorijo samostojni plemeni, čeprav se jezikovno zgolj nebitveno razlikujejo. Zaradi velike podobnosti hrvaškega jezika s srbskim se ta imenuje srbo-hrvaški in se razlikuje od sloveno-hrvaškega, »ki se govori v zagrebški in varaždinski županiji ter severnih delih križevske in ivaničke kapetanije«. Ta jezik je po njegovem slovenskega izvora, vendar je zaradi prodora Hrvatov čez Kolpo in Savo na ozemlje, ki se sedaj imenuje po njih, sprejel veliko hrvaških besed in izrazov ter tako postal mešan jezik (*Mischsprache*).⁴⁷ V tretji knjigi Czoernigove *Etnografije*, ki obravnava zgodovino, je zapisal, da so v sedmem stoletju s Srbi sorodni Hrvati naselili področje južno od Kolpe in Save, prav v tem času pa naj bi imela korenine tudi razlika med Sloveno-Hrvati in Srbo-Hrvati.⁴⁸ Czoernig je torej po eni strani sprejemal mnenje o »slovenskem« jeziku provincialnih Hrvatov, po drugi pa se je zavedal tudi razlik s kranjsko-štajersko slovenščino.

Opis slovensko-srbske, slovensko-srbohrvaške in slovensko-slovenohrvaške meje je začel v Istri. Dragonja po njegovem razdvaja od Skrilj do izvira bivališče slovenskih Šavrincev od mešanega slovensko-srbohrvaškega območja, ki se razteza do linije Buje–Završje (Piemonte)–Oprtalj (Portole)–Sovinjak. Šele tam se začne ozemlje istrskih Srbov. Večkrat zavita linija od Savudrije čez Grožnjan do Žnjidaričev nedaleč od Sovinjaka predstavlja slovensko-srbsko jezikovno mejo.⁴⁹

Po Czoernigu se slovensko-srbohrvaška meja začne pri Sovinjaku in gre najprej severno do vasi Ogrini, kjer deli zgoraj omenjeno mešano območje, potem pa teče meja do Rakitovca proti vzhodu in deli čisto slovenske od srbohrvaških Fučkov. Linija se zdaj usmeri na sever in loči Šavrince od srbohrvaških Čičev. Prav tako od Škandanščine proti vzhodu do pod Podgradom v skoraj ravni liniji loči slovenske Brkince od Čičev. Pri Podgradu se začne mešano slovensko-srbohrvaško območje, ki obsega trikotnik med Velikim Brdom, Lipo (danes v Hrvaški) in Sušakom (danes v Sloveniji). Tu pa se etnična meja združi z mejo med Istro in Kranjsko.⁵⁰

⁴⁷ Carl Freiherrn von Czoernig, *Die Vertheilung der Völkerstämme und deren Gruppen in der Österreichischen Monarchie*, Wien 1856, str. 5. Gre za samostojno razpravo, ki je bila v celoti vključena v *Ethnographie der österreichischen Monarchie*.

⁴⁸ Karl Freiherrn von Czoernig, *Ethnographie der österreichischen Monarchie*, 3. knjiga, Wien 1857, str. 110 (v nadaljevanju: Czoernig, *Ethnographie* in št. knjige).

⁴⁹ Czoernig, *Ethnographie I*, str. 55. Prim.: Orbanič, Marušič, *Antropolingvistični opis hrvatsko-slovenskih doticaja*, str. 231.

⁵⁰ *Ibid.*, str. 55; Grafenauer, *Miti o "Istri"*, str. 22.

Slovensko-srbohrvaška meja se od Sušaka naprej drži politične meje med Kranjsko in Hrvaško (reško županijo) vse do Kočevskega otoka. Medtem ko slovenski jezik to nemško ozemlje obdaja in samo na jugovzhodnem robu kočevskega ozemlja tvori slovenski enklavi Stari Kot in Bezgovica, srbohrvaški dialekt pri Grintovcu prestopi Kolpo in zamejuje južni del Kranjske, pri čemer se oba slovanska dialekta (tj. srbohrvaški in slovenski) spet srečata vzhodno od Črnomlja, meja med njima pa poteka skozi »Pribince« (?) do meje med Kranjsko in Hrvaško.⁵¹

Slovensko-slovenohrvaško mejo je Czoernig, tako kot Kozler, naslonil na politično mejo med Kranjsko in južno Štajersko s Hrvaško in Ogrsko vse do Kota na Muri (danes v Sloveniji). Čeprav po njegovem kažejo marsikatera območja (na primer tisto okoli Metlike na Kranjskem, ali pa ozemlje med Krapino in Varaždinom) obojestranske jezikovne vplive, tako da lahko v prvem zasledimo hrvaške in v drugem slovenske jezikovne posebnosti.⁵²

Meje med Slovenci in Hrvati/Srbohrvati se v Istri, v zgornji dolini reke Kolpe in na kočevskem območju pri Kozlerju in Czoernigu v glavnem skladajo. Pri uporabi Czoernigovega gradiva je Kozler (po mnenju Boga Grafenauerja) razdrobljene dialektične opredelitve povezal v sintetična pojma »slovensko« in »hrvaško« narečje. Czoernig je po informacijah lokalnih oblasti uporabljal dober ducat različnih jezikovnih označb.⁵³ Po drugi strani je Kozler mejo istrskih Slovencev opredelil leta 1849 v *Illyrisches Blatt* v opoziciji s Srbohrvati (Iliri), v *Kratkem zemljopisu* leta 1854 pa zgolj s Hrvati. »Srbov« posamezno ni omenjal. Czoernig, za razliko od Kozlerja, filološke terminologije kajkavsko-čakavsko-štokavsko ne uporablja. Tako je čakavce v hrvaškem primorju pripisal Sloveno-Hrvatom, čakavce v Istri in kvarneskih otokih pa Srbo-Hrvatom.⁵⁴

Pomembno razliko med Kozlerjem in Czoernigom ponovno predstavlja Bela krajina, s katero so imeli etnografi nemalo težav. Če jo je Šafárik pripisal srbskemu plemenu, sta bila Kozler in Czoernig zaradi boljše obveščenosti prisiljena kombinirati na relaciji slovensko-hrvaško-srbsko. Kozler je, kot smo že videli, Belokranjecem pripisal slovensko-hrvaško narečje, poleg tega pa je naštel še posamezna naselja, kjer se govori srbsko (Marindol, okolica Metlike) in hrvaško (čakavsko v vzhodnih Gorjancih na kranjski strani). Na zemljevidu teh jezikovnih otokov ni posebej označil. Czoernig se je po drugi strani odločil za razdelitev Bele krajine na sloveno-hrvaški in slovenski del, kar je tudi vrisal v

⁵¹ Ibid., str. 55.

⁵² Ibid., str. 55.

⁵³ Grafenauer, *Miti o »Istri«*, str. 20.

⁵⁴ Mirjana Gross, *Počeci moderne Hrvatske, Neoabsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850–1860*, Zagreb 1985, str. 50 (v nadaljevanju: Gross, *Počeci moderne Hrvatske*).

svoj zemljevid, pri čemer sta Črnomelj in Metlika vrisana v slovenskem severnovzhodnem delu. Srbo-Hrvatov ali Srbov na tem območju Czoernig ni našel, saj je celo očitno štokavske Žumberčane pripisal Sloveno-Hrvatom. Prebivalce v okolici Obrežja na kranjski strani je Czoernig prepustil slovenskemu narečju, Kozler pa slovensko-hrvaškemu.

Fickerjeva interpretacija Czoerniga

Naslednji statistik in etnograf, ki se je ukvarjal z etničnimi razdelitvami v monarhiji, je bil Adolf Ficker.⁵⁵ Ficker se je skliceval na popis z dne 31. oktobra 1857, čeprav to štetje ni ugotavljalo etničnega vidika.⁵⁶ Kljub temu je v svojem delu izrazil prepričanje, da je zahvaljujoč znanosti iz podatkov tega popisa mogoče razvozlati tudi etnične elemente.⁵⁷ V opisu južnoslovanskih etničnih razmerij je sicer sledil Czoernigu, vendar je stvari obrnil nekoliko po svoje. Jedro slovenskega območja mu je predstavljala Kranjska z mariborsko kresijo. Že na Goriškem je zaznal samo dve tretjini slovenskega prebivalstva, na Koroškem pa zgolj četrtino. Po njegovem v Istri in železnem komitatu slovensko prebivalstvo zavzema zgolj ozek, osrčju slovenskega ozemlja priključen rob, ki je v zalskem komitatu in provinci Videm (Udine) še bolj zožen. Če je Ficker »zmanjšal« število istrskih Slovencev, je bil bolj radodaren pri kajkavskih Hrvatih, ki jih je imel za Slovence. V opombi, kjer je ocenil število Slovencev na 1.200.000, je omenil tudi »hrvaške Slovence«, ki so po njegovem že skoraj povsem »hrvatizirani«. Ta »kroatizacija« se po njegovem ne konča na hrvaških severnih mejah. »Hrvatizacijo« je predstavil kot nekakšen proces, ki mestoma sega celo na Dolenjsko.⁵⁸ Do vojn s Turki sta bili zagrebški in varaždinski županiji po Fickerjevem mnenju pretežno slovenski. Potem pa je pred osmansko oblastjo na sever pribežalo veliko število Hrvatov, ki so živeli južno od Kolpe in tako naj bi njihov vpliv prevladal nad slovenskim narodnim karakterjem.⁵⁹

Nazori dunajske slavistične šole o etnični razdelitvi južnih Slovanov so se v štiridesetih in petdesetih letih 19. stoletja na različne načine zasidrli v uradni

⁵⁵ Adolf Ficker (1816–1880), rojen v Olomoucu, statistik, pravnik. Poučeval je v Ljubljani, Olomoucu in Černovicah. Kot direktor administrativne statistike je pristopil avstrijskemu ministrstvu za trgovino, katerega vodstvo je prevzel 1864, 1870 je kot ministrski svetnik stopil v službo Ministrstva za uk in bogočastje kot referent za gimnazije in realke. Leta 1873 je postal predsednik statistične centralne komisije (*Deutsche Biographische Enzyklopädie* 3, str. 288).

⁵⁶ Prim.: Gross, *Počeci moderne Hrvatske*, str. 51.

⁵⁷ Dr. A. Ficker, *Bevölkerung der Österreichischen Monarchie in ihren wichtigsten Momenten statistisch dargestellt*, Gotha 1860, str. 30.

⁵⁸ *Ibid.*, str. 39.

⁵⁹ *Ibid.*, str. 39.

avstrijski statistiki, pri čemer je bila sestavni del prepričanj teza o »slovenskih Hrvatih«, ali vsaj o »slovenskem« poreklu provincialnih Hrvatov in teza o štokavskih »hrvaških Srbih«. Razširjenost teh idej, ki so pomenile grožnjo za hrvaško nacionalno gibanje, je nujno imela politične implikacije, kar se je za časa Bachovega absolutizma lahko kazalo samo na književno-znanstveno-kulturnem področju.

Hrvati in Srbi ter filološki koncepti razdelitve južnih Slovanov

Vuk Stefanović Karadžić je na temelju Kopitarjevih in Miklošičevih filoloških izhodišč pripisal srbstvo vsem štokavcem ne glede na veroizpoved.

vanske narode je po dunajski slavistični šoli preprosto razdelil na Slovence – kajkavce, Srbe – štokavce in Hrvate – čakavce.⁶¹

⁶⁰ Več o zanimivem in ustvarjalnem odnosu med Kopitarjem in Vukom glej: Jože Pogačnik, *Mit in resnica o Kopitarju, Kopitar v Vukovem letu*, str. 15–23; Sergio Bonazza, *Wissenschaft und Ideologie in der Bewertung von hervorragenden Slavisten im südslavischen Raum*, Veda a ideologia v dejinah slavistiky, str. 77.

⁶¹ Gross, *Počeci moderne Hrvatske*, str. 382; Mirjana Gross, *Izvirno pravaštvo*, Zagreb 2000, str. 55 (v nadaljevanju: Gross, *Izvirno pravaštvo*); prim.: Podgoršek, *Slovenci in jugoslovanska ideja*, str. 29.

Polemiko o srbstvu, hrvaštvu in slovenstvu je začel Vuk Stefanović Karadžić leta 1849 v svojem almanahu *Kovčežić*, ko je objavil svoj spis *Srbi svi i svuda* (napisan že leta 1836). Karadžičeva jezikovna reforma je imela skupaj z uveljavitvijo narodnega jezika v književnosti mogočne nasprotnike v srbski cerkveni hierarhiji in bogatem srbskem meščanstvu v Pešti, ki so srbstvo povezovali s tradicijo pravoslavlja in jezikovno mešanico starocerkveno-slovanščine, ruščine in srbščine. Karadžić je v skladu z romantičnimi predstavami o narodu ter filološkimi izhodišči svojih prijateljev Kopitarja⁶⁰ in Miklošiča poskušal pojmovanje srbstva oddaljiti od pravoslavne tradicije in ga razširiti na vse južne Slovane, ki govorijo štokavsko narečje, ne glede na veroizpoved. Južnoslo-

Hrvati so se »hervali«, Srbi so »sužnji (servi)«

Starčević proti Karadžiću

Debate, ki so sledile tekom petdesetih let so zadevale javnost vseh jugoslovanskih narodov. Enega izmed prvih kamnov proti Karadžićevemu filološkemu večanju števila Srbov je vrgel mladi Ante Starčević, nekdanji ilirec in častilec bana Jelačića, ki je z napadom na Karadžića ubral povsem novo smer. V Gajevih *Narodnih novinah* je avgusta 1852 zapisal, da ne pozna nikakršnega srbskega jezika. Pod tem imenom je pojmoval cerkveno slavenosrbščino in ne Karadžićevega standarda. Zavrnil je tudi uporabo zemljepisnih regionalnih imen za jezik hrvaškega naroda. Hrvati imajo po njegovem tri narečja in vsa so na višji ravni od narečja, ki ga nekateri imenujejo srbsko. Beograjske *Srbske novine* mu niso ostale dolžne. Starčeviću so pred nos vrgle Šafárikove teze o štokavcih kot Srbih in Dušanovo carstvo. V odgovoru na srbsko reakcijo je šel Starčević še dlje. Za razliko od gospodujočih, vojaških in državotvornih Hrvatov naj bi bili Srbi zgolj »prosjakčki puk«. Pri tem si je pomagal z etimologijo: srbsko ime naj bi izhajalo iz »servus« (suženj, sluga), Hrvati pa naj bi bili Hrvati zato, ker so se »hervali« s svojimi nasprotniki. Starčević je na filološko razdelitev južnoslovanskih narodov odgovoril z nasprotnim stališčem. Srbe in Slovence je enostavno zaobjel s »hrvaštvom«.⁶²

S to polemiko je po mnenju Mirjane Gross Starčević prvič pokazal, da zavrača tradicijo ilirizma in želi oblikovati svoj pogled na hrvaštvo. Svoje poglede na srbstvo je Karadžić razglasil ravno v času, ko so se bivši ilirci začeli odpovedovati ilirskemu imenu in ga nadomeščati s hrvaškim/jugoslovanskim. Bivši ilirci so sicer napadli srbska stališča, vendar so se odkrito distancirali tudi od Starčevićevih pogledov. Starčević je za nekaj let v hrvaški javnosti utihnil, obrambo hrvaštva pa so prevzeli jugoslovansko orientirani pisci.

»Hrvati so prvi uvedli štokavščino«

Šulek in Daničić

Najbolj znan odgovor Karadžićevim konceptom predstavlja članek Bogoslava Šuleka v *Nevenu* istega leta. Šulek je upal, da ga bodo Srbi, kot nevtralnega Slovaka, vsaj malo upoštevali. Po njegovem mnenju so Srbi vsa skupna imena, ki so jih predlagali Hrvati (ilirsko, »slovinsko ili slovjensko« in jugoslovansko), zavrnil in za štokavce zahtevali samo srbsko ime. Na drugi strani pa Hrvati

⁶² Gross, *Počeci moderne Hrvatske*, str. 384; Gross, *Izvorno pravaštvo*, str. 57, 58; Mirjana Gross, *Vijek i djelovanje Franje Račkoga*, Zagreb 2004, str. 46 (v nadaljevanju: Gross, *Vijek i djelovanje Račkoga*).

Srbom niso nikoli zanikali imena, razen Starčevića, ki pa ga je hrvaška javnost zavrnila. Mladi pisci so nedokazane trditve vzeli kot apodiktično resnico in s tem »zanijekali egzistenciju jednom narodu«. Starejši pisci v Dalmaciji in Dubrovniku so po Šulekovem raziskovanju historične literature svoj jezik imenovali s hrvaškim imenom. Na sploh narod v Hrvaški, Dalmaciji in na zahodu Bosne in Hercegovine imenuje svoj jezik hrvaški, na vzhodu pa srbski. Karadžičevo prepričanje, da so se Hrvati posrbili je Šulek zanikal z argumentom, da se srbska oblast ni nikoli raztezala nad Hrvati, razen Dubrovnika, ki jim je nekaj časa plačeval davek. Hrvati so prvi uvedli štokavščino za knjižni jezik in prvi sprejeli krščanstvo, medtem ko so se Srbi »proslavili« kasneje. Šulek je bil prepričan, da meje med obema narodoma niso v narečjih oziroma v latinici in cirilici. S Karadžičem se je strinjal v tem, da meja med obema narodoma ne more biti religija. S tem je nehote podprl Karadžičeve teze o pravoslavnih, katoliških in muslimanskih Srbih, saj je zatrdil, da »ima i Hrvata od sva ova tri zakona«. Hrvati in Srbi so bratje dvojčki, ki morajo biti enakopravni.⁶³

Šulek se je ujel v isto past kot v naslednjih desetletjih hrvaški narodnjaki. Gre za razmerje narod – religija – jezik. Če bi vzel za kriterij hrvaštva in srbstva jezik oziroma narečje, bi moral vsaj deloma pritrditi filološkemu prepričanju, kar bi pomenilo katastrofo za hrvaško nacionalo gibanje. Če pa bi sprejel kriterij religije, bi nazadnjaško spodbujal cepljenje prebivalstva v troedini kraljevini na Hrvate in Srbe. Iz te dileme se je porodila teza o »hrvaškem političnem narodu«, kamor so vključeni tudi etnični Srbi.

Na Šulekovo argumentacijo je odgovoril Gjuro Daničić, takrat najbolj zagnani borec za Karadžičevo reformo in Miklošičev učenec, ki je navedel kar 107 fonemskih razlik med »hrvaškim« in »srbskim« jezikom (čakavščino in štokavščino).⁶⁴

Kukuljevićeva zavrnitev Karadžića in primer njegovega sprejemanja koncepta hrvaških kajkavcev kot Slovencev

Daničiću se je uprl zgodovinar in književnik Ivan Kukuljević v *Narodnih novinah*. Poudaril je, da je nesmiselno razpravljanje o tem, ali so dubrovniški pisci pisali srbsko ali hrvaško, saj niso ne eni ne drugi pisali jezika, ki ga pišejo danes, ampak se je »obči naš slovinski jezik na jugu s vremenom stoperv i to zajednički kod Hèrvatah i Sèrbaljah razvijao«. Med tem razvojem je vzel nekaj tudi od svojih »bugarskih i slovenskih susjeda«, dokler ni prišlo do tega, da je

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Gross, *Počeci moderne Hrvatske*, str. 387.

»v pismu« to en jezik, v govoru pa »skoro jedan«. Kukuljević ni pozabil poudariti, da nekateri srbski in slovenski filologi v zadnjem času ne priznavajo hrvaškega naroda. Za razliko od teh znanstvenikov, po njegovem vsak »seljak« od Mure do Albanije dobro ve, kaj je to hrvaški narod. Kukuljević je, kar se sliši paradoksalno, dokazoval obstoj hrvaškega naroda ravno s sklicevanjem na en, hrvaško-srbski narod.⁶⁵

Malo znano je, da je bil Kukuljević štiri leta pred tem (1854) drugačnega mnenja. V njegovi reviji *Arkiv za povjesnicu jugoslavensku*, kjer so sodelovali tudi slovenski zgodovinarji,⁶⁶ je odkrito zagovarjal filološko stališče o kajkavcih kot Slovencih. V članku *Dogodjaji Medvedgrada* je geografski pojem »gornja Slavonija« podrobno obrazložil v posebni opombi. Sodobna provincialna Hrvaška je bila po njegovih raziskavah v srednjem veku poznana kot »gornja Slavonija ili zemlje slovenske«⁶⁷, prebivalci so bili znani pod »slovenskiem« imenom: »Još danas čine u provincialnoj hrvatskoj pretežnijo većinu Slovenci sa svojim kajkavskim ili slovenskiem narječjem, premda neki nadričeni Srbliji žele dokazati svietu kako je to pravi jezik hrvatski, a sve

što je uprav hrvatsko to je u njihoviem zasljepljenim očima srbsko. Tako su n. p. naši pravi Hrvati preko Kupe do mora, pa po Istrii, Bosni i Dalmaciji, po njihovem mnenju sve sami Srbliji.« Kukuljević si je s tem privoščil zanimiv teoretični

Ivan Kukuljević Sakcinski je leta 1854 zagovarjal »slovenstvo« hrvaških kajkavcev, leta 1858 pa je bil drugačnega mnenja.

⁶⁵ *Narodne novine*, 21. 4. 1858; prim.: Gross, *Počeci moderne Hrvatske*, str. 387.

⁶⁶ Na Hrvaškem so pod vodstvom Kukuljevića 1850 ustanovili Društvo za jugoslovensku povjesnicu i starine. Kukuljević je navezal stike z društvom Historischer Verein für Krain ter štajerskim in koroškim zgodovinskim društvom. V *Arkivu* so objavljali Slovenci: Š. Kocijančič, T. Rutar, J. Jarc, P. Hicinger in I. Macun. V zagrebško društvo naj bi bilo včlanjenih več kot trideset slovenskih narodnjakov. Več o tem glej: Podgoršek, *Jugoslovanska ideja*, str. 27; Korunić, *Jugoslovanska ideologija*, str. 182.

⁶⁷ Več o imenovanju provincialne Hrvaške s slovenskim/slovenskim imenom pri piscih od 15. do 18. stoletja v: Velagić, *Slavni*, str. 164; Velagić, *Razvoj hrvatskog etnonima*, str. 48.

manever. Na Miklošičevo teorijo se je skliceval ravno z namenom, da bi hrvaštvo ubranil pred srbskimi napadi. Najverjetneje ni dobro razumel koncepta, po katerem so kajkavci Slovenci in čakavci Hrvati. Prepričan je bil, da je glavni namen »srbsko-filološkega napada« na Hrvate omejitev le-teh na kajkavsko Hrvaško, zato je z Miklošičem dokazoval, da temu ni tako, saj naj bi tam živeli predvsem Slovenci. Kje natančno se razprostirajo Hrvati in po kakšnem kriteriju jih ločimo od Srbov, kljub temu ni povedal. Presenetljivo je seveda naslednje: Karadžić v hrvaškem provincialu sploh ni videl Hrvatov, ampak Slovence! Hrvate je videl samo v čakavcih, Kukuljević pa je bil prepričan, da hočejo Srbi »posrbiti« vse čakavce in štokavce. Vseeno je bil dovolj domoljuben, da provinciala Slovincem ni v celoti privoščil: »/.../ i u provincialu je uvijek bilo Hrvatoh ali su bili samo naseljenici, većom stranom plemići s krajevah prekokupskih, prekosavskih i prekounskih«, kjer se je tudi v starih časih govorilo hrvaško. Ti naseljenci naj bi sedanji provincialni Hrvaški dali tudi ime. Kukuljević je skušal na ta način uskladiti hrvaško nacionalno ideologijo s takrat priznanimi »znanstvenimi« filološkimi koncepti o razdelitvi južnoslovanskih narodov.⁶⁸

Podobno kot Kukuljević, je tudi Franjo Rački konec julija 1858 v *Narodnih novinah* stopil v bran hrvaškega imena in naroda. Daničić bi lahko svojo sintakso imenoval hrvaško-srbsko, ne pa da Hrvatom »krivicu čini« in za ta standard uporablja samo srbsko ime. Rački se ni hotel poglobljati v razlike med hrvaškim in srbskim jezikom, vendar pa je napadel omejevanje hrvaškega naroda na provincialno Hrvaško.⁶⁹ Pri tem je značilno, da Karadžićeva filološka teorija hrvaškega naroda ni omejevala na kajkavce (kot je to počel Šafárik v *Slovanskem narodopisu* leta 1846), ampak na čakavce, kajkavce pa so pripisovali Slovincem.

Slovensko-hrvaška meja in filološki koncept razdelitve južnih Slovanov v petdesetih letih 19. stoletja

»Kadno ste dirnuli u serčiku hervatske oduževljenosti – u Zagorje« Problem hrvaških kajkavcev v slovenskem in hrvaškem časopisju za časa neoabsolutizma

V historično-filoloških prepirih je imela svojo vlogo tudi slovenska javnost. Že februarja 1857 so *Novice* objavile prevod prvega dela Karadžićevega spisa *Srbi svi i svuda*, ki ga je prevedel nekdanji ilirec Jurij Kobe. Konec istega leta je

⁶⁸ Ivan Kukuljević Sakcinski, *Dogodjaji Medvedgrada*, Arkiv za povjesnicu jugoslavensku, knjiga III, Zagreb 1854, str. 32, opomba.

⁶⁹ Gross, *Vijek i djelovanje Račkoga*, str. 48; Gross, *Počeci moderne Hrvatske*, str. 388.

izšel tudi drugi del.⁷⁰ V tem delu je Kobe komentiral Karadžića tako, da je izvirni tekst nekoliko spremenil. Tipično filološko, jezikovno razdelitev na tri jugoslovanske narodnosti (razen Bolgarov) je razložil po vprašalnicah: kaj, što, ča. Čakavci – Hrvati naj bi se od Štokavcev – Srbov razlikovali samo v vprašalnici in izgovarjanju črke l namesto o na koncu zloga. »Tretji so Slovenci, ali kakor jih mi zovemo, Kranjci, ki namesto što govorijo kaj /.../.« Zakaj se omenja samo Kranjce, ne pa tudi Štajercev in Korošcev, je posebno vprašanje. V tej formulaciji se kranjsko ime izpostavlja kot sinonim za slovensko in ne kot sestavni del slovenskega imena. Slovenci se od Hrvatov in Srbov ločijo bolj, kot se Hrvati in Srbi ločujejo med seboj. »Med Slovence spadajo tudi današnji Horvatje v Varožlinski, Križevski in Zagrebški okolici (varmežiji) katerih jezik je prelaz iz kranjskega v serbski.« Kobetu pa vseeno nekaj ni bilo jasno. Konstantin Porfirogenet trdi, da so Hrvati živeli med Dravo in Savo. Sodeč po tem bi morali tam živeti čakavci in ne kajkavci.⁷¹ Se moti Porfirogenet ali Karadžić?

Hrvate je še zlasti razburil komentar o hrvaški in slovenski književnosti Ferda Kočevarja - Žavčanina v *Novicah* 7. marca istega leta. Zadeva je še bolj zanimiva, če imamo pred očmi dejstvo, da je Žavčanin takrat živel med Hrvati v Zagrebu, kjer je tudi napisal svoj prispevek. Njegovo videnje predstavlja za slovenske jugoslovanske idealiste tipično sintezo med slovenskim ilirizmom in Kopitarjevim nazorom o slovenstvu provincialne Hrvaške. Tam se po njegovem govori narečje, ki ga ima Vuk za prehodno narečje (od slovenskega k srbskemu), »naš učeni Miklošič« pa celo za slovensko. Žavčanin je pokazal hudo nepoznavanje hrvaške književne zgodovine, saj je trdil, da so Hrvati v kajkavščini pisali od leta 1835 do leta 1847 (pravilno: Gajeva *Danica* do leta 1836). V tem obdobju naj bi slovstvo napredovalo »in se razcvetelo kakor roža pomladanska«. Potem se je začelo pisati ilirski, »al pravzaprav srbski«, Zagrebčani, Medžimurci in Zagorci pa tega niso razumeli. Hrvati so imeli dve alternativni: ali se približevati slovenskemu ali srbskemu jeziku. Odločili se niso ne za eno ne za drugo. Pisati so začeli v srbsščini, vendar se niso oprijeli cirilice, ampak so, »da bi ohranili hervatsko lice«, pisali v Gajevi latinici. Ta zmešnjava pravopisov in narečij je po Žavčaninovem mnenju pravi razlog za propadanje hrvaške književnosti. Po drugi strani je vzrok slovenskega napredka videl v prislovični slovenski marljivosti in potrpežljivosti, zato je izpostavil še en vidik. Slovenci so v korist

⁷⁰ Korunić, *Jugoslavenska ideologija*, str. 196; Prim.: 1. del.: *Srbskega jezika domovina, Po Vuku*, Novice, 12. 2., 14. 2., 18. 2., 1857; 2. del.: J. Kobe, *Čakavci po Vuku z ozirom na Kekavce, ki izgovarjajo l na koncu besed*, Novice, 21. 11., 25. 11., 28. 11. 1857; Podgoršek, *Jugoslovanska ideja*, str. 29.

⁷¹ *Novice*, 28. 11. 1857.

sloge »bratom na pol poti prišli«, kadar se je dalo, so se bližali v pisanju, »jim prijazno roko podali, – al zares negostoljubno odbačeni bili«. Hrvati po Žavčaninu niso hoteli iti po poti zedinjenja jezika, zato naj bi to pripeljalo do tega, da pomenijo slovenske knjige v nekaterih krajih Hrvaške pravo konkurenco hrvaškim: »/.../ in zdaj res, da v škodo hrvaški književnosti, okrog našega upliva po lepi Zagorii širimo«. ⁷²

Neznani pisec je v *Narodnih novinah* ob Žavčaninovem modrovanju presenečeno vzkliknil: »Mili Bože! Svašta li je na svietu!« Sarkastično ga je zanimalo, če Žavčanin išče argument za obstoj Hrvaške pri Srbu Vuku. Podučil ga je tudi o začetkih ilirskega jezika pri Hrvatih. Hrvati nikakor niso prevzeli ilirskega imena, da bi uvedli srbščino pod krinko ilirščine, ampak zato, da bi v književnosti spojili oba naroda. Kar se tiče pravopisa, pravi neznani pisec, so gajico sprejeli tudi Slovenci. Če pa je stari hrvaški pravopis Žavčaninu tako všeč, naj ga priporoči *Novicam*, Hrvatom je namreč »neshodan«. Razjezilo ga je tudi Žavčaninovo očitiranje, da Hrvati niso hoteli sprejeti skupnega jezika. Mogoče, je ironičen neznanec, hoče Žavčanin vsiliti »onaj nagérdjeni način pisanja g. K. Raslaga u 'Zori jugoslavenskoj'?!« Slovenski poizkusi pisanja v eklektičem ilirskem jeziku očitno pri nekaterih hrvaških narodnjakih niso izzivali odobravanja, ampak posmeh in ironijo. Najbolj pa ga je prizadelo domnevno širjenje slovenskega jezika v hrvaško Zagorje: »Konačno se hvali, kako li se slovenačka književnost na uštèrb našoj po Zagorju 'veselo širi!!!' Širi se dakako i ona, kamo da ne hÉrvatska. Ruka ruku pere, a obie lice; – nije li, Slovenče?! Zar je to zahvala za bratinsku podporu?! To li preporuka hervatske književnosti kod braće Slovenacah? – Pogodili ste! Kadno ste dirnuli u serčiku hervatske oduževljenosti – u Zagorje.« ⁷³

Žavčanin s Hrvati ni neposredno polemiziral. Deloma jim je odgovoril v članku *O zadevah naše književnosti*. Slovenščino je sicer opredelil kot jezik kompromisa, ki je proizvod vseh slovenskih narečij in je nastal tako, da je vsako slovensko narečje dalo svoj delež. Podobno bi se lahko izvedlo tudi z jugoslovanskim jezikom, saj napredek terja jugoslovansko književno združitev. Zato je predlagal že znani jezikovni dualizem: knjige za »prosti narod« se bodo pisale v slovenščini, višje slovstvo pa naj bi se, kolikor je mogoče, približalo hrvatsko-srbskemu. Priznal je sicer, da bodo Slovenci v približevanju dali »večjo žrtvo«, kakor Hrvati, ki bodo zgolj spremenili nekatere oblike: »Ali kaj hočemo!«

⁷² K. Žavčanin, *Hrvatska in slovenska književnost*, Novice, 7. 3. 1857; prim.: *Prijatelj I*, str. 366; Korunič, *Jugoslavenska ideologija*, str. 198.

⁷³ Slav. P-k, »Svako zlo ima svoj ustuk« *nar. posl.*, Narodne novine, 2. 4. 1857.

Predlagal je beletristični list, ki bi se tiskal v nenavadno nejasni mešanici narečij in pisav: »In sicer naj se tiska v jeziku Slovincu in Hrvat-Srbu lahko razumljivem, polovica v latinici polovica v cirilici.« Žavčaninu je bila cirilica očitno zelo pri srcu.⁷⁴

Matija Majar je šel seveda še dlje. Po njegovem so Slovenci in Hrvati premajhni, da bi imeli svoje slovstvo; če bi se južni Slovani združili v enem knjižnem jeziku, bi jih bilo 11 milijonov. Vsako narečje mora malo popuščati, pre nagljenost bi lahko bila škodljiva.⁷⁵ Jedro jugoslovanskega jezika naj bi bil srbski (štokavščina). Majar je prav tako zagovarjal filološki koncept Kopitarja in Miklošiča. Hrvati so po njegovem za časa ilirizma sprejeli srbsko narečje, zavrnili so zgolj cirilico. Po njegovem bi morali cirilico sprejeti tudi Slovenci, zato so nekateri slovenski navdušenci v *Novicah* že objavljali krajše sestavke v ciriliskem črkopisu.⁷⁶

»V katerih krajih bivajo Slovenci, v katerih Horvati?«

Klun-Karadžićeva anketa v letih 1858–59

Naslednje poleno spotike, ki so ga Slovenci vrgli hrvaški srenji, je bila znana anketa, ki jo je sestavil Vinko Ferreri Klun po naročilu in navodilih Vuka Stefanovića Karadžića. Ta je hotel s pomočjo te metode natančno določiti meje »srbskega« jezika na zahodu. *Novice* so štiri vprašanja objavile konec decembra 1858. Iz teh vprašanj lahko razberemo, da takratni znanstveniki in književniki niso imeli težav zgolj z razmejitvijo na liniji hrvaško – srbsko, ampak jim prav tako ni bila jasna slovenska južna meja. O tem govori formulacija drugega in tretjega Klunovega vprašanja. Problematična geografska območja so ista, s katerimi so se ukvarjali že omenjeni etnografi in statistiki (Šafárik, Kozler, Czoernig in Ficker). V prvi vrsti je to Istra: »Ali narečje Istranov spada k slovenskemu ali ilirskemu narečju? – V katerih krajih bivajo Slovenci, v katerih Horvati? H kateremu teh rodov spadajo Čiči?« Drugo območje, ki je povzročalo zmedo, je bila spet Bela krajina. Karadžića je, povsem razumljivo, zanimalo, koliko je tam Srbov: »Tudi stanovavci med Metliko in Črnomljem so nek serbskega rodu? Ali so ti 'beli Krajnci' čisto slovenskega ali ilirskega ali serbskega rodu?«⁷⁷

⁷⁴ K. Žavčanin, *O zadevah naše književnosti*, *Novice*, 13. 5. 1857; prim.: *Prijatelj I*, str. 367–369; Korunić, *Jugoslavenska ideologija*, str. 200.

⁷⁵ Matija Majar, *Naše slovstvo*, *Novice*, 3. 6. 1857; prim.: Lokar, *Stališče Bleiweisovih Novic*, str. 30.

⁷⁶ *Prijatelj I*, str. 371; Korunić, *Jugoslavenska ideologija*, str. 201.

⁷⁷ Dr. Klun, *Prošnja do naših učenih rodoljubov*, *Novice*, 29. 12. 1858.

Ob vprašanju glede Belokranjcev se je v opombi oglasil sam urednik Bleiweis, ki je zapisal, da »priznava njih narečje za horvaško narečje«. Spomnil se je na Kobetov članek v *Novicah* iz leta 1845, kjer je pisec postavil tezo, da Belokranjci govorijo hrvaško in da je »v izgovarjanji« velika podobnost z okolico Bakra. K razjasnitvi bi po njegovem lahko pomagalo tudi že opravljeno Kozlerjevo delo.⁷⁸ Petar Korunić si je to opombo interpretiral kot da je Bleiweis »posumnjal u tvrdnju da su svi kajkavci Slovenci«. ⁷⁹ Te trditve se na podlagi Bleiweisove opombe ne da dokazati. Kvečjemu nasprotno. Urednik *Novic* je res priznal, da Belokranjci govorijo »horvaško«, kar pa v osnovi ni v nasprotju s filološkim konceptom, po katerem naj bi bil jezik provincialnih Hrvatov slovenski. Skliceval se je na Kozlerja, ki razlikuje kranjsko-slovensko in hrvaško-slovensko narečje (tega je po Kozlerju govorila tudi večina Belokranjcev).⁸⁰

Na anketo je odgovorilo zgolj nekaj posameznikov (Hicinger, Volčič in Trdina). Še najbolj zanimiv je odgovor Janeza Trdine, ki je takrat kot profesor služboval na Reki. Zatrdil je, da mu ni nič kaj všeč »narečja le po nekaterih čerkah deliti, kakor jih dr. Klun deli in tudi drugi«. ⁸¹ Trdina je torej zavrnil poskuse, da bi narečja delili po nekaterih črkah, kar spet ne pomeni, da je odkrito napadel in zavrgel filološko gledanje na jugoslovanske narode. V nadaljevanju članka je podal informacije, ki jih je pridobil na terenu, med mnogimi popotovanji po hrvaških deželah. Informacije »iz naroda« se seveda niso skladale z visokimi teorijami filoloških učenjakov; Trdina je bil dovolj pošten, da je to priznal. Ravno v obrazložitvi mnenja, da se ne more soditi samo po nekaterih črkah, je pokazal, da sprejema nekatere elemente filoloških konceptov. Nastopil je zgolj proti »plitvem« dojemanju teh načel: »To deljenje je dostikrat napačno. Na primer, Hrvaški primorci govorijo dete in ne dite, pa so vseeno Hrvati. V Slavoniji sem našel vasi, kjer govorijo 'kaj', drugače pa vse serbski, ali so mar zavoljo tega 'kaj' že Slovenci? Na cesti proti Karlovcu je terg 'Moravice serbske', prebivalci so vsi čisti Serbi, njih jezik je zgolj serbski, razun da 'ča' govore. Ta besedica jih ni v Hrovate prekovala.« Trdina torej priznava, da govorijo v Slavoniji srbsko, in da je jezik Srbskih Moravic v bližini Karlovca zgolj srbski, kar je v skladu s filološkim gledanjem. Podobne težave je imel z Istro in hrvaškim primorjem: »To

⁷⁸ Ibid. (v opombi); Prim.: Gross, *Počeci moderne Hrvatske*, str. 390.

⁷⁹ Korunić, *Jugoslavenska ideologija*, str. 205.

⁸⁰ Po ugotovitvah hrvaške dialektologinje Vide Barac-Grum prehaja v zaledju Bakra čakavski govorni tip v zahodno kajkavskega. V krajih Benkovac Fužinski in Mrzla Vodica govorijo čakavsko, v Fužinah in Lokvah pa zahodno kajkavsko. Glej karto gorskokotarskih govornih sistemov na zadnji strani knjige Vida Barac-Grum, *Čakavsko-kajkavski govorni kontakt u Gorskom kotaru*, Rijeka 1993.

⁸¹ Korunić, *Jugoslavenska ideologija*, str. 205.

pa ni le v kakem majhnem kotu. Kakor v hrovaškem primorju sem slišal povsod po Istri, kjer sem bil 'ljepa djevojka', ne pa 'lipa divojka'. So mar zato vsi Istrani Slovenci /.../ Jezik je treba po cele pretresati, ne pa tako plitvo in puhlo po enih črkah.«⁸²

Trdina je kot jugoslovanski rodoljub prisegal predvsem na slogo med jugoslovanskimi narodi. Iz njegovih zapiskov in spominov se vidi, da je pozorno spremljal debate v hrvaškem in slovenskem časopisju. Sklepamo lahko, da ga neplodne filološko-historične polemike, ki so razbijale slogo med Hrvati in Srbi, zagotovo niso veselile. Seveda je mogoče, da se Trdina takrat s filološko teorijo enostavno ni strinjal. Vsekakor je nasprotoval vsakršnim delitvam na slovanskem jugu. V odgovoru na anketo je premalo elementov, da bi lahko skleпали na zavračanje filološkega pojmovanja. Po drugi strani pa je kasneje (v letih 1873/74) Trdina trdil, da kajkavski Hrvati govorijo slovensko, pri čemer se je skliceval na »znanstveno filologijo našega Miklošiča«.⁸³

»Krivi put teorije Vuk-Miklošičeve«

Hrvaški odmevi na Klun-Karadžičevo anketo

Glede na to, da so Klunov poziv objavile tudi *Narodne novine* (17. 1. 1859), je bilo pričakovati hrvaško reakcijo. Že nekaj dni po tem se je oglasil mladi Vatroslav Jagić, ki je v tem času na Dunaju pri Miklošiču študiral slavistiko. Njegova dilema je bila očitna: po eni strani je bil ambiciozni Miklošičev učenec, po drugi pa je bil neločljivo povezan s hrvaško intelektualno srenjo. Pod tem dvojnem pritiskom se je odločil nekoliko oddaljiti od nauka svojega profesorja, vendar ne preveč. V zagovoru zagrebških »ahavcev«⁸⁴ je zapisal, da so »sievni Hrvati, kako nas zovu kajkavci, a još ini vole Slovenci«, na žrtvenik sloge položili mnogo žrtev. Pravzaprav se je ideja enega knjižnega jezika za Jugoslovane rodila ravno pri kajkavskih Hrvatih. Ob tem je izrazil obžalovanje, da hrvaška »mladež« ne pozna Miklošičevih zaslug za slavistiko. Po mnenju Mirjane Gross Jagić

⁸² *Novice*, 16. 3. 1859. Kurunić v knjigi *Jugoslavenska ideologija* tega odstavka ni citiral.

⁸³ Glej: Janez Trdina, *Sprehod v Belo krajino*, Zbrano delo, 11. knjiga, Ljubljana 1958, str. 127. Po mnenju Janeza Logarja, pisca opomb v Trdinovih zbranih delih, je tekst nastajal »v pozni jeseni in zimi leta 1873 in spomladi leta 1874.« Glej: *ibid.*, str. 411. O tem delu več v nadaljevanju.

⁸⁴ V petdesetih letih 19. stoletja so bile na Hrvaškem tri jezikovne struje. »Zagrebška šola« je gradila na iliristični tradiciji štokavskega temelja s kajkavskimi in čakavskimi elementi v prepričanju, da omogoča skupni jezik za južne Slovane. »Reška šola« je na štokavščini gradila umetni jezik z arhaičnimi oblikami, ki naj bi tudi vodil v bodoči južnoslovanski jezik (z upoštevanjem nekaterih lastnosti ostalih južnoslovanskih jezikov). Tretji so bili pristaši Karadžičeve jezikovne reforme. Rački je zagovarjal »Reško šolo«, Demeter pa Karadžičeve norme (Gross, *Vijek i djelovanje Račkoga*, str. 43, 44).

v tem članku sprejema idejo o »žrtvi« kajkavskih Hrvatov na račun ilirske sloge. Prav tako jih ima za severne Hrvate, se pravi za del hrvaške nacije, vendar se »izričito ne ograjuje od onih koji jih zovu Slovincima«. V tem naj bi se tudi razlikoval od ostalih napadov na to prepričanje.⁸⁵ Korunić je bil glede tega članka rahlo drugačnega mnenja. Jagić naj bi po njegovem napadel vse koncepte, ki rušijo jugoslovansko slogo, tako naj bi zavrnil tudi Karadžića in Miklošiča.⁸⁶

Že pred sporno anketo je bil Jagić kot Miklošičev učenec pod pritiskom hrvaških narodnjakov. Mladi klerik Augustin Pernar mu je pisal na Dunaj, da bi ga odvrnil od »krivog puta teorije Vuk-Miklošičeve«. Gre za človeka, ki je v *Novicah* kot Hrvat napisal članek *Dve tri Jugoslavenom v prevdar*, v katerem se ni strinjal z uporabo slovenskega imena, namesto tega je govoril o »kranjsko-štirskem« narodu.⁸⁷ Slovensko ime je po njegovem zgolj obča oznaka za Slovane. Slovensko etnično celoto je razdelil na dva dela. Kranjci, Korošci in Goričani po njegovem pravijo, da govorijo »kranjsko«, »Štirici« pa slovensko. To naj ne bi bilo nič nenavadnega, saj »so Štirici potomki pervobitnih stanovnikov Slovincov, in da strogo vzemši ne spadajo pod Kranjce«. Hrvati so po njegovem pač razdeljeni na tri različna narečja in se razlikujejo od »Kranjcev-Štircev«.⁸⁸

Ostrejši od Jagića je bil zagrebški semenišnik G. M. v *Narodnih novinah* 22. januarja 1859, ki je Karadžiću in Klunu svetoval, naj se »okane tog posla, jer če biti neistinitosti i absurditeta«, *Novicam* pa, naj bodo nepristranske.⁸⁹ Odločno je Karadžićevo razdelitev južnoslovanskih narodov po različnih vprašalnicah zavrnil tudi neki L. Zajedljivo se je vprašal naslednje: če upoštevamo Karadžićeve blodnje, da so Srbi tisti, ki govorijo »što i ije«, kaj so potem Slavonci, ki govorijo »na i i opet što«; mogoče »amphibia«? Etnično individualnost Slovencev je zanikal s tem, ko jih je enostavno imel za Hrvate: »/.../ dočim ipak svaki, koji ima ide pojam o hèrvatskoj historii, znade da su Slovenci pravi po rodu i kèrvi Hèrvati; a isto tako i Dalmatinci, Hèrvati u Tursko- hèrvatskoj itd.«. Korunić dela članka, v katerem L. uvršča Slovence v hrvaški narod, ni niti citiral niti komentiral.⁹⁰

⁸⁵ Mirjana Gross, *O društvenoj pozadini mladog Vatroslava Jagića*, Jagićev zbornik (ur. Ivo Frangeš), Zagreb 1986, str. 38 (v nadaljevanju: Gross, *O pozadini mladog Jagića*). Gre za Jagićev članek *Quomodo scribamus nos* v *Narodnih novinah* od 16. 2. do 18. 2. 1859.

⁸⁶ Korunić, *Jugoslavenska ideologija*, str. 206.

⁸⁷ Gross, *O pozadini mladog Jagića*, str. 37.

⁸⁸ Ksaveri Avguštin Kostović, *Dve tri Jugoslavenom v prevdar*, Novice, 1. 9. in 8. 9. 1858.

⁸⁹ Korunić, *Jugoslavenska ideologija*, str. 206.

⁹⁰ L., *Književne cèrte*, Narodne novine, 2. 3. 1859; prim.: Korunić, *Jugoslavenska ideologija*, str. 206.

Nekaj dni kasneje je prav tako neznani pisec vse tiste, ki širijo filološke koncepte, razglasil za sovražnike hrvaškega imena. Zagovarjal je enotni knjižni jezik za vse južne Slovane (štokavščino). Filološki princip po njegovem ne upošteva zgodovinskega in kulturnega razvoja jugoslovanskih narodov.⁹¹ Ta članek je v opombi komentiral tudi urednik *Narodnih novin* Dimitrij Demeter, ki se je postavil izključno na stran jugoslovanskega stališča. Razprava o genetičnem in literarnem imenu je dosegla takšno raven, da je časopisi ne morejo ignorirati, vendar so v uredništvu mnenja, da se s takšnimi razpravami samo povečuje književni razdor. Zadovoljen je ob dejstvu, da so razlike med srbskim in hrvaškim jezikom tako majhne, da ni »u bitnosti baš nikakve razlike«, zato predlaga naslednjo razdelitev: »Zovimo dakle što je cirilicom pisano sèrbskom, a što je latinicom napisano hèrvatskom književnostju.«⁹² O tem, ali je neki sestavek napisan srbsko ali hrvaško, naj ne bi odločala etnična pripadnost pisca, ampak črkopis, v katerem je sestavek napisan. Demeter je tudi s svojim urednikovanjem dosledno deloval v korist južnoslovanske sloge. Med drugim ni upošteval tendenc »zagrebške« in »reške« šole hrvaškega jezika, ki so se oddaljile od Karadžićevih principov, saj se je bal, da Srbi v tem primeru ne bi razumeli hrvaške literature. Prizanesljiv je bil tudi glede Dubrovnika, ki ga ni imel ne za hrvaškega ne za srbskega, ampak imata po njegovem oba naroda enako pravico do sklicevanja na dubrovniško kulturo.⁹³

»U te osebnosti ne smije dirati ni Hrvat ni Srbin«

Filološki koncepti in nacionalna ideologija Franja Račkega

Piko na i s hrvaške strani sta na filološko debato dala Franjo Rački in Ivan Kukuljević. Kukuljević se je problematike dotaknil v kritiki Šafárikovih del, v katerih Šafárik nekatere hrvaške pisne spomenike imenuje s srbskim imenom. Filološko gledanje na narodnost je po njegovem potrebno dopolniti z upoštevanjem zgodovine. Kaj bi pa Srbi rekli, ko bi si Hrvati prisvojili njihove Dušane in Uroše in bi srbska ozemlja imenovali s hrvaškim imenom?⁹⁴

Rački je zavrnil Karadžićeve koncepte ravno s pozivanjem h književni enotnosti. Vsi Slovani na jugu bi se po njegovem morali združiti okoli hrvaško-srbske štokavščine, ki bi jo v prihodnosti sprejeli tudi Slovenci in Bolgari. Slednje Rački v prehodnem obdobju podpira v negovanju lastne književnosti,

⁹¹ Korunić, *Jugoslavenska ideologija*, str. 207.

⁹² *Književne cèrte* (glej opombo), *Narodne novine*, 10. 3. 1859.

⁹³ Gross, *Počeci moderne Hrvatske*, str. 389.

⁹⁴ *Narodne novine*, 4. 11. 1859; prim.: Korunić, *Jugoslavenska ideologija*, str. 208.

kar priporoča vsem Hrvatom in Srbom. Slovenci se ne bodo mogli obdržati sami, prej ko slej bodo primorani »još koju pridonieti na žertvenik celokupne jugoslovjenske književnosti«. Pot Slovencev do enotnega jugoslovanskega jezika se mora po mnenju Franja Račkega izvršiti postopoma in po naravni poti.⁹⁵

Na predvečer ustavne dobe imata izreden pomen hrvaška in jugoslovanska ideologija, ki ju je na tradiciji ilirizma zasnoval Franjo Rački. Med nasprotovanjem vsiljevanju srbskega imena večini južnih Slovanov je prišel do ugotovitve, da je nujna enakopravnost hrvaškega naroda s srbskim v bodoči kulturni skupnosti. Obenem je kot zgodovinar in tvorec koncepta hrvaškega državnega prava skušal slovanski in jugoslovanski okvir hrvaškega naroda povezati s hrvaško politično samostojnostjo. Obsojal je razširitev srbskega imena na dalmatinsko in dubrovniško književnost, ki jo je imel za izrazito hrvaško. Ni bil pristaš mehaničnega spajanja hrvaške in srbske književnosti, čeprav sta se po njegovem mnenju z Gajevimi in Karadžićevimi reformami tako zblížali, da so ostale le še majhne razlike. V pismu Andriji Torkvatu Brliču je zapisal, da zavrača »zasiecanje« srbskega imena v hrvaško. Priznava sicer, da imajo Srbi na jugu svojo zgodovino, vendar jo imajo tudi Hrvati. Ne glede na sorodnost obeh narodov imata oba neke »osebnosti« v svojem razvoju; v svojem političnem, nabožnem in književnem življenju. »U te osebnosti ne smije dirati ni Hrvat ni Srbin, ne smije prisvajati ono što pripada drugom.« Hrvati in Srbi so »jednorodna bratja«, ki so se nekoč razdelili in gospodarijo vsak v svoji hiši. Še najbolj pa grešijo proti hrvaški zgodovini tisti, ki Hrvate stiskajo v »tjesne granice« kajkavcev in čakavcev.⁹⁶

Vpliv teze o slovenskem izvoru kajkavskih Hrvatov na slovensko-hrvaške odnose v neoabsolutizmu

Po mnenju Mirjane Gross slovensko prisvajanje kajkavskih Hrvatov ni šlo v arzenal slovenske nacionalne propagande. Bleiweisove *Novice* hrvaškega naroda niso zanikale, čeprav so objavljale prispevke s takšno vsebino.⁹⁷ Temu mnenju ni kaj očitati. Slovenski voditelji so sicer zagovarjali tezo o »slovenstvu« kajkavskih Hrvatov, vendar (tudi kasneje) niso postavljali političnih zahtev po teh ozemljih, prav tako niso zanikali obstoja hrvaškega naroda. So pa imela ta pojmovanja tudi politične implikacije. Še zlasti je značilno sprejemanje ideje kajkavskih Hrvatov kot Slovencev s strani zagovornikov sprejema

⁹⁵ Gross, *Vijek i djelovanje Račkoga*, str. 51; članek v: *Narodne novine*, 15. 3. 1859.

⁹⁶ *Ibid.*, str. 48–51.

⁹⁷ Gross, *Počeci moderne Hrvatske*, str. 389.

eklektičnega jugoslovanskega jezika. Slovenski element bi imel v bodoči jugoslovanski skupnosti tudi zaradi »slovenskega« izvora provincialnih Hrvatov pomembno vlogo. Koruničevo trditev, da so nekateri slovenski narodnjaki za časa neoabsolutizma »prihvatili« filološki koncept,⁹⁸ bi bilo treba pogledati v drugačni luči. Filološki koncept je bil v slovenski javnosti vseskozi prisoten, nihče od slovenskih voditeljev ideje kajkavskih Hrvatov kot Slovencev ni javno napadel ali zanikal. Nenazadnje je imelo to pojmovanje svojo zaslonbo v znanstvenem delu slovenskih rojakov Kopitarja in Miklošiča ter v avstrijski uradni statistiki.

Kot bomo videli v nadaljevanju, je za to idejo pri Slovencih značilno dvoje: trdovratna prisotnost od Kopitarja pa vse do konca habsburške monarhije in dejstvo, da nikoli ni predstavljala izhodišč za politične koncepte in zahteve do hrvaškega nacionalnega gibanja. Celo nasprotno. »Etnografsko slovenstvo« hrvaškega provinciala je predstavljalo slovenskim radikalnim zagovornikom jezikovnega sinkretizma na slovanskem jugu prehod in vez s Hrvati in Srbi. V atmosferi tako opevanega jugoslovanskega približevanja meja med »etnografskimi Slovenci« in prijateljskimi Hrvati/Srbi ni potrebovala natančne določitve. Poudarjala se je ravno prehodnost slovensko-hrvaške etnične meje, ki je bila očitna, in za katero so bili prepričani, da bo olajšala zблиževanje Slovencev z ostalimi jugoslovanskimi narodi. Različne interpretacije te prehodnosti pa so neprestano povzročale nesporazume.

⁹⁸ Korunič, *Jugoslovenska ideologija*, str. 195.

V. SLOVENSKO-HRVAŠKI ODNOSI IN MEJA V ŠESTDESETIH LETIH 19. STOLETJA

Hrvaško historično pravo in njegova razširitev na slovensko etnično ozemlje v šestdesetih letih 19. stoletja

Politične razmere v monarhiji ob začetku ustavne dobe

Brez poznavanja nekaterih procesov in dogodkov, ki jih je sprožila težko pričakovana ustavnost v začetku šestdesetih let, bi bil vpogled v problematiko slovensko-hrvaške razmejitve nedvomno močno okrnjen. K propadu Bachovega absolutizma je pripomogla tudi zunanjepolitična situacija. Ko je bila leta 1858 finančna kriza habsburške monarhije na vrhuncu, je novi minister Sardinije in Piemonta, grof Camillo Benso Cavour, s podporo Napoleona III. začel z akcijo za osvoboditev Lombardije in Benečije. Cesar je Sardiniji 28. aprila 1859 napovedal vojno in s tem sprožil propad neoabsolutističnega režima. Po dveh krvavih porazih v vojni s Sardinijo in Francijo je 11. julija Avstrija podpisala premirje, s katerim je izgubila Lombardijo.¹

Konec »Bachovega mračnjaštva« je spustil na plan množico nasprotujočih si nacionalnih idej. V boju za prostor pod soncem so te ideje glede na dane razmere uporabljale razna orožja, od katerih je bila najbolj popularna modificirana različica slavne narodove zgodovine, ki je videla samo tisto, kar je hotela videti. Njena vloga je bila preprosto mobilizacija ljudi za krepitev nacionalnosti. Bolj filozofsko rečeno: veličastna preteklost je zaradi sovražnih pritiskov resda prešla v nazadovoljivo sedanjost, vendar je bila prav zgodovina porok, da se bo stvar obrnila na bolje. Obenem so bile historično-politične individualnosti dejavnik, ki je imel svojo težo. Razlaga historičnega prava je bila podvržena svobodni interpretaciji, kar se je videlo že iz elementov »elastične« avstrijske ustave. Čeprav je oktobrska diploma poudarila avtonomno vlogo historičnih dežel, so bili izvedbeni akti, t. i. februarski patent,² bolj centralistično naravnani. Za to je poskrbel državni minister Anton Schmerling z volilnim

¹ Mirjana Gross, Agneza Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu. Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Zagreb 1992, str. 117 (v nadaljevanju: Gross, Szabo, *Prema hrvatskome*); Fran Zwitter, *Nacionalni problemi v habsburški monarhiji*, Ljubljana 1962 (v nadaljevanju: Zwitter, *Nacionalni problemi*), str. 124.

² Več o februarškem patentu v: Janez Cvirn (J. C.), *Februarski patent*, Slovenska kronika XIX. stoletja II, str. 29.

sistemom, ki je z naslanjanjem na premožnejše sloje utrdil premoč zgodovinskih narodov v monarhiji.³

Razmah političnega delovanja je dal nov zagon tudi nacionalnim gibanjem na Hrvaškem in v slovenskih deželah. Na eni in drugi strani so se z naraščanjem nacionalne emancipacije istočasno prepletali tako historični kot naravnopravni koncepti. Zaradi različnih razmer, v katerih sta se oba naroda nahajala, sta imela oba koncepta pri Slovencih in Hrvatih različno veljavo. Slovenski »prebuditelji« so zakoračili v naravnopravne vode že v marčnem času, medtem ko so se hrvaškega historičnega prava držale praktično vse politične struje. Shema vseeno ni tako preprosta; pri obeh narodih so se iz različnih razlogov ob različnih trenutkih pojavljali mešani, da ne rečemo »hibridni« koncepti.

Politična situacija na Hrvaškem v začetku ustavne dobe

Upravnopolitična situacija v troedini kraljevini je bila na predvečer ustavne dobe težka in povsem nejasna. Vsi pereči problemi, ki so udarili na plan v letih 1848–49, kot so: pridružitve nekaterih ozemelj banovini, razmerje do Ogrske, razmerje do Avstrije (če naštejemo samo najbolj pereče), so po desetletni zamrznitvi spet pokazali svoj pravi obraz. V strahu pred povezovanjem madžarskega in hrvaškega odpora, se je vladar odločil, da bo odstavil osovraženega generala Ivana Coroninija - Cronberga s funkcije banskega namestnika in ga junija 1860 zamenjal s podmaršalom Josipom Šokčevićem.⁴ Zamenjava se je izvedla v času, ko je Madžarom obljubil ustavo in uradni madžarski jezik, na Dunaju pa je zasedal razširjen državni svet. Hkrati s to potezo je cesar dovolil delno uradno uporabo hrvaškega jezika. Po izdaji oktobrske diplome (20. 10. 1860) se je 26. novembra v Zagrebu sestala banska konferenca, ki je izrazila zgodovinske pravice do državnosti in ne zgolj do pokrajinske avtonomije.⁵

Vprašanje celovitosti troedine kraljevine se je začelo dramtizirati že pred začetkom delovanja sabora leta 1861. Banska konferenca je volilni red zahtevala na temelju reda iz leta 1848, ki je obsegal tudi reško županijo, Medžimurje in Vojno krajino s petrovaradinskim regimentom in Sremom. Obenem je zahtevala priključitev Dalmacije in njeno sodelovanje v saboru. Vladar na to ni pristal, zato je naročil, naj se o tem razpravlja v dalmatinskem zboru, ki pa

³ *Ilustrirana zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1999, str. 241. Prim.: Fran Zwitter, *Problem narodnega preporoda pri Južnih Slovanih v Avstriji: Legitimizem in narodnostno načelo*, O slovenskem narodnem vprašanju, str. 218.

⁴ Več o osebnosti in delovanju bana Šokčevića glej: Dušan Klepac, Katica Čorkalo (ur.), *Hrvatski ban Josip Šokčević*, Zagreb–Vinkovci 2000.

⁵ Gross, Szabo, *Prema hrvatskome*, str. 124.

se je zaradi avtonomaške premoči izjasnil proti. Ponovno se je aktualizirala problematika Reke, kjer so veletrgovci, ladjarji in industrialci glavni pogoj za gospodarski napredek videli v povezovanju z madžarskim kapitalom. Madžari so zahtevali vrnitev Reke na osnovi diplome Marije Terezije z dne 23. aprila 1779, s katero je bila Reka neposredno priključena ogrski kroni. Glede Reke se kralj ni hotel izjasniti, vendar je moral, če je hotel doseči sporazum z Madžari, popustiti pri vprašanju celovitosti Ogrske. To je storil z odcepitvijo Medžimurja od Hrvaške (26. januarja 1861) in ukinitvijo srbske Vojvodine s tamiškim Banatom (27. decembra 1860).⁶ V bistvu je šlo za anuliranje ukrepov, s katerimi so v oktobru ustavi 4. marca 1849 kaznovali uporno Ogrsko.

Še preden je bil sabor izvoljen, se je postavilo vprašanje, do kod sploh sega hrvaško državno pravo. Volilni red z dne 21. februarja 1861 ni veljal za območje Vojne krajine in Dalmacije, medtem ko je bilo Medžimurje že priključeno Ogrski. Krajišniki so bili v sabor poklicani šele maja, vendar jim je bilo dovoljeno sodelovati samo pri državnopravnih vprašanjih.⁷ Reka bi morala poslati štiri zastopnike, a se na saboru ni pojavil niti eden. Kljub temu je vladar saboru ukazal razpravo o »pitanju odnošenja kraljevinah Naših Hrvatske i Slavonije napram kraljevini Ugarskoj«. Ta razprava je pripomogla k dokončnemu formuliranju hrvaške državnopravne ideologije, ki je res temeljila na plemiški tradiciji, vendar je bila obenem že rezultat moderne historiografije. Kodifikacija zgodovinskih pravic, ki so jo leta 1861 zapisali v saborsko adresu, je pravzaprav izvirla iz prizadevanja Franja Račkega. Njegova argumentacija je bila primerna za vse politične struje, vendar so te iz nje izvajale različne zaključke.⁸

V saborski razpravi o državnopravnem odnosu z Ogrsko so se pojavile tri struje. Predstavniki Narodne stranke so poskušali izsiliti čim večjo avtonomijo z manevriranjem med kraljevim centralizmom in avtokracijo ter madžarskimi zahtevami po enotni madžarski državi. Unionistična stranka pod vodstvom grofa Julija Jankovića je videla zaslombo hrvaške avtonomije v tesni zvezi z Ogrsko, Eugen Kvaternik in Ante Starčević pa sta zagovarjala samostojno hrvaško državo izven okvira monarhije; edina zveza z ostalimi deli monarhije naj bi bil vladar.⁹

⁶ Ibid., str. 126. Več o delovanju sabora 1861 glej: Ivo Perić, *Hrvatski državni sabor, 1848–2000*, 1. knjiga (1848–1867), Zagreb 2000.

⁷ O delovanju krajiških poslancev v saboru 1861 glej: Mirko Valentić, *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849–1881*, Zagreb 1981, str. 87 (v nadaljevanju: Valentić, *Vojna krajina*).

⁸ Gross, Szabo, *Prema hrvatskome*, str. 129, 130.

⁹ Ibid., str. 132; prim.: Podgoršek, *Jugoslovska ideologija*, str. 77.

Glede odnosa z Ogrsko je sabor z večino glasov sprejel predlog »osrednjeg odbora« o odnosu troedine kraljevine in Ogrske. Ta slavni 42. člen je bil edini od saborskih državnopravnih odločitev, ki ga je potrdil tudi kralj. Člen sicer izraža nagnjenje večine k povezovanju z Ogrsko, vendar zavrača madžarske ponudbe pokrajinske avtonomije po načelih ogrskih zakonov iz leta 1848 in poudarja hrvaško državnost. Po kraljevem naročilu je moral sabor zavzeti tudi stališče do pošiljanja svojih poslancev v državni zbor. Večina »osrednjeg odbora« sabora je zagovarjala mnenje, da se bo o tem razpravljalo po ureditvi odnosov z Ogrsko, manjšina, kamor so spadali pripadniki Narodne stranke, pa je podprla izjavo Maksa Price, ki je sicer zavračala pošiljanje poslancev v dunajski državni zbor na osnovi centralističnega februarskega patenta, vendar je obenem podprla skupne interese troedine kraljevine in ostalih dežel monarhije. S tem bi se sprejela oktobrska diploma. Pricina srednja pot se je 3. avgusta 1861 izrodila v saborski zavrtnitvi udeležbe v državnem zboru. Zavrtnili so tudi veljavnost oktobrske diplome in podprli mnenje, da je troedina kraljevina z avstrijskimi deželami zgolj v personalni uniji. Proti skupnim poslom z Avstrijo so glasovali unionisti, Kvaternik in Starčević, večina krajišnikov in nekateri dotedanji člani Narodne stranke.¹⁰

Franjo Rački in hrvaško zgodovinsko pravo

Na Hrvaškem so v začetku šestdesetih let sožitje naravnega in zgodovinskega prava zagovarjali pripadniki Narodne stranke pod vodstvom djakovskega škofa Josipa Juraja Strossmayerja, Matije Mrazovića in Franje Račkega. Po njihovem mnenju se pojem narod v realnosti pojavlja v sklopu dveh povezanih kategorij: prva je narodna individualnost, ki temelji na jeziku, običajih in načinu mišljenja, druga pa je historično-politična individualnost, ki se oblikuje tekom zgodovine v javnih institucijah vsakega naroda. S tem so historično borbo za zedinjenje troedine kraljevine premeteno povezali s krepitvijo jugoslovanstva. Hrvaški narodnjaki tako predpostavljajo obstoj hrvaške, slovenske in srbske nacionalnopolitične posebnosti. Pojem »jugoslovanski narod« imajo za »narod v duhovnem smislu«, ki ne nasprotuje nacionalni zavesti posameznih narodov.¹¹ Jugoslovanski narod naj bi se postopoma tudi duševno združil pod enim knjižnim jezikom.

Prav tako se je hrvaškim narodnjakom zdelo naravno, da bo Hrvaška postala »duhovno« središče združevanja vsej južnih Slovanov v monarhiji. S tem,

¹⁰ Ibid., str. 138, 139.

¹¹ Korunić, *Jugoslovenska ideologija*, str. 212, 213.

ko bi se monarhija preuredila v federacijo enakopravnih narodov, bi lahko Hrvaška zaradi svoje geografske lege in historičnega prava združila Slovenijo in Vojvodino v jugoslovansko državno skupnost. Posebnosti obeh konceptov so obrnili sebi v prid s tem, da bi se združitev Slovencev in vojvodinskih Srbov odigrala po etničnem načelu, hrvaška država pa bi na osnovi historičnih pravic dobila Srem in dele Kranjske in Štajerske. Teritorialno celovitost ter samostojnost Slovenije in Vojvodine so pogojevali s spojitvijo s Hrvaško v jugoslovansko skupnost.¹²

Po tem prepričanju ima ustava troedine kraljevine kontinuiteto že od časov »narodnih kraljevah«, s tem, da se je prilagajala »duhu vremena« s svojo lastno zakonodajo v stanovskem saboru. Dogma o neprekinjenem hrvaškem državnem pravu je temeljila na predpostavki, da je hrvaški (politični) narod prostovoljno pozval madžarske vladarje Arpadoviče naj zasejejo prestol. S tem se je Hrvaška povezala z Ogrsko samo s personalno unijo. Omenjeno dejanje je bilo za hrvaške politike temelj njihovega »povijestnoga« prava, ne glede na kasnejše spremembe. Številne kraljevske diplome so interpretirali kot jamstvo teh pravic in kot izraze dogovora med kraljem in »narodom«. Najbolj spoštovana sta bila vsekakor »dvostranska« dogovora pri izvolitvi Habsburžana za hrvaškega kralja na cetinskem zboru 1527 in hrvaška pragmatična sankcija 1712, ki so ju razlagali kot jamstvo državne samostojnosti in celovitosti troedine kraljevine.¹³

Hrvaško narodno gibanje se je sicer kitilo z nedvomno zavidljivo količino zgodovine z velikim Z, kar ne pomeni, da jim državnopravno načelo ni delalo težav. Njihovo historično pravo se je moralo boriti z močnim sovražnikom na »junačkom polju historije« v podobi ogrskega prava. Pri teh listinskih bitkah

Franjo Rački, glavi tvorec hrvaške narodnjaške ideologije v šestdesetih letih 19. stoletja.

¹² Ibid., str. 228.

¹³ Ibid., str. 131.

je prišla na plan vsa dvoličnost matere zgodovine. Že omenjeni hrvaški pragmatični sankciji iz leta 1712 se je iz oči v oči postavila madžarska iz leta 1723 kot izraz popolne državne samostojnosti Ogrske, katere del je bila, po mnenju madžarskih politikov, tudi Hrvaška. Ideološki zagovor enotne madžarske države je temeljil na »sveti kroni« sv. Štefana, ki je bila simbol zveze kralja in madžarskega naroda. S pomočjo teorije o naciji-državi francoskega razsvetljenstva se je stanovski pojem »političnega naroda« razširil na vse državljane madžarske države z madžarskim jezikom kot glavno lastnostjo. Nekaj dni pred zatrtjem madžarskega gibanja s strani ruske vojske leta 1849 so pristaši integralnega madžarstva pokazali skrajno točko popuščanja nemadžarskim narodom. Parlament v Szégedu je izglasoval zakon, po katerem lahko pripadniki nemadžarskih narodov na ozemlju Madžarske izražajo svojo nacionalnost kot posamezniki, ne pa kot nacija-oseba.¹⁴

Zgodovinar Franjo Rački je obenem z dokazovanjem hrvaške samobitnosti skušal znanstveno upravičiti tudi težnjo po razširitvi državnih meja na velik del slovenskega etničnega ozemlja. V sloviti razpravi *Odlomci iz državnoga prava hrvatskoga za narodne dynastie* iz leta 1861 je skušal opisati hrvaške meje od začetka sedmega do konca enajstega stoletja, pri čemer se je nekritično skliceval na antične in srednjeveške avtorje, kot so Konstantin Porfirogenet, Prokopij iz Cezareje, Pop Dukljanin idr.¹⁵ V skladu s tedanjo narodnjaško ideologijo je Rački že v uvodu poudaril, da upošteva tako naravno kot historično pravo. »Ali pokret hrvatski u tom je sretniji od mnogih inih, što se može nasloniti na prirodno i povjestno, na zakone bogom urezane u njegovom srcdu i na zakone pisane u starih spomenicah.«¹⁶ Kljub temu situacija ni tako rožnata: »/.../ a gledao on na jedne ili na druge opazit će sa žalostju, da nije sad onako velik i slavan, kao što bijaše nekada, dok ga ne oštetiše silne nepogode razbivše se na mjedenih njegovih grudih.«¹⁷

Rački sicer ne ponudi nikakršnega dokaza iz virov, ki bi dokazoval pripadnost jugovzhodne Kranjske srednjeveški Hrvaški, vendar mu je po drugi strani pri tem pomagalo prav pomanjkanje zgodnesrednjeveških virov. Pravilno je

¹⁴ Ibid., str. 123, 131. Več o tem, kako je po koncu neoabsolutizma razvijal državnopravno ideologijo Franjo Rački glej: Gross, *Vijek i djelovanje Račkoga*, str. 60–76.

¹⁵ Korunić, *Jugoslovenska ideologija*, str. 229; prim.: Gross, *Vijek i djelovanje Račkoga*, str. 70.

¹⁶ Franjo Rački, *Odlomci iz državnoga prava hrvatskoga za narodne dynastie*, Beč 1861 (v nadaljevanju: Rački, *Odlomci*), str. IV; tekst je objavljen tudi v: Josip J. Strossmayer, Franjo Rački, *Izabrani politički spisi* (ur. Vladimir Koščak), Zagreb 1971, str. 291–374 (v nadaljevanju: Strossmayer, Rački, *Politički spisi*).

¹⁷ Ibid., str. IV.

ugotovil, da je prvotna Kranjska obsegala zgolj zahodni del kasnejše Kranjske. Isto naj bi veljalo za območje stare Panonije od Save preko Celja do Ptuja: »Taj predjel nikako nemože se uvrstiti budi u Karniolu, budi u Korušku.« Namesto tega naj bi se v 11. stoletju omenjala Zagorska marka. Luknjo v zgodovini Kranjske je Rački enostavno zapolnil s hrvaško državo, kar naj bi se videlo že iz upora Ljudevita Posavskega: »Pače iz ustanka panonskih Hrvatov početkom IX. veka proti Franačkom jarmu bielodano se vidi, da Kranjci bijahu neposredni susjedi panonskim Hrvatom. Nu pošto, kako rekosmo, Krajna bijaše zapadna pola sadanje Kranjske: to naravsko sledi, da južni i iztočni dio ove iste spadaše na državu Hrvatsku.«¹⁸ Ozemlja, ki so po njegovem mnenju pripadala srednjeveški Hrvaški, so obsegala (razen tedanje Hrvaške in Slavonije): »Dalmaciju bar do Neretve, južni, slovenski dio Štajera, južnu Kranjsku, siedo bielih Hrvatov, i veći dio Istre.«¹⁹ Iz teh ugotovitev je Rački potegnill samozavesten zaključek: »Na sve ove zemlje, koje u toj glavi opisasmo, narod hrvatski ima pred Evropom takovo pravo, kakovo ikoj ini narod na svoje: pravo po historiji, pravo po narodosti, po starih listinah i po bratskoj krvi.«²⁰ Sratka, »kri« in pravo z roko v roki.

Kljub takšnim trditvam Rački ni zanikal slovenske etnične samobitnosti. Priznal je tudi, da politične meje niso vedno v skladu z nacionalnimi. »Ovdje dakako dobro razlučavamo političke granice zemlje Hrvatske od etnographičkih.« Še več: »Glede poslednjih scienimo, da u panonskoj Hrvatskoj dublje no sada na iztok sticaše se živalj slovenski s hrvatskim. U tih predjelih zemlje Hrvatske, pače u iztočnoj strani onodobne Koruške hrvatski živalj proplitjao se sa slovenskim.«²¹ To prepletanje se vidi tudi na primeru Bele krajine, kjer živijo kakopak Beli Hrvati: »Obratno stanovnici predjela sadašnje Kranjske izpod Krke kod Metlike na medji Kraljevine Hrvatske, koje nova filologija Slovence prozva, zovu se bieli Horvati, naznačujuč tiem svoju višestolietnu svezu političku sa svojom srodnom prekokupskom bratjom, od kojih jih samovoljno odtrgnu navistna ruka tudjinska.«²²

V *Odlomcih* je zanimiv tudi odnos Račkega do Srbov. Hrvati in Srbi so za njega en narod po krvi, jeziku in običajih, nikakor pa ne po državni tradiciji. Nosilec hrvaškega državnega prava, utemeljenega na srednjeveški samostojni državi, je izključno hrvaški narod. To protislovje, ki ga implicira vprašanje ali

¹⁸ Ibid., str. 9.

¹⁹ Rački, *Odlomci*, str. 38; Korunić, *Jugoslovenska ideologija*, str. 229.

²⁰ Ibid., str. 38.

²¹ Rački, *Odlomci*, str. 9.

²² Ibid., str. 10.

so Srbi in Hrvati en narod, poskuša Rački ublažiti z zgodbo o dragocenih skupnih slovanskih koreninah.²³

Dejstvo, da se pripadnosti Kranjske in južne Štajerske hrvaški srednjeveški državi ne da dokazati, je postalo jasno Račkemu že dobro leto kasneje. Ugotovil je namreč, »da več XIV. veka 'slovenska krajina' nije spadala na Hrvatsku, te da na ovoj strani Hrvatska jur tada imala je sadašnje granice.«²⁴ Kljub temu to mnenje ni izginilo iz hrvaške javnosti.

Hrvaški državni organi in razširitev hrvaškega državnega prava na slovensko etnično ozemlje

Želje po kranjskem in štajerskem ozemlju so v letih 1860–61 silovito razglašali predvsem Ivan Kukuljević, Strossmayer in Ljudevit Vukotinović, sicer veliki župani zagrebške, virovitiške in križevske županije. Prvi je razložil svoje mnenje že za časa delovanja banske konference, nekakšne predhodnice kasnejšega hrvaškega sabora. Ko je beseda 26. novembra 1861 nanesla na celovitost hrvaške države, je vzel v bran historične pravice Hrvaške po poročanju *Pozora* takole: »Svi znamo, kako na daleko širile su se njegda granice samo hrvatske naše kraljevine. Evo preko Une i Save leži naša turska Hrvatska. Tamo preko Velebita i Kvarnera dalmatinska Hrvatska, ovamo preko Učke i Snežnika istrijska Hrvatska, a preko bližnje Kupe kranjska Hrvatska s metličkim i crnomeljskim kotarom.«²⁵ Kukuljević je posedoval dovolj politične modrosti, da je morebitne hrvaške zahteve v dani situaciji pojmoval zgolj deklarativno: »Nemožemo mi istinabog za ove naše zemlje sa svimi susjedi našimi zaratiti se i oteto nam blago opeta osvojiti. Ali barem onoga koji našu krunu nosi i našim se kraljem zove, možemo i moramo zamoliti /.../« naj se potegne za svojo kraljevino in »/.../ sa zemljom ove krune, a ne sa drugimi tudjimi pokrajinami i narodi ono sjedini, što po pravu i historiji pripada«.²⁶

Kukuljević je svoje prepričanje uveljavil tudi na zasedanju zagrebske županije 14. februarja 1861, kjer so prišli do zaključka, »da se kraljevini hrvatskoj historični territorium povrati, te da se joj pridruži Dalmacija sa kvarnerskimi otoci, Istrija do Arse, te metlički i novomjestski slovenski kotari«.²⁷

²³ Gross, *Vijek i djelovanje Račkoga*, str. 72.

²⁴ Korunić, *Jugoslovenska ideologija*, str. 230. Gre za kritiko dela »Zemljovid stare cjelokupne Hrvatske sa označenjem granicah sa obstojećih pokrajinah«; prim.: Gross, *Vijek i djelovanje Račkoga*, str. 126.

²⁵ *Pozor*, 27. 11. 1860.

²⁶ Ibid.

²⁷ *Pozor*, 13. 2. 1861; prim.: Korunić, *Jugoslovenska ideologija*, str. 230.

Dragutin Wiengärtner, Romantičen prikaz sabora v Cetinu leta 1527, na katerem so hrvaški velikaši za hrvaškega kralja izvolili Habsburžana, nadvojvodo Ferdinanda. Po hrvaški ideologiji (tako narodnjaški kot pravaški) so Habsburžani takrat sklenili pogodbo s hrvaškim »narodom«.

Na zasedanju virovitiške županije 1. marca 1861, ki ji je predsedoval škof Strossmayer, so te zahteve nadgradili še z zahtevanjem drugih delov Kranjske in južne Štajerske, se pravi »kotar metlički i novomestski i strana stare županije zagorske tako zvana 'marca Slavonica'«,²⁸ pri čemer naj bi slednje pomenilo del južne Štajerske. V okrožnici, ki so jo poslali ogrskim županijam, naj podprejo njihove zahteve, so svoje želje še zaostriili. Svoje pretenzije so razširili na celotno območje med rekami Kolpo, Krko, Savo in Ribnico na Kranjskem ter na južno Štajersko. Tem zahtevam se je pridružila še varaždinska županija.²⁹

Hrvaški narodnjaki so o tem razpravljali tudi v saboru. Poročilo »osrednjega ovjeritbenega odbora« je 29. aprila 1861 prebral Mrazović. V hrvaški sabor bi morale po njihovem mnenju svoje zastopnike poslati še naslednje dežele: »od Kranjske okružja: Metličko, Črnomelsko, Ribničko i Novomestansko i onaj dio Štajerske med Savom i Dravom, štono njekoč spadaše na zagorsku županiju«. ³⁰ Poslanci so se zavedali dejstva, da omenjena območja pripadajo Avstriji, se

²⁸ Korunić, *Jugoslovenska ideologija*, str. 230.

²⁹ *Ibid.*, str. 230.

³⁰ *Ibid.*, str. 230.

pravi takrat še obstoječi Nemški zvezi, zato naj bi se reševanje tega vprašanja prestavilo nekam v prihodnost. Stari znanec Kukuljević je ob tej priložnosti pripomnil: »Istru i slovenske krajeve da pridruži opet Hrvatskoj, ako ne prije, a ono svakako onda, kad se budu revidirali ugovori tičući se njemačkog saveza, pod kojega ove pokrajine spadaju.«³¹ Predlog odbora, ki ga je zagovarjal Kukuljević, so poslanci sprejeli z manjšimi »besedilnimi« spremembami, ki so poudarjale hrvaško zavzetost: »/.../ na predlog g. Baloga mora se sastavak odborni 'da nj. Veličanstvo ove prediele pridruži hrvatskoj kruni, ako ne prije, a ono barem onda, kad se budu revidirali ugovori, po kojih spadaju k njemačkom savezu' promjeniti ovako: 'ako ne prije, onda **svakako** onda' (poudaril *Pozor*)«.³²

Pojav pravašev in njihov odnos do Slovencev

Pravaška ideologija Anteja Starčevića in Eugena Kvaternika predstavlja nenavadno zmes idej francoske revolucije, razsvetljskih in racionalističnih stališč z emocionalno iracionalnim romanticizmom in historicizmom. V času, ko se je na Hrvaškem družba počasi izvijala iz starega sistema, ko sta zatrtje ilirskega gibanja in Bachov absolutizem pahnila hrvaške voditelje v razočaranje in je srbska ideologija zanikala obstoj hrvaškega naroda izven čakavskega območja, se je Kvaterniku in Starčeviću na koncu tunela prikazal ideal samostojne hrvaške države. Ta absolut je postal kriterij za vse »kar je bilo in kar bo«. Na pravaško dojetje naroda sta vplivala Giuseppe Mazzini z idejo o »nacijosebi« in Rousseau z idejo družbene pogodbe. Racionalistična ideologija napredka se je povezala z duhom hrvaškega naroda, ki naj bi se izražal skozi svojo trpečo zgodovino.³³

Videli smo, da je Starčević že leta 1852 v odgovoru na Karadžičeve teorije prišel na dan s tezo o »hrvaštvu« Srbov in Slovencev. Njegovo zaobjemanje Slovencev v krog hrvaškega naroda je bilo prisotno že v »ilirski fazi« leta 1848, ko je napisal odo v čast bana Jelačića, v kateri je predvidel tudi priključitev Kranjske do Ljubljane in Štajerske do Gradca.³⁴ Eugen Kvaternik, ki je leta 1858 emigriral v Rusijo, je imel podobne ideje. Tudi njemu so bile razmere na Hrvaškem višek zla. Sprejel je rusko državljanstvo v želji, da bi v ruski diplomatski službi pripomogel k samostojni hrvaški državi. Kmalu se je navdušil nad francoskim

³¹ *Pozor*, 30. 4. 1861.

³² Ibid., prim.: Jaroslav Šidak, *Jugoslovenska ideja u hrvatskoj politici do I. svjetskog rata* (v: Jaroslav Šidak, *Študije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća*, Zagreb 1973, str. 76, opomba 36).

³³ Mirjana Gross, *O nacionalnoj ideologiji Anteja Starčevića in Evgena Kvaternika*, Časopis za suvremenu povijest, Zagreb 1972, str. 25–46; Gross, *Izvorno pravaštvo*, str. 15–37.

³⁴ Gross, *Izvorno pravaštvo*, str. 41.

podpiranjem združitve Italije, zato je 7. aprila 1859 prišel v Pariz. V atmosferi pred začetkom francosko-sardinske vojne z Avstrijo je tudi dokončal svojo knjigo *La Croatie et la confédération italienne*. Delo je ideološka interpretacija hrvaške zgodovine, napisano za tujo publiko. Videnje hrvaške zgodovine, ki je temeljilo na plemiški tradiciji, je prevzel od svojega očeta Romualda. Skliceval se je na hrvaške pisce iz 17. in 18. stoletja (Peter Zrinjski, Pavao Ritter Vitezović), še zlasti ga je navduševala interpretacija odnosa med »političnim narodom« in vladarjem pri hrvaških zgodovinarjih Josipu Keresturiju (konec 18. in začetek 19. stoletja) in Josipu Kunšiču (dvajseta leta 19. stoletja). Knjiga vsebuje tudi tradicionalno misel o Hrvatih kot »predzidu krščanstva«.³⁵

Po Kvaternikovem mnenju ima hrvaški narod pravico zahtevati ozemlje od Albanije do Noriških Alp, od Donave in Drine do Jadrana. Srbskega naroda v hrvaških deželah in Bosni in Hercegovini ne priznava, vendar se meje njegove Hrvaške raztezajo samo do Drine. Prav tako ne zanika srbskega imena, čeprav so Srbi po njegovem kot narod-oseba neprimerno nižje od Hrvatov. Rosseaujevo pojmovanje naroda, ki ima pravico odsloviti neprimernega vladarja, je Kvaternik prenesel na hrvaški primer. Poskušal je dokazati, da so Habsburžani prekršili Cetinski dogovor (1527) in da ima hrvaški narod pravico izbrati drugačno usodo. Podobno veliko vlogo v Kvaternikovi shemi ima pragmatična sankcija (1712), s katero je hrvaški sabor priznal nasledstveno pravo ženske veje Habsburžanov in izrazil svoje pojmovanje hrvaške državnosti.

Kvaternikova interpretacija pragmatične sankcije je v hrvaško igro vpeljala tudi Slovence. V zaključkih sabora 1712 se priznava ženska linija Habsburžanov, ki so tudi vladarji Štajerske, Koroške in Kranjske. Hrvaško plemstvo je te dežele omenilo zaradi njihove udeležbe v financiranju Vojne krajine, Kvaternik pa si je to razlagal kot »brigu hrvatskoga naroda«, da njihovi »prirodni teritorijni posjedi« ne bi bili ločeni od ozemlja »noriških Hrvata«. Skratka, svoje prepričanje, da so Slovenci Hrvati, je pripisal tudi hrvaškemu plemstvu v 18. stoletju.³⁶

Medtem ko so bile Kvaternikove prve borbe za afirmacijo pravaške ideje oddaljene od domače hrvaške scene, je bila prva Starčevićeva celovita obrazložitev v tesni zvezi z dogodki, ki so sledili zlomu neoabsolutizma. Februarja 1861 so bile obnovljene županije. Starčević je bil imenovan »velikom bilježnikom« reške županije. Vrgel se je na delo in začel s pisanjem ostrih spomenic, ki so vsebovale vse glavne elemente pravaške ideologije: neodvisnost Hrvaške, Avstrijo in Habsburžane kot največje sovražnike in zahtevo po združitvi vseh

³⁵ Ibid., str. 64–74.

³⁶ Ibid., str. 82, 83.

Pravaški ideolog Ante Starčević je imel Slovence za »alpske Hrvate«.

žati politični praksi, priznati okvir monarhije in si zagotoviti čim večjo avtonomijo. Starčević je te dileme poskušal uskladiti s trditvijo, da zahteva po samostojni državi ni protidinastična, ampak je v interesu vladarja, ki bi tako imel velikansko podporo v zadovoljnem hrvaškem narodu.³⁷

Pravaško stališče se je slišalo na zasedanju sabora med razpravo o državnopravnih vprašanjih. Kvaternik je 18. junija 1861 med dve uri in pol trajajočim govorom omenil tudi slovenske dežele. Poleg »klasičnih« zahtev hrvaških narodnjakov je predlagal, da se »/.../ svu današnju Istru kao i sve hrvatske silovito od kraljevine hrvatske odkinute te protuzakonito kneževinama Kranjskoj i Štajerskoj utjelovljene kotare, kruni hrvatskoj utjelovi. Za slučaj razsapa njemačkog saveza pako da sve sloveno-hrvatske pokrajine kao Goricu i Gradišku, Korušku, Kranjsku te Marku vindišku (med Sutlom, Murom, Dravom i Savom ležeću) kruni hrvatskoj, ako bi to prienapomenute pokrajine zaželele, pridružiti ne bi pripustio, za da tužni ondešni narod poslie hiljadugodišnjeg robovanja uzmogne /.../ pravo i slobodu s ostalim srodnim si narodom hrvatskim već jednom uživati.«³⁹

hrvaških dežel. Kar pomeni priključitev Vojne krajine, Dalmacije z otoki in »sav južno i severno zapadni kraj nekadašnje velike kraljevine Hrvatske«, kamor spadajo tudi dežele med Sočo in Nemčijo. Slednje sicer niso sklenile državnega dogovora s Habsburžani, kar Starčević priznava, vendar bi se lahko vseeno priključile s privolitvijo tamkajšnjega prebivalstva. Starčević torej za razliko od Kvaternika v prvih delih predvideva predhodno privolitev Slovencev, ki jih ima seveda za Hrvate.³⁷

Že v prvih delih ideologov je vidna osnovna težava pravaškega gibanja. Stati na načelnem stališču hrvaške neodvisnosti, ki je lahko samo veleizdajalsko, ali pa se približati

³⁷ Ibid., str. 108.

³⁸ Ibid., str. 109.

³⁹ Podgoršek, *Jugoslovanska ideja*, str. 77; prim.: Gross, *Izvorno pravaštvo*, str. 123.

V primeru razpada Nemške zveze predvideva tokrat Kvaternik privolitev Slovencev za združitev s hrvaško državo.

Zanimive so razlike in podobnosti med zahtevami hrvaških narodnjakov in Kvaternikom. S tem, ko je na osnovi historičnega prava zahteval tiste dele Kranjske in Štajerske, za katere je takrat v hrvaški politiki veljalo splošno prepričanje, da so bile nekoč del Hrvaške (po Račkem), se ni razlikoval od zahtev hrvaških narodnjakov. V promemoriji avstrijskemu ministru za zunanje zadeve Johannu Rechbergu 10. novembra 1860 je Strossmayer tako kot Kvaternik zagovarjal tezo o Slovencih kot »noriških Hrvatih« in veljavnost pragmatične sankcije za slovenske dežele: »Konstantin Porfirogenet govorio je o njima [Slovincima] kao o Hrvatima iz Norika; po Pragmatičkoj sankciji naš je kralj isto tako i kralj Koruške, Kranjske i Štajerske, ali nigdje se ne spominje Ugarska.«⁴⁰ Kvaternik se je od narodnjakov razlikoval predvsem v odkritem zanikanju slovenske individualnosti in prepričanju o »hrvaštvu« Slovencev. Hrvaški narodnjaki so, za razliko od mladega pravaškega gibanja, priznavali slovensko posebnost, čeprav so obenem zahtevali dele slovenskega ozemlja in čimprejšnjo uveljavitev štokavščine pri Slovencih.

Hrvaški časopisi o priključitvi delov slovenskega ozemlja Hrvaški

Hrvaški pisci so še zlasti v *Pozoru* na začetku šestdesetih let podpirali pripojitev omenjenih delov slovenskega etničnega ozemlja Hrvaški. Tako je Bogoslav Šulek v svojem izvajanju o Medžimurju 29. decembra 1860 trdil, da je k Hrvaški nekoč spadal tudi velik del Štajerske.⁴¹ Bolj kot hrvaško zagovarjanje teh idej v časopisju preseneča nekaj drugega – slovenski odziv, oziroma »neodziv«. V slovenskem časopisju odmeva na historično priključitev delov Kranjske in Štajerske nisem zasledil. O takšnih reakcijah nista pisala niti Petar Korunić niti Nataša Podgoršek. Korunić je ob tem opozoril na odklonilen odnos slovenskih voditeljev do teženj hrvaških narodnjakov za obnovev državnopravne zveze z Ogrsko, kar je zaradi pripadnosti Nemški zvezi onemogočalo združitev s Hrvaško.⁴² Zato še toliko bolj zanimivi odzivi slovenskih dopisnikov v *Pozoru*, ki so v glavnem podprli priključitev dela slovenskega ozemlja. Konec februarja 1861 se je v *Pozoru* pojavil dopis nekega Dolenjca, ki se je naravnost navduševal nad hrvaškimi zahtevami po črnomaljskem, metliškem in novomeškem okraju. Srca Dolenjcev naj bi napolnila pristna radost. Dolenjce je enostavno izenačil

⁴⁰ William Brooks Tomljanovich, *Biskup Josip Juraj Strossmayer: Nacionalizam i moderni katolicizam u Hrvatskoj*, Zagreb 2001, str. 70 (v nadaljevanju: Tomljanovich, *Strossmayer*).

⁴¹ Podgoršek, *Jugoslovenska ideja*, str. 94.

⁴² Korunić, *Jugoslavenska ideologija*, str. 233.

z »Belimi Kranjci«, ki naj bi govorili hrvaško in imeli hrvaške običaje. Vendar obstaja problem; slovenska inteligenca naj bi bila do tega preveč hladna. Vzrok so seveda tisti Slovenci, ki so službovali v Zagrebu, in so zatajili slovanstvo, ko pa so se vrnili med Slovence, so se lagali, da Hrvati Slovencev ne marajo. Govorilo naj bi se celo o priključitvi cele Dolenjske vse do reke Krke, s čimer bi Hrvaška dobila 54.098 prijateljev in bratov.⁴³

Da navdušenje nad Hrvati med slovenskimi kmeti ob meji le ni tako velikansko, kot je to skušal prikazati prohrvaški Dolenjec, dokazuje tudi dopis iz Sevnice 28. februarja istega leta. Po njegovem bi morale *Novice* bolje razložiti situacijo na Hrvaškem. Obmejni slovenski kmetje se sicer zanimajo za hrvaške dogodke, toda kako? »Pitaj one za Dravom, ili ove za Savom, što oni znadu nova iz Hrvatske, svaki će ti odgovoriti: Hrvati su nemirnjaci, oni se bune protiv caru i neće mu više poslušni biti itd.« Ta slepota skoraj vseh Slovencev kmečkega rodu je dopisniku žalosten pojav »i sramotna bludnja«. Sredi marca 1861 se je oglasil neki Slovenec, ki je poleg jugoslovanstva omenil tudi hrvaške historično zasnovane zahteve. Pisec temu ni nasprotoval, čeprav je videl tudi pasti. Glede na to, da je zagovarjal življenjsko silo slovenskega naroda, je nenavadno, da temu ni ugovarjal. Očitno je na stvar gledal skozi oči nemške nevarnosti in jugoslovanskega povezovanja. Opozoril je, da tisti Slovenci, ki živijo na dotičnih ozemljih »jedva znaju, da su jedan pol s Hrvati spojeni bili. Ne bi bilo s gorjega, da bi Hrvati u onih pokrajinah potražili narodne muževe, koji bi narod podučavali. Prosti narod iz početka sam en može razaznati blagodati ovog spojenja.« V nasprotnem primeru bi kraljevala sovražna agitacija.⁴⁴

Slovenci in historično pravo v šestdesetih letih 19. stoletja

Ustavni začetki leta 1861 so počasi prebujali spečo Zedinjeno Slovenijo. Trinajstletna najstnica je trpela pubertetniške težave, predvsem pa so jo njeni starši omenjali zelo zadržano. Idejo je prvi zagovarjal v Zagrebu živeči Kočevar - Žavčanin, ki se je za časa evforije po sprejetju oktobrske diplome v *Novicah* izrazil takole: »To, kar smo do sedaj zamolčevali, z zobmi škripaje: zedinjenje vseh slovenskih pokrajin v eno kronovino.«⁴⁵ Opogumili so se tudi ostali domoljubi in porodila se je ideja, da bi svoje zahteve utelesili v posebni peticiji, ki bi jo

⁴³ Podgoršek, *Jugoslovanska ideja*, str. 95.

⁴⁴ *Ibid.*, str. 94, 95; prim.: Korunić, *Jugoslovanska ideologija*, str. 233, 234.

⁴⁵ *Prijatelj II*, str. 46.

nato predali »slavnemu ministerstvu na Dunaj«. Podpisovanje se je zaključilo aprila 1861, zbrali pa so več kot 19.000 podpisov. Zedinjena Slovenija se pojavi v zadnji točki spomenice v značilno vljudnem tonu: »/.../ še to v prevdarek: ali bi se ne dale te razkazane silne potrebe slovenskega naroda /.../ odpraviti s tem, da bi se vse slovenske pokrajine postavile pod eno najvišje administrativno poglavarstvo«. ⁴⁶ Slovenski državni poslanci so zadevo odnesli Schmerlingu, ki s praznimi obljubami ni skoparil. 12. junija istega leta pa se je v odgovoru na Tomanovo interpelacijo o slovenski kulturni enakopravnosti v državnem zboru Schmerlig odrekel še teh obljub in poudaril, da je slovenski jezik premalo omikan. Ves slovenski program se je tako osredotočil zgolj na zagovarjanje slovenščine, kar ni izviralo le iz legitimizma slovenskega političnega vodstva. Veliko je k temu pripomogel tudi realen strah, kaj se bo zgodilo, če Avstrija razpade. Rešitev pred nemško in italijansko nevarnostjo so lahko videli samo v obstoju habsburške monarhije. ⁴⁷

Slovenska historična misel

30. julija 1865 je federalistični grof Richard Belcredi zamenjal centralističnega Antona von Schmerlinga, čigar glavna naloga je bila sporazumeti se z Ogrsko. Narodnjaki so to spremembo seveda pozdravili, vendar so znova zapadli v težke dileme. Belcredijeva smer je bila zasnovana na »historično-političnih individualnostih«, česar so se razveselili tisti slovanski narodi, ki so imeli zgodovinsko zaledje. Sramežljiva Zedinjena Slovenija, ki je povzdignila svoj slabotni glasek na samem začetku ustavne dobe, je bila s historičnim principom v popolnem nasprotju, ali povedano z besedami Ivana Prijatelja: »Pod vplivom takrat vsemogočnega historičnega principa in vse drugačnega stališča Čehov in drugih historičnih slovanskih narodov so se tudi Slovenci v borbi zoper nemški centralizem postavili na podlago avtonomije historičnih dežel.« ⁴⁸

Pragmatično naravnani slovenski voditelji so tako začeli mrzlično iskati svojo zgodovino. Nekaj so je našli v t. i. Notranji Avstriji. To idejo je prvi spravil v promet Andrej Einspieler v svojih *Stimmen aus Innerösterreich*, ki so izhajali v Celovcu v letih 1861–63, propagirala sta jo tudi zgodovinarja Peter Hisinger in Peter pl. Radics. Svojo »kodifikacijo« pa je ideja dobila na mariborskem

⁴⁶ Ibid., str. 47.

⁴⁷ Vasilij Melik, *O nekaterih vprašanih slovenske politike v začetku šestdesetih let 19. stoletja*, Zgodovinski časopis (ZČ) 19–20, 1965, str. 162.

⁴⁸ *Prijatelj II*, str. 101.

shodu slovenskih politikov 25. septembra 1865.⁴⁹ Iz ropotarnice zgodovine so privlekli še Ilirsko kraljestvo iz ponapoleonske dobe (Matija Majar Ziljski) in ga »združili« z Notranjo Avstrijo. Najprej naj bi se kranjskemu vojvodstvu povrnila ozemeljska celota, kakršno je ustvarilo pismo Karla V. iz leta 1522, po katerem so Kranjski pripadali Metlika, Kras, Istra in ozemlje goriške grofije. Takšna Kranjska bi se združila s celo Koroško v Ilirsko kraljestvo, ki bi skupaj s Štajersko sestavljala Notranjo Avstrijo. Vse dežele bi obdržale svoje deželne zборе. V narodno mešanih deželah naj bi se »ustanovile ‘narodne kurije’, ki bi se shajale iz vseh dežel Notranje Avstrije za obravnavanje narodnostnih zahtev v ‘skupinskih narodnih zborih’ (tj. slovenskem, nemškem in laškem). ‘Nadomestilo’ za Zedinjeno Slovenijo pravzaprav ne bi bila Notranja Avstrija, ampak ta ‘skupinski narodni zbor.’⁵⁰

Konstrukcija je slonela na majavih tleh, zato ni čudno, da je Dušan Kermavner v Prijateljevih opombah cinično pripomnil: »Takšne skupine, ki bi bila nemški del Avstrije razcepila na dva dela /.../ seveda ni bilo najti nikjer drugje v avstrijskem političnem življenju, kakor v glavah in člankih prizadevnih slovenskih političnih – ‘mislecev’.⁵¹ Zadeva se je naslanjala na idejo federalistične »pentarihije«, ki so jo zagovarjali nekateri avstrijski Slovani, še zlasti Čehi. Po tej miselnosti bi osamljeni Slovenci pač ostali v nemškem delu monarhije. Na mariborski program lahko zato gledamo kot na »/.../ pobožno željo po ‘seksarihiji’ brez najmanjšega upanja na ostvarenjek.⁵²

Mariborski program je prvi zavrnil Matija Majar. Tokrat je tudi on podle gel historičnemu pritisku in v časopisu *Slavisches Centralblatt* decembra 1865 postavil lastni historični program »Kraljestvo Ilirija«.⁵³ Rešitev avstrijskega nacionalnega vprašanja je videl v dosledni ločitvi čisto političnih zadev od narodno-političnih. Vse dežele je sprejel kot historično politične individualnosti in jih razdelil po skupinah. Ena izmed teh naj bilo tudi kraljestvo Ilirija, ki naj bi jo sestavljale Kranjska, Koroška, Goriška, Istra, Trst in oba slovenska štajerska okraja. S tem »štajerskim« odstopanjem od deželnega načela je Majar skušal zmanjšati nemško prevlado v novi tvorbi, kar je bil tudi glavni razlog, da je zavrnil mariborski program. Narodnopolitične zadeve ni hotel prepustiti niti deželnim niti

⁴⁹ Janez Cvirn (J. C.), *Mariborski program*, Slovenska kronika XIX. stoletja III, str. 91; Besedilo programa s komentarjem se nahaja v: Franjo Baš, *Mariborski program*, Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije, Maribor 1989, str. 212.

⁵⁰ Dušan Kermavner, *Opombe (v: Prijatelj II*, str. 569, 570).

⁵¹ Ibid., str. 568.

⁵² Ibid., str. 568.

⁵³ Janez Cvirn, (J. C.), *Majarjevo Kraljestvo Ilirija*, Slovenska kronika XIX. stoletja III, str. 94.

osrednji vladi, ampak pravno organiziranim narodom. Izraz tega naj bi bile narodnostne kurije. Njegova politična filozofija se lepo vidi iz dojemanja ogrsko-hrvaških zadev: »V zahtevi Madžarov po kontinuiteti [...]/ je politični del pravičen, narodnostni pa v najvišji meri krivičen, zahteva Hrvatov (ki ne vladajo drugim narodom!) po kontinuiteti je skoz in skoz pravična ...«⁵⁴

Odnos hrvaške politike do mariborskega programa

Historičnih simptomov slovenske politične scene hrvaška javnost ni sprejela z naklonjenostjo. *Narodne novine*, ki so zagovarjale politiko federalizma in avstroslavizma, so o tem programu poročale, ne da bi ga temeljiteje komentirale. Podprle so zgolj njegovo federalistično usmerjenost. Vendar so, kot ugotavlja Korunič, opustile rubriko *Iz Slovenije* ravno po objavljanju mariborskega programa. Ostreje so reagirali pri časopisu Narodno-samostojne stranke *Domobran*, kjer so poudarili, da morajo tako Slovenci kot Hrvati delovati v smeri združitve v bodočo jugoslovansko državo. Mariborski program te zahteve ni vseboval, niti je glede na svojo naravo ni mogel vsebovati. Odnos Narodno-liberalne stranke do programa ni poznan, saj je bilo njihovo glasilo *Pozor* takrat prepovedano. Sicer pa sta obe struji še naprej podpirali združitev celovite Hrvaške z Zedinjeno Slovenijo in Vojvodino v jugoslovansko skupnost, skratka, upoštevanje tako narodnega kot historičnega koncepta.⁵⁶

Na začetku leta 1866 je Narodno-liberalna stranka ponovno skušala najti historično podlago za priključitev slovenskega ozemlja, kar se je izrazilo v Strossmayerjevem govoru v saboru 25. januarja 1866. Priznal je sicer, da se zaradi pomanjkanja zgodovinskih dokazov ne ve v kakšnem odnosu so bile nekoč Kranjska, Štajerska in Koroška s troedino kraljevino. Kljub temu je še pristavil: »Na svaki način su tada bile pomenute zemlje Štajerska, Kranjska i Koruška, u vrlu uskom savezu sa Hrvatskom, pa da se je onda izvelo, što je narod naš zahtievao, da su

⁵⁴ Dušan Kermavner, *Opombe* (v: *Prijatelj II*, str. 570–574); Vasilij Melik, *Slovenski državnopravni programi 1848–1918*, Slovenci in država, Ljubljana 1995, str. 60; prav tako: Korunič, *Jugoslovenska ideologija*, str. 269.

⁵⁵ Narodna stranka na Hrvaškem se je razcepila na Narodno-samostojno in Narodno liberalno stranko na prelomu let 1863–64 ravno zaradi državnopravnih vprašanj. Prva je pod vodstvom Ivana Mažuranića želela uskladiti zahteve naroda z interesi Schmerlingovega režima. Geslo je bilo: zgodovinsko pravo, ustavnost, celokupnost kraljevine in skupne zadeve z Avstrijo. (Gross, Szabo, *Prema hrvaškome*, str. 180). Korunič je poudaril še avstroslavizem, vrnitev na stališča hrvaškega sabora iz leta 1848 in nasprotovanje sodelovanju z Madžari. Narodno-liberalna stranka, kamor sta spadala Rački in Strossmayer, pa je predvidevala, da bo v zvezi z Ogrsko prej dosegla federalizem in da bo združena Hrvaška stopila v državno skupnost z Vojvodino v sklopu federativno urejene Ogrske države (Korunič, *Jugoslavenska ideologija*, str. 275).

⁵⁶ Korunič, *Jugoslovenska ideologija*, str. 269–276.

Štajer, Kranjska i Koruška isti ustav sa nami uživale, njemački upliv ne bi nikad tako daleko prodro.«⁵⁷ Ameriški zgodovinar hrvaškega porekla William B. Tomljanovich meni, da ta epizoda ni samo »krajnji primjer Strossmayerove privrženosti političkoj solidarnosti sa susjednima Južnim Slavenima, nego je i ozbiljna provokacija upućena njemačkim Austrijancima koji su u devetnaestom stoljeću činili najveći dio stanovništva Štajerske i Koruške«.⁵⁸

Problem individualnosti slovenskega jezika pri Slovencih in Hrvatih v prvi polovici šestdesetih let

»Što brže stupiti u kolo srpsko-hrvatske književnosti«

Rački in Strossmayer o individualnosti slovenskega jezika

Na začetku ustavne dobe so tako hrvaški kot nekateri slovenski narodnjaki neprestano pisali o zaželenem približevanju slovenskega jezika štokavskemu standardu. Pojmovanja o tem približevanju so bila različna, večkrat nejasna in meglena, zato je treba biti pri interpretacijah previden. To vprašanje je bolj ali manj ohranilo iste kontroverze kot v prejšnjih obdobjih. Pri tem je značilno, da so (razen pravašev) hrvaški in slovenski zagovorniki tega koncepta poudarjali tudi slovensko individualnost. Ker se je lahko slovenstvo določalo zgolj z jezikom, je bilo slovensko individualnost brez enotnega slovenskega knjižnega jezika težko utemeljiti.

Franjo Rački je pozival h književni enotnosti že v *Pozoru* 1860 s člankom *Jugoslovenstvo*, v katerem je prvič izrazil obče politične smernice jugoslovensko usmerjenega hrvaškega gibanja. Menil je, da je srbo-hrvaški jezik »opredijeljen biti književnim«. V nadaljevanju je izvedel manever, ki izvira iz iliristične tradicije in je bil pri hrvaških narodnjakih v začetku šestdesetih let močno zakoreninjen. Slovenski »provincializem« je primerjal s »provincializmom« hrvaških kajkavcev. S tem je Slovence jezikovno postavil na nivo enega dela troedine kraljevine, kar pa ni imel za nasprotje federalnega principa na ravni Slovenci – Hrvati – Srbi.⁵⁹

Pohvalil je Slovence, ki se vse bolj približujejo srbohrvaškemu jeziku, tako da izobraženi Slovenci »ne očute nikakve več tegebe, negoli je bijahu očutili provincijalci, navlaš kajkavski Hrvati«. Srbsko-hrvaški jezikoslovci sicer priznavajo,

⁵⁷ Ibid., str. 269–276.

⁵⁸ Tomljanovich, *Strossmayer*, str. 168.

⁵⁹ Strossmayer, Rački, *Politički spisi*, str. 279; prim.: Gross, *Vijek i djelovanje Račkoga*, str. 57, 58.

da je slovenski jezik v nekaterih momentih v leksiki in gramatiki bogatejši, vendar bi morali tam, kjer »se radi o višim svrhama čitavog naroda«, dati prednost »duhu« pred »pismom«. Še najbolj logična razlaga te nejasne formulacije je naslednja: Rački je od Slovencev zahteval sprejetje štokavščine tudi tam, kjer je slovenščina jezikovno »boljša« in »lepša«, saj naj bi tako zahteval takratni jugoslovanski duh. Odsvetoval je jezikovno »ciepidlačenje« in priporočil enotnost pravega duha: »/.../ slovenski književnici imali bi i sami što brže stupiti u kolo srpsko-hrvatske književnosti i med svojima zemljacima širiti osvjedočenje o potrebi ovoga ljudstva«. ⁶⁰

V državnopravnem smislu je Rački predlagal, da bi Jugoslovani v monarhiji sestavili kraljestvo iz kraljevin Hrvaške, Slavonije in Dalmacije ter Vojvodine. Ta tvorba bi bila »pola krune ugarske« s popolno avtonomijo. Ogrski okvir je izključil Slovence, kar je Račkega motilo, zato je potožil: »Stoga mukom prolazim jugoslavensku braću u Kranjskoj i južnoj Štajerskoj, koja bi doista našla vruća srca u Zagrebu, nego li u Trstu ili Gracu. U njih, u ovaj par, koji smjedu govoriti, ne žele s nami jedinstva, a koji žele ne smiedu govoriti.« ⁶¹ S to formulacijo je Rački slovenskemu narodu obenem zanikal vsakršno nacionalno središče. ⁶²

Strossmayer je v že omenjeni promemoriji zunanjemu ministru Rechbergu 10. novembra 1860 (tako kot Rački) sicer hvalil napredek slovenske književnosti, vendar ni imel zaupanja v samostojno slovensko jezikovno identiteto. Slovencem je dal kvečjemu še kako desetletje: »Još samo dobra decenija takvog napretka slavenske književnosti i te dvije književnosti, hrvatska i slovenska, susrest će se i stopiti u

Škof Josip Juraj Strossmayer je bil pri slovenski eliti zelo popularen, čeprav ni verjel v preživetje samostojnega slovenskega jezika.

⁶⁰ Ibid., 279.

⁶¹ Ibid., str. 289, 290.

⁶² Prim.: Kermavnerjeve opombe v *Prijatelj IV*, str. 601.

jednu.«⁶³ Primerno temu mnenju je govoril na zasedanju banske konference 10. decembra 1860, na katerem je Strossmayer predlagal ustanovitev Jugoslovanske akademije. V obrazložitvi razlogov za to dejanje je omenil tudi potrebo po bogati narodni književnosti, se pravi po presejanju razcepa med srbohrvaško ter slovensko in bolgarsko književnostjo. Najprej bi se »u kolo« srbohrvaške književnosti »privukli braća Slovenci«, potem Bolgari.⁶⁴

»Naši profesorji so voli«

Franjo Kurelac in slovenščina

Hrvaški voditelji so bili v tem obdobju prepričani, da mora v toku približevanja slovenskega in hrvaškega jezika slovenski jezik za skupno stvar žrtvovati več. Skratka, slovenski jezik bi se moral približati štokavskemu standardu in ne obratno. Od tega prepričanja je izstopal Franjo Kurelac z brošuro *Recimo koju*, v kateri je (tako Korunić) propagiral eklektične ideje o zedinjenju jugoslovanskega jezika na osnovi staroslovanskega, ki so bile bližje pojmovanju slovenskih zagovornikov književne enotnosti, še zlasti Macunu in Kočvarju - Žavčaninu.⁶⁵ Slovenski literarni zgodovinar Janko Logar je bil podobnega mnenja, čeprav je videl Kurelčevo književno delovanje nekoliko drugače. Po njegovem Kurelac ni bil pristaš ilirske jezikovne mešanice in od Slovencev ni pričakoval, da se odpovedo svojemu jeziku. Želel je, da v daljni prihodnosti iz jugoslovanskih narečij nastane enoten jugoslovanski knjižni jezik, seveda tako, da se združi vse kar je najboljšega v vseh jugoslovanskih narečjih. Sam je oblikoslovje in pravopis zasnoval v veliki meri na zahodnih hrvaških dialektih in deloma tudi pod vplivom slovenskega jezika. V svojem delu *Recimo koju* je obžaloval, da nima primernih slovenskih knjig, s pomočjo katerih bi lahko slovenščino še bolj upošteval.⁶⁶ Po mnenju hrvaškega književnega zgodovinarja Ljudevita Jonkeja se je Kurelac zaradi svojega življenja na Dunaju, v Pešti in Pragi navduševal nad vseslovansko idejo in ni dovolj poznal konkretnih težav zagrebškega ilirskega gibanja, zato je »lebdio u višim, nerealnim sferama«.⁶⁷

Kurelčevi jezikovni nazori so bili slovenskim intelektualcem blizu najverjetneje zato, ker je veliko bolj kot Rački in Strossmayer upošteval vlogo slovenskega

⁶³ Tomljanovich, *Strossmayer*, str. 71.

⁶⁴ Gross, *Vijek i djelovanje Račkoga*, str. 59; prim.: Korunić, *Jugoslavenska ideologija*, str. 244.

⁶⁵ Korunić, *Jugoslavenska ideologija*, str. 243; *Prijatelj II*, str. 411.

⁶⁶ Logar, *Kurelac in Slovenci*, str. 236.

⁶⁷ Ljudevit Jonke, *Književni jezik u teoriji i praksi*, Zagreb 1965, str. 67 (v nadaljevanju: Jonke, *Književni jezik*).

jezika pri tvorbi bodoče jezikovne enotnosti. Anton Janežič, sicer še vedno prepričan ilirec, je temu primerno v *Slovenskem glasniku* v oceni Kurelčeve brošure septembra 1860 zavzdihnil, da so za ideal slovanske vzajemnosti doslej žrtvovali samo Slovenci, ne pa tudi Hrvati in Srbi. Kurelčeva knjiga mu je dokaz, da se stvari obračajo na bolje. Knjigo je prebral tudi Levstik, ki je v pismu Volčiču sicer zagovarjal jezikovno približevanje Slovencev in Hrvatov, vendar je obenem svetoval temeljit premislek, saj je celo Kurelac v svoji knjigi očital Hrvatom, da se nočejo približevati Slovincem.⁶⁸

Ko smo že pri Kurelcu, je vsekakor na mestu izpostaviti anekdoto iz njegovega življenja, ki lepo ponazarja ozračje tistega časa, v katerem je bilo popularno izmišljanje slovanskih besed za nekatere »tujerodne« izraze. Po eni strani je veljala dogma, da morajo izrazi izvirati iz ljudstva, po drugi pa je bila poudarjena vloga intelektualcev, katerih poslanstvo je bilo izobraževanje ljudstva. Janez Trdina je zapisal zgodbo preprostega Dolenjca Jožefa Urankarja, ki se je ukvarjal z vrtiljaki. Nekega dne je pristopil čokat možiček (Kurelac) in ga vprašal kako imenuje »ringelšpil«: »Jaz sem dejal, drugi ji pravijo ringelšpil, meni pa je ta beseda strašno abotna, ker ne špilam za nikake ringeljne. Jaz jej dajem imena, ki se ujemajo z njenim opravilom. Včasih velim: vrtilnica, včasih tudkako drugače: okoliš, okolišnica, vrtača, vrtulja, sukalnica ali kakor mi pride na jezik. Gospoda je ta odgovor tako razveselil, da me je začel pred vsemi ljudmi poljubovati in objemati. Rekel je: čast i hvala ti, moj sladki Slovenčiču. Ti si pravi korenjak in narodnjak; naši ljudje pa so kukavice. Poslal jih bom k tebi, da se nauče v tvoji šoli delati dobre slovenske besede. Naši profesorji so volji; vsi skupaj še niso skovali ne ene tako lepe, kakor si mi jih ti nasul polni rokav. Bog te živi!«⁶⁹

»Kaj čmo mi s svojo pohlevno slovenščino terdovratniki biti!«

Slovensko pristajanje na opustitev slovenskega jezika v začetku šestdesetih let 19. stoletja

Žavčanin je v *Novicah* maja 1861 v komentarju Strossmayerjevega predloga za ustanovitev Jugoslovanske akademije zagovarjal Kurelčevo (in lastno) vizijo umetnega jugoslovanskega jezika, ki bi bil enakopravna mešanica vseh treh narečij. Žavčanin je v *Novicah* že pol leta pred tem predstavil tudi konkretne jezikovne napotke o tem, kako naj se Slovenci približajo idealu jezikovne

⁶⁸ Ibid., str. 253, 255.

⁶⁹ Ibid., str. 264, opomba 58; prim.: Trdina, *Zbrano delo VIII*, str. 80.

združitve. Pisali bi »oga« namesto »ega«, »sam« namesto »sem«, »ja« namesto »jaz«, »muž« namesto »mož« ipd.⁷⁰

Dragoceno poročilo o razpoloženju Slovencev na Dunaju je priobčil dopisnik *Pozora* sredi oktobra 1860. Po njegovih izkušnjah so tamkajšnji Slovenci prepričani, da bodo v kratkem ponemčeni in poitalijančeni, če se ne bodo

Ferdo Kočever - Žavčanin, zagrebški dopisnik Novic, Slovenskega gospodarja in Slovenskega naroda.

vsaj književno združili z ostalimi jugoslovanskimi brati. Dopisnik se sicer čudi, da so v takšnih razmerah sami »bez icije pomoči« obogatili svojo književnost, vendar samostojnemu slovenskemu jeziku ne napoveduje svetle bodočnosti brez združevanja z jugom.⁷¹ V skladu s tem »združitvenim« ozračjem se je 26. oktobra 1860 v *Pozoru* oglasil tudi očak slovenskega gibanja Bleiweis s člankom, katerega se ne bi sramoval niti takrat že pokojni Stanko Vraz. Tudi on je začel z žalostno sago o germanizaciji in romanizaciji, kar ga je privedlo do logičnega zaključka: »/.../ da se složimo barem u književnom jeziku sa braćom hrvatskom. Velim samo u književnom jeziku, jer spadajući k njemačkom bundu, nesmjemo ni

pomisliti na drugo, pa ma kako naravsko združenje.« Kako si je predstavljal to zedinjenje, ni povedal. No, Bleiweis je omenil, da je »politička Slovenija« vsekar ostala živa želja slovenskega naroda, pa ne samo to, »imade i historičkog temelja, nu o tom drugi put«. Nadaljevanje je posvetil staremu Vrazovemu strahu o literarni majhnosti, saj po njegovem Slovenci zaradi pomanjkanja bralcev znanstvenih knjig ne morejo izdajati, to pa je vendar pogoj za obstoj vsakega naroda.⁷²

Podobne ideje je v tem času Bleiweis izražal tudi v svoji korespondenci. V pismu Matevžu Hladniku z dne 26. novembra 1860 je svoje »vrazovstvo«

⁷⁰ Ivan Prijatelj, *Levstikov politični list »Naprej«*, Razprave Znanstvenega društva za humanistične vede, Ljubljana 1925, str. 197 (v nadaljevanju: Prijatelj, *Naprej*). Razprava je deloma vključena v *Prijatelj II*.

⁷¹ Podgoršek, *Jugoslovanska ideja*, str. 91.

⁷² *Ibid.*, str. 90.

povsem jasno formuliral s trditvijo, da se mora za vse jugoslovanske dežele počasi izcimiti en jezik. Ponovil je tezo o neprofitnosti slovenskega založništva, izpostavil primer jezikovno združenih Nemcev, Italijanov in Francozov, »ki imajo podnarečij še več kot mi Jugoslovani« in zaključil v apatičnem tonu: »Kaj čmo mi s svojo pohlevno slovenščino terdovratniki biti! To ni sedanjemu času več primerno /.../.«⁷³

Matije Majarja prizorišče jezikovnih debat seveda ni moglo pustiti ravnodušnega. 12. januarja je v *Pozoru* zahteval Zedinjeno Slovenijo, vzajemnost z avstrijskimi Slovani in še zlasti s Hrvati, katerim se bi morali jezikovno približevati. Neskladje med Zedinjeno Slovenijo in jezikovnim približevanjem je »rešil« z dobro znanim jezikovnim dualizmom.⁷⁴

»Če zdaj vzamemo narodu jezik iz knjige, pahnemo ga v omiki za 50 let nazaj« Levstikova obramba slovenske jezikovne individualnosti leta 1863

Z začetkom ustavne dobe se je slovenskemu gibanju (še zlasti porajajočemu se mladoslovenstvu) vsiljevala ideja političnega časopisa. Nekateri slovenski domoljubi so bili mnenja, da lahko vsaj začasno te politične potrebe zadostijo hrvaški listi. *Novice* so oglašale *Pozor* praktično od njegove ustanovitve. Tako ni nenavadno, da sta jeseni 1860 Žavčanin in Janežič za to vlogo propagirala zagrebški *Pozor*. Žavčanin je bil leto kasneje nad tem časopisom rahlo razočaran, saj se je po njegovem *Pozor* s Slovenci premalo ukvarjal, zato je predlagal lastni časopis. Bleiweis mu je pritrnil, čeprav je še januarja 1862 priporočal hrvaškega *Glasonoš*.⁷⁵

Slovenci so politično glasilo doživeli šele z Vilharjevim časopisom *Naprej*, ki je začel izhajati leta 1863 in istega leta svojo epizodo tudi končal. *Naprej* je bil pomemben tudi zaradi obrambe individualnosti slovenskega jezika, pri čemer je bil poglobljen karakter prvega urednika v podobi pronicljivega in ostrega Frana Levstika. V času praznovanja tisočletnice

Fran Levstik je leta 1863 odločno branil slovenščino kot samostojen jezik.

⁷³ Prijatelj, *Naprej*, str. 198, opomba 100.

⁷⁴ Korunič, *Jugoslavenska ideologija*, str. 246.

⁷⁵ Prijatelj, *Naprej*, str. 121–166.

slovanskih apostolov Cirila in Metoda, ki sta imela v hrvaški in slovenski nacionalni ideologiji posebno mesto, se je 16. junija 1863 v časopisu *Naprej* pojavilo odprto pismo, v katerem je neki »N.« (po Prijatelju Janko Pajk) predlagal, da bi bilo fino, ko bi ta velikanski jubilej proslavili »s kakim velikim duševnim činom«. V mislih je imel nič manj kot zlitje slovenskega slovstva s hrvaškim in srbskim slovstvom v eno duhovno celoto. V obrazložitev pa je naštel že večkrat omenjene klasične »vrazovske« argumente: »Samo en ozir na slovensko statistiko nam pokaže, da ne moremo dospeti do lastnih vseučilišč in lastnih narodnih učilnic.«⁷⁶

Levstik je nekaj dni kasneje na prvi strani časopisa *Naprej* prišel na dan z domiselnim in tehtnim odgovorom. Začel je kar s Czoernigovo statistiko in naštel 1.183.533 Slovencev, med njimi tudi 2.400 Slovencev na Hrvaškem. Očitno je, da Levstik med Slovence ni štel Czoernigovih »Sloveno-Hrvatov«. Hrvatov je naštel 2.369.387 skupaj s tistimi, ki jih imajo nekateri pisatelji za Srbe (izvzel je tudi gradiščanske Hrvatke). Po njegovem mnenju hrvaško-slovensko slovstvo ne bi moglo računati na seštevek tega prebivalstva, saj slovenski »preprosti narod« ne bi kupal knjig v hrvaškem jeziku, ker jih ne bi razumel.⁷⁷ Gaj je leta 1851 Levstiku svetoval naj Slovenci pišejo kot do sedaj, ko pa bosta slovenščina in hrvaščina prispeli »do vrha svoje prave naobraženosti«, potem bo razlika izginila sama od sebe. Hrvatje v primeru slovenske uporabe njihovega jezika ne bi brali nič več, »Slovenci pa mnogo manj«.⁷⁸

Levstik je slovensko individualnost zagovarjal z istim argumentom, s katerim so nasprotniki utemeljevali sprejem srbohrvaščine. Hrvatje imajo svojo narodnost že zagotovljeno, Slovenci se za to še borijo. Prav tako imajo južni sosedi slovansko zaledje, Slovincem pa na treh straneh neba grozijo mogočni sovragi. Že tako so se skozi zgodovino manjšali. No, Dolenjci bi mogoče še ostali narodni, ker se s hrbtom opirajo na Hrvatke. Če bi narod nehali izobraževati v »narodnem narečju«, bi ga prepustili propadu. Opozoril je tudi na razmerje med narodom in jezikom pri Slovincih, ki so narod in se svoji narodnosti zaradi književnega jezika ne morejo odpovedati. Pa še nekaj. Hrvatji imajo tudi zgodovinsko pravo, »ali plašč njihove svobode, njihovih pravic ni tolik, da bi mogel tudi Slovence pokriti.«⁷⁹

Res je, da imajo Hrvatji čudovite narodne zavode, vendar vlada po njegovem ne bo dovolila, da bi slovenska mladina v množičnem številu odšla iz

⁷⁶ N., *Odprto pismo »Napreju«*, *Naprej*, 16. 6. 1863.

⁷⁷ *Odgovor odprtemu pismu*, *Naprej*, 23. 6. 1863.

⁷⁸ *Ibid.*; prim.: Prijatelj, *Naprej*, str. 201.

⁷⁹ *Odgovor odprtemu pismu*, *Naprej*, 26. 6. 1863; prim.: Prijatelj, *Naprej*, str. 203.

domačih šol na hrvaške. Kar se tiče učenja hrvaškega jezika na gimnazijah pa meni, da je celo premalo uradnikov, ki so večči slovenščine. Književni, »učilni« in uradni jezik mora biti isti. Zanimiv je tudi argument, ki kaže na slovenski »strah pred jugom«. Neki grof je Slovincem v deželnem zboru očital, da gledajo v Zagreb, v Beograd in na Cetinje. Tako žuganje poštenega Slovenca sicer ne moti, toda nevarno bi postalo v primeru, ko bi Slovenci sprejeli »južni« jezik. Opozoril je še na splošno obsodbo enega slovanskega jezika, zato »miluje« tiste, ki še vedno padajo na te ideje. Bodoči hrvaški univerzi ni zanimal pomena, saj je upal, da bodo na njej predavali tudi o stari slovenščini in živih narečjih. Po Miklošičevi panonski teoriji, ki jo je Levstik v popolnosti sprejemal, je povzel tudi nauk, da se je »slovenščina uže v 9. veku književala« in da bi se morala zopet povzdigniti kot hči starodavne bogate matere.⁸⁰

Odgovor pisca *Odprtega pisma* se je sukal predvsem okoli Levstikovega očitka, da je zahteval mešanje hrvaškega in slovanskega jezika in da vzdiguje nož nad slovenščino. Pajk je zatrdil, da priznava potrebo slovenskega jezika v književnosti, vendar priporoča uporabo hrvaščine oziroma srbščine v čisto znanstvenih rečeh.⁸¹ Povedano drugače: na Levstikov očitek, da zahteva pogubni jezikovni dualizem, je odgovoril, da ga res zahteva, ampak na drugačen način. Levstikovo pero seveda ni mirovalo. Izpostavil je še en pomemben razlog za ohranitev slovenskega knjižnega jezika: nepogrešljivo razmerje med slovenskim narodom in slovenskim jezikom: »/.../ pri nas jezikovo vprašanje seza v našo bodočnost, da ima torej gotovo zelo veliko tudi politično važnost, o čemur mislimo, da ne dvomi nihče.«⁸² Ideji združenja jugoslovanskih jezikov v daljni prihodnosti se tudi Levstik ni odpovedal, saj je mnenja, da »/.../ se na jugu živeči Slovani zediniti ne moremo drugače nego po jeziku«, vendar je treba to važno vprašanje natančno premisliti in paziti, da si ne bi pljuvali v lastno skledo. Jezika bi se morali učiti na pravi podlagi stare slovenščine, »potem pride vse lahko«. Pri konkretnih stvareh je Levstik gledal širše po slovanskem svetu. Zavrnil je pisanje hrvaških končnic »-ao«, »-eo«, ker se na Slovenskem že od Trubarja dalje pišejo končnice »-al« in »-el«, tako kot pri drugih Slovanih, nenazadnje tudi pri kajkavskih Hrvatih. Levstikov moto je: »Dvigati se iz naroda in zopet segati v narod kakor »vodometov curek pada nazaj.«⁸³

⁸⁰ *Odgovor odprtemu pismu*, Naprej, 3. 7. 1863, št. 53.

⁸¹ N., *V zadevah »Odprtega pisma«*, Naprej, 31. 7. in 4. 8. 1863; prim.: Prijatelj, *Naprej*, str. 205.

⁸² *Še nekaj o zadevah »odprtega pisma«*, Naprej, 18. 8. 1863.

⁸³ *Še nekaj o zadevah »odprtega pisma«*, Naprej, 21. 8. in 25. 8. 1863; prim.: Prijatelj, *Naprej*, str. 206.

Kopitarjev, Miklošičev in Karadžičev učenec Levstik v tej debati ni razglašal trditev o »slovenstvu« kajkavskih Hrvatov, vendar jih tudi ni napadal ali odkrito zavrnil. Levstik je tako globoko verjel v panonsko teorijo, da je začel sodobno slovenščino prilagajati starocerkvenoslovanščini (t. i. levstikovanje), kar je zavrnil tudi Miklošič, ki je bil mnenja, da je treba slovenščino pisati tako, kot se govori.⁸⁴ Kasneje (1881) je Levstik trdil, da so kajkavski Slovenci po jeziku res Slovenci, vendar naj bi zgodovina zadevo spremenila, tako da so tisti, ki na Hrvaškem uporabljajo vprašalnico »kaj« »danes Hrvati«, a več o tem v nadaljevanju.⁸⁵

Razprava se je nadaljevala v časopisu *Ost und West*, kjer so nekateri slovenski dopisniki zagovarjali prevzem srbohrvaškega jezika. Janko Serbec je v svojem dopisu zavrnil takšne poglede ravno s sklicevanjem na Levstika; oglašil se je tudi Božidar Raič iz štajerskih Haloz, ki je stavil na počasno približevanje južnoslovanskih jezikov na staroslovanski osnovi. Bleiweis se je v *Novicah* tokrat nagnil na Levstikovo stran, z mislijo, da se mora, dokler nimajo Slovani enotnega knjižnega jezika, kakor ga imajo Nemci, likati svoje narečje in ga približevati drugim le toliko, da bo še ostalo razumljivo svojemu narodu.⁸⁶

Ljudevit Gaj o slovenskem jeziku leta 1863

Hrvaški tisk je debato v časopisu *Naprej* pozorno spremljal, vendar pa je članke zgolj povzemal. Namesto komentarja so hrvaški časopisi raje poročali o obisku hrvaških narodnjakov v Mariboru 3. avgusta 1863, kjer se je »utrjevala slovensko-hrvaška vzajemnost in sloga«. *Pozor, Glasonoša* in *Naše gore list* so še naprej podpirali napredek slovenskega jezika v veri, da se bo v prihodnosti približal njihovemu jeziku. Po mnenju Koruniča so imele Gajeve *Narodne novine*, ki naj bi bile po njegovem od konca leta 1862 zaradi velikega števila slovenskih dopisov tudi glasilo slovenskih narodnjakov, drugačno stališče. 15. decembra 1863 so objavile obširen uvodnik o Slovencih in hrvaško-srbskem jeziku, ki ga je najverjetneje napisal sam Gaj. Časopisu *Naprej* je zameril, da je s tako temo sploh prišel na dan. Naslonil se je na Raičev članek v *Ost und West*, v katerem avtor zagovarja uporabo posebnega slovenskega jezika (zaradi izobraževanja ljudstva), obenem pa počasno združitve jugoslovanskih jezikov. Gaj se je s takšno logiko tokrat povsem strinjal. Po njegovem bi nasprotniki

⁸⁴ Pogačnik, *Zgodovina slovenskega slovstva IV*, str. 117. "Levstikovanju" so nasprotovali Cigale, Miklošič, Navratil, Janežič, Stritar in Sket, zagovarjala pa sta ga Jurčič in Levec. Šele Stanislav Škrabec je 1882 postavil temelje slovenskega jezika na ljudsko govornico (glej: *ibid.*).

⁸⁵ Glej: Fran Levstik, *Zbrano delo 10*, str. 260.

⁸⁶ Prijatelj, *Naprej*, str. 210.

slovenskega gibanja v primeru, da bi se slovenskemu ljudstvu dajale knjige, ki jih ne razume, še bolj napredovali. Še več. Napadel je tudi idejo umetnega knjižnega jezika kot nepraktično in neživljensko in jo pripisal slovenskemu gibanju.⁸⁷

Gajevo zagovarjanje slovenskega jezika zveni nekoliko presenetljivo, čeprav je, gledano iz širše časovne perspektive hrvaškega gibanja, povsem razumljivo. Ideja jezikovnega eklekticizma je bila v predmarčni dobi predvsem lastnost slovenskega ilirizma. Hrvaško gibanje je jezikovno vprašanje bolj ali manj »rešilo« s sprejemom štokavščine. Hrvaški duhovni voditelji že takrat niso sprejemali slovenskih zahtev, po katerih bi v ilirskem jeziku upoštevali tudi slovenske posebnosti in niso imeli razumevanja do slovenskih izvirnežev, ki so hoteli, karikirano rečeno, združiti olje in vodo, se pravi slovensko jezikovno posebnost z ilirsko književno enotnostjo. Gaj se s podporo slovenskemu knjižnemu jeziku ni odrekel ideji enega hrvaško-srbskega jezika, ki bi se mu morali v prihodnosti priključiti tudi Slovenci. Tega jezika ni treba izumljati, saj že obstaja kot hrvaški in srbski standard. Novost te Gajeve interpretacije je predvsem podpora in priznavanje slovenskega knjižnega jezika kot nepogrešljivega sredstva za »narodno izobraževanje« in s tem za nadaljnji obstoj Slovencev.

»Ali bojimo se, da jim neče počti za rukom samim stvoriti /.../ samostalnu narodnu književnost«

Rački in Jagić o slovenskem jeziku in razmerjih med južnoslovanskimi narodi v *Književniku* v letih 1864–65

Svoje poglede o vzpostavitvi enotne književnosti na slovanskem jugu je Franjo Rački analogno prenesel na vprašanje odnosa slovaškega in češkega jezika. Potrditev pravil Matice slovenske (slovaške) je Račkega v *Pozoru* januarja 1863 sicer razveselilo. Čutil je zadovoljstvo ob vsakem napredku »bilo koje slavenske grane« in obsodil tiste Hrvate (unioniste), ki v Schmerlingovih koncesijah slovaškemu gibanju vidijo absolutistični napad na ogrsko ustavnost. No, kot Hrvat je vseeno mislil, da ima pravico opozoriti Slovake »neka ne raztrgnu vezu književnoga jezika sa suplemenim češkim narodom«. Prepričan je bil v obstoj enega češkoslovaškega jezika, ki se deli v podnarečja in povezuje češkoslovaški narod »u duševno jedinstvo«. V nadaljevanju se je distanciral od »novotarije« posebnega slovaškega jezika in poudaril, da ima »hrvaština tri razrječja«, pa je vseeno zgradila sodobni knjižni jezik na temelju štokavščine, ki jo uporabljajo

⁸⁷ Korunić, *Jugoslavenska ideologija*, str. 264.

tudi Srbi. Hrvaška in srbska knjiga je ena in ista, razdvojena samo z dvema pisavama, kar pomeni težavo, vendar ne tako veliko, kot bi bila, če bi hrvaški preporeditelji gradili na kajkavščini. Hrvati po Račkem upajo, da bo slovaška matica »pomiritelj« in se zavzemajo za vrnitev Slovakov v češkoslovaško književno kolo.⁸⁸

Pomembno torišče mladih hrvaških intelektualcev, ki so veliko napora vložili v dokazovanje svoje primernosti za morebitna delovna mesta na bodoči Jugoslovanski akademiji, je bila revija *Književnik* pod uredništvom Račkega, filologa Jagića in naravoslovca Josipa Torbara. V tem znanstvenem časopisu je bilo veliko prostora namenjeno tudi razpravam o razmerjih med južnoslovanskimi narodi in jeziki. Po mnenju Korunića sta Jagić in Rački v *Književniku* povsem sprejela koncept slovenske jezikovno-književne individualnosti. Glede Račkega je Korunić zapisal, da je »/.../ potpuno prihvatio gledište slovenskih narodnjaka (F. Levstika i I. Macuna) i V. Jagića o samostalnom i usporednom razvoju slovenskog i hrvatskog jezika i književnosti.«⁸⁹ Korunićeva razlaga je po mojem mnenju pretirana, na kar kaže tudi interpretacija Mirjane Gross, ki je mnenja, da je Rački v *Književniku* zastopal idejo enega hrvaško-srbskega naroda z eno književnostjo, »kojoj se mora priključiti i slovenska.«⁹⁰ Korunićeva trditev se nanaša na recenzijo knjige *Jihoslované*, v katerem sta sodelovala tudi Jagić (s prispevkom o hrvaški književni zgodovini) in Macun (s člankom o slovenski književni zgodovini). V pohvali Macunovega prikaza slovenske književnosti je Rački namenil nekaj bodrilnih besed slovenskemu jeziku: »Mi braći Slovencem želimo najbolji uspieh u tom radu, radujem se njihova napretka, koj u tih nepovoljnijh okolnostih zbilja je velik i nenadan.« Veliko pove tudi naslednji stavek, ki pa ga Korunić ne citira: »Ali bojimo se, da jim neće poći za rukom samim stvoriti ono, za čim mi Jugoslovjeni imamo težiti, a to je samostalna narodna književnost.«⁹¹ Sodeč po tem samostojnega slovenskega knjižnega jezika Rački le ni tako »potpuno prihvatio«, kot bi rad to videl Korunić. Očitno pa je, da je bil dovolj moder in se je sprijaznil z »realnostjo« slovenskega knjižnega jezika. Kar spet ne pomeni, da se je popolnoma odpovedal veri v približevanje slovenščine štokavščini.

Vprašanje posebnega slovenskega knjižnega jezika je bilo povezano z dilemami, kakšen naj bo hrvaški knjižni jezik. Jagić je pod vplivom Karadžića

⁸⁸ Gross, *Vijek i djelovanje Račkoga*, str. 131; prim.: Zwitter, *Nacionalni problemi*, str. 127.

⁸⁹ Korunić, *Jugoslavenska ideja*, str. 267.

⁹⁰ Gross, *Vijek i djelovanje Račkoga*, str. 156.

⁹¹ Dr. Fr. Rački, *Jihoslované. Obraz národopisno literárni. V Praze 1864*, *Književnik*, Zagreb 1864, str. 433, 434.

in Miklošiča spremenil svoje mnenje in v *Književniku* leta 1864 nastopil proti »ahavcem«, ki jih je še leta 1859 odkrito branil. »Ahavci« so uporabljali nekatere zastarele oblike, nagnjeni pa naj bi bili tudi k umetnem tvorjenju jezika z namenom približevanja drugim jugoslovanskim narodom. Jagić je med drugim napadel tudi koncept umetno sestavljenega jezika za celoten slovenski jug. Ti časi so po njegovem minili. Sedanjost zahteva skrb za skupni knjižni jezik Hrvatov in Srbov na narodnem temelju, saj »jedina unutranja snaga valjana i na temelju podpune sloge medju Hrvati i Srbi razvijene narodne knjige može pritegnuti iztok i zapad«. Jagić si je na jasnem, da se morajo hrvaški in srbski književniki ukvarjati zgolj z negovanjem svojega knjižnega jezika. Za Korunića je ta formulacija dokaz, da je Jagić verjel v samostojen razvoj slovenskega knjižnega jezika. Tega se sicer tej podlagi ne da zanikati, ne da pa se tudi dokončno potrditi. Jagić je res priporočal samo delo na hrvaško-srbskem jeziku, vendar o odnosu do slovenskega jezika ni govoril. Vprašljiva je tudi ideja o notranji moči Hrvatov in Srbov, ki bi lahko na temelju narodne knjige pritegnila vzhod in zahod. Formulacija stavka kaže željo, da bi v prihodnosti srbohrvaški jezik postal knjižni jezik vseh južnih Slovanov in obenem zavedanje hrvaških narodnjakov, da se slovenska književnost razvija samostojno.⁹²

Hrvati so po debatah v časopisih *Naprej* in *Ost und West* čedalje bolj upoštevali pomen slovenskega knjižnega jezika, izogibali so se tudi pozivanjem, naj Slovenci sprejmejo srbohrvaški jezik, vendar se s tem niso odpovedali ideji enega štokavskega standarda za južne Slovane. Podpirali so napredek slovenskega jezika, s katerim so se sicer sprijaznili, a so ga imeli le za fazo, ki bo ohranila Slovence na poti do enotnega jugoslovanskega jezika v prihodnosti.

Hrvati in filološki koncepti v prvi polovici šestdesetih let

Srbi in Hrvati

Krog intelektualcev okoli Račkega se je moral tudi v šestdesetih letih boriti proti filološkim konceptom, ki so razdvajali hrvaško narodno enotnost. V *Vidovdanu* se je leta 1861 spet pojavil Karadžić s svojim trditvami, da v današnji hrvaški kraljevini (provincialni Hrvaški) ni nobenega Hrvata, ampak samo Slovenci in nekaj Srbov. Za politični in geografski naziv prebivalcev na tem območju je predlagal ime »Hrvačani«, saj naj bi jih tako imenovali sosednji Srbi.

⁹² Jonke, *Književni jezik*, str. 73; prim.: Korunić, *Jugoslavenska ideologija*, str. 266.

Štokavcem rimskega zakona je sicer dopuščal, da se, če želijo, imenujejo za Hrvat. Lahko se imenujejo kar hočejo, v vsakem primeru so Srbi.⁹³

Hrvaški sabor je moral leta 1861 rešiti problem t. i. *lingva nationalis*, oziroma poimenovanja uradnega jezika na Hrvaškem. Mnenja, da bi se dalo ime hrvaško-slavonski je saborska večina zavrnila, ker bi se v primeru upoštevanja teritorialnega načela oddaljili od stališča »cjelokupnosti trojedine kraljevine«. Ker so Srbi imenovali svoj jezik izključno s srbskim imenom, je bil v igri tudi kompromisni predlog »hrvaško-srbski jezik«. To so podpirali srbski poslanci, hrvaški pa so ga zavrni ravno zaradi filološkega koncepta. Obstajala je nevarnost, da bi se, glede na razširjeno prepričanje Srbov, da so vsi štokavci Srbi, »ime hrvaško-srbski« pojmovalo kot zveza med štokavskim (»srbskim«) in kajkavsko-čakavskim (»hrvaškim«) narečjem. Saborska večina se je tej dilemi ognila s kompromisnim nazivom »narodni jezik«. S tem pa so v bistvu ponovili napako iz časov ilirizma, ko so z enim širšim nazivom hoteli nadomestiti posebna nacionalna imena.⁹⁴

Hrvaški sabor se je leta 1861 zavzemal za stališče hrvaške državnopravne ideologije. Problem Srbov v troedini kraljevini so rešili (po madžarskem zgledu) s pomočjo pojma »političnega naroda«. Hrvaški narodnjaki so priznavali vse pravice srbskega naroda na Hrvaškem kot »genetične« nacije z zgodovinsko kulturnimi obeležji. Kot že rečeno, je bil Rački prepričan, da so po poreklu in jeziku Hrvati in Srbi dve plemeni enega naroda, po državnosti pa sta dva naroda s posebnima državama.⁹⁵ Višek je polemika dosegla leta 1862, ko je odbor za razstavo poljedeljskih in obrtniških izdelkov, ki bi se morala izvršiti leta 1864 v Zagrebu, predlagal ime »izložba hrvatske države«, kar je razjezilo srbskega poslanca Andrijo Torkvata Brlića. Menil je, da je hrvaška kraljevina samo »posestrima« Slavonije, kjer živijo Srbi ne glede na versko pripadnost. Svoje je dodala še slavonska lokalna zavest, ki je prevladovala tudi v določenih izobraženih slavonskih krogih, tako da so nekateri katoliški Slavonci sprejeli »srbstvo«, ki naj bi ga ogrožala kajkavska Hrvaška.⁹⁶ Prepiri o imenu jezika so prišli

⁹³ Gross, Szabo, *Prema hrvatskome*, str. 150.

⁹⁴ Gross, *Vijek i djelovanje*, str. 96; prim.: Vasilije Đ. Krestić, *O imenu jezika u prošlosti Hrvatske*, Srpsko-hrvatski odnosi i jugoslovenska ideja, Beograd 1988, str. 155; isti, *Genocidom do velike Hrvatske*, Beograd–Novi Sad 1997, str. 26. Srbski zgodovinar Krestić zagovarja trditev, da je bila politika hrvaške Narodne stranke zasnovana izključno na državnem in historičnem pravu in je hrvaška politika s pomočjo skupnega jugoslovanskega imena delovala na postopnem »pohrvačevanju srpskog stanovništva«.

⁹⁵ Gross, *Vijek i djelovanje*, str. 97.

⁹⁶ Gross, Szabo, *Prema hrvatskome*, str. 183.

na dan tudi v viharnih časih okoli let 1866 in 1867, ko je sabor, najbrž zaradi aktualnega sodelovanja med Hrvati in Srbi, za uradni jezik sprejel naziv »hrvatski ili srbski«.⁹⁷

Jagić in Rački o kajkavcih

Mladi gimnazijski profesor Vatroslav Jagić, ki je za Riegerjev *Naučny zbornik* leta 1864 napisal že omenjeni spis, je to svoje delo za hrvaško javnost objavil tudi v *Književniku*. Ne glede na hrvaško zavest je vseeno pritrnil svojemu profesorju Miklošiču in sprejel teorijo o slovenskem izvoru kajkavščine. Seveda se je naslonil na panonsko teorijo, ki je videla »slovensko pleme« po Sloveniji in na »ravninah panonskih«. To je na vzhodu mejilo z Bolgari. »/.../ ne čini se mi nimalo nemoguće, ako reknem, da je hrv. kajkavština postala otuda, što su se Hrvati provaljujuć na jug u gornjih stranah nove domovine t.j. medju Dravom i Savom pomiešali s našastimi već ondje prednjaci slovenskog poriekla.« Jagić je torej priznal slovensko poreklo kajkavcev, vendar, za razliko od Miklošiča, ni poudarjal njihovega izvora, ampak naselitev Hrvatov v »gornje krajeve«. Sicer pa je zamejitev kajkavskega območja povzel po Šafárikovem *Narodopisu*.⁹⁸

Rački se je filoloških pogledov lotil v oceni ponatisa Šafárikovega dela *Geschichte der südslavischen Literatur*. Že v uvodu je poudaril, da se pri *Književniku* držijo načela enotnosti srbske in hrvaške književnosti, pri čemer imajo vse, kar je napisano v latinici za hrvaško, kar je napisano v cirilici pa za srbsko književnost. Čutil se je dolžnega, da razloži nekaj dejstev o tem delu, sicer bi lahko kakšnega Hrvata po nepotrebnem razburilo. Jabolko spora bi lahko postalo Šafárikovo mnenje, »da je Hrvatski i Srpski jezik jedan ter isti jezik /.../. Da stanovnici gradjanske Hrvatske nisu genetički Hrvati, nego Slovenci sa posebnim razrječjem stojećim izmed hrvatsko-srpskoga in slovenskoga jezika«. Za razpravljanje o lingvističnih problemih se ni čutil poklicanega, zato je na to filološko tezo sprejel z rezervo: »Ja da paće u taj par pristajem uz nje. Nu šta iz njih za poviest književnosti sledi?« Rački je opozoril predvsem na Šafárikovo nedoslednost v poimenovanju piscev. Hrvaške pisce, ki so pisali v štokavščini, imenuje ilirske, tiste, ki so delovali v kajkavskem narečju, pa hrvaške. Zakaj bi »pravi Hrvati, koji su nikli na zemljištu hrvatskom t.j. med Jadranskim morem, Cetinom, Vrbasom, Kupom i Savom« pisali v ilirskem, prebivalci provincialne

⁹⁷ Ibid., str. 273; prim.: Krestić, *O imenu jezika*, str. 187.

⁹⁸ V. Jagić, *Iz prošlosti Hrvatskoga jezika*, Književnik 1864, str. 335; prim.: Alojz Jembrih, *Vatroslav Jagić i starija kajkavska književnost kao oslonac u pogledima na kajkavštinu* (v nadaljevanju: Jembrih, *Jagić i starija kajkavska*), Jagićev zbornik, str. 62.

Hrvaške, ki jih ima Šafárik za Slovence, pa v hrvaškem jeziku. Razlog za Šafárikovo napačno pojmovanje vidi Rački v tem, da je pisal v središču avstrijskega srbstva (Novem Sadu) in da je bila hrvaška književnost v njegovem času v slabem stanju.⁹⁹

Vidiki slovensko-hrvaške meje in politični odnosi za časa uveljavitve dualizma

Priprave na dualizem

Druga polovica šestdesetih let predstavlja eno izmed najbolj razburkanih obdobjev v hrvaški politični zgodovini. V ustavnem času po letu 1860 pa nemara tudi najbolj pestro vse do konca monarhije. V teh nekaj letih, ko se je počasi približevala dualistična zasnova monarhije, se kasneje spektakularno izvedla in z Rauchovim nagodbenim režimom tudi utrdila, so bili postavljeni osnovni politični parametri, po katerih je morala hrvaška banovina živeti vse do konca dvojne monarhije. Hrvaško vprašanje je zaradi cesarjeve odločitve za dualizem, se pravi za sporazum z Madžari, dobilo na svoji pomembnosti, kar pa na osnovne zahteve hrvaškega gibanja ni delovalo pozitivno. Dunaj je moral, če se je hotel sporazumeti z nepopustljivo Budimpešto, delovati proti hrvaškim zahtevam (priznavanje hrvaške državnosti in ne zgolj pokrajinske avtonomije, vprašanje Reke, Dalmacije, Medžimurja in Vojne krajine). Mažuranić-Šokčevićev režim je v prvi polovici šestdesetih let dobival koncesije zaradi paktiranja s centralističnim Schmerlingom. Zdaj pa se je dunajski veter obrnil v smeri Budimpešte.

V neverjetno zapleteno problematiko vzpostavitve in utrditve dualističnega sistema s posebnim ozirom na Hrvaško se na tem mestu ne bomo podrobneje spuščali. Za našo temo so pomembne zgolj nekatere etape in dogodki, ki se jih bomo na kratko dotaknili v nadaljevanju. Poraz centralistov na volitvah za hrvaški sabor leta 1865 je bil zgolj eden izmed simptomov bolezni Schmerlingove vlade, tako da ga je vladar 26. junija odpustil in na njegovo mesto postavil moravskega veleposestnika Richarda Belcredija. Ta je poskušal zasnovati nekakšen federalizem na podlagi historičnih individualnosti, vendar je vseeno dal prednost sporazumu z Ogrsko. Če hrvaški narodnjaki s Strossmayerjem na čelu niso gojili prevelikih iluzij o Belcrediju (Strossmayerju je bil sumljiv že

⁹⁹ Dr. Fr. Rački, *Paul J. Šafaříks Geschichte der südslavischen Literatur: II. Illirisches und kroatisches Schriftenthum (str. 382), III. Das serbische Schriftum (299), Prag 1865*, Književnik 1865, str. 128–132.

zaradi tega, ker je govoril nemško), so Slovenci novo vlado iskreno pozdravili, saj je obljubljala, da bo upoštevala tudi slovenske zahteve. Novo upanje je predstavljal tudi cesarski patent z dne 20. septembra 1865, s katerim je zadržal izvajanje centralističnega temeljnega zakona o državnem zastopstvu.¹⁰⁰

Omenjeni patent je imel še eno vlogo: Franc Jožef je predstavnikom avstrijskih dežel odvzel pravico neposrednih pogovorov z ogrskim zborom, saj je menil, da se lahko zahodni del monarhije poveže z ogrskim samo preko njegove osebe. Sprememba je vplivala tudi na Hrvaško. Mažuranić je odstopil s položaja dvornega kanclerja za Hrvaško. Samostojna narodna stranka, ki se je za časa Schmerlinga postavljala na stališče februarskega patenta, se je lahko tokrat naslonila na oktobrsko diplomo, kar jih je nagnilo k federalizmu. S tem so se programsko približali Narodno-liberalni stranki, ki je zavračala pogajanja s centralističnim režimom, ne pa tudi z Dunajem na splošno. Obema strujama je bilo skupno odklonilno stališče do dualizma. Tako kot leta 1861, je tudi leta 1865 vladar sklical sabor, da bi izbral poslance za pogajanja z Budimpešto. Strossmayer in Rački sta vztrajala na strogo federalističnem stališču in avtonomiji (člen 42 iz leta 1861), zavračanju diplome in patenta ter zahtevala celovitost troedine kraljevine. To je razbijalo njihovo »fuzijo« z zmernimi unionisti, ki je bila aktualna za časa Schmerlinga. Narodni liberalci so imeli težave tudi s Samostojno narodno stranko, ki je nasprotovala vsakršnemu poskusu ustavnega sporazuma z Madžari, saj je po njihovem leta 1848 legalen odnos z ogrsko državo povsem prenehal.¹⁰¹

Zaradi bojkota glasovanja s strani unionistov je bil za vodjo delegacije za pogovore z Ogrsko 11. marca 1866 izbran Strossmayer, podprli so ga tudi samostojci. Dvanajstčlanski odbor je bil temu primerno sestavljen iz predstavnikov obeh kril Narodne stranke. Pogajanja z Madžari, ki so potekala od aprila do junija 1866, v nobenem pomenu niso bila uspešna. Madžarski pogajalci so s podporo Dunaja trdno vztrajali na starem stališču nerazdružljivosti dežel ogrske kro-
ne na temelju pragmatične sankcije. Cilj ogrske strani je bil predvsem izključiti predstavnike Hrvaške in Slavonije s pogajanj s kraljem o državnopravnih odnosih z ostalimi deželami monarhije. Na pogovorih so se prvič spopadla državnopravna načela madžarske elite s kasnejšo opozicijo hrvaško-ogrski na-
godbi. Madžari so nasprotovali zahtevam po teritorialni integriteti troedine

¹⁰⁰ Tomljanovich, *Strossmayer*, str. 163; Janez Cvirn, *Od februarske do decembrske ustave*, Slovenska kronika XIX. stoletja II, str. 20. prim.: Agneza Szabo, *Politika Samostalne narodne stranke u doba bana Josipa Šokčevića (1860–1867)*, *Hrvatski ban Josip Šokčević*, Zagreb – Vinkovci 2000, str. 41–74. A. Szabo ima do delovanja Samostojne narodne stranke bolj pozitivno stališče kot M. Gross.

¹⁰¹ Gross, Szabo, *Prema hrvatskome*, str. 191–197; Tomljanovich, *Strossmayer*, str. 166.

kraljevine, še zlasti zahtevam hrvaškega sabora po Medžimurju in Reki. Zaradi obojestranske nepopustljivosti so bila pogajanja prekinjena, člani hrvaške delegacije pa so se vrnili v Zagreb »očajni i poniženi« v prepričanju, da vidijo Madžari v Hrvaški in Slavoniji samo »inkorporirano« in »podrejeno« stran.¹⁰²

Državnopravne razprave je, tako kot v letih 1859–60, spet nagnila zunanja politika. Boj za prevlado v Nemški zvezi se je bližal svojemu epilogu. Prusija je 9. junija 1866 zasedla Holstein. Avstrija je predlagala, naj Nemška zveza mobilizira vojsko, kar je večina članic sprejela. Prusija je zato izstopila iz zveze in okupirala tri nemške države. 17. junija je cesar Prusiji in Italiji napovedal vojno. Proti Italiji je bila avstrijska vojska uspešna, že 24. junija je premagala italijanske sile pri Custozi, 20. julija pa je bila poražena italijanska mornarica v bitki pri Visu. Vojno je odločila severna fronta, kjer je Avstrija 3. julija v bitki pri Sadowi (Kraljevem Gradcu, Königgrätz) na Češkem doživela popoln debakel. Bismarck se ni spuščal v zasedbo avstrijskih dežel, saj si je želel zgolj zagotoviti prevlado v severni Nemčiji. Pomembna državnopravna posledica, ki je bila odločilna tudi za slovensko povezovanje s Hrvati, je vsekakor »smrt« Nemške zveze. Želje dvora in avstrijskih nemških liberalcev po prevladi v nemškem svetu so bile dokončno pokopane.¹⁰³

Po teh porazih cesar ni več omahoval z dogovorom z Madžari. Dvor in vlada sta v prvih januarjskih dneh leta 1867 uspešno zaključila pogajanja z Ogrsko. Dualistična ureditev monarhije je postala neizpodbitno dejstvo. Nejasna so ostala le vprašanja, kako se bo dualizem »utelesil«, kar ni bilo nepomembno. Vprašljiva je bila ustavna potrditev, ureditev prihodnje avstrijske polovice (centralizem ali federalizem) in status Hrvaške znotraj ogrske polovice. Sedmega februarja 1867 je cesar sprejel Belcredijev odstop z mesta predsednika vlade. Zamenjal ga je grof Friedrich Ferdinand Beust, ki je že na mestu zunanjega ministra delal v prid sporazuma z Madžari. Beust se je sicer zavedal, da Slovani dualizma ne bodo sprejeli z veseljem, vendar je menil, da se mora monarhija nasloniti na močnejša, nemška in madžarska elementa.¹⁰⁴

Troedina kraljevina se je znašla v nezavidljivem položaju. Odločala je lahko samo še o tem, kako drago bo prodala svojo kožo. Načelni Strossmayer se je po grožnjah cesarja na avdienci aprila 1867 oddaljil od aktivne politike in

¹⁰² Gross, Szabo, *Prema hrvatskome*, str. 203; prim.: Jaroslav Šidak, *Hrvatsko pitanje u habsburškoj monarhiji*, Studije iz povijesti XIX. stoljeća, str. 26.

¹⁰³ Ibid., str. 204; glej tudi kratek pregled v: *Brockhaus, Weltgeschichte 5*, Leipzig–Manheim 1999, str. 106, 110.

¹⁰⁴ Tomljanovich, *Strossmayer*, str. 180; Janez Cvirn (J. C.), *Dualizem in Slovenci*, Slovenska kronika XIX. stoletja II, str. 138.

se za nekaj časa umaknil v Pariz. V odgovoru na adresu hrvaškega sabora je z dne 23. aprila 1867 kralj priznal neokrnjene historične pravice Hrvaške in Slavonije, vendar na temelju ogrske pragmatične sankcije in ne hrvaške. Pozval je tudi hrvaški sabor, naj pošlje predstavnike na ogrski zbor na kronanje, da bi na zakonit način sprejeli njegovo pogodbo z Ogrsko. Zaradi upornega sabora, ki je 18. maja ponovno izpostavil celovitost troedine kraljevine, je kralj 25. maja sabor razpustil, tako da je kronanje Franca Jožefa v Budimpešti 6. junija 1867 potekalo brez hrvaških poslancev.¹⁰⁵

Državni dualizem je povsem spremenil status največjega dela slovensko-hrvaške meje (štajersko/kranjsko-hrvaško meje). Meja se je na žalost jugoslovanskih navdušencev tostran in onstran Sotle še poglobila, saj je po novem ločevala dve samostojni državni polovici, ki sta bili povezani zgolj s skupno zunanjo politiko, financami in vojsko. Kako nenavadna, včasih celo komična je bila ta tvorba priča tudi sistem delegacij, ki so se ukvarjale s skupnimi zadevami. Oba parlamenta sta vsako leto poslala parlamentarno delegacijo, ki sta se izmenično sestajali v Budimpešti ali na Dunaju. Nenavadno pri teh sestankih je bilo predvsem to, da sta delegaciji zasedali istočasno v istem mestu, a v ločenih prostorih. Med seboj pa so člani delegacije komunicirali pisno. Madžarska elita pač ni pristala na ničesar, kar bi bilo vsaj na zunaj podobno skupnemu parlamentu. Finančna pogodba se je praviloma obnavljala na deset let, kar je (prav tako praviloma) enkrat na desetletje pripeljalo do ostrih preprirov. Dualistična monarhija celo obema državnima subjektoma ni pomenila iste stvari. Po avstrijsko-nemški interpretaciji je bila dualistična monarhija izraz starega »Avstrijskega cesarstva« kot »naddržave« z dvema državnima polovicama, za madžarsko stran pa so bile skupne zadeve samo stvar sporazuma dveh neodvisnih držav kot subjektov mednarodnega prava. Za življenje ljudi je bilo še zlasti pomembno, da je meja ločevala dva različna pravna sistema. Na Ogrskem avstrijski zakoni niso veljali in obratno. Klub temu se stara carinska meja ni uvedla. Takšno stanje je ostalo do konca dvojne monarhije.¹⁰⁶

Na poti do hrvaško-ogrskje nagodbe

Dvor in madžarski voditelji so morali na Hrvaškem vzpostaviti politično ozračje, ki bi omogočalo ureditev madžarsko-hrvaških odnosov v njihovem interesu. V ta namen je kralj 27. junija 1867 postavil novega namestnika, bana

¹⁰⁵ Gross, Szabo, *Prema hrvatskome*, str. 213.

¹⁰⁶ Ibid., str. 214–219. Podrobno o vzpostavitvi dualizma: Éva Somogyi, *Von Zentralismus zum Dualismus*, Budapest 1983; József Galántai, *Der österreichisch-ungarische Dualismus 1867–1918*, Budapest 1990, str. 41.

Levina Raucha, človeka s trdo roko in ekstremnega unionista. Rauch je v izpolnjevanju naloge, ki sta mu jo zaupala Dunaj in Budimpešta, prekršil vsa možna pravila političnega »fair-playa«. Nasprotovala mu je celo unionistična inteligenca, ki je prešla v opozicijo. Vsilil je začasni volilni red s katerim so na volitvah novembra in decembra 1867 unionisti dobili 52 poslancev, predstavniki Narodne stranke pa zgolj 14. S takšno večino je Rauch sestavil odbor za

Baron Levin Rauch, hrvaški ban v letih po nagodbi z Madžari (1868–1871), »madžaron« in nasprotnik Narodne stranke. (Pavliha, 31. maj 1870)

tih let. Državno pravo je bilo definirano v najožjih okvirih. Hrvaška samouprava se je lahko izvajala v notranjih zadevah, uku in bogočastju ter pravosodju. Dodaten udarec je bilo enotno kronanje v Budimpešti. Bana je tudi po nagodbi imenoval kralj, vendar od zdaj naprej zgolj s priporočilom ogrskega ministrskega predsednika. Ban je izgubil tradicionalno vojaško vlogo, njegovo delovanje je bilo omejeno zgolj na javne zadeve. Skupne predstavniške institucije so bile

pogajanje z Ogrsko, ki je bil pripravljen povsem sprejeti madžarske zahteve. Pogovori so trajali od konca aprila do julija 1868. Nekateri unionisti so sicer zahtevali določene elemente državnosti, vendar je zmagala Rauchova smer. Največja težava je bila z Reko, ki je hrvaški odborniki niso hoteli prepustiti Madžarom, zato so nagodbi dodali nekaj členov (t. i. Riječka krpica), s katerimi se obvezujejo, da bodo ta problem rešili kasneje. Ker je Reka de facto 6. aprila 1867 že pripadla neposredni madžarski upravi, to za madžarske oblasti ni predstavljalo večjega problema.

Hrvaško-ogrsko nagodba je predstavljala popoln poraz Strossmayerjevega političnega programa šestdesetih let.

povsem pod madžarskim vplivom. Večji del zakonodaje in administracije je bil opredeljen kot »skupne zadeve«. S tem je bil zagotovljen zakonski predpogoj za gospodarsko prevlado Madžarov. Hrvaški sabor prav tako ni imel vpliva na skupne finance. Eno izmed redkih področij, kjer so Hrvati dobili nekatera pooblastila, je bilo področje uradnega jezika, pri čemer je bila določena tudi uporaba pri organih »skupne« vlade v mejah Hrvaške in Slavonije. Glede teritorialnih vprašanj pa se je Ogrska obvezala, da bo delovala za zedinjenje Vojne krajine s troedinico in zahtevala priključitev Dalmacije. Pri tem je treba dodati, da hrvaška in madžarska verzija sporazuma nista bili identični, kar je do konca monarhije povzročalo dodatne nesporazume.¹⁰⁷

Zavrnitev historičnih konceptov pri Slovencih

Vojna leta 1866 je povsem spremenila slovenski državnopravni položaj. Nevidni objem Nemške zveze je prusko orožje sesulo v prah, zato ni čudno, da so se zgodovinski koncepti umaknili v ozadje, ideja Zedinjene Slovenije pa je znova prevladala.¹⁰⁸ Proti historičnem pravu je že pred vojno s Prusijo (marca 1866) nastopil dr. Janko Ser nec. V reviji *Čitalnica* je na nekaj straneh opisal vso relativnost historičnega prava. Velike vrednosti starih ureditev za življenje v sodobnosti ni zanikal, vendar je poudaril, da so bili naši predniki prav tako človeški in zmotljivi kot dandanašnji. Pravzaprav se je glede zmot naredil velik napredek, kar se vidi predvsem v razmahu tiska in ostalih pripomočkov moderne prosвете: »Gotovo je tedaj, da ima historično ali zgodovinsko pravo veliko vrednost, ker je bilo izdelano po trudu mnogih stoletij. Gotovo pa je tudi, da nima neomejene (absolutne) vrednosti, ker je pomota od nekdaj bila mogoča. Merilo za pravo nam tedaj ne more biti historično pravo; merilo je v zdravem umu človeka.«¹⁰⁹

Narodi iz zgodovine vzamejo tisto, kar jim koristi pri njihovem razvoju, ostalo pa zavržejo. Tako zahtevajo Čehi, katere Slovenci tako slepo posnemajo, obnovitev skupnega češkega narodnega zbora zato, ker bi tako koristili narodnosti in ne zato, ker bi hoteli posnemati prednike v vsaki malenkosti. Vladavine plemstva in podložnosti kmeta si najbrž ne želijo. Iz splošne teorije preide avtor na slovenski primer. Skupni deželni zbor za zgodovinske dežele, v katerih živijo Slovenci, slovenskemu narodnemu vzponu ne bi pomagal: »/.../ tedaj še nimamo nič od tega, kar je pravi namen Čehov: združenje češkega naroda za vkupne naprave. Lupino češkega oreha dobimo, jedra pa ne. Reči

¹⁰⁷ Tomljanovich, *Strossmayer*, str. 230; Gross, Szabo, *Prema hrvatskome*, str. 234.

¹⁰⁸ Vasilij Melik, *Slovensko narodno gibanje za časa taborov*, ZČ 23,1969, str. 75.

¹⁰⁹ Janko Ser nec, *O zgodovinskem pravu*, Čitalnica, 1866, str. 255.

smem celo, da se oddaljimo od tega, da bi jedro kedaj dosegli.«¹¹⁰ Poudaril je še nerodnosti glede zahtevane Istre v mariborskem programu: »Ako terjamo Istro k vojvodini Kranjski, razdvojimo se s Hervati, ki jo večidel tudi tirjajo po zgodovinskem pravu i z boljšim, umnim pravom, ker tam prebivajo skoro sami Hervati.« Zgodovinska prava različnih narodov so si večkrat nasprotna, zato bi dosledno upoštevanje tega načela povzročilo propad Avstrije.¹¹¹

Historična »manija« kljub temu ni tako hitro izginila iz slovenskega političnega življenja. V Einspielerjevem *Slovencu* je 12. septembra urednik odprl debato o teh »velevažnih« vprašanjih. Sam je sicer še vedno zastopal »Ilirsko kraljestvo«, tako kot nekateri drugi »debatanti«. Vendar se je od devetih piscev, ki so se oglasili v *Slovencu*, kar šest nedvoumno zavzelo za Zedinjeno Slovenijo, med njimi sta bila tudi Božidar Raič in Josip Vošnjak.¹¹² Raič je zagovarjal Zedinjeno Slovenijo; če bi se vladi ta skupina zdela premajhna, bi se združili z »brati Hrvati« v jugoslovansko skupino.¹¹³ Iste ideje je zagovarjal Vošnjak, tako v *Slovencu*, kot tudi v njegovi brošuri *Slovinci, kaj čemo*. Tudi Vošnjak se je bal, da bi bila slovenska enota premajhna, zato bi bilo po njegovem najbolje, da bi se s troedino kraljevino (kamor je štel tudi Dalmacijo) in srbsko Vojvodino združila v eno jugoslovansko skupino. Zanimivo je videnje Frana Levstika, ki je v *Slovencu* konec oktobra sicer »poletel« na naravnopravnih krilih, vendar je po drugi strani predlagal naj se zahteve po združitvi s Hrvaško ne vnaša v slovenski nacionalni program.¹¹⁴

Luka Svetec je v tej maniri napadel tudi sam historični princip, ki gre po njegovem v korist Madžarom in Nemcem, večini Slovanov pa je »historično krivo«.¹¹⁵ Ne glede na premišljevanja nekaterih narodnjakov, še zlasti Štajercev, so oportunistični slovenski prvaki (Etbin Henrik Costa, Janez Bleiweis, Lovro Toman) 27. septembra 1866 v Ljubljani zagovarjali historični program »Ilirskega kraljestva,« čeprav naj bi na tem sestanku več domoljubov zahtevalo Zedinjeno Slovenijo in povezovanje s Hrvati.¹¹⁶

Svojevrstno razočaranje so Slovenci doživeli po sestanku federalistov na Dunaju v začetku avgusta ali proti koncu julija 1866, kjer so se sešli Čehi,

¹¹⁰ Ibid., str. 257.

¹¹¹ Kermavner, *Opombe* (v: *Prijatelj II*, str. 575).

¹¹² *Prijatelj II*, str. 111.

¹¹³ Korunič, *Jugoslavenska ideologija*, str. 297.

¹¹⁴ Ibid., str. 316.

¹¹⁵ *Prijatelj II*, str. 113.

¹¹⁶ Petar Korunič, *O nekim problemima slovenske politike 1866*, ZČ 34, 1980, str. 339 (v nadaljevanju: Korunič, *O nekim problemima 1866*).

Poljaki in Hrvati (Strossmayer in Mrazović). 10. avgusta je Čehe sprejel Belcredi in njihov program zavrnil, ker ga niso vsi podprli (od Čehov na primer staro plemstvo). Po Koruničevih ugotovitvah so dunajski časopisi objavili program (osnoval naj bi ga František Ladislav Rieger), katerega bistvo je bilo razdelitev avstrijskega dela države na tri dele: 1. Češka, Moravska in Šlezija; 2. Galicija in Bukovina in 3. ostale dežele. Hrvaška bi se glede usode južnih Slovanov pač morala dogovoriti z Madžari. Ne samo, da je takšen osnutek prepuščal Slovence nemškemu jarmu, neugoden je bil tudi za Hrvate, ki so ravno v tistem času ugotovili, da se z močnimi in samozavestnimi Madžari, na strani katerih je bil tudi cesar, ne morejo o ničemer pogajati. Bleiweis je v *Novicah* takšno prodajanje Slovencev ostro zavrnil, češ da Slovenci v takšno družbo ne bodo nikoli privolili.¹¹⁷

Hrvaški časopisi o povezovanju s Slovenci neposredno pred dualizmom

Po Koruničevem mnenju so se stališča obeh narodnjaških strank glede povezovanja s Slovenci nekoliko razlikovala. Narodno-liberalni *Pozor* je zagovarjal jugoslovansko federalno enoto znotraj monarhije, kamor bi spadali tudi Slovenci. V začetku oktobra 1866 je brez komentarja ponatisnil članek iz *Slovenca*, v katerem neznani avtor zahteva »upravnu i zemljišnu cjelovitost« slovenskega naroda in »da su uže spoji putem svoga državnoga sabora sa svojom južnom braćom, i da se porazgovori sa hrvatskim saborom o državnopravnih odnošajih /.../«. ¹¹⁸ Slovenski narodnjak je bil očitno zagovornik enakopravnega združevanja Slovencev in Hrvatov na federalni osnovi. Tedanji urednik *Pozora* Ivan Perkovac je bil do državnopravne zveze bodoče Slovenije in Hrvaške bolj previden. Po njegovem mnenju je v teh težkih časih glavno delovati za združenje Hrvatov v eno telo. Zedinjenje s Slovenci se mora postaviti v drugi plan, saj je nesmiselno razpravljati o zvezi s Slovenci in jugoslovanstvu na splošno, ko pa Hrvati niso izpolnili predpogoja za jugoslovansko politiko (zedinjenja hrvaških dežel). Da je Perkovac združevanje s Slovenci načeloma podpiral, kaže serija uvodnih člankov v *Pozoru* konec oktobra 1866. Politični realizem, ki ga je svetoval Hrvatom, je namenil tudi slovenskim »bratom«. Slovenci bi si morali predvsem prizadevati, da bi jih zastopali poslanci, ki bodo govorili v imenu svojega naroda in delali za združitev v eno politično telo. Šele

¹¹⁷ Janez Cvirn (J. C.), *Vrnitev k programu zedinjene Slovenije*, Slovenska kronika XIX. stoletja II, str. 118, 119; *Prijatelj II*, str. 109, glej tudi Kermavnerjeve opombe v isti knjigi: str. 528, 574; Korunič, *Jugoslavenska ideologija*, str. 285, 291.

¹¹⁸ Podgoršek, *Jugoslovanska ideja*, str. 112.

potem bi prešli v fazo združevanja s Hrvati. Sicer pa so Slovenci po Perkovcu življensko odvisni od Hrvaške: »/.../ Slovenci će živjeti kao narod samo u zajednici s trojedinom kraljevinom ili nikako /.../«. ¹¹⁹

Kukuljević je v glasilu Samostojne-narodne stranke *Sviet* na zadevo gledal nekoliko drugače. Glede na to, da so »samostojci« zagovarjali delovanje sabora v duhu zakonov iz leta 1848 in zavračali pogajanja z Madžari, so imeli o jugoslovanskem združevanju radikalnejše stališče. Po Kukuljeviću uživajo na temelju starih pravic blagodati lastnih »narodnih institucij« na slovanskem jugu samo Hrvati. Zato bi moral hrvaški sabor takoj zahtevati oblikovanje jugoslovanske državne skupnosti, ki bi omogočila združitev slovenskih in hrvaških dežel. Sin Ljudevita Gaja Velimir je v *Danici ilirskoj* za razliko od predstavnikov obeh narodnjaških struj ostro napadel načelo historičnega prava, ki naj bi bilo protinarodno in protinaravno. Še več. Države, ki so zasnovane na zgodovinskem pravu, »veli« Velimir, »moraju propasti«. ¹²⁰

Slovensko-hrvaški politični odnosi in dualizem

Slovensko-hrvaška vzajemnost se je v polni meri manifestirala 25. novembra 1866, ko so Slovenci prišli na svečanost tristoletnice smrti Nikole Šubića Zrinjskega. Ob prvih vesteh o tej slovesnosti, so *Novice* zadovoljno poročale, da sta se obe narodnjaški stranki, ki sta imeli do zdaj različna programa, končno »složile v isti program deželne avtonomije /.../«. ¹²¹ Bleiweis je v nagovoru hrvaškim narodnjakom zagotovil, da slovensko-hrvaško prijateljstvo ni samo prazna beseda, še zlasti v teh časih, »ko po nameravanem razcepu Avstrije na dvoje obema preti enaka nevarnost«. ¹²² Medtem ko se je pelo slovanske pesmi in so hrvaški in slovenski velmožje trkali s kozarci in »napijali« drug drugemu, so se večkrat zasanjali v slavno zgodovino bitke pri Sisku, ko so pradedje »združeni kri prelivali v boji zoper skupnega sovražnika«. ¹²³

Na Slovenskem so bile v začetku leta 1867 popolnoma drugačne razmere kot na Hrvaškem. Če je državnopravna politika obeh hrvaških narodnih strank že pred vzpostavitvijo dualizma doživela popoln poraz, je slovensko narodno gibanje prav v tistem času doživelo prvo množično politično afirmacijo. Na volitvah v deželne zборе januarja 1867 so Slovenci prvič nastopili kot

¹¹⁹ Ibid.; Korunić, *Jugoslavenska ideologija*, str. 301–305.

¹²⁰ Korunić, *Jugoslavenska ideologija*, str. 308, 316; prim.: Korunić, *O nekim problemima 1866*, str. 341.

¹²¹ *Novice*, 28. 11. 1866, str. 319.

¹²² *Tristogodišnjica Nikole Zrinjskoga v Zagrebu*, *Novice*, 5. 12. 1866, str. 397.

¹²³ *Tristogodišnjica Nikole Zrinjskoga v Zagrebu*, *Novice*, 19. 12. 1866, str. 416.

organizirana stranka, kar jim je v kmečki kuriji prineslo zmago v 19 od 20 volilnih okrajev, ki so bili povsem ali po večini na slovenskem ozemlju. Propadli so samo v velikovškem okraju na Koroškem, v Istri pa še niso nastopili.¹²⁴

Petnajstega februarja 1867 so se na Dunaju zopet sestali avstrijski federalisti, tokrat so bili navzoči tudi Slovenci. Na srečanju so sklenili, da bodo v redni državni zbor volili pod določenimi pogoji. Slovenci so se odločili slediti Čehom, vendar na zmeren način. Kranjski deželni zbor je s slovensko večino 28. februarja sprejel adresu, s katero je zavzel stališče oktobrske diplome, septembrskega patenta o sistiranju ustave, izrednega državnega zbora in proti rednemu državnemu zboru, ki ga ni imel za pristojnega. V adresi je bilo zapisano, da bi moral sicer zaradi svojih pravic deželni zbor odkloniti volitev poslancev v državni zbor, vendar je zaradi političnega položaja in zvestobe cesarju vseeno pripravljen voliti. Cesar je v začetku marca kranjski deželni zbor razpustil (še preden so bili poslanci izvoljeni) in razpisal nove volitve. Kljub uradniškim in nemškutarskim pritiskom so zmago ponovno slavili Slovenci. Po Riegerjevem nasvetu so tokrat poslali poslance v državni zbor, kjer naj bi se odločno izrekli proti dualizmu.¹²⁵

Kako velik simbolni pomen je imelo za časa največjih porazov hrvaške politike zavezništvo s Slovenci, kaže obisk šestoglave množice hrvaških narodnjakov v Ljubljani in Postojni 9. in 10. junija 1867, ki so ga demonstrativno izvedli na dan kronanja Franca Jožefa v Budimpešti. Poudarjala se je slovanska vzajemnost in prepričanje o Hrvatih, Srbih in Slovencih kot enem narodu. Hrvati še niso dobro preboleli mačka po obisku v Sloveniji, ko jih je jutraj 11. junija že presenetila neprijetna vest iz Dunaja: slovenski poslanci so kljub drugačnim obljubam glasovali za dualizem.¹²⁶

Kranjski slovenski poslanci so se že pred odprtjem državnega zbora spraševali, če se jim zaradi slovanske vzajemnosti splača »riskirati«¹²⁷ svoj položaj v deželi. Svetec je Vošnjaku ob tem zapisal tisto znano krilatico o šibah, ki se raje upognejo viharju, kot da bi se zlomile. Slovenske poslance je Beust, tako kot Poljake, pridobil z določenimi koncesijami. Pri adresni debati 3. junija sta Toman in Svetec govorila proti adresi nemške večine, 5. junija pa so vsi Slovenci glasovali za.

¹²⁴ Vasilij Melik, *Slovensko narodno gibanje za časa taborov*, ZČ 23, 1969, str. 75, 76 (v nadaljevanju: Melik, *Slovensko gibanje za časa taborov*).

¹²⁵ Janez Cvirm (J. C.), *Razpust kranjskega deželnega zbora*, Slovenska kronika XIX. stoletja II, str. 139, 140; *Prijatelj II*, str. 123.

¹²⁶ Korunić, *Jugoslavenska ideologija*, str. 341, 342.

¹²⁷ *Prijatelj II*, str. 125, glej tudi Kermavnerjeve opombe v isti knjigi, str. 584, 585.

Glasovanje slovenskih poslancev je razdvojilo slovensko javnost za naslednja tri leta. Z začetkom izhajanja *Slovenskega naroda* 2. aprila 1868 so liberalno usmerjeni Slovenci dobili svoj časopis, v katerem so lahko pokazali svoje nestrinjanje z oportunizmom slovenskih prvakov. Državne poslance je vehementno napadal predvsem temperamentni Levstik, še zlasti Svetca, še pred kratkim zagovornika Zedinjene Slovenije.¹²⁸ Mladoslavenska generacija je po češkem zgledu začela z uspešnim projektom organiziranja taborov, na katerih so kot bistveno točko poudarjali zahtevo po Zedinjeni Sloveniji, ki se je tako razširila med kmečke množice po vseh slovenskih pokrajinah. Na nekaterih taborih je prišla do izraza tudi težnja po jugoslovanskem povezovanju,¹²⁹ vendar ni bila sestavni del slovenskega političnega programa.¹³⁰

Tajna politika hrvaških narodnjakov s Srbi

Posredni vpliv na slovensko-hrvaške odnose so imeli tudi tajni stiki hrvaških narodnjakov s srbsko vlado. Historiografija druge Jugoslavije je bila v glavnem mnenja, da je sporazum med hrvaškimi narodnjaki in srbsko vlado, ki naj bi predvideval neodvisno federativno jugoslovansko državo izven habsburške monarhije ali turškega cesarstva, najpomembnejša epizoda v hrvaški in srbski zgodovini šestdesetih let, »pa i šire«. Korunić je prepričan, da je bila za hrvaške voditelje združitve Zedinjene Slovenije, troedine kraljevine in Vojvodine samo »etapa na putu sjedinjenja svih Južnih Slavena u nezavisnu državnu zajednicu«. O tem naj bi razmišljali že v letih 1848–49. Ko je Srbija leta 1866 ponudila tajno sodelovanje na osnovi takšne politike, naj bi jo Hrvati »potpuno prihvatili«.¹³¹

Nekateri mlajši zgodovinarji vidijo to poglavje v povsem drugačni luči. William B. Tomljanovich je prišel po pretresu literature in virov do ugotovitve, da so hrvaški narodnjaki sicer podpirali nekatere »zavjerničke akcije« iz Srbije v času kneza Mihajla, vendar s tem po njegovem niso »poduzele odlučan korak prema jugoslavenskoj politici dvadesetog stoljeća«. Še zlasti naj bi bilo težko opredeliti vlogo Strossmayerja pri teh podjetjih. Jugoslovanska historiografija je svoje teze opirala na korespondenco Antonija Oreškovića, hrvaškega oficirja, ki je emigriral v Srbijo in tam dobil visoko mesto v vojski in tajni službi. Po Tomljanovichu so ta vir zgodovinarji jemali precej nekritično, saj naj bi bil povsem

¹²⁸ Vasilij Melik, *Levstikovo mesto v slovenskem političnem življenju*, Slovenci 1848–1918, str. 347.

¹²⁹ Vasilij Melik, *Tabori 1868–1871*, Slovenci 1848–1918, str. 371.

¹³⁰ Melik, *Slovensko gibanje za časa taborov*, str. 78.

¹³¹ Korunić, *Jugoslavenska ideologija*, str. 278.

nezanesljiv. Strossmayer je bil do srbske vlade vseskozi sumničav. Poleg tega se ni obnašal kot nekdo, ki je obupal nad Avstrijo, ampak je mnogo energije posvetil njeni federalizaciji. Dokument, ki velja v historiografiji za sporazum in se nahaja v Mrazovičevi zapuščini Hrvaške akademije znanosti in umetnosti, je po Tomljanovichevem mnenju zgolj osnutek sporazuma, se pravi predloga, ki so ga Srbi izročili Hrvatom, ne pa pravi sporazum. Tomljanovich trdi, da je tak sporazum obstajal, vendar so bili njegovi cilji znatno skromnejši od ciljev v osnutku. Poleg tega je bil kratkega veka, saj naj bi ga Srbi prekršili že nekaj tednov po dogovoru. Hrvati so bili sicer prepričani, da bodo Srbi stopili v vojno s Turčijo, vendar se je agresivna politika kneza Mihajla končala že v začetku leta 1868.¹³² Kakorkoli že, historiografija mora to epizodo ponovno ovrednotiti, saj je očitno, da starejši pregledi zgodovine o tej problematiki vsebujejo nekatere »jugoslovanske mitske elemente«. Če povežemo Tomljanovicheve trditve s širšim pogledom na tedanje razmere (dualizem, Avstrija po vojni s Prusijo, strahovi pred razpadom habsburške monarhije itd.), lahko dobimo vtis, da sodelovanje Hrvatov s srbsko vlado le ni bilo »sredotočje« hrvaške politike, ampak bolj nekakšen »escape plan« v nejasnih in nemirnih časih pred utrditvijo dualizma.

Rusi ali Hrvati?

Rusofilstvo in odnos do Hrvatov v Slovenskem narodu v letih 1868–70

Bolj kot na hrvaško oziroma jugoslovansko vzajemnost se je mladoslovenska generacija, ki je s *Slovenskim narodom* dobila svoje torišče delovanja, naslanjala na panslavistične in rusofilske ideje. To jih seveda ni približalo Hrvatom, katerih sosesčina je bila tako očitno konkretna za razliko od idealizirane Rusije. Pristaši ilirizma med akademsko mladino kljub temu niso povsem izumrli. Ideološke razlike med mladino so bile tudi pokrajinsko in političnonazorsko obarvane, kar je razvidno iz pisma Frana Levca Janku Kersniku z dne 29. decembra 1869: »Kranjci in Goričanje – liberalni Slovenci in potem Rusi, – Štajerci pa farški Hrvatje-Slovenci – to so naše politične 'stranke.'« Rusofilstvo se ni izražalo zgolj s petjem ruske himne ob kozarčku rujnega. Po Kermavnerjevem mnenju so imeli na mlade slovenske intelektualce velik vpliv koncepti ruskega panslavista Vladimirja Ivanoviča Lamanskega, ki je prerokoval propad vseh slovanskih jezikov, če ne bodo v prihodnosti sprejeli ruščine. Po njegovem se bodo v nemškem morju utopili tudi Poljaki in Čehi, kaj šele drobceni Hrvati in Slovenci. Ostalim slovanskim narodom preostane samo dvoje: ali propad,

¹³² Tomljanovich, *Strossmayer*, str. 189–212.

ali pa ohranitev svoje narodnostne posebnosti s sprejemom ruskega jezika. In ravno ta ideja ohranitve svoje posebnosti s sprejetjem tujega, vendar podobnega, je bila, kot smo že omenili, sestavni del slovenskega ilirizma. Glede odnosa mladoslovencev do Hrvatov ima rusofilstvo poseben pomen. Tisti, ki so se navduševali nad Rusijo, so obenem nasprotovali sprejetju »jugoslovanskega« jezika in zagovarjali slovensko individualnost.¹³³

Prvo rusofilsko izvajanje je v *Slovenskem narodu* priobčil Gregor Blaž s serijo člankov o Slovencih in slovanski vzajemnosti med 10. julijem in 4. septembrom 1869. Posebno zanimiv je njegov odnos do Hrvatov, ki jim pač ni bil naklonjen. Po pravici je opozoril na nejasnost pojma »jugoslovanstvo«. Enim pomeni to politično združenje, drugim sprejetje srbohrvaščine. S tem bi prišli do »bogve« kako velikega slovstva samo v pol stoletja, pa še to zgolj v primeru, če se pridružijo tudi Bolgari, ki o tem nočejo ničesar slišati. Tudi Srbi so separatisti, jugoslovanstvo pa se goji samo pri Hrvatih in Slovencih. Na Hrvate se Slovenci ne bi smeli preveč naslanjati; vzgojeni so v madžarskem fevdalizmu, njihovi voditelji se ne brigajo za izobrazbo ljudstva. Hrvati se gredo samo veliko politiko in sanjajo le o hegemoniji nad južnimi Slovani. Slovenci morajo za domače potrebe in izobrazbo ljudstva obdržati svoj slovenski jezik. To zagovarjanje slovenščine za domače potrebe nenavadno spominja na iliristični jezikovni dualizem.¹³⁴

Hrvati po njegovem neprestano »/.../ iščejo po starih pismih pravico do kacega kosa Kranjske, misleč, da so Bog ve kaj doprinesli, ko so Srbe za enakopravne razglasili«. Sicer pa so imeli pod Schmerlingom in Belcredijem dovolj avtonomije, da bi lahko pokazali kakšni Slovani so. S takratno Hrvaško se že zato ne bi združil, ker je zgolj »magijska provincija«. Sicer je tudi on naklonjen sodelovanju s Hrvati, vendar pod pogojem, da »/.../ opuste misel o vodstvu jugoslovanstva in o vpeljanju njihovega jezika pri Slovencih«. ¹³⁵ Inteligenci hrvaški jezik za izobrazbo ne zadostuje, ker ima to vlogo lahko samo ruščina. Slovincem naj bi bilo jugoslovanstvo prehodni stadij, Hrvatom pa cilj, zato se mu zdi čudno, da hočejo Hrvati konkurirati Rusom. Za začetek naj se vsak izobražen Slovan privadi ruščine »druga narečja pa naj ostanejo, kakor so.« Njegova mnenja so skoraj povsem v skladu z Lamanskim, ki je zavračal jezikovno spojitev Slovakov in Čehov ter Slovencev in Hrvatov, ker bi s tem oslabili vzgojno delo med lastnim ljudstvom.¹³⁶

¹³³ Kermavnerjeve opombe v *Prijatelj III*, str. 507–516.

¹³⁴ *Prijatelj III*, str. 175 in Kermavnerjeve opombe v isti knjigi: str. 516.

¹³⁵ *Še enkrat slovanska vzajemnost*, Slovenski narod, 31. 8. 1869.

¹³⁶ *Prijatelj III*, str. 174–177 in Kermavnerjeve opombe: str. 516, 517; prim. Koruničevo interpretacijo v: Korunič, *Jugoslavenska ideologija*, str. 354.

Sicer pa je *Slovenski narod* v letih 1868–69 pisal o Hrvatih tako v negativnem kot v pozitivnem tonu, čeprav se z njimi v tej dobi ni pretirano ukvarjal. Že v deveti številki *Slovenskega naroda* se je pojavil uvodnik z naslovom *Slovenci in Hrvati*. »Od Radgone pa tja do Reke, na daljini morebiti kakošnih štirideset milj se mejita dva naroda: slovenski in hrvaški /.../ istega rodu in mleka, iste matere in krvi, istega jezika četudi razrečenega.« Po eni strani sta se oba naroda v hudih dnevih zedinila in odstranila nevarnosti, vendar sta »v zasebnih zadevah le malokdaj marala drug za drugega« in sta rajši hodila vsak svojo pot. Tako kot so Hrvati za slovenske zadeve »preveč mlačni«, se tudi Slovenci za njih premalo zanimajo. Avtor se je spomnil tudi sramotnega glasovanja slovenskih poslancev za dualizem in navedel malce neverjetno tezo nekega »razboritega Hrvata«, ki je trdil, da bi v primeru načelne države slovenskih poslancev zaradi »moralčne pripomoči« leta 1867 narodnjaški poslanci dobili večino v hrvaškem saboru. Hrvaški greh je za pisca izključno zagovarjanje zgodovinskega prava na Hrvaškem. Hrvati bi morali ob pomoči Srbov in Slovencev razviti »bandero narodnosti, bandero jugoslovanstva«.¹³⁷

Hrvati naj bi po mnenju neznanega pisca sebično gledali samo na svojo državnost: »Hrvati so zmiraj le veliko hrvaško državo v mislih imeli, ter hoteli pod hrvaško ime vse ono subsumirati, kar je dr. Gaj pod ilirskim imenom razumeval.« Avtorjeva formulacija je nekoliko nejasna. Je menil, da je bil Gaj drugačen kot Hrvati v njegovem času, ali je to očital tudi Gaju? Ali je pisec poznal razlike med hrvaškimi narodnjaki in pravaši (Korunić trdi, da ni), ni povsem jasno. Vsekakor ne omenja ne enih ne drugih, pač pa o »hrvaški politiki« govori na splošno.

Značilen za slovenske razmere je avtorjev odnos do hrvaških zahtev po nekaterih delih slovenskega ozemlja: »Oni niso mislili, da bi vse nas Slovence vtelovali v svojo državno telo, ktero so si hoteli ustanoviti; zahtevali so le Kranjsko do Krke, Istro do Raše in od Štajarske staro celjsko županijo. Če bi se jim to privolilo, bili bi mi Slovenci južni Poljaki, razsekani pri živem telesu. Hrvati! Ali zahtevajte celo Slovenijo tje do Belaka, ali pa nič: nas je že tako malo, da se dalje deliti ne pustimo.« Skratka, pisec Hrvatom ni zameril, da so zahtevali slovensko ozemlje, zameril jim je, da niso zahtevali celega! Ravno na tej točki je to videnje slovensko-hrvaških razmerij najbolj »zabavno«. Avtor je stal na stališču slovenske individualnosti in naravnopravnega programa ene upravne enote za vse Slovence. Zaradi nemškega strahu je bil prepričan, da bi Slovenci

¹³⁷ *Slovenci in Hrvati*, Slovenski narod, 21. 4. 1868.

lahko ohranili svojo posebnost in ozemeljsko celovitost s priključitvijo slovanski Hrvaški. S tem ni računal na odpoved slovenske narodnosti in sprejem hrvaške, kot so si želeli pravaši, ampak je ravno v priključitvi videl možnost slovenske ohranitve. Če gledamo s stališča njegovega pojmovanja meje med Hrvati in Slovenci, je s tem, ko je branil slovensko zaokroženost, branil tudi slovensko-hrvaško mejo, kakršna je takrat pač bila.¹³⁸

Z zgodovinskimi zvezami Slovencev in Hrvatov se je *Slovenski narod* pečal tudi septembra istega leta. Neznani pisec je že na začetku zatrdil, da se Slovenci ne smejo, če hočejo obdržati svoj slovanski značaj, preveč navezati na domačo hišo. Treba je iskati zaveznike in prvi zavezniki so Hrvati. Za nalogo si je zadal pojasniti, kolikokrat so se v zgodovini Slovenci in Hrvati združili v skupni akciji. Njegova ideološka slika je tipična za historično podlago hrvaško-slovenske vzajemnosti. Začel je z Ljudevitom Posavskim, brez ovinkarjenja preskočil na skupen boj proti Turkom in kmečke upore ter zaključil s slovenskim podpiranjem Jelačičevih junaštev v letih 1848–49. Seveda je prišel do ugotovitve, da je »neka dušna zveza med Hrvati in Slovenci vedno tlela«. Kljub temu Hrvatom le ni verjel na prvo besedo. Zanimalo ga je, kdaj in kako se je slovensko-hrvaška meja prenesla na Sotlo: »In tudi to: ali je res kedaj eksistirala kakošna hrvaška celjska županija, ktera se je v zadnjih hrvaških saborih kot celoviti del hrvaške kraljevine večkrat spominjala in reklamirala?« Zanimivo je še nekaj. V času pred prihodom Madžarov je hrvaško kraljestvo omejil na prostor med Istro, Kolpo in Neretvo. Da bi razložil razmejitve v tej zgodnji dobi, se je naslonil na Miklošičeve trditve: »/.../ tačas ni bilo na Sotli meje, ampak pokrajina med Savo in Dravo gori do Korotanskega se je zvala Sclavonia (Slovenija) superior et inferior. Sclavonia superior je brž ko ne segla do blizu Celja, ter tam mejila s Korotanom staroslovensko vojvodino; in še danes se blizu Celja med teharsko in št. Jursko faro slovenščina lomi na zapadno in vzhodno razrečje.«¹³⁹

Odnosi s Hrvati so prišli do izraza tudi na nekaterih taborih, vendar je bila ta tema bolj na robu zanimanja. Na taboru v Sevnici maja 1869 so bili navzoči gosti iz Zagreba, Valentin Zarnik pa se je v gromovitem govoru dotaknil hrvaškega visokega šolstva: »Sposobnih uradnikov bomo dobivali z vseučilišča zagrebskega, ktero je cesar Franc Jožef (Živio cesar Franc Jožef!) nedavno potrdil.« Čeprav je res, priznava Zarnik, da so na hrvaškem »drugačne postave«. »Kakorkoli že, uradniki morajo znati slovensko in tako ne more več ostati

¹³⁸ Ibid. Prim. Korunićevo videnje. Korunić, *Jugoslavenska ideologija*, str. 350, 351.

¹³⁹ *Zgodovinska zveza Slovencev s Hrvati*, Slovenski narod, 8. 9. 1868.

(gromoviti klici: Res je. Ne sme, ne!).« Po Zarniku se bi torej bodoči slovenski uradniki v Zagrebu učili slovenščine.¹⁴⁰

Sodeč po poročilu v *Slovenskem narodu* so se Hrvati »mnogobrojno« udeležili tudi tabora v Ormožu avgusta 1869. Zarnik se je tudi tokrat poskušal kmečki publiki priljubiti z zahtevami po konkretnih stvareh, ki ljudstvu pomenijo več kot vsa slovanska vzajemnost skupaj, saj so »taboriti« zahtevali »/.../ naj se napravi na deželne stroške štajerske in hrvaške pri Ormužu most čez Dravo. To točko je branil dr. Zarnik in omenjal tudi »duševnega mosta, ki ima z nova zvezati Slovence s hrvaškimi brati.«¹⁴¹

Slovensko-hrvaški spor v akademskem društvu Jug na Dunaju v letih 1868–69

Hrvaško-slovenske odnose je v tem obdobju (1868–69) obremenjevala še ena epizoda, ki je pokazala, da je govorjenje o slovensko-hrvaški vzajemnosti nekaj, izvajanje pa nekaj povsem drugega. Razlika med teorijo in prakso je tokrat zmedla akademsko mladino obeh narodov. Slovenski študenti okoli Frana Levca, Frana Šukljeta, Janka Kersnika, Frana Celestina, Josipa Jurčiča in Josipa Stritarja so 20. novembra 1868 na Dunaju ustanovili slovensko akademsko društvo Sava, v katerem so se zabavali, se vadili v »pisavi, govorništvu, sploh parlamentariškem vedenju«. Vsak drugi teden so priredili »ropot«, na katerem so brali, peli in deklamirali. Že čez dobra dva meseca, torej v začetku leta 1868, so štajerski člani predlagali združitev s hrvaškim društvom Velebit. Spojitev so Štajerci dosegli tem lažje, ker so imeli predsednika iz svojih vrst, »akopram so našli v 'Savi' odločen odpor.«¹⁴² Že 15. februarja sta se hrvaško in slovensko društvo spojila v društvo Jug. Pojavljala so se tudi mnenja, da bi se društvu pridružila Omladina srbska. Slovenci naj bi po Prijateljevi interpretaciji že na začetku v Jugu pogrešali Srbe in Bolgare ter izražali nejevoljo nad »dolgoveznimi hrvaškimi debatami.«¹⁴³

Na čelu hrvaških študentov so bili Tadija Smičiklas, Ladislav Mrazović (sin Matije Mrazovića) in Petar Tomić. Po mnenju Korunića je šlo za mlade simpatizerje hrvaških narodnjakov, ki so predstavljali nekakšno opozicijo generaciji

¹⁴⁰ *Tabor v Sevnici*, Slovenski narod, 6. 5. 1869.

¹⁴¹ *Slovenski tabor v Ormožu*, Slovenski narod, 12. 8. 1869.

¹⁴² Janko Vencajz, *Spomenica o petindvajsetletnici akad. društva »Slovenija« na Dunaji*, Ljubljana 1894, str. 44 (v nadaljevanju: Vencajz, *Spomenica Slovenije*).

¹⁴³ *Prijatelj IV*, str. 42; o društvu Jug glej tudi: Janez Cvirn, *Josip Ser nec, Rodoljub z dežele*, v: Josip Ser nec, *Spomini* (ur. Janez Cvirn), Celje 2003, str. 91–161; Fran Šuklje, *Iz mojih spominov 1*, Ljubljana 1988, str. 73, 74; France Bernik (ur.), *Pisma Frana Levca*, 1. del, Ljubljana 1967, str. 33 (v nadaljevanju: *Pisma Frana Levca* in št. knjige).

»očetov«. Čeprav so podpirali jugoslovansko ideologijo narodne stranke, so še bolj poudarjali hrvaško nacionalno ime. Bili so mnenja, da bi se bilo treba najprej boriti za konstituiranje hrvaškega naroda, šele potem delovati za idejo jugoslovanstva. Zavračali so tako srbsko ideologijo v stilu »Srbi svi i svuda«, kot tudi pravaško zanikanje Slovencev in Srbov. Slovencem sicer niso odrekli individualnosti, vendar so bili obenem prepričani, da morajo za knjižni jezik sprejeti srbohrvaščino. Slovenska akademska mladina v tistem času pa tega ni tako z lahkoto sprejemala, kot se je to dogajalo v prejšnjih obdobjih. Tomičevo pojmovanje južnoslovanskega vprašanja je prišlo na dan skupaj s serijo njegovih člankov o željah hrvaške mladine v *Novem pozoru* med marcem in majem 1868. Če bi se po njegovem morali vsi jugoslovanski narodi konstituirati v posebne enote, je bil glede konstituiranja posameznih jezikov nasprotnega mnenja.¹⁴⁴ Vsak izobražen Slovenec bi moral delovati, da se »/.../ hrvatski (srbski) književni jezik uvede ondje gdje mu je mjesto, a proste i pučke stvari neka se pišu slovenskim narječjem«. Zato potrebujejo Slovenci samo veliko volje, saj »bez borbe i žrtvah nema života. Kad se uvede u srednje i više klase hrvatski (srbski) jezik, pa se Slovenija osviesti, tada će to biti važan faktor u Jugoslaviji, prava brana proti Niemcem i Talijanom«. ¹⁴⁵ Po mnenju Mirjane Gross je Tomić s tem člankom zapustil smer Narodne stranke.¹⁴⁶

Podobna stališča je najverjetneje Tomić zastopal tudi na svojem predavanju v društvu Jug 6. maja 1868. Na njegove teze o jezikovnem vprašanju je reagiral Josip Jurčič skupaj z nekaterimi kolegi. Med njimi je bil prav gotovo tudi Levec. V njegovi zapuščini se je ohranil zanimiv koncept govora, datiran 20. maja 1868, ki je pomenil nekakšen odgovor Tomičevim izvajanjem. Idejo enega knjižnega jezika na slovanskem jugu, ki bi moral biti srbohrvaški, sicer ni zavrnil. Slovensko književno posebnost je branil z drugega konca; Jezikovni dualizem je ostro napadel z argumentom, da tudi najhujši nemškutarji pravzaprav ne zahtevajo nič drugega. Literarna ločitev »kmeta in gospoda« bi pomenila narodno smrt, saj je mogoče izobraziti ljudstvo samo z lastnim jezikom, intelektualci pa morajo biti povezani z ljudstvom. Levcu ni jasno, kako si Tomić predstavlja, da bi se v slovenske šole uvedla hrvaščina, če oblast »še slovenščine ne privošči«. Tomića je večkrat slišal govoriti o »slovanskej konfederaciji«; mislil je, da Slovencem privošči mesto v tej združbi, očitno se je zmotil: »Kaj misli, da je nam slovenska individualnost glede Hrvatov manj ljuba in draga kakor Hrvatom

¹⁴⁴ Korunić, *Jugoslavenska ideologija*, str. 365.

¹⁴⁵ Podgoršek, *Jugoslavenska ideja*, str. 117.

¹⁴⁶ Gross, *Izvirno pravaštvo*, str. 261.

njihova glede Rusov? In vendar g. Tomić jasno izreka: Slovenci naj se pohrvati-
tijo.« Po tem ostrem zagovoru slovenskega jezika je Levca vseeno zaneslo na
drugo stran, vendar samo glede prihodnosti. Slovencem je popolnoma nemo-
goče pustiti slovenski jezik in sprejeti hrvaškega zaradi »sedanjih političnih
razmer«. Ko pa bosta oba naroda politično zedinjena, takrat »/.../ Hrvatom ne
damo le srce, kakor zdaj, ampak tudi jezik«.¹⁴⁷

Društvo Jug je po Prijateljevem mnenju začelo hirati že v letnem seme-
stru leta 1868. Med počitnicami je bilo dejavno pri prvem slovenskem shodu
v Ljubljani 14. avgusta, kjer so se poleg slovenskih zbrali tudi mnogi slovanski
študenti. Prijatelj je tudi zapisal, da so dajali društvu ton Hrvati s »svojo pravaško
politiko«. Že Kermavner je v opombah opozoril, da ni jasno, ali je Prija-
telj mislil s tem na pravaše, ki so bili v društvu v manjšini, ali pa »sploh na vso
hrvaško politiziranje«. Zaradi sporov s Hrvati je Levec decembra 1868 odsto-
pil s položaja tajnika društva. Razloge za to dejanje je napisal v pismu Kersniku
z dne 13. decembra 1868. Trdil je, da društvo svojega osnovnega namena »spo-
znavanja Slovencev in Hrvatov« ne izpolnjuje: »Politike, posebno horvaške
imam zadosti in mi je ni treba še v Jug učiti se je hoditi /.../ kregam se pa nerad
in to je v Jugu na dnevnem redu /.../.« Prepire je v svoji spomenici omenil tudi
Janko Vencajz, ki je bil mnenja, da »jedno društvo ne more zadoščati razliko-
vitim uzorom in zahtevam dveh narodostij«.¹⁴⁸ Še pred Levčevim odstopom je
iz društva izstopil Celestin zaradi »gospodarjenja nekih Ultrahrvatov«, za kate-
re si »hrvatožderec« brž ko pohvališ kakega Srba.¹⁴⁹

Na posebni seji nekaterih članov Juga 16. januarja 1869 so izdali protest
proti pisanju dr. Ivana Matoka v pravaškem listu *Hervat*, kjer so Slovence in
Srbe po pravaškem kanonu nenehno razglašali za Hrvate. Pravaško gibanje na
Hrvaškem v tem času še ni imelo veliko pristašev, vendar se je vztrajno širilo
še zlasti med študentsko mladino. Glede na to, da je v *Hervatu* Starčević napa-
dal predvsem jugoslovansko usmerjeno opozicijo Rauchovemu režimu, so ga
sodobniki videli kot pomagača unionističnemu režimu. Starčević je krivdo za
dejstvo, da se Slovenci ne počutijo Hrvate, pripisal Nemcem, Rusom in »Sla-
voserbom«. Če ne bodo pristali na hrvaštvo, bodo po njegovem »alpski Hrva-
ti« propadli zaradi »Nemštine i Taljanštine« ter protestantizma. Hrvaške na-
rodnjake je tudi obtožil, da so hrvaško književnost in zgodovino izdali s tem,

¹⁴⁷ *Prijatelj IV*, str. 46–48, Kermavner v isti knjigi: str. 589.

¹⁴⁸ Vencajz, *Spomenica Slovenije*, str. 47

¹⁴⁹ *Prijatelj IV*., str. 65. Po Kermavnerjevem mnenju je Levec odstopil z mesta tajnika zaradi nave-
ličanosti nad hrvaško politiko, Celestin pa zaradi odpora do manjšinskih pravašev: *ibid.*, str. 600.

ko mažejo hrvaško narodnost z nečistimi primesmi, da bi se »podložili« Serbancem i Kranjcem.¹⁵⁰

Kermavner je bil prepričan, da je protipravaška izjava dunajske slovensko-hrvaške mladine pravzaprav dejanje hrvaške politike, ki so se mu vsi slovenski člani pridružili brez omahovanja. Razlog za to trditev vidi v prvem odstavku, ki potrjuje hrvaško pravo. Šele potem, ko so se postavili na stališče hrvaškega prava, so pravašem odrekli monopol nad zastopanjem le-tega. Hrvaška zgodovinarica Vera Ciliga se s tem ne strinja, saj meni, da je izjava nastala znotraj društva Jug.¹⁵¹ Hrvaški podpisniki protesta so se izrekli proti »potezanju« hrvaškega imena nad Slovence in Srbe, slovenski pa so pogojevali združitev obeh narodov »samo po dobrovoljnem dogovoru«.¹⁵² Pravaški »mladenci« so na to potezo odgovorili s svojo izjavo v *Hervatu*. Prepričani so bili, da sta Starčević in Kvaternik »znanstveno« dokazala hrvaštvo Srbov in Slovencev. Bili pa so dovolj diplomatski, da so zanikali obtožbo po nasilnem vsiljevanju hrvaškega imena. Zavzeli so se za zvezo s Srbijo in »Kranjsko« šele takrat, ko bodo Srbi in »noriški Hrvati« sami dojeli vzvišeni pravaški nauk.¹⁵³ V skladu s tem je Kvaternik v napadu na Karadžića in Šafárika zagovarjal tezo, da se »Planinci« ne morejo obdržati pod slovenskim imenom, ki naj bi si ga izmislila rusko-češka učenost, da bi oslabil hrvaški in katoliški živelj v korist rusko-srbskega bizantinizma.¹⁵⁴

Omenjeni nesporazumi so počasi uspavali skupno hrvaško-slovensko društveno podjetje. Maja 1869 so slovenski akademiki stopili v akcijo za ponovno osnovanje lastnega društva. Po pisanju Vencajza je bila hrvaška mladi na tista, ki je prva začela »pretresati« idejo posebnega hrvaškega društva.¹⁵⁵ V svojem govoru na seji Juga 9. maja je Levec podrobno obrazložil razloge za takšno dejanje. Poleg dejstva, da se morajo Slovenci sami dogovarjati za delovanje na izključno slovenskem polju, ki Hrvatov ne zanima, je opozoril še na javno skrivnost, da je društvo Jug postalo zgolj prazna fraza. Namesto pogovorov o narodnih zadevah se zgolj neplodno pričkajo o proceduralnih kolobocijah in spletkah.¹⁵⁶

¹⁵⁰ Gross, *Izvirno pravaštvo*, str. 246, 247.

¹⁵¹ Prim. Vera Ciliga, *Prilog upoznavanju hrvatsko-slovenskih odnosa potkraj 60-ih godina XIX stoljeća*, Historijski zbornik 23–24, Zagreb 1970–71, 97–115.

¹⁵² *Prijatelj IV*, str. 66, 601.

¹⁵³ Gross, *Izvirno pravaštvo*, str. 261.

¹⁵⁴ *Ibid.*, str. 268.

¹⁵⁵ Vencajz, *Spomenica Slovenije*, str. 47

¹⁵⁶ *Ibid.*, str. 73.

VI. SLOVENSKO-HRVAŠKI ODNOSI IN MEJA V SEDEMDESETIH IN OSEMDESETIH LETIH 19. STOLETJA

Jugoslovanski sestanek v Ljubljani leta 1870

Slovenci pod Ogrsko?

Okoliščine pred sestankoma v Sisku in Ljubljani

Problematika jugoslovanskega shoda v Ljubljani v prvih dneh decembra 1870 je prav gotovo eno izmed najbolj obdelanih obdobjev v zgodovini slovensko-hrvaških odnosov. V pasti zapletenih razmer po začetku francosko-pruske vojne so se zapletali, prepletali in odpletali predvsem srbski (Nikola Radojčić, Kosta Milutinović) in slovenski zgodovinarji (Dušan Kermavner, Fran Zwitter), od hrvaških pa se je s tem ukvarjala Vera Ciliga. Srbski zgodovinarji so naklonjenost mladoslovencev do rešitve jugoslovanskega vprašanja poskušali dokazati izven monarhije (beri: s pomočjo Srbije), slovenski raziskovalci pa so srbskim očitali nacionalistične »prekonstrukcije« in nepoznavanje osnovnih zgodovinskih parametrov slovenske zgodovine.¹

Vsekakor je bil pomen tega srečanja v jugoslovanski historiografiji močno precenjen, čeprav gre za zanimivo epizodo, ki kaže na odvisnost slovensko-hrvaške vzajemnosti od zunanjepolitičnih razmer in debelino dualističnega »kitajskega zidu«. Videli smo že, da *Slovenski narod* povezovanja Hrvatov in Slovencev ni imel v prvem planu. Ko se je poleti 1870 začela francosko-pruska vojna in se je začela kazati nemška zmaga, so se pri tem časopisu spet začeli obračati proti južnim slovanskim sosedom. Kakšna hladnost in nezaupanje sta vladali med voditelji obeh narodov pred »stampedom« pruskega orožja, kaže tudi Žavčaninov dopis poleti 1870, v katerem je ta zagrebški Slovenec užaljeno zapisal,

¹ Glej: Nikola Radojčić, *Svetozar Miletić o jedinstvu Srba, Hrvata i Slovenaca*, Njiva I, 1921, št. 8, str. 215–219; *Prijatelj III*, str. 182–229 in Kermavnerjevo opombe v isti knjigi: str. 499; Kosta Milutinović, *Problematika jugoslovenskog progama 1870 kod Srba i Hrvata*, ZČ 10–11, 1956–57, 154–182; Dušan Kermavner, *Nekaj kritičnih pripomb k razpravljanju dr. Koste Milutinovića v tem časopisu*, ZČ 14, 1960, str. 203–217; Fran Zwitter, *Nekaj problemov okrog jugoslovanskega kongresa v Ljubljani leta 1870*, ZČ 16, 1962, 145–170; Dušan Kermavner, *Hegemonistična prekonstrukcija jugoslovanskega kongresa v Ljubljani leta 1870*, ZČ 16, 1962, 81–144; isti, *Še nekaj gradiva o ljubljanskem kongresu leta 1870*, ZČ 17, 1963, 155–170 (v nadaljevanju: Kermavner, *Še nekaj gradiva*); isti, *Še iz predzgodovine jugoslovanskega kongresa v Ljubljani decembra 1870*, ZČ, 19–20, 1965–66, str. 317–352 (v nadaljevanju: Kermavner, *Še iz predzgodovine jugoslovanskega*); Vera Ciliga, *Narodna stranka i južnoslavensko pitanje (1866–70)*, Historijski zbornik 17, Zagreb 1964, 85–114; ista, *O nekim apologetskim prikazima u povijesti*, Historijski zbornik 19–20, Zagreb 1966–67, str. 447–465; Janko Pleterski, *'Slovenja' država (ein 'windisches' Reich)* Petra Radicsa, Vilfanov zbornik, Ljubljana 1999, str. 491–495.

da je Kurelac predlagal tri Slovence za člane Jugoslovanske akademije, »pa ž njimi ni prodril /.../«. Slovencem so akademiki očitali, da se preveč držijo Mohorjeve družbe in da ne marajo preveč za Jugoslovansko akademijo v Zagrebu. Po Kermavnerjevemu mnenju je ideja o posebni jugoslovanski skupini znotraj monarhije zrasla na hrvaškem zelniku, saj je Kočevar že 30. julija v *Slovenskem narodu* poročal, da se je ideja jugoslovanske skupine »zopet mozgati začela«.²

V svojih uvodnikih na prvih straneh *Zatočnika* je Josip Miškatović, kot eden izmed voditeljev hrvaške Narodne stranke, že konec avgusta, še bolj pa oktobra 1870, zagovarjal slovensko-hrvaško politično zvezo, ki jo je videl v povezavi z Ogrsko. Miškatović je na povezovanje gledal iz perspektive visoke politike. Po njegovem bo Prusija nemške dežele poskusila »odtrgati« od monarhije, bodisi v zgodovinskem (s slovenskimi in češkimi deželami), ali pa vsaj v narodnem obsegu. V »ostanku«, ki ga je Miškatović imenoval »federirana donjedunavska carevina«, bo v središču Ogrska. Miškatović si je seveda želel, da bi se tej tvorbi pridale tudi slovenske in češke dežele. Poleg poigravanja z geopolitičnimi idejami se je Miškatović, kot eden izmed prvih, odkrito postavil na stališče slovenske narodne in jezikovne individualnosti. Poudaril je, da nima njegov krog nobene zveze s tistimi, ki Slovencem »narivavajo gramatiku«. Narodna stranka »neupita za ime i jezik, koji će u Sloveniji pod bratinskom savezom valjati«. Če bi *Novice* pisale hrvaško, bi po njegovem morale že zdavnaj prenehati z izhajanjem.³

Že na samem začetku političnega povezovanja leta 1870 se je pojavila dilema, ki je bila nova v primerjavi s predhodnimi težnjami po politični zvezi. Kaj narediti z novo dualistično mejo? Odgovor je bil seveda preprost, treba bi jo bilo odpraviti ter nove meje zasnovati nekje drugje. Nenazadnje se dualizem v tem času še ni učvrstil. Po drugi strani pa so bili dovolj realni, da so upoštevali možnost trajnejše dualistične ureditve. V tem primeru se je postavilo nemogoče vprašanje, kako prilagoditi združitev Slovenije in Hrvaške dualistični ureditvi. Teoretično sta odgovora dva: ali pridružiti Hrvaško avstrijskem delu ali pa Slovenijo ogrskem. Oboje se je zdelo težko verjetno, vendar se je o drugi možnosti več razmišljalo in pisalo.

Ravno s tem problemom je Jurčič v članku *Slovinci in Hrvatje* (15. in 22. 10. 1870) tudi začel s prikazom slovensko-hrvaških odnosov. Mi smo »cis«, oni so »trans«, eden za drugega pa »ausland«, »in če časopis iz Hrvatskega dobimo,

² Kermavner, *Še iz predzgodovine jugoslovanskega*, str. 320.

³ Kermavner, *Še iz predzgodovine jugoslovanskega*, str. 334; Korunić, *Jugoslavenska ideologija*, str. 380.

moramo en krajcar odškodovanja plačati, da je ono steno prolazil«. Jurčič je hrvaškim narodnjaškim časopisom očital molk o slovenskih zadevah, kar ga je motilo bolj kot pravaške ominočnosti. Ob tem je sicer trdil, da je *Narod* vedno veliko pisal o Hrvatih, ker je bilo daleč od resnice. Na nek način mu je celo prijalo pravaško ukvarjanje s Slovenci, ki ga pa ni jemal pretirano resno: »Mi smo se sicer temu smejali, a rekli smo: dobro, gospodine Matok, pomози tem 'planinskim Hrvatom', ni nam ležeče na tem, kako nas zoveš, ako nas s svojim 'pravom' germanstva oteti pomoreš.« Skratka, Jurčiča ne bi motilo pravaško poimenovanje Slovencev s planinskim hrvaštvom, pod pogojem, da bi pravaši Slovence rešili germanstva.⁴

Druga komponenta Jurčičevega članka je razpravljanje o Miškatovičevih načrtih. Skeptično je omenil čudne račune madžarskega tiska o nekakšni podonavski državi, s čimer je najbrž Miškatoviću hotel pokazati nerealnost njegovega visokega načrtovanja. Na hitro je tudi povzel idejo slovensko-hrvaškega povezovanja v okviru Ogrske, ki jo je imel za »znamenje časa«. Do ogrskega okrilja ni zavzel jasnega stališča. Če je po eni strani na to pristajal, češ, Slovenci so se »precej in brez pomisleka pripravljeni vdati tistemu, ki nas zedini, na jugoslovanstvo nasloni in ponemčevanja reši«, pa po drugi strani dvomi v sanje tistih Madžarov, ki pričakujejo kristalizacijo države »okolo madžarstva«. Zaključil je z mislijo, da ideja povezovanja ni nova, čeprav se je včasih širila v »čudni, nepraktični obliki«. »Hotelo se je od nas, da svoj jezik zavržemo in pišemo takoj hrvatsko-srbski«, kar je seveda zavrnil z znanimi argumenti o duševni zvezi med inteligenco in »prostim narodom«.⁵

Kermavner je menil, da za ogrsko okrilje v slovenski javnosti »ni bilo slišati glasu«, kar potrjuje pregledani slovenski tisk. Zato sta še toliko bolj zanimiva članka Alojzija Gregoriča v praški *Politik*. Gregorič, ki je bil sicer leta 1868 pobudnik združitve slovenskega in hrvaškega akademskega društva, je povzel Jurčičeva izvajanja, vendar je opustil vse njegove pridržke proti ogrskemu okrilju. »Pozabil« je tudi omeniti, da je Jurčič zavrnil iliristične težnje. Omenil pa je skrivnostno stranko med Slovenci, ki se boji utopitve Slovencev v hrvaštvu, in jo pomiril, da gre pri vsem skupaj le za politično združevanje. Zatrdil je, da bi Slovenci rajši izbrali manjše zlo in sprejeli zvezo z Ogrsko, samo da bi se rešili iz sedanjega položaja.⁶

⁴ Josip Jurčič, *Slovenci in Hrvatje*, Zbrano delo 10, Ljubljana 1982, str. 381.

⁵ Ibid., str. 383; prim.: Korunič, *Jugoslavenska ideologija*, str. 383; Kermavner, *Še iz predzgodovine jugoslovanskega*, str. 338, 339; *Prijatelj III*, str. 184 in Kermavnerjeve opombe: str. 523.

⁶ Kermavner, *Še iz predzgodovine jugoslovanskega*, str. 342, 343.

Sicer pa se je v slovenskem časopisju pojavljala tudi skepsa do ogrskega okvira, ki je Hrvate stiskal s pomočjo Rauchovega režima. *Zatočnik* je sredi novembra 1870 objavil članek iz *Slovenskega naroda*, v katerem je pisec Hrvatom priporočal, naj se namesto na Pešto rajši skupaj z Dalmacijo naslonijo na Dunaj. Miškatović je v *Zatočniku* Slovence spomnil, da vežejo Hrvaško in Ogrsko »veze najvišje vrsti«. Po njegovem je »temelj budućnosti najsigurniji u historičnom pravu, a njega nam ne mogu dat ni Dalmacija ni Slovenija«. ⁷ Avtor omenjenega članka v *Slovenskem narodu* je bil pravzaprav Mrazović, saj gre skoraj za dobeseden prevod Mrazovićevega pisma Tomšiču, ki ga je 12. novembra objavil v *Slovenskem narodu*. ⁸

»Sada vidim, da Slovenija bila bi posebno tjelo s nama u savezu stojeće, a skupa s nami s Ugarskom. To je dobro /.../«

Strossmayer in sestanka v Sisku in Ljubljani

Kermavnerjevo razpravljanje o tem, ali so se ideje za politično povezovanje domislili Slovenci ali Hrvati, za nas ni toliko pomembno. Hrvaški narodnjaki so 8. novembra 1870 v vojaškem Sisku, torej izven dosega Rauchovih »krempljev«, sklicali sestanek, na katerega so povabili tudi slovenske voditelje. Mrazović je o tem pisno obvestil Antona Tomšiča. Iz Tomšičevega pisma Jurčiču je razvidno, da nad tem dogovarjanjem niso bili vsi navdušeni: »Prosil sem Vošnjaka, naj gre on. Pa je vse premevžasto. Kaj se bomo hudiča dogovarjali, ko smo pa še doma brez kompasa /.../.« ⁹ Sestanka v Sisku so se udeležili Anton Tomšič, Radoslav Razlag, Davorin Trstenjak in Josip Poklukar. O tem, da pred sestankom nekatere stvari v slovensko-hrvaških odnosih niso bile ravno idilične, priča Tomšičevo pismo, v katerem je Jurčiču poročal o posvetovanjih: »Hrvatje so se streznovali. Ni jih več za poznati. Vse svoje slabosti sami priznavajo, kakor tudi naše prednosti. Za Zedinjeno Slovenijo so vneti. Dogovorili smo se, da se ima Slovenijo konfederirati s trojedino kraljevino, kateri se mora pridružiti Dalmacija, granica, Slavonija in Reka, Slovenija je čisto avtonomna in enako-pravna.« Slovenski predstavniki niso mogli ničesar obljubiti zaradi previdnosti

⁷ Podgoršek, *Jugoslovanska ideja*, str. 220.

⁸ *Prijatelj III*, str. 198; prim.: *Jugoslovanske zveze*, Slovenski narod, 12. 11. 1870. Glej tudi: Korunić, *Jugoslovanska ideologija*, str. 391. Mrazović in Miškatović sta imela različne poglede na bodočo vlogo Hrvaške v monarhiji. Mrazović je zagovarjal mnenje, da bi morali Hrvati okoli sebe združiti južnoslovenske pokrajine v monarhiji in zahtevati takšen položaj, kot ga zahteva Češka. Če bi se Čehi pogodili, bi po njegovem dualizmu odzvonilo. Miškatović pa je mislil, da federalistična preureditev monarhije ni mogoča, zato bi morali Hrvati delati v okviru zveze z Ogrsko.

⁹ *Prijatelj III*, str. 189.

slovenskih prvakov. Tomšič kljub pozitivnem presenečenju nad Hrvati ni bil optimističen, menil je, da je »vsako politikovanje zastoj«, dokler se Slovenci ne sporazumejo med sabo.¹⁰

V pismu Vošnjaku je Tomšič priobčil tudi program, o katerem so se dogovorili v Sisku. Zanimiva je podrobnejša obrazložitev odnosov slovensko-hrvaške federalne tvorbe z Ogrsko. Posli, ki so po uvedbi dualizma skupni za Avstrijo in Ogrsko, naj bi reševali troedina kraljevina in Slovenija »skupno v osebni delegaciji«. Zastopstvo Slovenije in troedine kraljevine v ogrskem zboru naj bi bilo kolektivno. Finančne, trgovinske in vojaške zadeve, »v kolikor se tičejo enotne sisteme, razpravljajo se in rešujejo med Ogrsko, trojedino kraljevino in Slovenijo na skupnem zboru ogrskem. Poslovi sodnijski, upravni in naučni so avtonomni za trojedino kraljevino in Slovenijo in jih izključivo opravlja zbor in dežela teh kraljevin.« Iz formulacije zadnjega stavka ni povsem jasno, ali so ti posli avtonomni za troedino kraljevino in Slovenijo skupaj (kot enoto v razmerju do Ogrske), ali pa za vsako posebej.¹¹ Opazno je tudi, da srbska Vojvodina ni vključena v ta koncept, dasiravno je Mrazović to predlagal v korespondenci s slovenskimi voditelji po sestanku v Sisku.¹² Popolnoma so zanemarili tudi solidarnost z južnimi Slovani, ki živijo pod turškim jarmom.¹³

Že dan pred sestankom je Rački Strossmayerja obveščal o sestanku v Sisku, pri čemer je to naredil na način, ki navaja na misel, da so Slovenci povabili Hrvate na sestanek in ne obratno: »Slovence su Prusi poplašili, te bi se rado nam prislonili. Svakako je to misao, koju treba podupirati.«¹⁴ Podobnega mnenja je bil tudi Strossmayer. V pismu Mrazoviću z dne 11. novembra je zapisal, da je »misao ne samo trojedinu kraljevino, nego i Slovenijo u jako sržavno tielo sdružiti, dobra /.../ i probitačna i za dinastiju i za monarkiju.« Glede na to, da gre pri tej stvari tudi za državnopravno zvezo nove enote z Ogrsko, je bil prepričan, da bi lahko Madžari tako idejo podpirali. Čeprav je bil mnenja, da se mora Slovenija povezati s Hrvaško, če hoče zdržati pod nemškim pritiskom, je vseeno podvomil, ali je ideja zrela za nastop pred cesarjem, zato je zaenkrat rajši svetoval pretresanje ideje v časopisih in na sestankih. Pomenljiv je tudi Strossmayerjev P. S., v katerem se je opravičil, ker je prebral Mrazovićevo pismo

¹⁰ Ibid., str. 193.

¹¹ Ibid., str. 193.

¹² Korunić, *Jugoslavenska ideologija*, str. 388.

¹³ Gross, Szabo, *Prema hrvatskome*, str. 282.

¹⁴ Ferdo Šišič (ur.), *Korespondencija Rački – Strossmayer*, Zagreb 1928, str. 116.

preveč na hitro, zato je spustil pomembno podrobnost: »Sada vidim, da Slovenija bila bi posebno tjelo s nama u savezu stojeće; a skupa s nami s Ugarskom. To je dobro i ta se misao ima razvijati /.../«¹⁵ Strossmayerjeva pripomba lahko pove več, kot zglada na prvi pogled. Po eni strani je očitno, da je bil enakopravni zvezi Slovenije s Hrvaško naklonjen, po drugi pa je tudi evidentno, da mu slovensko-hrvaška politična zveza na enakopravni in federalni osnovi le ni bila tako samoumevna. Še bolj skeptičen do uresničitve programa iz Siska je bil Rački v pismu Strossmayerju z dne 19. novembra, kjer si ne dela utvar, da bi bilo mogoče zedinjenje, dokler bo vladal dualizem. Bolj kot uveljavitev programskih izhodišč mu je bila pomembna druga komponenta: pokazala se je nuja »/.../ da se dogovaramo kako nas ne bi događaji, koji se munjevitom brzonom razvijaju, nepripravne zatekli. Slovenci ne bi rado doći pod očinsko okrilje sv. Stjepana«.¹⁶

Ljubljansko srečanje v začetku decembra, za katerega so se dogovorili v Sisku, ni bilo niti toliko programsko konkretno kot prejšnje. Sprejeta resolucija se ni ubadala z državnopravnimi vprašanji, kaj šele, da bi proklamirala kakšno združevanje in prehod bodoče Slovenije iz avstrijskega okvira v ogrskega. Poudarila je zgolj skupne interese vseh Jugoslovanov v monarhiji kot političnega faktorja, s katerim je treba v viharjih »postsedanskih« časih računati.¹⁷ Še najbolj konkretna je zadnja točka, ki določa usklajeno delovanje. V veliki meri je šlo za hrvaško-slovensko zadevo. Od Srbov se je je udeležil zgolj Laza Kostić iz Vojvodine. Prijatelj je bil prepričan, da so na slovenski strani vzeli stvar v roke ljubljanski prvaki, saj udeleženec sestanka v Sisku, Tomšič, ni bil niti povabljen.¹⁸ Mrazović je Strossmayerju poročal, da je še najbolj modro govoril Josip Tonkli iz Gorice, ki je opozoril na preprost problem pri ideji federacije Slovenije in troedine kraljevine. Slovenija ne obstaja, troedina kraljevina pa je zgolj na papirju. Spomnil je tudi, da bodo Madžari in Nemci vedno skupno delovali proti Slovanom, dokler obstaja dualizem, kajti »odlučili se mi ili u Cis- ili Translajtaniu, mi ćemo svagdje naići na protivštinu«.¹⁹

¹⁵ Kermavner, *Še nekaj gradiva*, str. 158; prim.: Tomljanovich, *Strossmayer*, str. 245–248.

¹⁶ *Korespondencija Rački – Strossmayer*, str. 120.

¹⁷ Gross, Szabo, *Prema Hrvatskome*, str. 282.

¹⁸ *Prijatelj III*, str. 203, opomba 63.

¹⁹ Kermavner, *Še nekaj gradiva*, str. 159.

Slovensko-hrvaški odnosi in slovensko-hrvaška meja v časopisju v letih 1870–74

Slovenija kot del troedine kraljevine in neumnosti, ki so zgodovinsko znamenite

Slovenski narod o hrvaško-slovenski zvezi po jugoslovanskem srečanju decembra 1870

Za povzdigovanje slovensko-hrvaške vzajemnosti po ljubljanskem srečanju je v *Slovenskem narodu* skrbel zagrebški dopisnik Ferdo Kočevar - Žavčanin pod šifro »p.«²⁰ Odnos do hrvaškega prava je pri tem časopisu nihal od popolnega zanikanja do odkritega podpiranja. Če je dopisnik iz Zagreba v času, ko je srečanje še potekalo, zapisal, da »vzpeh, katerega je borba hrvaške opozicije pod praporom državnega prava dosegla ni samo ničen, ampak on je negativen«,²¹ se je lahko tri dni kasneje prebralo, da »mi od Hrvatov nismo nikoli zahtevali, da bi se odrekli svojemu državnemu pravu, marveč mi smo dokazali, da je njihovo prav trdno in obsežno«. ²² Med vrsticami so tudi pojasnili, zakaj ni prišlo do konkretnih dogovorov. Hrvati so omenjali, da bi hoteli »ogerski državniki v interesu Ogrske same porabiti svoj veliki vpliv pri kroni za to, da pomagajo odstraniti one ovire, ki na potu stoj zedinjenju«, vendar so velmožje po dolgi razpravi le prišli do sklepa, da »se tega ni nadejati, dokler niti trojedina kraljevina ni zedinjena«, znano pa je, da je ogrskim državnikom hrvaška razcepljenost povsem po volji. ²³ Že v naslednji številki so napadli Deschmannove obtožbe v *Laibacher Tagblattu*, da so Slovenci opustili idejo Zedinjene Slovenije in začeli delovati za fantomsko Jugoslavijo, češ: »Slovenija je ravno to, s komur hočemo stopiti v južnoslovansko zvezo.«²⁴

Za uvid v mladoslovensko dojemanje slovensko-hrvaške razmejitve je zanimiv Žavčaninov podlistek *Slovinci na Hrvaškem*, v katerem je zatrdil, da se Slovenci »na nobeno stran /.../ tako radi ne selé kakor na Hrvaško«. Na Hrvaškem je sicer več Štajercev, čeprav tudi Jadransko morje Kranjce »k sebi vleče«. Še več. »Kompaktno naseljeni so Slovenci le v Primorji, posebno okolo Gerovega in Ravnegore /.../. Gerovci so še denes pravi Slovenci dolénskega

²⁰ *Prijatelj III*, str. 225; več o ostalih oblikah slovensko-hrvaškega povezovanja glej: Nataša Podgoršek, *Slovensko-hrvaški odnosi 1870–1878 v luči hrvaškega časnika Zatočnik*, ČZN 74, 2003, str. 323–339.

²¹ *Ideja Jugoslovanstva*, Slovenski narod, 3. 12. 1870.

²² *Jugoslovanske zveze*, Slovenski narod, 6. 12. 1870.

²³ *Ljubljanski dogovori*, Slovenski narod, 10. 12. 1870.

²⁴ *V pojasnjenje*, Slovenski narod, 13. 12. 1870.

narečja, ravnogorci, pod Marijo Terezijo naseljeni Gorénci, pa so že za dobro polovico pohrvačeni.« Čeprav je Žavčanin pisal o Slovencih, ki so prestopili mejo in se podali v »bratsko Hrvatsko«, je imel v drugem smislu celotno slovensko območje za nekakšno mejo: »Slovenci in njih planine so za Hrvate pravi ščit proti navaljivanjem nemškega elementa.« Sodeč po nekajletni Bachovi germanizaciji na Hrvaškem, so Hrvati glede raznarodovanja bolj »mehki« kot Slovenci, saj so v tem obdobju pokazali manj žilavosti »nego Slovenci skozi tisoč let«. Slovenci se po Žavčaninovem pričevanju najdejo v vseh poklicih, »posebno pa rad Slovenec na Hrvaškem krčmari«. Veselih slovenskih krčmarjev naj bi na veliki cesti med Varaždinom in Reko kar mrgolelo. Po njegovih zagotovilih se »Slovenec prostega stanu ne pohrvati kar bodi«. Žavčanin je poskušal biti tudi konkreten. Zapisal je, da živi na Hrvaškem kakih 30 do 40 tisoč stalno naseljenih Slovencev, če bi pa dodali »zarod prejšnjih naselitev, bi se število po tristočilo«. ²⁵

Poleg na Nemce in nemškutarje je mladoslovensko glasilo kaj rado zlivalo svoj gnev tudi na pravaško »pasmino«. Zagrebški dopisnik je traktat o pravaših začel kar s filozofiranjem o pojmu neumnosti, ki je lahko dovtipna, naivna, kolo-salna, svet pa pozna tudi takšne neumnosti, »ki so zgodovinsko znamenite«. Slednjo naj bi propagirala pravaška Hervatska, v kateri dopisnik ni mogel prebrati do konca nobenega članka, saj je »dušna mizerija v njih tolika, da je strašno«. »Mesto cinizma zavzela je zloba. Nemce imenuje 'Švabe', Srbe imenuje 'Slavoserbe' in 'Srbeže', Slovence – nekdam tako priljubljene 'planinske Hrvate', pa 'Kranjce' ter norce dela iz 'kranjskih pravic'.« Dopisnik je celo prepričan, da niso pravaši nobena politična stranka več, ampak neka na pol politična in na pol socialna sekta, »kakor so n. pr. Skopci na Ruskem, ali pa mormoni, špirtuisti in travožderci v Ameriki«. Stračević je »Grossmeister« te sekte in obenem glavno Rauchovo trobilo. ²⁶

Žavčanin se je v svojih razmišljanjih večkrat dotaknil tudi jezikovnega približevanja. V nasprotju s prepričanjem iz zgodnejših let je bil tokrat prepričan,

²⁵ *Slovenci na Hrvaškem*, ibid.

²⁶ *Slovenski narod*, 17. 1. 1871; prim.: Andrej Rahten, *Zaveznitva in delitve: Razvoj slovensko-hrvaških političnih odnosov v habsburški monarhiji 1848–1918*, Ljubljana 2005, (v nadaljevanju: Rahten, *Zaveznitva in delitve*), str. 67. Rahten je na isti strani postavil trditev, da so imele negativen vpliv na Starčevićovo podobo med slovenskimi politikmi tudi njegove zahteve po Žumberku in Marindolu. Po našem mnenju to ni dodatno vplivalo na Starčevićev slab sloves med slovenskimi politikmi. Priključitev Žumberka in Marindola so zagovarjali predstavniki vseh hrvaških političnih opcij v vseh obdobjih, ko je bilo to aktualno. Starčević s temi zahtevami nikakor ni izstopal. Najbolj goreč zagovornik priključitve Žumberka Hrvaški in Slavoniji je bil Nikola Badovinac, ki ni pripadal pravaški politični opciji, ampak, po svojem vstopu v politično življenje v začetku osemdesetih let, Neodvisni narodni stranki.

da se lahko Jugoslovani literarno združijo samo, če so politično zedinjeni. Iz preprostega dejstva, da Slovenci in Hrvati pišejo različna narečja, so po njegovem nasprotniki skušali pokazati, da je ta različnost dovolj velika ovira političnemu združevanju. Sicer pa, če Slovenci svojega jezika ne bi mogli ohraniti, »na čemur nismo nikoli dvojili in obupali, se bodo bogme raje dali pohrvatiti, nego ponemčiti«. Politično središče združenega jugoslovanstva habsburške monarhije je videl v Zagrebu, kjer so in bodo razne narodne ustanove. Tudi geografski faktor naj bi bil pomemben, Zagreb je od vseh strani zezan z železnico in leži na sredini jugoslovanstva v monarhiji. »Ljubljana kot glavno mesto Slovenije, Zadar kot glavno mesto kraljevine Dalmacije, in Osek kot glavno mesto kraljevine Slavonije po gotovo ne bodo ničesar izgubili /.../.«²⁷ Žavčaninova vizija bodoče jugoslovanske zveze vsekakor zasluži nekaj naše pozornosti. Slovenija ima sicer svojo enoto z glavnim mestom, vendar presenečajo ostale enote v bodoči federaciji. Slovenska enota po Žavčaninu ne bi bila federalno združena s celotno troedino kraljevino, ampak s posameznimi kraljestvi, ki sestavljalo »trojednico«, torej bi bila nekakšen četrti del troedine kraljevine. Poleg tega je Žavčanin pozabil tudi na srbsko Vojvodino, ki je sploh ne omenja.

Padec Raucha in Rakoviška buna v Slovenskem narodu

Ravno v času, ko je Žavčanin koval svoje stavke, je opozicija na Hrvaškem doživela fenomenalen uspeh. Mrazovičevi napadi na bana Levina Raucha v *Zatočniku* glede okoriščanja pri osuševanju Lonjskega polja so na začetku leta 1871 obrodili rezultate. Rauch ni mogel oprati svojega imena in je moral 26. januarja dokončno odstopiti. S tem je unionistični ponagodbeni režim izgubil svoj zagon, ban pa je postal bivši hrvaško-slavonski minister Koloman Bedeković. Na volitvah maja 1871 si je Narodna stranka kljub neugodnemu volilnemu zakonu izbojevala veliko zmago, kar ne pomeni, da je dobila večino v bodočem saboru. Volitve so bile izvedene tudi na tistih delih Krajine, ki so z junijskim krajiškim zakonom dokončno pripadli Hrvaški. Narodna stranka je zmagala tudi na teh območjih. Tako okrepljena opozicija se je v posebnem manifestu izrekla proti obstoječi hrvaško-ogrski nagodbi in zahtevala njeno revizijo. Politične razmere na Hrvaškem so bile pod velikim vplivom razmer v obeh središčih dualistične monarhije. »Postsedanska« federalistična vlada Carla Hochenwarta (predsednik vlade 7. 2. 1871–26. 11. 1871) na Dunaju, ki je imela nalogo sporazumeti se s Čehi in s tem ohraniti monarhijo, je hrvaškim

²⁷ Slovenski narod, 28. 1. 1871.

narodnjakom zbujala upanje, da se bo poleg češkega, upoštevalo tudi hrvaško državno pravo.²⁸

V *Südslavische Zeitungu* so marca 1871 svetovali Slovincem, naj opustijo misel Zedinjene Slovenije in se raje združijo s Hrvaško, še zlasti pa naj podpirajo »jugoslavensko« sveučilišče v Zagrebu. Jurčič je to izvajanje komentiral v *Narodu* 25. marca. Že na začetku se je obregnil ob podatek, da je Slovencev samo 809.000, kar je imel za pomoto, saj je sam naštel 1.342.000 »Slovencev z Istrani«, to se mu pa sploh ni zdelo zanemarljivo. Najbolj ga je zmotila svetovana opustitev »slovenskega kraljestva«. Najprej je hrvaškemu piscu razložil, da Slovenci ne terjajo nove kraljevske krone. Vse, kar zahtevajo, je administrativno združenje »v kompaktnih masah«: »Svojega združenja in ojačanja torej ne moremo opustiti. Zdi se nam to prvi korak, ki ga moramo mi storiti, da se kdaj združijo vsi Jugoslovani habsburške monarhije.« Za ilustracijo je skrbno naštel in citiral sklepe hrvaškega sabora iz leta 1848 po priključitvi slovenskih pokrajin. Zakaj je Jurčič citiral te sklepe, ni povsem jasno, saj ne poudarjajo »zedinjenosti« slovenskih pokrajin. Vsekakor se mu je zdel to dovolj dober argument, da je razglasil korist hrvaške dežele in vseh hrvaških strank, »da nas reklamirajo in – anektirajo.«²⁹

Jeseni 1871, točneje oktobra, se je na svojo veliko pustolovščino v Rakovico podal Eugen Kvaternik, kjer je po nekajdnevem uporuh 11. oktobra, tako kot njegovi veliki načrti, tudi sam našel svoj nesrečni konec.³⁰ Žavčanin je videl pravega krivca za to nedopustno puntanje nekje drugje: »Rakovaška vstaja je nasledek Rauchovega vladuhovanja. On je starčevićijance celo z denarjem podpiral.«³¹ Nekaj dni kasneje je primerjal program narodnjakov in starčevićijske »sekte«. Narodnjaki se »postavnim putem« zavzemajo za hrvaško državnost v okviru federirane habsburške monarhije, »/.../ če je mogoče, pomnoženo s Slovenijo in Istro v eno enoto«. V nasprotju s tem pa hočejo »Starčevićijanci« izven monarhije »neko veliko hrvatsko državo. V hrvatizmu hočejo potopiti trojedino kraljevino, Slovenijo, in če mogoče tudi Srbijo, in bog si ga ve kaj še vse.« Kljub negativnemu mnenju je upal, da bo pravaše ta epizoda »streznovala.«³²

²⁸ Gross, Szabo, *Prema hrvatskome*, str. 244–250; Gross, *Vijek i djelovanje Račkoga*, str. 225; Tomlinovich, *Strossmayer*, str. 249–255; Valentić, *Vojna krajina*, str. 229.

²⁹ Josip Jurčič, *Zedinjenje Slovencev in Hrvatov*, Zbrano delo 10, str. 415, izvorna objava: *Slovenski narod*, 25. 3. 1871. Zanimivo je, da je pisec opomb v Jurčičevih zbranih delih (Janez Logar) prepričan, da je tudi članek v *Südslavische Zeitungu* Jurčičev. Je potemtakem Jurčič polemiziral sam s sabo? Glej Jurčič, *Zbrano delo 10*, opombe, str. 575.

³⁰ Več o tem v Gross, Szabo, *Prema hrvatskome*, str. 264 (na kratko) in Gross, *Izvorno pravaštvo*, str. 309 (bolj obširno).

³¹ *Slovenski narod*, 17. 10. 1871.

³² *Slovenski narod*, 24. 10. 1871.

»Živio dr. Makanec!«

Slovenski narod in Makančeva opozicija

Če so se pri *Slovenskem narodu* maja in junija 1871 še navduševali nad uspehom hrvaških narodnjakov na saborskih volitvah,³³ je bilo toliko večje razočaranje ob sporazumu večine Narodne stranke z zmernimi unionisti. Razmere na Hrvaškem so se nagibale v korist Narodne stranke, ki je uspeh na volitvah ponovila 29. maja 1872, vendar so unionisti s pomočjo virilistov zadržali večino v saboru. Narodnjaki so popustili in dovolili, da so bili odposlanci v ogrskem zboru in kraljevinskem odboru sestavljeni iz enakega števila unionistične in narodnjaške struje. S tem je prišlo do spojitve Narodne stranke in dela unionistov. V saboru je tako prišla prvič do izraza opozicija znotraj Narodne stranke pod vodstvom Milana Makanca.³⁴ Ta je vztrajala na nekdanjih pozicijah narodnjakov o nezakonnosti sabora, ki je izglasoval nagodbo.³⁵ Nad kompromisom narodnjakov se Jurčič ni navduševal. Ravno nasprotno. Nesporni junak za mladoslovence je postal načelni Makanec, čigar govor je *Slovenski narod* objavil v celoti v začetku julija. Kljub temu Jurčič ni hotel pretiravati. Zmerne hrvaške politike je celo vzel v bran, češ, na vseh področjih hrvaškega življenja je potrebno predvsem zaceliti hude rane, to je za starejše hrvaške rodoljube v danem trenutku najpomembnejše. Brati Hrvati bodo tako še bolj okrepljeni stali na braniku jugoslovanstva, še zlasti če jim uspe z revizijo nagodbe doseči celovitost svoje domovine.³⁶

Medtem so se v hrvaškem saboru zadeve glede revizije nagodbe začele razvijati v nasprotno smer od zaželenega povečanja avtonomije. Tisti del kraljevinskega odbora, ki ga je podpiral Strossmayer, je sicer uspel 4. novembra 1872 formulirati zahteve v stilu dejanske avtonomije z elementi hrvaške državnosti znotraj dualističnega sistema, vendar je ogrski kraljevinski odbor, ki je odgovoril šele junija 1873, zahteve po stari navadi v celoti zavrnil. Nadaljevanje pogajanj

³³ Glej: Josip Jurčič, *Volitve na Hrvatskem*, Zbrano delo 10, str. 418; Isti, *Volitve na Hrvatskem*, ibid., str. 423.

³⁴ Milan Makanec (1843–1883), politik in pravnik, leta 1867 je postal profesor na pravoslovni akademiji. Zaradi nasprotovanja Nagodbi je bil leta 1870 odpuščen. Leta 1872 je izstopil iz kluba Narodne stranke, ker je bil prepričan, da bi morali dosledno zagovarjati celovitost troedine kraljevine in federalizacijo monarhije. V letih 1872–75 je v saboru vodil opozicijo proti Narodni stranki in ostro kritiziral njeno zakonodajno dejavnost: za časa bosansko-hercegovske vstaje je napadal pasivnost Narodne stranke, zavzemal se je za slogo Hrvatov in Srbov proti hegemonističnim težnjam iz obeh strani. Po oblikovanju opozicijske Neodvisne narodne stranke se ji je vse bolj približeval (EJ 5, str. 599).

³⁵ Gross, Szabo, *Prema hrvatskome*, str. 252.

³⁶ Josip Jurčič, *Kompromis na Hrvaškem*, Zbrano delo 11, str. 16 (izvirna objava: *Slovenski narod*, 4. 7. 1872).

je prineslo Hrvaški nekaj »kozmetičnih« koncesij, povečalo je tudi število poslancev v skupnem parlamentu iz 29 na 34 zaradi priključitve že omenjenih delov Krajine, vendar ji prave avtonomije ni zagotovilo niti na finančnem niti na upravnem območju. Zakonska osnova na tem temelju je bila dana v saborsko razpravo 3. septembra. Mažuranić in Živković sta poskušala nesrečno dete olepšati, Rački pa je tokrat zavrnil osnovo in podpisal Makančev predlog.³⁷

Ravno Makanec je v zvezi z notranjepolitičnimi problemi privlekel na dan tudi Slovence, ko je obtožil Narodno stranko, da se je z revidirano nagodbo izneverila bratom prek Sotle, s katerimi se je dogovarjala v Sisku in Ljubljani. Vončina je v obrambo Narodne stranke na to hladno odgovoril: »Kar se je s 'Kranjci' /.../ dogovorilo, to ne spada sem!«³⁸ Ta Makančeva gesta je v mladoslovenskem časopisu še bolj okrepila navdušenje nad njim in njegovo »avantgardo«, ki je zahtevala »državnopravno ločitev od Madžarov in kakoršnogod zedinjenje Jugoslovanstva«.³⁹ Zadnje razprave o reviziji so se na Hrvaškem odvijale ravno v obdobju pred oktobrskimi volitvami v cislajtanski državni zbor, ko so mladoslovinci prvič nastopili v lastni režiji.⁴⁰ Divjal je oster predvolilni boj, zato je lahko v tako vročem ozračju Makančeva idealistična vizija slovensko-hrvaške vzajemnosti delovala samo ugodno za mladoslovensko stvar. V članku s pomenljivim naslovom *Živio dr. Makanec* se je lahko prebralo, da je Makanec edini mož v saboru, ki ni pozabil, da je poleg Hrvata tudi Jugoslovan. Piscu je godila tudi vloga Slovencev kot »predstraže jugoslovanstva« pred nemškim kolosom, kajti »/.../ nij samo sočutje, nego mejusobni interes, ki nas Slovence s Hrvatstvom v bodočnosti zvezati mora«.⁴¹

Sprememba nagodbe je imela za utrditev hrvaške avtonomije tudi dobro lastnost. Na banski prestol je 30. novembra 1873 prinesla Ivana Mažuranića in tako končala šestletni režim starounionistov.⁴² Pri *Slovenskem narodu* so imenovanje Mažuranića sprejeli z zmerno naklonjenostjo, saj so predvidevali hujšo varianto. Glede na »skoraj nikakršen« napredek pri nagodbi so bili prepričani,

³⁷ Gross, Szabo, *Prema hrvatskome*, str. 251. Jaroslav Šidak, Mirjana Gross, Igor Karaman, Dragovan Šepić, *Povijest hrvatskoga naroda 1860–1914*, Zagreb 1968, str. 74 (v nadaljevanju: Šidak, Gross, Karaman, Šepić, *Povijest*).

³⁸ Kermavner, *Še nekaj gradiva*, str. 166.

³⁹ *Hrvatsko*, Slovenski narod, 5. 9. 1873.

⁴⁰ Vasilij Melik, *Razcep med staroslovinci in mladoslovinci*, Slovenci 1848–1918, str. 470; isti, *Klerikalno-liberalna trenja in konec taborov*, ibid., str. 415; *Prijatelj III*, str. 356.

⁴¹ *Živio dr. Makanec!*, Slovenski narod, 14. 9. 1873. Makančev govor je bil v celoti objavljen štiri dni pred tem člankom (*Slovenski narod*, 10. 9. 1873).

⁴² Gross, Szabo, *Prema hrvatskome*, str. 256.

da je to pravzaprav edina korist od nove nagodbe.⁴³ Žavčanin je leta 1874 v svojih dopisih večkrat pohvalil novo Mažuranićevo vlado. Korupcija se je počasi umikala redu, sabor pa je sklenil mnogo koristnih zakonov. Zapisalo se mu je celo, da so »Hrvati modro ravnali, ko so se navidez z malim zadovoljili.«⁴⁴

»Odkar je dualizem v monarhiji, je namreč Pešta in Zagreb za nas 'Ausland'« Zagrebška univerza tudi slovenska?

Slovence je še zlasti navduševalo napovedano odprtje zagrebške univerze. Visoko šolstvo je imelo v Zagrebu sicer dolgo tradicijo, neposredni predhodnik prave univerze je bila med leti 1850 in 1874 pravna akademija. Na pobudo Strossmayerja je saborski odbor že 7. septembra 1861 predlagal saboru zakonsko osnovo o vseučilišču, ki ga je sabor, z manjšimi spremembami zaradi turbulentnih dogodkov ob nagodbi, sprejel šele 15. oktobra 1874.⁴⁵ Žavčanin je v *Slovenskem narodu* februarja polagal na univerzo v sosednji prijateljski Hrvaški velike upe. Znanosti in umetnosti, ki se bodo gojile na novi univerzi, naj bi imele po Žavčaninovih trditvah »slovanski značaj«. Mladina iz Hrvaške, Srbije, Slovenije in Bolgarije bo prihajala v stik in konkretno utrjevala jugoslovanstvo.⁴⁶

Da so morda takšne napovedi preoptimistične, se je pokazalo že pred odprtjem zagrebške univerze, ko je postalo jasno, da bo dualistični »kitajski zid« onemogočal študiranje Slovencev, Istranov in Dalmatincev na novi instituciji. V konzervativnem *Slovenskem gospodarju* so se sredi maja trezno spraševali, kako se bo cislajtanska vlada obnašala do zagrebške univerze, in ali bo Slovencem, ki bodo študirali v Zagrebu, podeljevala službe enako kot ostalim.⁴⁷ Problem dualistične meje glede visokega šolstva je zaposloval tudi urednika *Slovenskega naroda*. Ko se je prah po otvoritvi univerze 19. oktobra malce polegel, je nastopil čas za premislek o koristih nove pridobitve za slovensko mlado pamet.

Jurčič je seveda nastopil iz pozicije Slovencev in Hrvatov kot enega naroda, okrcal je Srbe in nekoliko naivno zatrdil, da so Slovenci »pripravljene s

⁴³ Ban Mažuranić, Slovenski narod, 15. 10. 1873.

⁴⁴ Podgoršek, *Jugoslovanska ideja*, str. 201.

⁴⁵ Jaroslav Šidak, *Sveučilište do kraja prvoga svjetskoga rata, Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu* (ur. Jaroslav Šidak), Zagreb 1968, str. 91; Vladimir Bazala, *Preteče, osnutak i razvoj Sveučilišta u Zagrebu do 1918. godine*, Zbornik za historiju školstva i prosvjete, Zagreb 1974, str. 51.

⁴⁶ Podgoršek, *Jugoslovanska ideja*, str. 201.

⁴⁷ Ibid., str. 196.

časom popustiti v vseh veliko-literarnih stvareh svoje narečje in poprijeti se hrvat-sko-srbskega«. Trditev na prvi pogled zveni povsem »vrazovska«, razen besedice »s časom«. Veliko pove tudi naslednji stavek, v katerem je urednik izrazil formulo: najprej politično – potem jezikovno združenje. Jurčič je izrekel tudi staro željo slovenskega ilirizma po enakopravnem zlitju hrvaškega in slovenskega jezika: »Hrvatje sami nam svedočijo, da je naše pisanje od danes njim vse bolj razumljivejše, nego slovenska pisava pred desetimi leti.« Idealistično predstavo o literarnem »dotikanju« slovenske in hrvaške mladine je kazila nepravilna meja, ki »/.../ čini Hrvatsko za nas inostransko ali tujo deželo. Kakor doktorski diplomi, v Pešti dobljeni, pri nas ne veljajo nič, tako bode zagrebške univerze izpit pri nas neveljaven. Peštanski doktor pri nas ne more advokat biti, tako tudi v Zagrebu izštudiranimu filozofu ne bode cislajtanska vlada pri nas profesorske službe dati hotela, niti absolviranemu juristu avskulantstva pri sodiščih dala. Odkar je dualizem v monarhiji, je namreč Pešta in Zagreb za nas 'Ausland'.« To velja tudi za Istrane in Dalmatince, ki so Hrvatom bližji kot Slovenci. Jurčič je tudi tokrat hrvaško ime pripisoval ožji provincialni Hrvaški, ne pa tudi Istri in Dalmaciji.⁴⁸

Iz Jurčičevega pisanja se vidi, da je fantomski dualistični zid pokazal svoje ostre zobe ravno na univerzitetnem področju. Razdeljenost monarhije (in s tem Slovencev in Hrvatov) v dva različna državno-pravna sistema, je bilo nekaj, kar je pravno onemogočalo pretok »možganov« v obe smeri.⁴⁹ Mladoslavenski urednik je zato pozval hrvaško vlado, slovenske in dalmatinske poslance, naj poskušajo vse, »/.../ da se ta nedostatek odpravi, resp. da se zagrebške univerze diplomi in izpiti tudi za Slovenijo, Istro in Dalmacijo kot veljavni proglasijo«.⁵⁰

Slovensko-hrvaški odnosi in slovensko-hrvaška meja v časopisju v letih 1875–78

Medtem ko je sredi sedemdesetih let na Hrvaškem vladalo nekakšno zatišje po več kot petnajstletnih državno-pravnih prepirih, so se na Slovenskem začele kazati slabe strani liberalno-konzervativnega razcepa v slabih volilnih rezultatih. Pritisk nemško-liberalne Lasser-Auerspergove vlade je sprte strani

⁴⁸ Josip Jurčič, *Hrvatsko vseučilišče in Slovenci*, Zbrano delo 11, str. 97 (izvirna objava: *Slovenski narod*, 24. 10. 1874).

⁴⁹ Gross, Szabo, *Prema hrvatskome*, str. 417.

⁵⁰ Josip Jurčič, *Hrvatsko vseučilišče in Slovenci*, Zbrano delo 11, str. 97 (izvirna objava: *Slovenski narod*, 24. 10. 1874).

vse bolj silil skupaj. Če je bil spor najhujši v letih 1873–74 in se je začel blažiti proti koncu leta 1874, se je v letih 1875–76 praktično likvidiral. Po obnovitvi tihe sloge so Slovenci leta 1877 dosegli največji poraz na deželnih volitvah na Kranjskem, kjer so za šest let izgubili večino v deželnem zboru.

Med leti 1875 in 1878 so imeli veliko vlogo dogodki v Bosni in Hercegovini in na Balkanu nasploh. Slovenci so enotno zahtevali »osvoboditev« Bosne izpod turškega jarma, pri čemer so se kazale tri variante: avtonomna Bosna in Hercegovina, priključitev Bosne Hrvaški oziroma Avstriji in priključitev Srbiji. Vse tri variante so bile Slovencem pozitivne, pojavljale pa so se v odvisnosti od trenutne situacije. V hrvaško-srbskem sporu, ki je v teh letih izbruhnil zaradi Bosne, se slovenski politiki in časniki (ne glede na usmeritev) niso postavljali na nobeno stran. Delovati so poskušali pomirjevalno in so v skladu s tem poudarjali pomembno vlogo Slovencev kot posrednika med Hrvati in Srbi.⁵¹

Marca 1875 je *Slovenski narod* objavil članek o jugoslovanski ideji in »vseučiliščnikih«, v katerem je prišla do izraza ideja, da »/.../ zdajšnje politične meje niso za večnost postavljene«. Da bo jugoslovanstvo v prihodnosti »/.../ pravčedna skupina s svojim pismenim jezikom, svojo literaturo in kulturo«, pa je tako ali tako že vsakomur jasno. Res je, Slovenci in Hrvati bijejo svoj boj v okviru svojega dialekta, vendar je potrebno ljudski masi »oči odpirati« za druga jugoslovanska narečja, pri čemer bi morala imeti akademska mladina odločujočo vlogo. Poudarjanje nemškega primera je bilo tudi sredi sedemdesetih let še kako popularno. Pisec je mislil, da je jugoslovanskemu dijaku lahko preskočiti Sotlo in Kolpo, a mladina ga je razočarala. Prav gotovo bi bilo smešno, če bi nemško-koroški dijak napijal tirolskemu z deželnimi frazami: »Bog te živi, Tirolec!« Žal se to pri jugoslovanskih dijakih še vedno dogaja: »/.../ in kak napuh zopet, kadar kdo omenja svoj narodič! Slovenija – moderna Grecija – Hrvatska in Hrvatska in še enkrat Hrvatska – in srbsko junaštvo in srbski sokolovi in mi Slovenci smo kulturonosci v zapad – ne, ne mi Hrvatje smo – ne, mi Srbini – naše vseučilišče – Zagreb je centrum jugoslovanstva – ne, Beograd /.../« sicer pa, ni čudno, na Slovenskem se v gimnazijah hrvaščina ne predava, jugoslovanski literati pa netijo separatizem. »Stankov Vrazov nij, da bi mladino ogrevali,« je zaključil resignirano neznan pisec.⁵² Namesto da bi se hrvaška mladina navduševala nad jugoslovanstvom, se je po njegovem oplajala z nevarnimi starčevičijanskimi idejami.

⁵¹ Vasilij Melik, *Slovenska politika v drugi polovici sedemdesetih let 19. stoletja*, Slovenci 1848–1918, str. 485–493. Več o odnosu slovenskega časopisja do bosanskega problema glej: Filip Čuček, *Slovenci, Slovaki in bosansko-hercegovaške peripetije v letih 1875–1878*, Zgodovina za vse 10, Celje 2003, str. 5.

⁵² *Jugoslovanska ideja in vseučiliščniki*, Slovenski narod, 11. 3. 1875.

Poročilo o desetletnici hrvaškega akademskega društva Velebit je pokazalo, da so pesimistične besede imele svoje temelje. Hrvaški študenti so napovedali, da bo imela proslava hrvaški značaj, kar pisca ni motilo, motilo ga je, da so s tem mislili na pravaški značaj. Ko je kak Srb nazdravil Stossmayerju, se je sprejelo od hrvaške družbe hladno, po drugi strani naj bi »mlade hrvaške govornike zasljepljeval duh starčevićijanski«. Še hujše: hrvaška mladina je po njegovem mnenju s pravaštvom preprosto »identična«. Omizje slovenskih študentov se kljub temu ni spuščalo v prepire, k njim je prisedel slovenski poslanec Ivan Nabergoj, s katerim so se zabavali do zore.⁵³

Drugo polovico sedemdesetih let je Prijatelj v smislu slovensko-hrvaških odnosov posrečeno krstil za »vzajemniško epizodo«. Nemški liberalni pritisk je ponovno obudil želje po zedinjenju na jezikovnem področju. Ko je stari ilirec Davorin Trstenjak v *Narodu* oznanil, da namerava svoje prihodnje spise izdati v hrvaščini, je Jurčič uredniško pripomnil, da je v strogo znanstvenih rečeh pač potrebno združenje s Hrvati.⁵⁴

Tako opevana vzajemnost s Hrvati pa je imela svoje pomanjkljivosti. *Slovenski narod* je vidno podpiral Milana Makanca in njegovo opozicijsko skupino, sicer še vedno zavezniški *Obzor* je padel pod vpliv vladajoče skupine okoli bana Ivana Mažuranića. Jugoslovansko srečanje v Ljubljani je hrvaška politika, tako kot dve leti poprej, pridno izkoriščala za obdelovanje notranjepolitičnih nasprotnikov. Tako je 10. julija *Obzor* zapisal, da sta bila pri Hrvatih v Ljubljani dve struji. Tista pod vodstvom Miškatovića in Mrazovića se je zavzemala za združenje pod ogrsko krono, druga (Makanec) pa naj bi zgolj računala na propad monarhije, zato se je sestanek zaključil zgolj z »maglovito« deklaracijo. Krivec za neuspeh je bil po *Obzorovem* mnenju seveda opozicijski Makanec.⁵⁵ Žavčanin je v *Slovenskem narodu* na to ostro reagiral. Vladno Narodno stranko je obtožil, da je po prihodu na oblast zatajila solidarnost s Slovenci in Srbi. *Obzor* ni po njegovem o slovenskih zadevah nikoli pisal izvirno, dočim slovenski časopisi pozorno spremljajo hrvaške razmere. Po trditvah v *Obzoru* naj bi združitev s Hrvaško zavrnilo prav Slovenci, Žavčanin je na to odgovoril, da so Slovenci »brezpogojno« za združitev s Hrvaško, »nakar bi to zjedinjenje tudi preko Budim-Pešte šlo«. Dokler ne bodo Slovenci videli razloga za podpiranje Mažuranovićeve klike, trdi Žavčanin, bodo podpirali program narodne opozicije, ki vsebuje tudi Slovence.⁵⁶

⁵³ *Slovenski narod*, 17. 3. 1875.

⁵⁴ *Prijatelj IV*, str. 481.

⁵⁵ Podgoršek, *Jugoslovanska ideja*, str. 231.

⁵⁶ *Slovenski narod*, 9. 7. 1875; Slovenski narod je objavil pisanje v *Obzoru*, glej: *Hrvatski »Obzor« o nas*, Slovenski narod, 10. 7. 1875; prim.: Kermavnerjeve *Opombe* (v: *Prijatelj IV*, str. 658).

»Slovenci smo od Hrvatov ločeni politično /.../ jezikovno pa nismo«

Pravda proti *Slovenskem narodu* zaradi objav v hrvaškem jeziku leta 1875

O tem, kakšni so bili sredi sedemdesetih let nazori urednika *Slovenskega naroda* Josipa Jurčiča o razmerju med hrvaškim in slovenskim jezikom, govori zabavna prigoda s tiskovno pravdo proti *Slovenskemu narodu*. V tem obdobju urednik ni samo vrival v tekste hrvaške besede, ampak je, sicer redko, objavljaval tudi kratke prispevke v hrvaškem jeziku. Ko je 5. septembra 1875 dovolil objavo kratke notice v hrvaščini o bosanski vstaji, je šlo državnemu pravdniku to tako v nos, da je list konfisciral in napisal obtožbo po točki 10 in 11 tiskovnega zakona, ki je določal zapor od 8 dni do enega meseca in kavcijo od 50 do 200 goldinarjev. Jurčičev greh je tičal v pravnem dejstvu, da je *Slovenskemu narodu* dovoljeno izhajanje v slovenskem jeziku. Ker pa urednik ni posebej naznanil, da bo prinašal članke v drugih jezikih, se je pregrešil zoper omenjeni tiskovni zakon. Toženi urednik si je drznil, potem ko ga je sodišče oprostilo, tudi objaviti potek sojenja zoper svojo osebo.⁵⁷

Jurčič se je na sojenje dobro pripravil. C. kr. adjunkta je na začetku poskusil zmesti s primerjavami z ostalimi kranjskimi časopisi. Za primer je vzel *Novice*. Več kot 30 let že izhajajo, pa niso imele niti ene podobne pravde, dasiravno so objavljale veliko citatov v hrvaščini, in to v »/.../ Bachovih časih, ko se vendar tudi nij časnikom preveč svobode dajalo«. Bistroumni mladoslovenski urednik je privlekel na dan tudi katoliško *Zgodnjo danico*, ki »/.../ od nekdanjega prinaša papeževa pisma /.../ v latinskem jeziku«. Podobno je z *Laibacher Zeitungom*, ki je objavljaval tudi slovenske prispevke, da ne govorimo o francoskih inseratih v *Wiener Tagblattu*. Po tej relativizaciji je Jurčič poskusil z drugim orožjem. Priznal, je da list izhaja v slovenskem jeziku, vendar je

Josip Jurčič je leta 1870 zavržal idejo, »da svoj jezik zavržemo in pišemo takoj hrvatsko-srbski«, leta 1875 pa je zagovarjal »brzo« sprejetje sorodnega slovanskega jezika, pa naj bo to »/.../ srbski ali ruski, ali kateri bodi slovanski...«, samo nemški ne.

⁵⁷ Tiskovna pravda »Slovenskega naroda«, Slovenski narod, 18. 12. 1875.

obenem zatrnil, da se on proti temu sploh ni pregrešil, »kajti 'hrvatsko' in 'slovensko' sta dva dijalekta, pa prav za prav jeden in isti jezik«. Razlika med hrvaškim in slovenskim »narečjem« je po njegovem manjša kot med nemškimi dialekti. Kmetje, ki ne znajo niti brati, niti pisati, hodijo trgovat na Hrvaško in se s Hrvati brez tolmača izvrstno razumejo.⁵⁸

Jurčič je prav tako posegel po panonski teoriji, ki je bila kot naročena za to priložnost, in hkrati pokazal, da verjame v »slovenstvo« kajkavskih Hrvatov: »Pa tudi znanostno se ne da dokazati, kjer se slovensko neha, in kje hrvaško ali srbsko začne. Hrvatski stari pisatelji, kakor Belostenec, so pisali slovensko.« Skratka, Slovenci smo od Hrvatov ločeni politično, »/.../ jezikovno pa nismo. Tega bi tudi gospod državni pravdnik ne trdil, ko bi poznal o tem predmetu sodbo avtoritet, kakor so na priliko po vsem učenem svetu spoštovani Miklošič, Šafařík itd., kdor te avtoritete in zgodovino slovenskega jezika malo pozna, ta bode tudi vedel, da je naše imenovanje 'slovensko' prav za prav generalno ime /.../ kakor slovansko.« Zato urednik ni kriv, če slovensko ime razume tudi v širšem smislu. Državni pravdnik je sicer ugovarjal, da se slovenski jezik razlikuje od hrvaškega in se zato ne more govoriti o dialektih, vendar je bil Jurčič dovolj prepričljiv, da ga je adjunkt oprostil vsake krivde.⁵⁹

Hrvaški opozicijski časopis *Primorac*, sicer organ Makančeve stranke, je bil nad Jurčičevimi argumenti navdušen. Ponosno je pripomnil, da sta v tem smislu že delala »najumnija« Slovenca Toman in Razlag, ki naj bi pisala v hrvaškem jeziku in ga predlagala za slovenske šole.⁶⁰ Razlag svoj čas ni pisal v hrvaškem standardu, niti v slovensko-ilirski mešanici, ampak kar v pravcati »vse-slovanščini«.⁶¹ Mnogo bolj previden je bil *Obzor*, ki je menil, da bi Slovenci rade volje sprejeli hrvaški jezik, prav tako Slovaki češkega, če ne bi bilo to na škodo njihovemu plemenu, saj bi »njihov puk ostao bez duševne hrane«. Zato predlaga politično združenje in šele potem jezikovno.⁶²

»Prokleti Kranjac« in njegov jezik

Sorazmerno z rastočim strahom pred germanizacijo je pri Jurčiču rasla tudi pripravljenost »brzega« sprejetja sorodnega slovanskega jezika, pa naj bo to »/.../ srbski ali ruski, ali kateri bodi slovanski /.../«, samo nemški ne.⁶³ Pri

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ *Slovenski narod*, 6. 1. 1876.

⁶¹ Pogačnik, *Zgodovina slovenskega slovstva III*, str. 70.

⁶² *Slovenski i Hrvati*, *Obzor*, 20. 1. 1876.

⁶³ *Prijatelj IV*, str. 482.

katoliškem *Slovincu* so na to gledali bolj mirno. Čeprav so se tudi oni hvalili, da več delajo za vzajemnost kot Hrvati, so izražali razočaranje nad nezanimanjem hrvaških listov in zagotavljali, da »/.../ Slovincem ni stalo za ime, samo da ostanemo Slovani«. ⁶⁴ Za članke o Hrvatih v *Slovincu* je tudi značilno, da so velikokrat opozarjali na staro hrvaško kletvico »prokleti Kranjac«. Medtem ko so se pri *Slovincu* 22. avgusta spraševali, zakaj se je razplamtelo sovraštvo med Hrvati in Srbi, so se čutili dolžne spomniti svoje bralstvo, da »/.../ prosti Hrvatje radi pozdravljajo naše ljudi z besedami 'prokleti Kranjac!', a nam še nikdar ni prišlo na um«, da bi zato krivili hrvaško Narodno stranko. *Obzor* je namreč opravičeval »čudno« politiko hrvaške vlade z argumentom, da Hrvati ne potrebujejo nasvetov iz Ljubljane in Prage. ⁶⁵ Poglavitna razlika med Slovenci in Hrvati je po *Slovincu* v tem, da »Hrvatje nimajo za sabo naroda«. Obrazložitev gre nekako takole: Pri nas in na Češkem »nemškujejo« višji sloji, ljudstvo pa glasuje narodno. Na Hrvaškem so to logiko obrnili, Narodna stranka ima zaledje po mestih, »po kmetijskih občinah pa skoro nikoli ni zmaga popolna«. Torej bi se Hrvati morali učiti od Slovencev. ⁶⁶

V drugem delu članka so pri *Slovincu* zopet poudarili, da je »/.../ antipatija priprostega ljudstva hrvaškega do Srbov in Slovencev (zadnje imenujejo 'prokleti Kranjac'), skoro prav očitno sovraštvo«. Vzeli so si čas in obrazložili izvor tega ljudskega rekla. V skladu z jugoslovanskimi čustvi so trdili, da »/.../ to sovraštvo ni staro«. Zlo je prišlo kasneje. Ker je imela Hrvaška svoje državne pravice in lastno plemstvo, je bilo tudi fevdalno stiskanje lažje. Ne samo to. Pod veleposestniki naj bi hrvaški kmet »/.../ dobro živel, dobro jedel in pil«. In potem je naenkrat kmet postal svoboden, s svobodo pa je dobil na pleča skrb zase in davke. Usoda je hotela, da je Bach za uradnike postavil v glavnem Kranjce. Če se je novih postav nevajeni hrvaški kmet pregrešil, »prijela ga je policija. Sodnik pa je bil Kranjec. 'Prokleti Kranjac!' je klel obsojeni.« Nauk zgodbe je jasen: za sovraštvo do Kranjcev ni krivo starodavno sovraštvo med slovenskimi in hrvaškimi predniki, niti slovenski uradniki, ampak Bachova politika, se pravi v širšem smislu: Nemci. ⁶⁷

V naslednji »nanizanki« se je *Slovenec* dotaknil sramotnega odrekanja pomoči bosanskim beguncem, ki si ga je privoščila hrvaška vlada. To so imeli

⁶⁴ *Slovinci pa Hrvatje*, *Slovenec*, 20. 1. 1876; glej tudi članek: *Hrvatska pa Jugoslovani*, *Slovenec*, 8. 8. 1876.

⁶⁵ *Protijugoslovanska liga pa »Obzor«*, *Slovenec*, 22. 8. 1876.

⁶⁶ *Razlika med Hrvati in Slovenci I*, *Slovenec*, 14. 9. 1876.

⁶⁷ *Razlika med Hrvati in Slovenci II*, *Slovenec*, 14. 9. 1876.

za dokaz, da se »/.../ politika Hrvatov s politiko drugih Slovanov nikakor ne vjema. Bog daj bolje!«⁶⁸ Hrvaški *Obzor* je takšne očitke redno zavračal: »Bog ih znao, odale su si Slovenci utuvili u glavu, da Hrvati teže za hegemonijom nad celim južnim slovinstvom«, so lahko *Obzorjevi* bralci prebrali na prvi strani v začetku septembra. V tem primeru jih je jezilo predvsem podpiranje srbskih »bosanskih aspiracij« s strani nekega Slovenca.⁶⁹

V začetku leta 1877 je svoje nestrinjanje s politiko hrvaške vladne stranke izrazil tudi dalmatinski *Narodni list*. Pri *Slovenskem narodu* so mu pritrdili, dodali pa so še nekaj pripomb. *Obzor* svetuje Slovencem in Dalmatincem zmernost, se pravi »šutnjo«, tega pa Slovenci ne bodo upoštevali, saj je znano, da se je pri nas napredek zgodil z živo besedo. Hrvatom manjka agilnosti in vztrajnosti. Res je, da imajo avtonomijo, »/.../ ali mi 'planinski Hrvati' bi rajši videli, da bi jo vi znali boljše upotrebiti«. Mrzovićevo molčanje nasproti Madžarom zato nima dosti več simpatij od Starčevićeve norosti.⁷⁰

Obzor je na to po stari navadi odgovoril s spominom na ljubljanski sestanek, kjer naj bi Slovenci »uljudno ali odlučno« odklanjali konkreten politični program.⁷¹ Ko so se pri *Obzoru* vprašali, ali je hrvaška univerza uresničila pričakovanja, so morali priznati, da je po triletnem delovanju institucije marsikaj narobe. Še zlasti nekakšna »mržnja« in »prostačtvo« naj bi se širila med akademsko mladino. Najverjetneje so ciljali na razcvet Starčevićeve ideje v študentskih vrstah. »Mladeži iz Dalmacije, Istre, Kranjske i Štajerske staje na put ona vlada, pod koje zakon padaju. Njezin odpor možda se ukloni.« Ogrska vlada še ni izčrpala vseh sredstev, ki bi to preseгла. Tudi če bi jih, katerega Slovenca in Dalmatinca pa bi ponesla »/.../ želja i radost u osinjak mržnje.«⁷² Tudi pri *Slovcu* so večkrat kritizirali »neuporabnost« zagrebškega visokega šolstva za izobraževanje Slovencev: »/.../ svedočbe na vseučilišču pridobljene pri nas nimajo veljave. Kaj je to? Kedad se zedinjeni dvignejo zoper to zborniki hrvaški in poslanci slovenski /.../?«⁷³

Zanimivo je, da so pri *Obzoru* ravno v tem obdobju, ko so se s slovenskimi časopisi večkrat zbadali, objavljali prispevke slovenskih dopisnikov v »slovenščini«, oziroma v nekakšni mešanici slovenščine in hrvaščine. Urednik je pod

⁶⁸ *Razlika med Hrvati in Slovenci III*, Slovenec, 16. 9. 1876.

⁶⁹ *Pisac s Krke*, *Obzor*, 5. 9. 1876.

⁷⁰ *Hrvatje in mi*, Slovenski narod, 4. 1. 1877; prim.: *Prijatelj IV*, str. 484.

⁷¹ *Narodni list i stranke u Hrvatskoj*, *Obzor*, 9. 1. 1877.

⁷² *Naše sveučilište*, *Obzor*, 31. 1. 1877.

⁷³ *Slovenec*, 22. 9. 1877; več o pravaštvu na zagrebški univerzi v sedemdesetih letih: Gross, *Izvorno pravaštvo*, str. 330, 331.

črto ob tem pripomnil, da se objavi članek tako, kot je napisan v izvorniku, »/.../ kao što to čine i slovenski listovi sa dopisi iz Hrvatske, čini nam se i shodan način za sблиženje obiju narječja«. ⁷⁴ Tako kot v petdesetih letih so se na straneh hrvaških časopisov pojavljali tisti Slovenci, ki so bili brezpogojno za jezikovno združitev Slovencev in Hrvatov. Junija se je v *Obzoru* oglasil neki dopisnik iz Ljubljane, ki se je navduševal nad nekakšnim humorističnim listom, pri kateremu naj bi bilo najlepše to, da bo pisan v hrvaškem in slovenskem jeziku. Sicer je res, da sta si oba jezika podobna, vendar je treba, »da se oba naroda zmerom bolj duševno združujeta«. List, ki bi pisal v obeh narečjih, bi sledil temu plemenitemu cilju, saj se »/.../ oba jezika ob meji tako zlivata, da ni mogoče natanko določiti, kje se slovenski jezik začne, hrvaški pa neha /.../«. ⁷⁵

Vojska čez Savo v Bosno, Slovenci čez Sotlo na jug

V slovensko-hrvaške odnose se je v tem času vztrajno vrivalo bosansko vprašanje. Pri *Slovincu* so tako 1. maja 1877 pričakovali, da bo Bosna prišla pod Avstrijo in se združila s Hrvaško in Dalmacijo, tej jugoslovanski skupini pa bi se priključili tudi Slovenci, kar bi bilo nekakšno uresničenje »ilirске ideje«. ⁷⁶ Pojavljali so se celo treznejši glasovi. *Slovenski narod* je avgusta zapisal, da je veliko takih, ki pričakujejo rešitev za Slovence »/.../ samo od srečnih uspehov na balkanskem polotoku«. Svetoval je, naj se Slovenci najprej združijo sami in šele potem z ostalimi Jugoslavlani. ⁷⁷

Bolj, ko se je bližal čas avstrijskega posredovanja v Bosni, bolj so bili v slovenskih listih glasni zagovorniki književne združitve z jugom. Nekdo je pri *Slovincu* celo potegnil iz naftalina ilirsko idejo, vendar se, presenetljivo, ni zavzemal za brezpogojni sprejem hrvaško-srbskega jezikovnega standarda. Zatr dil je, da je Prešeren odobral ilirsko idejo v principu, v praksi pa ji je nasprotoval, »/.../ ker so se Hrvatje premalo na naše narečje ozirali«. ⁷⁸ Glede Bosne je menil, da je treba dati na izbiro Bošnjakom, da se izrečejo, ali hočejo spadati pod Hrvaško ali Srbijo, čeprav si je želel združitve z monarhijo. Ostro je napadel tako srbski mesianizem, ki naziva avstrijske Slované za Švabe, kot tudi Starčevićev napuh, ki za človeka smatra le Hrvata. Ilirsko ime je po njegovem najprimernejše za združitev južnih Slovanov, saj je v Dalmaciji bolj popularno

⁷⁴ Glej: *Obzor*, 26. 2. in 1. 3. 1877.

⁷⁵ *Obzor*, 8. 9. 1877; glej tudi: *Obzor*, 11. 9. 1877; prim.: Podgoršek, *Jugoslovanska ideja*, str. 234.

⁷⁶ *Kaj bo z Bosno?*, Slovenec, 1. 5. 1877.

⁷⁷ *O narodnem združenji Slovencev*, Slovenski narod, 17. 8. 1877.

⁷⁸ *Prijatelj IV*, str. 485.

Požrešne velike sile na Berlinskem kongresu 1878, dogajanje skozi okno spremlja nemočni Bosanec, karikatura iz časopisa Die Bombe, 16. 6. 1878.

kot »hrvatizem«. Srbi se bodo že uklonili, »/.../ mi Slovenci pa se zaradi imena ne bomo prepirali.«⁷⁹ Da je bilo književno zedinjenje v teh letih več kot aktualno, kaže tudi Jurčičeva reakcija na občnem zboru Slovenske matice 13. februarja 1878 na nameravano izdajo slovensko-hrvaške gramatike. Uredniku *Naroda* se je zdelo to metanje denarja skozi okno. Slovencem, ki se hočejo naučiti hrvaškega jezika, po njegovem »popolnoma ugajajo« hrvaške slovnice in slovarji. Tako kot sodišču tri leta poprej, je tudi odbornikom razgrnil svoje mnenje, da nepismeni slovenski kmetje nimajo nikakršnih težav s sporazumevanjem, ko trgujejo na Hrvaškem.⁸⁰

Tik pred avstrijskim prehodom prek Save v Bosno, so se, ugotavlja Ivan Prijatelj, nekateri Slovenci odločili prekoračiti Sotlo. *Slovenski narod* je 3. julija objavil podlistek z naslovom, ki pove skoraj vse: »Slovencem je jedini spas u književnosti s Hrvato-Srbi i Slaveni«. Članek ni pomemben samo zaradi osnovnega sporočila. Neznani hrvaški pisec je v svoj jezik vpletal tudi zelo opazne kajkavske elemente, na primer: »ja bum ovdje malo pisal«. Sicer pa je presetljivo priznal, da »/.../ je dakle literarno Zagreb – slovenski« in se vprašal, kako bi se dalo pri Slovencih izvesti tisto, kar je storil Gaj pri Hrvatih, se pravi sprejeti štokavščino. Po Gajevem vzoru svetuje dušebrižni hrvaški narodnjak, naj slovenski časopisi »odmah« začnejo pisati v hrvaško-srbskem jeziku.⁸¹ Dve številki kasneje je neki dopisnik iz Zagreba pokazal svojo izvirnost z enačenjem dalmatiskih »Slovincev« in Slovencev.⁸² Hrvaškemu snovalcu književnega jezika je odgovoril Anton Turkuš. Dasiravno je v spisu svojega predhodnika videl nekaj malenkosti, mu je v glavnih obrisih vseeno pritrtil: »/.../ pišimo jeden jugoslovenski jezik, jezik milih nam južnih bratov /.../ a učimo se vse slavjanski-ruski jezik.«⁸³ Pri *Slovincu* so bili podobnega, če ne istega mnenja: »Da je naše narečje od hrvaško-srbkega mnogo različno, to je večidel domišljija.« Tudi drugače se je pisec zavzemal za jugoslovansko skupino znotraj monarhije z Bosno vred. Še nekaj desetletij in ne bo se več vedelo, kje se Slovenci začnejo in Hrvati nehajo.⁸⁴ Glede slovanske usmerjenosti pa *Slovenec* Hrvatom ni zaupal. Južni sosed, »/.../ katere brani slovenski zid pred napadi zapadnih narodov, radi bi si ustanovili svojo državo, opirajoč se na plodove ilirskih modric, brez ožje

⁷⁹ *Ilirija oživljena I in II, Slovenec*, 2. 3. 1878 in 5. 3. 1878.

⁸⁰ *Slovenski narod*, 17. 2. 1878.

⁸¹ *Slovincem je jedini spas u književnosti s Hrvato-Srbi i Slaveni*, *Slovenski narod*, 3. 7. 1878; prim.: *Prijatelj IV*, str. 487.

⁸² *Slovinac – Slovenec*, *Slovenski narod*, 5. 7. 1878.

⁸³ *Slovincem je jedini spas u književnosti s Hrvato-Srbi i Slaveni*, *Slovenski narod*, 10. 7. 1878.

⁸⁴ *O Jugoslovanstvu, Slovenec*, 13. 7. 1878.

zveze z drugim Slavjanstvom.« In ravno v tem se ne strinjajo Slovenci s Hrvati. Če »/.../ hočejo Hrvati pa le v ta namen Slovence in Srbe k sebi potegniti, da bi se potem, dosti močni, popolnoma odrekli družemu Slovanstvu /.../ jim na tej poti Slovenci gotovo ne bomo sledili.«⁸⁵

Iz te »vzajemniške zamaknjenosti« je odstopal goriški dopisnik v *Slovenskem narodu* 11. julija 1878, ki je ponovil staro formulo iz konca šestdesetih let: najprej politično združenje – potem književno. Spomnil se je še na eno komponento, ki se je v zadnjem času pozabljala. Tudi Hrvati morajo delati v smer združitve in ne samo Slovenci.⁸⁶ Do hrvaške politike poleti 1878 v *Slovencu* niso bili naklonjeno razpoloženi. Za kasnejšo zgodovino slovensko-hrvaških odnosov je pomenljivo, da je slovenski katoliško usmerjeni časopis avgusta 1878 zapisal, da Hrvati »/.../ svoje historičko pravo previsoko cenijo«. Podajanje žogic na račun jugoslovanskega kongresa v Ljubljani z *Obzorom* je bilo očitno še vedno v modi. Glede jezika pa je *Slovenca* tokrat zaneslo bolj v slovensko »individualno« smer: »/.../ Po večletnem političnem združenji si bosta jezika že sama bolj približala /.../. Na zagrebški univerzi naj se jemlje v ozir tudi Slovence.«⁸⁷ Za začasno ohranitev slovenskega knjižnega jezika je bil tudi neki rusofil v *Slovenskem narodu*, ki je zapisal, da bi v primeru sprejetja srbo-hrvaščine ves uspeh, ki se ga je v tridesetih letih doseglo, kratkomalo izgubil. Svoje upe je polagal v mater Rusijo, Hrvati bi morali opustiti svoje želje po vodstvu »nekega posebnega jugoslovanstva«, zato naj rajši delujejo v vseslovanskem duhu.⁸⁸ Pri *Obzoru* so bili seveda užaljeni. Namesto političnega prepira so se odločili za književni princip. Podrobno so razložili Gajevo vlogo pri uveljavitvi štokavščine za hrvaški knjižni jezik in upiranje kajkavskih piscev (Kristjanovića): »Ta ideja bila je primljena sa velikim oduševljenjem, osobito med Hrvati i Slovenci.« Nadaljevali so z Vrazom in njegovim sporom s Prešernom (ta naj bi se odvijal kar leta 1856). Požrtvovalni Vraz se je »mučio, da podigne slovensku literaturu« in se »/.../ okanio 'nezahvalnog polja' slovenske literature, koja nemože ni vegetirati«. Kljub šibkemu poznavanju kronologije so bili pri *Obzoru* o slovenskih književnih problemih dobro podučeni. Prešeren naj bi branil kranjsko narečje, Vraz in njegovi Štajerci pa štajersko. Nasprotniki ilirskega jezika so bili tudi slovenski filologi (Kopitar in Miklošič). Še zlasti je bil zavzet Kopitar, ki naj bi se »/.../ poslužio i najnedopuštenijimi sredstvi proti Gaju, samo da ne bi kajkavski

⁸⁵ *Slovenec*, 30. 7. 1878.

⁸⁶ *Prijatelj IV*, str. 487; *Slovensko vprašanje*, Slovenski narod, 11. 7. 1878.

⁸⁷ »*Obzor*« o slovenski politiki, *Slovenec*, 6. 8. 1878.

⁸⁸ *Mi Slovenci in naše pismo I in III*, Slovenski narod, 24. 7. in 27. 7. 1878; prim.: *Prijatelj IV*, str. 488.

Hrvati i Slovenci poprimili novo ime i jezik.« Kopitar je bil s temi podlimi dejanji pri Hrvatih neuspešen, dočim je » /.../ kod Slovenaca agitacija uspela bolje«. ⁸⁹

Pri *Obzoru* so torej dvomili o »zmožnosti« samostojnega preživetja slovenskega jezika in so edino možnost za ohranitev Slovencev videli v zvezi s Hrvaško, ki bi morala biti tudi književna in ne samo politična. V drugem delu članka je nadaljeval z zgodovinskim prikazom slovenskih ilirističnih in panslavističnih epizod. Slovenci so se po njegovem vedno hoteli nasloniti na nekoga izven slovenskih meja, »kod Hrvata se takova štaviše nepojavlja«. Pravzaprav so severni hrvaški sosede v vseslovanskih sanjarijah na jugu osamljeni. Avtorju se zdi sprejem štokavščine pri Slovencih praktično dejanje, vendar se zaveda preprek. Razlog proti temu je ljudstvo, ki štokavščine ne bi razumelo. Rešitev je videl v jezikovnem dualizmu, ponavlja pa tudi »vrazovske« argumente o slabi prodaji slovenske literature. Če bi Slovenci krenili po tej poti, bi hrvaška književnost dobila več delavcev, pa tudi Slovenci bi z znanjem hrvaškega jezika profitirali pri okupaciji Bosne. Nekaj pa je piscu gotovo: »pitanje o jeziku naj-prije je stvar Slovenaca«. Vsekakor pa morajo Slovenci prilagoditi znastveno terminologijo hrvaškemu standardu, drugače se bodo povsem osamili. ⁹⁰

Čeprav se je *Obzor* zavedal pomembne vloge Slovencev kot branika proti Nemcem, je vseeno trdil, da je prava trdnjava proti germanizmu hrvaško historično pravo. Hrvatom to omogoča šole in druge institucije, zato je razlika med Slovenci in Hrvati v tem smislu očitna: »Hrvat je politički narod, Slovenac je trpljena narodnost.« Ponovili so tudi klasični *Obzorov* očitek Slovincem, da so leta 1870 zavrnilo konkreten program in rajši razvijali nekakšno megleno slovansko vzajemnost. Pri *Obzoru* so debate o jeziku v slovenskem časopisju pozorno spremljali, »/.../ bilo za ili proti, mi od diskrecije ostadasmo postrani«. Molčati pa ne morejo, ko nekateri nasprotniki književnega zblíževanja grdijo Hrvate. Slovenci so po njihovem mnenju zaradi nezgodovinskosti nagnjeni k sanjarjenju, kar se jim glede na položaj tega narodiča sploh ne zdi čudno: »Političke zadatke težko shvačaju sinovi naroda, koji nije nikad politički živio.« To mnenje je popolnoma v skladu s hrvaško narodnjaško ideologijo, po kateri je hrvaško pravo izraz neprekinjenega političnega življenja »naroda« od srednjega veka do sodobnosti. ⁹¹

Slovenski narod je na očitanja glede slovenskih panslavističnih fantazij odločno odgovoril, da slovensko rusofilstvo sicer ni praktično, »/.../ ali kake

⁸⁹ *Slovenci i njihov jezik I*, *Obzor*, 31. 7. 1878.

⁹⁰ *Slovenci i njihov jezik II*, *Obzor*, 1. 8. 1878.

⁹¹ *Slovenci i Hrvati*, *Obzor*, 1. 8. 1878.

posebne praktičnosti, žalibože, tudi ne moremo videti do zdaj niti v 'hrvato-' niti v 'srbožderstvu (požiranju)' in nadejali se bomo, da je nikdar videli ne bomo«. Narodna stranka govori o magnetu, ovitem z univerzo, akademijo in drugimi pridobitvami in na ves glas vpije: »Da, ljudje božji, ali ne vidite magnet-a?« *Slovenski narod* pa na to odgovarja. »Mi ga vidimo, pa mi bi tudi radi čutili njegovo privlačno moč /.../. Nij-li ta magnet še zmirom nekako preveč teoretičen?« Slovenci niso separatisti in bi jezikovno vprašanje gotovo radi rešili v hrvaškem smislu, če bi bilo to mogoče in praktično. Na živce jim gredo zgolj »/.../ težnje, da se odcepimo od Slavjastva in osnujemo menda neko čisto svojo kulturo /.../. Torej: Poleg Rusije, a ne proti njej!«⁹²

»Razdvaja nas Sotla, družni nas kri in kri ni voda«

Bleiweisova sedemdesetletnica

Počasi se je bližal 19. november 1878, ko je bila na dnevnem redu Bleiweisova sedemdesetletnica, na katero je bilo povabljen tudi razširjeno hrvaško odposlanstvo. Vzajemniška epizoda je doživljala svoj višek. 16. novembra je *Slovenec* objavil zanimivo videnje slovensko-hrvaške razmejitve. Avtor članka je bil povsem za združitev s Hrvati, saj je jasno, da je bil Zagreb od nekdanj

Janez Bleiweis, »oče slovenskega naroda«.

»središče avstrijskega jugoslovanstva«. Tudi ta pisec je videl celotno Slovenijo kot nekakšno mejo pred germanskim svetom. Ne toliko v smislu angleškega pojma »border«, ampak bolj v smislu »frontier«, »krajina«: »/.../ ako nas vse ponemčijo, potem je tudi Zagreb svojo sedanjo veljavo izgubil, ker leži preblizu kranjsko-štajerske meje« in kot tak ni v središču hrvaškega, ampak »slovensko-hrvaškega« naroda. Nadaljeval je s staro tezo o slovensko-hrvaški meji kot »prehodu« iz slovenskega v hrvaški element: »Slovensko in hrvatsko pleme sta si tako sorodna, da stoletja v miru in slogi vkup živita; razloček jezika se pozna v knjigi in v daljavi, kjer pa so Hrvatje in Slovenci sosedje, tam se ne ve, bi jih li po jeziku prištevali

⁹² *Slovenski narod*, 10. 8. 1878.

Slovenecem ali Hrvatom; Beli Kranjci se tako lahko Slovenecem kakor Hrvatom prištevajo, o Hrvatih na štajerski meji pa še zdaj ne vemo, so li Slovenci ali Hrvatje.« Zadnja trditev se je gotovo nanašala na Kopitar-Miklošičeve teze. Pisec je pokazal veliko diplomatske spretnosti, saj se je dotaknil različnih dojemanj slovensko-hrvaške meje brez omembe spornih avtorjev, kot so na primer Kopitar, Karadžić in Starčević. Da je bil vseeno naklonjen misli o »slovenstvu« kajkavskih Hrvatov, kaže mnenje, da imajo slovenski kmetje Hrvate za »prave Slovence« in »/.../ marsikateri pravi: 'jaz znam dobro slovenski, ker sem bil toliko in toliko časa na Hrvatskem.' Tedaj hrvatski jezik smatrajo kot pravi slovenski jezik.«⁹³

Slovenčev navdušenec nad združitvijo s Hrvati se je tudi vprašal, zakaj se nekateri Slovenci temu upirajo. Očitek, da bi slovenščina v tem primeru izgubila vso veljavo, se mu zdi naravnost aboten. Šole bi se tako ustrojile, da bi slovenščina zadržala svoj vpliv, obenem pa bi se slovenski dijaki naučili toliko hrvaščine, da bi bili zmožni obiskovati univerzo v Zagrebu. No, pisec pričakuje na tej instituciji tudi uvedbo »nekaj slovenskega predavanja«. Samozavestno je tudi izjavil, da bodo tudi Slovenci vplivali na Hrvate in »/.../ da bode celo naš jezik kaj vplival na hrvatskega«. Obstaja še drug očitek: »Nekateri se boje tudi združenja s Hrvati, češ, da potem Slovenci ne bomo nič govoriti imeli, da bo vse Hrvat vladal, Slovenec pa bo njegov hlapec.« Tudi to misel je označil za malo srčno in abotno, saj bi imeli poslance v hrvaškem saboru. Marsikdo pri nas upa na »samostojno Slovenijo« (glede na tedanjo uporabo termina »samostojen« v državnopravnem smislu pisec ni imel v mislih neodvisne Slovenije izven monarhije, ampak »svobodno« slovensko enoto znotraj habsburške monarhije, ki bi uživala narodno samostojnost), »/.../ pa bo še dolgo upal in čakal,« ker smo preslabi. Kdor je pravi prijatelj svojega naroda, ve, da se je treba okleniti »sosednjega hrvatskega naroda«. Tako bi se otresli nemčurstva in lahonstva (italijanstva), posebno slovensko enoto lahko Slovenci nenazadnje osnujejo tudi znotraj troedine kraljevine.⁹⁴

Prišel je ta slavni dan Bleiweisove obletnice. Organizatorji so se očitno potrudili, saj so še razkošja vajeni hrvaški voditelji opazili nekakšno dostojanstvenost, »kanda je to gostba samih diplomata u kojem velegradu evropejskom«.⁹⁵ Nazdravljalo se je in napijalo vseprisotni slogi med dvema narodoma. Nakar je dvignil čašo hrvaški pisatelj August Šenoa in izrekel besede, ki so še

⁹³ *Združenje s Hrvati*, Slovenec, 16. 11. 1878.

⁹⁴ *Ibid.*

⁹⁵ *Bleiweisova 70-godišnjica*, Obzor, 22. 11. 1878.

več desetletij odmevale po slovensko-hrvaški sceni. Začel je, kot se spodobi, s kratkim historiatom slovensko-hrvaškega sodelovanja od Ljudevita Posavskega, bitke pri Sisku pa vse do Bosne, kjer se je »Slovenec poleg Hrvata boril za svobodo brata«. Slovincem in Hrvatom je skupno zmagati, ali pa skupno umreti: »Mej nami ni mej, loči nas le mala Kolpa, a Kolpa je le mala voda, združuje nas pa kri, in stari rek pravi, da kri nij voda.«⁹⁶ Ta krilatica se je slovenskim gostiteljem tako usedla na srce, da so jo citirali vse do konca dvojne monarhije in še dlje. Po večini pričevanj je namesto Kolpe nastopala Sotla, kar niti ni bilo

Hrvaški pisatelj in urednik August Šenoa, izumitelj krilatice: »Hrvate in Slovence loči majhna voda Sotla, združuje pa jih kri«.

skušala oceniti trenutni položaj slovensko-hrvaške vzajemnosti. Pri *Slovcu* so zopet poudarili mejni značaj celotnega slovenskega naroda. Jugoslovanstvo mora postaviti svoje mejnike »/.../ od Triglava do tržaškega zaliva, ker tukaj so njegove natorne meje, in slovenske planine od Trebiže do Solčave in Šoštanja so bile proti navalu germanskega živelja vedno močen jez«. Med slovenskim

pomembno, važna je bila »kri«. Utemeljevanje slovensko-hrvaškega prijateljstva na osnovi »sorodstva« in »krvi« iz predmarčne dobe je tako dobilo svoj najbolj konkreten izraz. Videnje razmerja med narodoma kot vprašanje »krvi« (močnejši povezovalni element) in »vode« (šibkejši razdruževalni element) je bilo primerno za vse. Tako za liberalno kot katoliško usmerjene slovenske narodnjake in za tiste, ki so zahtevali čimprejšnje sprejetje »jugoslovanskega« jezika, kot tudi tiste, ki so branili slovensko književno individualnost, tako za zagovornike Kopitar-Miklošičeve teze (hrvaški kajkavci so Slovenci), kot za učence očeta Starčevića (Slovenci so Hrvati).

Ko so se glave ohladile in opojno vino vzajemnosti razkadilo, sta oba slovenska politična časopisa po-

⁹⁶ O Bleiweisovi svečanosti, Slovenski narod, 26. 11. 1878; prim.: Dr. Bleiweisova sedemdesetletnica, Slovenec, 21. 11. 1878; Bleiweisova 70-godišnjica, Obzor, 22. 11. 1878; Prijatelj IV, str. 494.

ljudstvom je treba širiti znanje srbsko-hrvaškega jezika, najboljše s časnikom, ki bi bil v tem jeziku pisan, manj znane besede pa bi raztolmačili v oklepajih.⁹⁷ Pri *Slovenskem narodu* je neki štajerski Slovenec ugotavljal, da se še ni prišlo do dna hrvaško-slovenskemu zedinjenju zato, ker se v tej temi ne more podati zadnje besede. »Politikarji« pričakujejo zgolj politično zedinjenje, kulturniki pa bi se na vrat na nos pridružili ruski književnost. Slednji so podobni ljudem, ki hočejo v hišo, pa vrat ne najdejo. Pri tistih rodoljubih, ki jim zadostuje samo slovenščina, obstaja, po mnenju neznanega Štajerca, nevarnost nemškutarstva, saj se »lahko pogode z Dežmanovci«. O političnem združevanju po njegovem ne more biti govora, je pa zato »/.../ potrebno, da si od Soče do Timoka, od onkraj Drave do egejskega morja stvorimo kulturno celost na temelju v teh krajih prevladujočega hrvatsko-srbskega jezika.«⁹⁸

Leta 1878 je edino Josip Stritar v zadnji številki svojega *Zvona* premogel dovolj slovenske neodvisnosti, da se je postavil na načelo, ki ga je Levstik razdelal v časopisu *Naprej* leta 1863. Da bi slovenščino, za katero so se »možje tolikanj trudili« kar opustili, se mu je zdelo povsem zgrešeno. Nerazumljiv mu je bil tudi novi-stari nauk jezikovnega dualizma, ki mu je bil naravnost poguben: »Popustimo slovenščino, tako izgubimo ljudstvo! – Kaj pridobimo?« Dušan Kermavner je ob tem opozoril na Prijateljevo prepričanje, da so se Slovenci v toku sedemdesetih let obrnili od meglenega vseslovanstva k »realnejšem« jugoslovanstvu. Kermavner je, sodeč po naših raziskavah, pravilno ocenil, da so v bistvu vseskozi »ostajali pri obojem«, je pa res, da je bilo jugoslovanstvo v drugi polovici sedemdesetih let veliko bolj v ospredju.⁹⁹

Politični položaj na Hrvaškem in v slovenskih deželah v letih 1879–80

Druga polovica sedemdesetih let hrvaškemu banu Mažuraniću ni bila naklonjena. Neuspehi so se kar vrstili. Mažuranić ni uspel niti ubraniti vitalnih interesov Hrvaške v prometni politiki niti dokončno priključiti Vojne krajine. Razočarala ga je tudi okupacija Bosne in Hercegovine, ki se je zgodila brez priključitve k troedini kraljevini. Narodna stranka je sicer izvajala prepotrebne reforme, vendar ne tako, kot si je želela, ampak toliko, kolikor jim je ogrska vlada dovolila. Pritisk te pa je stalno rasel. Kršenja nagodbe so postala vsakdanjost, zato ni čudno, da so se v vladajoči Narodni stranki pojavila razhajanja. Odkrit razcep se je zgodil proti koncu leta 1879 v luči sporov med ogrskim in hrvaškim

⁹⁷ *Po svečanosti*, Slovenec, 23. 11. 1878.

⁹⁸ *Naše zjedinjenje s Hrvati*, Slovenski narod, 27. 11. 1878.

⁹⁹ *Prijatelj IV*, str. 495 in Kermavnerjeve *Opombe* v isti knjigi: str. 667.

kraljevinskim odborom za obnovo finančne pogodbe. Opozicija znotraj stranke je s tem prvič nastopila z obtožbami proti vladi. Kljub večkrat očitani popustljivosti Mažuranić ni sprejel madžarskega diktata v finančni pogodbi kot pogoja za zedinjenje vojaške in civilne Hrvaške in je 21. februarja 1880 odstopil. Nadomestil ga je Ladislav Pejačević, sicer »stari mađaron«, vendar ne vedno in povsod poslušen.¹⁰⁰

V Narodni stranki je dokončno počilo po 21. maju 1880, ko je ogrski minister Dávid izdal okrožnico o brezplačnem tečaju madžarskega jezika za finančne uradnike z obljubo, da jim bo ta tečaj omogočil napredovanje. »Radikalnejša« struja Narodne stranke si je ta ukrep interpretirala kot kršitev hrvaško-ogrskje pogodbe. Debata o tem vprašanju 26. junija je predstavljala rojstvo Neodvisne narodne stranke pod vodstvom Mrazovića. Novonastala politična stranka je predstavljala umerjeno opozicijo, ki si je sprva prizadevala za »čistost« obstoječe pogodbe. V njej sicer ni videla za vedno dan ustavni temelj, saj je imela Hrvaška svoje pravo tudi pred letom 1868, ampak je zahtevala njeno spremembo po zakonski poti.¹⁰¹

Položaj slovenske politike na Kranjskem je bil drugačen kot v času Bleiweisove slavnosti. S Taaffejevim prevzemom vladnega krmila 12. avgusta 1879 so Slovenci končno presedlali na vladno stran. Hohenwartov klub, v katerem so bili Slovenci že od leta 1875, je skupaj s poljskim in češkim tvoril vladno večino. Njegovo uradno ime je bilo Klub desnega centra in je združeval prvotno nemške konservativne in klerikalne poslance, Slovence, istrske in dalmatinske Hrvate in Srbe ter del bukovinskih Romunov. Na Hohenwartov predlog so se vsi trije klubi še posebej povezali med seboj.¹⁰² Taaffe je s tem »železnim obročem« hotel omejiti večnega sovražnika – nemške liberalce. Kljub temu njegova vlada »ni hotela predčasno razpustiti kranjskega deželnega zbora z nemško večino, ki je bil izvoljen v času najhujšega nemškega liberalnega pritiska, kakor so to želeli Slovenci, tako da je do slovenske večine v deželnem zboru prišlo šele po volitvah leta 1883.«¹⁰³

¹⁰⁰ Valentić, *Vojna krajina*, 316; Gross, Szabo, *Prema hrvatskome*, str. 436.

¹⁰¹ Ibid., str. 469.

¹⁰² Vasilij Melik, *Slovenska politika v Taaffejevi dobi*, Slovenci 1848–1918, str. 520; isti, *Razcep med staroslovenci in mladoslovenci*, prav tam, str. 470.

¹⁰³ Ibid., str. 523.

VII. TEZE O KAJKAVSKIH HRVATIH KOT »SLOVENCIH« V LETIH 1870–90

Dunajski statistik Adolf Ficker o Slovencih in Hrvatih leta 1869

Že omenjeni statistik Adolf Ficker je leta 1869 v *Mittheilungen aus der Gebiete der Statistik* objavil študijo o narodih v habsburški monarhiji, ki je bila zasnovana na njegovih raziskavah in Czoernigovi anketi. Tokrat slovenskemu »plemenu« ni pripisal hrvaških kajkavcev, čeprav je ohranil prepričanje o njihovem »slovenskem« izvoru.

Ficker se je v tem delu bolj zavedal kompleksnosti etnografskih razmer na slovensko-hrvaški meji kot pred devetimi leti. Tako kot Karl Czoernig, je tudi Ficker Belo krajino ločil na dva dela. Severovzhodni del z Metliko in mejnim Črnomljem je pripisal čisto slovenskemu območju, dočim je imel z opredelitvijo jugozahodnega dela nekaj težav. Po njegovem so Slovani, ki živijo južno od te linije, po šegah in običajih skoraj povsem Hrvati, čeprav imajo šole in bogoslužje v slovenskem jeziku. Težko rešljiv problem nacionalne uvrstitve Belokranjcev je Ficker »salamonsko« rešil s krilatico, da se jih lahko prišteva tako slovenskemu kot hrvaškemu plemenu.¹

Podobne, čeprav drugačne težave, je imel Ficker s Hrvati in Srbi, ki so po njegovem v »tesnem sorodstvu«, zato je lažje določiti njihovo razmejitev s Slovenci in neslovanskim prebivalstvom kot med njimi samimi. Tudi pri razmejitvi Hrvatov in Srbov se je Ficker držal načela, po katerem je, če je bila situacija nejasna, etnografsko mejo preprosto potegnili po bližnji deželni ali upravni meji. Glede situacije se je skoraj povsem strinjal z Czoernigom, podobno tudi z razliko med Hrvati in Srbi ob obali Jadranskega morja. Etnično mejo je tukaj postavil kar na deželno mejo med Vojno krajino in Dalmacijo. Razmejitev Hrvatov, Slovencev in Srbov na Hrvaškem je, tako kot njegov učitelj Czoernig, rešil z razliko med Sloveno-Hrvati in Srbo-Hrvati, ki jo je utemeljil z dejstvom, da se je znaten del Hrvatov vzpostavil šele od konca 16. stoletja iz »kroatiziranih« Slovencev, druga skupina Hrvatov je zato Srbom še danes neprimerljivo bližja.²

¹ Adolf Ficker, *Die Völkerstämme der Oesterreichisch-Ungarischen Monarchie: Ihre Gebiete, Grenzen und Inseln*, *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik* 50, 4. zvezek, Wien 1869, str. 70.

² *Ibid.*, str. 72.

»Izraz srbski ali hrvaški jezik je napačen« Miklošičeva karantansko-panonska teorija in jugoslovanski narodi v sedemdesetih letih 19. stoletja

Miklošičeva različica panonsko-karantanske teorije je ravno v sedemdesetih letih dobila najbolj izdelano podobo. Najpopolneje jo je razložil v uvodu h knjigi *Altslovenische Formenlehre in Paradigmen* iz leta 1874. Predvsem gre tukaj za hipotezo o panonskem izvoru »stare slovenščine« in prvotnem razmerju med južnoslovanskimi narodi. Najbolj značilno je njegovo videnje naselitve Slovanov na Balkanski polotok. Njegova teza predvideva štiri slovanska (po Miklošiču »slovenska«) plemena: noriško ali karantansko, panonsko, bolgarsko in dacijsko. Večji del panonskih »Slovencev« naj bi asimilirali Madžari (ostanki v Porabju in na vzhodnem Štajerskem), dacijski »Slovenci« naj bi se utopili v Romune šele v 19. stoletju, bolgarski in noriški »Slovenci« pa naj bi se ohranili. Miklošič je bil tudi eden prvih zagovornikov teorije o kasnejši naselitvi Srbov in Hrvatov, ki naj bi se zarili kot »klin« med Slovence in Bolgare, kar je utemeljeval z jezikovnimi razlikami in Konstantinom Porfirogenetom.³

Fran Miklošič je vztrajal pri »etnografskem« slovenstvu hrvaških kajkavcev, a je bilo to zanj zgolj filološko vprašanje.

kakor tudi med Hrvati in Srbi. Zato ni čudno, da je tudi v drugi, dopolnjeni izdaji *Glasoslovja* iz leta 1879 zastopal stališče o hrvaškem in srbskem jeziku kot dveh različnih jezikih. Temu primerno je imel, kot je zapisal, izraz »srbski ili hrvatski« za napačnega.⁴ Najbrž je odveč pripomniti, da je bilo takšno mnenje

³ Ignacij Voje, *Pomen Miklošičevih študij in izdaj virov za preučevanje zgodovine južnoslovanskih narodov* (v nadaljevanju: Voje, *Pomen Miklošičevih*), Miklošičev zbornik, Maribor 1991, str. 187; prim.: Franz Miklosich, *Altslovenische Formenlehre in Paradigmen*, Wien 1874, str. I–XXXV.

⁴ Schnabl, *Miklošič in Južni Slovani*, Miklošičev zbornik, Maribor 1991, str. 598.

povsem v nasprotju z ideologijo, ki sta jo razvila Strossmayer in Rački. Kljub temu se iz te izdaje vidi, da se je zavedal političnega vpliva svojih teorij, saj je eksplicitno poudaril, da je razdelitev južnoslovanskih jezikov zanj le filološko vprašanje. Njegovo mnenje o različnosti srbskega in hrvaškega jezika ne bi smeli imeti za poskus »kazati obema narodoma pota politike; kajti oba potrebuje ta drug drugega«.⁵

V časopisju in arhivskih virih ni bilo zaslediti nobenega slovenskega politika, znanstvenika ali publicista, ki bi zavrnil bodisi panonsko-karantansko teorijo bodisi tisti del njene paradigme, ki je vseboval tezo o kajkavskih Hrvatih kot »etnografskih Slovincih«. Zdi se, da slovenski publicisti v obdobjih, ko je bilo aktualno povezovanje s Hrvati, zaradi pietete do južnih sosedov niso pisali o Miklošičevi teoriji. Če pa so, so to delali previdno in niso omenjali njegovega imena.⁶ Kadar so omenjali njegovo ime, so ga zavili v »vzajemniški celofan«. Tako se je recimo v že opisani epizodi na sodišču Jurčič izgovarjal na Miklošiča, ki naj bi trdil, da je slovensko ime splošno ime za vse Slovane. Prekanjeni urednik *Slovenskega naroda* je tudi izpostavil Miklošičevo tezo, da so Slovenci s sosednjimi Hrvati en narod, ni pa dodal, da »istovetnost« Slovencev in Hrvatov po Miklošiču velja samo za kajkavske Hrvate.⁷

»Sanjarijo, da je kajkavsko narečje hrvaško je že davnej podrla znanstvena filologija našega Miklošiča« Janez Trdina in teza o »slovenstvu« kajkavskih Hrvatov

Janez Trdina je bil v letih 1873–74 prepričan v slovenski izvor provincialnih Hrvatov, čeprav je bil, tako kot Jurčič, obenem naklonjen ideji enega jugoslovanskega naroda. Hrvaške dežele je dobro poznal, spoznaval pa je tudi Dolenjsko in Belo krajino, ki jo je mnogokrat prehodil po dolgem in počez. Njegov neuklonljivi značaj ga je po profesorskem službovanje na reški gimnaziji pripeljal do predčasne upokojitve, tako da je ves prosti čas izkoristil za »spoznavanje prostega naroda«. V svojem potopisu *Sprehod v Belo krajino* se je zapletel v razmišljanja o etnični pripadnosti na hrvaško-slovenski meji. Po vložku o hrvaških in slovenskih čarovnicah, ki se na Kleku složno (brez tolmača) dogovarjajo o tem, kako bodo onesrečile svoje rojake, ga je ob prijaznem dimu smotke zaneslo na

⁵ Voje, *Pomen Miklošičevih*, Miklošičev zbornik, Maribor, str. 188.

⁶ Glej na primer: *Združenje s Hrvati*, Slovenec, 16. 11. 1878.

⁷ Prim.: *Tiskovna pravda »Slovenskega naroda«*, Slovenski narod, 18. 12. 1875.

etnografsko področje: »Dolenjski Slovenec veli, da onkraj Gorjancev prebivajo Hrvatje, da se tam začenja hrvaška zemlja« Takšno je tudi mnenje izobraženih Hrvatov, ki ga je Trdina med trinajstletnim bivanjem na Hrvaškem dodobra spoznal: »Bele Kranjce, dragi Slovenci, ste si izmislili, da jim zatajite pravo narodnost, ki je hrvaška. Karlovška okolica jih zove Bele Hrvate.« Utemeljitev belokranjskega hrvaštva naj bi bila historična (spadali so pod hrvaško krono) in

Janez Trdina je bil privrženec slovensko-hrvaške sloge in hkrati zagovornik »etnografskega« slovenstva hrvaških kajkavcev.

in »Slovenija«. »Slovenija« se je po njegovem širila med Kolpo, Savo in Dravo. Delila se je na zgornjo in spodnjo: »Gornja je dobila jako pozno novo ime hrvaško /.../. Dolnja je zadržala /.../ svoje staro ime v popačeni latinski obliki Slavonija.« Torej, Bela krajina je bila združena z »slovensko« kraljevino in ne s prvobitno Hrvaško. Kar pa se tiče jezika, zaključuje Trdina, je »sanjarijo, da je kajkavsko narečje hrvaško /.../ že davnej podrla znanstvena filologija našega Miklošiča in drugih strokovnjakov in veljakov«. V jeziku, obleki in šegah se Belokranjci enačijo s kajkavskimi Hrvati, »tedaj s Slovenci,« ki še vedno nosijo staroslovensko nošo, medtem ko so zahodni sosedje »poprijeli zvečine nemško nošo.«⁹

⁸ Janez Trdina, *Sprehod v Belo krajino*, Zbrano delo 11, Ljubljana 1958, str. 125, 126.

⁹ *Ibid.*, str. 127.

filološka (narečje je hrvaško). Kriva naj bi bila seveda nemška nesramnost: »Da jih laglje germanizira, jih je trebalo pokatoličiti in pokranjčiti. Škof Hren in jezuiti so iztrebili pravoslavje, zavrgli so celo pošteno unijo /.../.« Škofje so jim pošiljali duhovnike, ki so oznanjali samo v slovenščini in jih na ta način poslovenili.⁸ Zanimivo je, da naj bi po Trdini pravoslavje imelo pri videnju hrvaških intelektualcev na Belo krajino veliko (in pozitivno) vlogo. Glede na prepričanje o »političnem hrvaškem narodu«, kamor naj bi spadali tudi »genetični« Srbi, se s hrvaštvom to ne izključuje.

Mnenje hrvaških »omikancev« se je zdelo Trdini abotno. Priznal je (nenazadnje je bil zgodovinar), da je bila Bela krajina do 11. stoletja pod hrvaško krono, vendar so hrvaško kraljevino sestavljala tri različna kraljestva: Dalmacija, Hrvaška

Trdino je mučilo še nekaj. Zakaj pravijo Dolenjci Belokranjcem Hrvati? Krivdo za to pripisuje uskoškemu naseljevanju v Belo krajino. V zvezi s tem tudi priznava, da je na nekaterih hrvaških očitkih vseeno nekaj resnice. »Hrvaški« Uskoki so se pokatoličili in poslovenili, kar se je seveda izvršilo počasi in brez nasilja. V tem jugoslovansko usmerjeni Trdina ne vidi nič slabega: »Tako so se pohrvatili tudi Slovenci, ki so se naselili v reški županiji, česar pa ne smatramo mi za nobeno nesrečo. Hrvaški politiki bi tožili po pravici, da so se njihovi rojaki potujčili, ponemčili.« Če je s to izjavo Trdina pokazal simpatije do prepletanja južnih Slovanov, se je v naslednji postavil na stališče individualnosti posameznih južnoslovanskih narodov: »Vsakemu ostani to, kar je po naravi, po krvi njegovo, niti ene vasi ne smemo drug drugemu odrekati in grabiti.«¹⁰

»Duša hrvatskoga naroda« Milčetić in Deželić

Mnenje hrvaške strani o filoloških konceptih je bilo lahko samo odklonilno, čeprav niso metali vseh starih slavističnih avtoritet v isti koš. Najbolj negativno sta bila obravnavana Miklošič in Kopitar, do Šafárika, ki je prav tako razglašal podobne teze, so bili bolj milostni. *Obzor* je poleti 1877 objavil daljšo serijo podlistkov o Šafáriku, njegovem življenju in delu. Pisec (Ivan Milčetić¹¹) je imel v želodcu predvsem Šafárikovo videnje razmerja med Hrvati in Srbi (mnenje, da so vsi štokavci Srbi), čeprav ga je po drugi strani veselilo Šafárikovo enačenje štokavščine in čakavščine. Omenil je tudi Kopitarja, ki je zanikal hrvaštvo kajkavcev in iskal Hrvate v Krajini in »turškoj Hrvatskoj«. ¹² Milčetić je v nadaljevanju nekoliko presenetljivo sprejel tezo o (delnem) slovenskem izvoru kajkavcev: »Kajkavski Hrvati doista genetično niso jednoga izvora sa ostalimi Hrvati: njihovo je narječje nastalo od mješanja pravih Hrvata sa susjednimi Slovenci.« Ravno zato imajo Hrvati veliko nalogo: »/.../ privedi u naše kolo narodno braću Slovence«. Kljub temu so piscu kajkavci izključno Hrvati, med Hrvati in Srbi, ki sta en narod z dvema imenoma, pa se meje tako ali tako ne more potegniti.¹³

Hrvaški ideologi so se morali neprestano boriti s filološkimi avtoritetami, ki so razdvajale njihovo »narodno telo«. In tudi narodno »dušo«. Književnik

¹⁰ Ibid., str. 128, 129.

¹¹ Ivan Milčetić (1853–1921), hrvaški filolog, preučeval je glagolske spise in pisal o čakavcih na Kvarnerskih otokih (EJ 6, str. 108).

¹² I. Milčetić, *O Pavlu Josipu Šafařiku II*, *Obzor*, 25. 6. 1877.

¹³ I. Milčetić, *O Pavlu Josipu Šafařiku III*, *Obzor*, 26. 6. 1877.

in publicist Gjuro Deželić¹⁴ je leta 1879 v priročni žepni obliki izdal zanimivo zgodovinsko-filozofsko razpravo z naslovom *Hrvatska narodnost iliti duša hrvatskoga naroda*, ki bi si vsekakor zaslužila podrobnejšo analizo, za kar pa na tem mestu ni prostora. Deželić je zabredel globoko v filozofijo hrvaške zgodovine, se pravi hrvaške »duše«. Pri tem se ni mogel ogniti filoloških avtoritet, ki so kajkavce prištevale Slovencem. To hipotezo pa je za razliko od Milčetića napadel z drugega konca. Čeprav ni bil privrženec pravaškega gibanja, je Slovencem odrekel nacionalno posebnost in jih razglasil za Hrvate. Šafárikove teze o naselitvi južnih Slovanov je zavrnil s Kvaternikom, ki naj bi »nepobitnom logikom« dokazal, da so Hrvati že od 2. do 4. stoletja »provaljivali« preko Donave. Prva večja naselitev naj bi se izvedla v 6. stoletju, ko je hrvaško pleme zavzelo »/.../ izključivo zapadne evropske krajeve u novej postojbini – Od Panonije do u današnji Piemont i južno Švajcarsku – a to su Planinci Hrvati, kojim neprijatelj hrvatskoga naroda, da ga razciepa i oslabi nadjednou i po malo pričuvao ga občenitomu Slovjena imenu: Slovenci«. Deželić je Kvaterniku popolnoma zaupal. Skupaj z njegovimi spisi je v zapletenih formulacijah dokazoval hrvaštvo Karantancev (»Hrvatska krv vrije u žilah njihovih.«) in se vprašal, kaj še sploh preostane na novo skovani slovenski narodnosti: »Ako su slavisti predvidjeli, da se njihov slovenizam ne može razborito uzdržati niti bez ovostranih, ustavnih kajkavaca: nije li dvostruki absurd, da se on uzdrži onda, kad se već nebude htjelo izdavati svoju narodnost i krv Hrvatom rečenih predjela Štajerske i Kranjske; t. j. kada će i oni osvećivati opačino Njemaca?«¹⁵

»Ne mislite, da bi imao volje dirati u osje gnjezdo« Rački, Jagić in Vienac o kajkavcih

Da je bila zadeva s kajkavci mučna tudi za tvorce hrvaške narodnjaške ideologije, dokazuje dopisovanje med Franjom Račkim in Vatroslavom Jagićem iz leta 1880, ko si je Valjavec v *Radu JAZU* kajkavščino drznil uvrstiti v slovenščino. Rački je v pismu z dne 28. januarja 1880 obveščal Jagića, da se je zaradi tega »/.../ digla velika graja ne samo proti njemu, nego i proti akademiji. Tu se pozivaju i na vas«. Rački je Jagića rotill, da bi diskutiral »/.../ pitanje o položaju hrv. kajkavštine

¹⁴ Gjuro (Đuro) Deželić (1838–1907), književnik in publicist, 1862–64 urednik *Narodnih novina*, 1864–66 urednik *Domobrana*, organa Samostojne narodne stranke, 1867–67 urednik *Dragoljuba*, 1862–66 in 1869–1907 urednik revije *Kalendar Dragoljub* (*Narodna enciklopedija srpsko-hrvatska-slovenačka* /NE SHS/ 1, str. 502).

¹⁵ Gj. Stj. Deželić, *Hrvatska narodnost iliti duša hrvatskoga naroda*, Zagreb 1879, str. 46–52.

napram slovenštini i štokavštini«, vendar mu je Jagić nemudoma odvrnil, da ne bo rinil v osje gnezdo: »V recenziji na Miklošičevu *Fonologiju* ja sam uvrstio primjere iz starije kajkavštine medu slovenske, ergo i ja se slažem sa Valjavecem.« Rački kljub temu ni odnehal in ga je ponovno prosil za razpravo o kajkavščini, vendar se Jagić ni dal: »Ne volim dokazivati, da je kajkavština svojim organizmom bliže k slovenštini nego li k hrvaštini.« To, da so kajkavci slovenskega izvora, je imel v nekem smislu celo za pozitivno, saj bi lahko šli vsi Slovenci po poteh kajkavcev, »da ih nije jača sila njemačka priključila k sebi /.../«. ¹⁶

V začetku osemdesetih let so se z Miklošičem in njegovo teorijo veliko ukvarjali v hrvaški književni reviji *Vienac*. Ivan Milčetić je januarja in februarja 1880 objavil obsežen spis v nadaljevanjih z značilnim naslovom *Jesu li naši kajkavci Hrvati? Govore li hrvatski*. Že v prvem delu je izpostavil dejstvo, da so Slovenci med južnimi Slovani edini, ki nimajo lastne zgodovine, »/.../ oni jedini nisu nikada imali toliko snage«. Zato tudi nimajo posebnega imena, ampak so zadržali občeslovanskega. Hrvatje so imeli smolo, saj jih je usoda vrgla v sredino med »suplemenike«, zaradi »slievanja plemenskog« pa so slovanski filologi izrekli mnenje ravno na škodo Hrvatov. Na kratko je obrazložil nauke Dobrovskega, Kopitarja, Šafárika in Miklošiča, ki ga je imel za najbolj okorelega »pristaša misli, da su samo čakavci Hrvati«. Miklošičevo in Vukovo tezo o različnosti čakavcev in štokavcev je po Milčetićevem mnenju ovrigel Jagić, ko je dokazal, da je čakavščina samo starejša oblika štokavščine. ¹⁷

Glede slovenstva kajkavcev se je Milčetić modro vprašal, kaj je v preteklosti pomenilo slovensko ime. Kajkavščino prištevajo filologi slovenščini tudi zato, ker so tudi sami kajkavski pisci uporabljali slovensko ime. S tem se naš pisec povsem strinja. Razlikuje se zgolj v interpretaciji tega zgodovinskega fakta. Da bi ime Sloven pripadalo samo enemu plemenu, se piscu ne zdi razumljivo. Bolj logična mu je naslednja razlaga: »Narod se je dakle u dvorskoj kancelariji nazivao hrvat-skim, al jezik mu slovinskim.« V dokaz našteje celo vrsto kajkavskih piscev od Križanića (ki je Slovane imenoval Slovenci) do Petra Petrečića, ki razlikuje »slovensko slovo« od kranjskega jezika. ¹⁸ Pa ne samo to, niti med »današnjimi Slovenci nije to ime značilo ono, što danas«. ¹⁹ Zato je »Kopitar-Miklošičevo mnenje danas ipak samo teorija, uz koju tek da pristaje koji od slavenskih učenjaka«. ²⁰

¹⁶ Jembrih, *Jagić i starija kajkavska*, Jagićev zbornik, str. 63–65.

¹⁷ Ivan Milčetić, *Jesu li naši kajkavci Hrvati? Govore li hrvatski?*, *Vienac*, 24. 1. 1880.

¹⁸ Isto, *Vienac*, 7. 2. 1880.

¹⁹ Isto, *Vienac*, 14. 2. 1880.

²⁰ Isto, *Vienac*, 21. 2. 1880.

Milčetić je torej zagovarjal stališče, ki je bilo deloma v skladu s hrvaško narodnjaško ideologijo. Hrvaštvo je bilo za njega historično-politična kategorija. Vendar v narodnjaškem ideološkem sistemu ni bilo samo to. Da s tem Milčetić ni dokazal tudi etnične posebnosti Hrvatov, je opazil tudi Rački, ki z njegovim razpravljanjem ni bil ravno zadovoljen. V pismu Jagiću je zapisal, da je Milčetić dokazoval »/.../ kako su se naši 'kajkavci' vazda osjećali za Hrvatete. A to stanovište ne razrješava pitanja«, saj Milčetić ni napisal ničesar o samem jeziku.²¹

Nestrinjanje z nazori slovenskega filologa je prišlo v *Vienču* do izraza tudi v lažje berljivih zvrsteh, kot so denimo potopisi. Neznani hrvaški popotnik po slovenskih deželah je mimogrede omenil, da filološka trditev o enem slovensko-kajkavskem narodu ne drži, kajti: »Ta malena je Sutla, pak ipak luči dva različna naroda /.../. Drugčiji je ovdje govor, drugi običaji, drugi život, druga narodna svijest.« Pisec sicer priznava, da so to za njega preučene stvari, vendar se mu zdi razlika med enim in drugim narodom enostavno »znamenita« (najbrž v pomenu: očitna).²² Da enačenje Slovencev s Hrvati ni bilo samo domena pravašev, dokazuje tudi pregled slovenske književnosti v naslednji številki *Vienca*. Na začetku pregleda je avtor izražal začudenje nad dejstvom, da nekateri ljudje še vedno poudarjajo razlike med Hrvati, Srbi in Slovenci, saj smo vendar en narod, »a imali bi več odavno i jedno narodno ime, da nas je sudbina sjednila v jednu državu«. No, že v naslednjem odstavku je pozabil na enakopravnost in med hvaljenjem slovenskega napredka odkrito zaželel, da bi se Slovenci v prihodnosti rokovali »/.../ sa nama kao Hrvat s Hrvatom«.²³

Glede na takšna mnenja ni čudno, da se hrvaški voditelji 22. avgusta 1880 niso »osebno« udeležili slovesnosti v čast stoletnici Kopitarjevega rojstva v Repinjah. Namesto svojih častitljivih osebnosti so poslali Slovenca Frana Celestina, ki je nastopal kar v trojni vlogi: kot predstavnik Jugoslovanske akademije, hrvaških sokolov in Hrvaške matice. Slavnostni govornik Fran Šuklje tudi ni poudarjal prijateljstva s Hrvati, je pa citiral Kurelca, ki je Kopitarja in Miklošiča označil za »dva cara slovinska«.²⁴ Na Vrazovi slovesnosti 8. septembra istega leta je bilo za razliko od Kopitarjeve močno hrvaško odposlanstvo (Ivan Kukuljević, August Šenoa) s pevskim društvom Kolo.²⁵

²¹ Jembrih, *Jagić i starija kajkavska*, Jagićev zbornik, str. 64.

²² *Putne uspomene I*, Vienac, 20. 3. 1880.

²³ *Slovenci i slovenska književnost god. 1879*, Vienac, 27. 3. 1880.

²⁴ Marn, *Kopitarjeva spomenica*, str. 176.

²⁵ Glej: *Stanko Vrazova Slovesnost*, Slovenski narod, 12. 9. 1880.

**»Po jeziku je res tako in drugače ni biti ne more; a zgodovina je to vse pre naredila«
Levstik in slovensko časopisje o »slovenskem« izvoru kajkavcev**

Konec oktobra 1877 se je lahko v *Slovincu* zasledilo Miklošičevo teorijo v pravem pomenu besede in to ravno v članku, ki se je zavzemal za književno združevanje Slovencev in Hrvatov. V bistvu je šlo za izražanje starih sanj slovenskega ilirizma po enakopravnem zlitju jugoslovanskih narodov. Po mnenju nekega »Istiniča« je ljudstvo v provincialni Hrvaški »/.../ prav za prav slovensko (kajkavsko), in štokavščine t. j. srbščine, ktera je zdaj Hrvatom književni jezik, ne razume in torej knjig v njej ne čita«. To naj bi bil tudi razlog, da hrvaško ljudstvo »ni še tolikanj zbujeno in omikano kakor slovensko«. Rešitev vidi vzajemniški Istinič v približevanju hrvaških piscev slovenščini, ki bi morali opuščati svojemu narodu tujo srbščino in jezik »likati in stapljati s slovenščino. Tako bode ljudstvo njihovo bolje umelo, rajše bralo in /.../ vzajemnost hrvaško-slovenska lepše se posploševala na korist Slovincem in Hrvatom.«²⁶

Miklošičev častilec Fran Levstik se je v recenziji Daničičevega *Rječnika hrvatskoga ili srpskoga jezika v Ljubljanskem zvonu* 1. februarja 1881 obregnil tudi ob problem kajkavskih Hrvatov: »Dotakniti se je tukaj še neke druge, Hrvatom zelo kočljive stvari, ki je tudi sama o sebi težka in zamotana. /.../ trdili so učenjaki ter misle še do tega časa, da se južna slovanščina deli na tri plemena: 'što' govori Srb, 'ča' Hrvat, a 'kaj' mi Sloveni. To troje narečje so poimenovali: srbsko, hrvatsko in slovensko. Po jeziku je res tako in drugače ni biti ne more; a zgodovina je to vse pre naredila. Jezgra pravim Hrvatom je zdaj provincialna Hrvatska in Zagreb nje stolica; a narod je tod kajkavski.«²⁷ Levstikovo videnje problema je tipično za slovensko publicistiko. Čeprav je bil prepričan v etnografsko »slovenstvo« hrvaških kajkavcev, se je obenem zavedal njihovega »historičnega hrvaštva«.

Tudi v celovškem leposlovnem in znanstvenem listu *Kres*, kjer jim misel o književni enotnosti z jugom ni bila tuja, so zagovarjali razdelitev jugoslovanskih narodov po vprašalnicah in to ravno v članku o Ljudevitu Gaju. Slovenci so se, sodeč po piscu, na Kranjskem za časa Trubarja oprijeli svojega podnarečja, na Hrvaškem pa z Bučićem svojega. S tem so se za stalno ločili na »kranjskoslovensko ali korotansko« in »hrvatsko-slovensko ali panonsko« stran.

²⁶ *Slovenec*, 30. 10. 1877; prim.: *Prijatelj IV*, str. 484.

²⁷ Fran Levstik, *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, obradjuje Dj. Daničić*, Zbrano delo 10, str. 260; prva objava: LZ, 1881, str. 94.

Kajkavci so »takozvani kajkavski Hrvatje (izvirno Slovenci) ter Slovenci (današnji)«. ²⁸

V *Slovincu* so 11. avgusta 1881 pred volitvami v sabor podprli Neodvisno narodno stranko in v isti sapi zavrnilo Starčevičevo »planinsko Hrvaštvo«. Predvsem so bili radovedni, s katerim zgodovinskim pravom zahteva Starčevič za troedino kraljevino Istro. »Hvalevredno bi bilo, ko bi se Hrvatje in Slovenci v lepi složnosti vse prizadejali, da bi rešili Istro iz lahonskih krempljev, vendar ne moremo odobravati, da bi se slovenski živelj popolnoma prezrl in pohrvalil, kakor Slovenci med Zagrebom in Varaždinom, ki v kljub hrvaškimi šolam ložeji umejo slovenske knjige, nego hrvatske, pa hrvatska vlada se na njihovo slovensko narodnost nič kaj ne ozira.« *Slovenec* je sicer predvideval, da se bodo združili s Hrvati v eno celoto, vendar »svoje individualnosti in svojega narečja ne bomo z lepa popustili, naj menj pa siloma in na enkrat, ampak kvečjemu tako, da prepustimo to naravnemu razvitku, pri katerem bo tudi slovenski živelj skupnemu jugoslovanskemu nekoliko svoje posebnosti utisnil«. ²⁹ Pri *Slovincu* so potemtakem tudi predvidevali razkroj slovenske individualnosti, vendar so si naivno predstavljali, da bo do tega prišlo po naravni poti in se bo nova jugoslovanska individualnost ustvarila z enakopravnim zlitjem posameznih nacionalnih zavesti.

»Vi še zmeraj nosite to madžarsko obleko?«

Zarnik, surka in Hrvati

Panonsko-karantanska teorija je imela opraviti z zanimivo prigodo, ki je pokazala, do kako banalnih nesporazumov je lahko prihajalo v slovensko-hrvaških odnosih. Neki g. Jambreščak je konec avgusta 1881 v Ljubljani obiskal svojega znanca Valentina Zarnika. Še preden sta se dobro pozdravila, ga je hudomušni Zarnik že užalil. Pokazal je na njegovo surko in vprašal: »Vi še zmeraj nosite to madžarsko obleko?« Ubogega Jambreščaka je vprašanje zbudilo v srce, zavedal se je sicer, da je eden redkih, ki surko še vedno nosi, vendar jo je imel za izraz narodne pripadnosti. Še zlasti, ker jo je tudi Zarnik 15 let nazaj z veseljem nosil. Slednji se ni zadovoljil samo z modnimi opazki. Rogal se je tudi slavni zagrebški univerzi: »Jaz bi nobenemu Slovincu ne svetoval, naj gre na zagrebško vseučilišče. Tam so le pravda, učitejske moči so še slabe, noben učitelj

²⁸ Andrej Fekonja, *Dr. Ljudevit Gaj in ilirska ideja*, Kres 1881, str. 38.

²⁹ *Slovenec*, 11. 8. 1881; prim.: *K stogodišnjici Bartolomeja Kopitara*, Vienac, 28. 8. 1880.

nič ne piše /.../.« Jambreščak je bil tako globoko užaljen, da je komaj čakal konec »prijateljskega« srečanja.³⁰

Preostanek časa v Ljubljani je preživel na kolodvoru, kjer si je krajšal čas z branjem *Slovenskega naroda*. Namesto da bi ga pomirilo, ga je branje še bolj razburilo. Naletel je namreč na Malovrhov življenjepis Gjura Daničiča, v katerem je lahko prebral, da je »/.../ Hrvatom storil veledušno koncesijo, priznavši, da srbski pa hrvatski jezik sta eden«. Pred tem je bil namreč Daničič pristaš Miklošičeve teorije, zaradi »popustjivega in miroljubnega značaja« pa je sprejel naziv hrvaški ali srbski jezik. Jambreščaka je razburil predvsem citat iz Miklošičevega *Glajoslovja*, v katerem se razglaša različnost Hrvatov in Srbov. Za hrvaškega obiskovalca je bilo to preveč. Daničič je po njegovem sam prišel do resnice in ni Hrvatom dajal nobenih koncesij, kar pa se tiče Miklošiča, ki je za Jambreščaka navaden »zlobnik«, je zatrdil, da že dvajset let na dunajski univerzi »razkoljuje« srca hrvaških in srbskih poslušalcev.³¹

Nekaj dni kasneje so pri *Slovincu* objavili pojasnilo, ki ga je Zarnik podal slovenčevemu novinarju. Jambreščakovo pisanje je označil za denunciacijo, ker je uporabil kavarniški pogovor za grdenje Slovencev. Po njegovem ta človek »med šalo in resnico ne zna dobro ločiti /.../. Po-

znavaši to Jambreščakovo nprav, pošalil se je g. dr. Z. iz surke, češ, to je madžarska noša /.../.« Nakar je Hrvat »vzplamtel v svoji jezi«. Zarnik je priznal, da je hrvaškemu gostu izjasnil slabo mnenje o univerzi, s čimer je mislil povsem resno,

Dr. Valentin Zarnik, mladoslovenski politik.

³⁰ *Slovenec*, 6. 9. 1881.

³¹ *Ibid.*

kajti med tamkajšnjimi dijaki »prevladuje duh Starčevićev«, ki razdira težko pridobljeno slogo: »Visokošolci zagrebški so namreč iz 'hrvatskega doma' izbacili in pognali podobi dr. Bleiweisa in škupa Strossmajerja, o Bl. so celo rekli 'kaj ta magarac tukaj dela?'«³²

Glede Jambreščakovega napada na Miklošiča so pri *Slovenecu* povedali naslednje: »Kar g. Jambreščak o Miklošiču piše, to naj sam dobro premisli. Mi nismo prijatelji Miklošičevi, ker on že toliko let v gosposki zbornici sedi, pa še nikdar ni ust odprl za svoje slovenske rojake, nasprotno pa naše nasprotnike podpira. Pa vendar je učenjak.« Miklošičeva pasivnost in svojeglavost v gosposki zbornici še ne pomeni, da ni znanstvena avtoriteta.³³

Zarnik je svoje mnenje o kajkavcih izrazil dober mesec kasneje v kranjskem deželnem zboru, ko je potekala razprava o žumberškem vprašanju (več o tem v poglavju »Čegav je Žumberk?«). Voditelj ustavovercev Karl Deschmann se je skliceval na hrvaškega zgodovinarja Radoslava Lopašiča, ki je v svoji knjigi *Žumberak* zapisal, da so Belokranjci v bistvu Hrvati. Zarnik ga je zavrnil ravno z Miklošičem: »Jaz sem Lopašiču osebno prijatelj ali ga nimam za tako avtoriteto, da bi ga navajal kot etnografa, meni je prva avtoriteta za vse Slovanstvo Miklošič. In Miklošič pravi, da segajo Slovenci do Zagreba, vmes je nekoliko Srbov, Hrvatje so v reški županiji, v Granici in Dalmaciji. On je to po jeziku dokazal, se ve, da si je nakopal s tem veliko borbo na glavo, ki še sedaj ni rešena. Zagrebški, križevski in varaždinski Hrvatje so torej etnografično Slovenci, kakor prebivalci metliškega in črnomaljskega okraja, ali historično so postali Hrvati in so se tako amalgamirali z Hrvati, da, akoravno imajo svoj jezik, so vendar hrvatsko ime sprejeli in se čutijo kakor Hrvate, toraj ravno oni spadajo sedaj v prelaz, kateri je, ker 'saltus non datur in natura', med slovenskim in hrvatskim pokolenjem. Tako imamo tudi na oni strani Drave panonske Slovence, ki so tudi Hrvatje. Beli Kranjci pa so po svojem etnografičnem znaku pravi Slovenci, katere gospod Deschmann po krivici med Hrvate stavi.« Oboji, Žumberčani in Marindolci, so, kot trdi Zarnik, izkjučno Srbi, torej niso prebivalci Žumberka zaradi unijatstva Belokranjcem nič bližji. »Marindolci pravijo o njih, to so naša braća, oni so zapustili pravo vero, pa so šli k rimokatolikom in zato jih strastno sovražijo, ker so njihovo vero zatajili.«³⁴

³² *Slovenec*, 10. 9. 1881.

³³ *Ibid.*

³⁴ *Obravnave kranjskega deželnega zbora, zasedanje 21. oktobra 1881*, str. 239; glej tudi, Marko Zajc (M. Z.), *Žumberak ali železnica*, Slovenska kronika XIX. stoletja II, str. 365.

**»Mi Hrvati smo doista čudne sreće /.../ kad nas braća i s lijeva
i s desna svojataju«
Spor zaradi Šumanove knjige *Die Slovenen***

Jeseni 1881 je profesor akademske gimnazije na Dunaju, Josip Šuman,³⁵ v zbirki *Die Völker Oesterreich-Ungarn* izdal knjigo *Die Slovenen*, ki je imela predvsem promocijski namen, se pravi seznaniti beli svet z malim slovenskim narodom. Pri tem so mu pomagali Franz Fasching, Fran Hubad³⁶ in Franc Simonič³⁷. Za nadaljevanje je pomembno, da je slednji tudi napisal poglavje o slovenski književnosti in kratek oris kajkavske književnosti.³⁸

Že v uvodu je Šuman določil slovenski prostor na jugu širše kot je danes, čeprav tudi on med Slovenci in Hrvati ni videl ostre meje. Po njegovem se Slovenci dotikajo Hrvatov na celotni razdalji, njihov jezik pa se v skladu z oddaljenostjo proti jugu »polagoma odceplja od slovenskega«, tako da je treba narečje tako imenovane civilne Hrvaške v varaždinski, zagrebški in križevški županiji, po mnenju največjega poznavalca slovanskih jezikov Miklošiča, prištevati k slovenskem jeziku.³⁹ V prikazu zgodovine slovenskega jezika je Šuman upošteval tudi »hrvaške Slovence« (»kroatischen Slovenen«), ki se imenujejo tudi kajkavci. Medtem ko naj bi bili pravi Hrvati skupaj s Srbi štokavci. To mnenje se očitno razlikuje od Miklošič-Karadžičeve distikcije med Hrvati-čakavci in Srbi-štokavci. »Slovenski Hrvati« so se, tako Šuman, leta 1836 književno združili s pravimi Hrvati, pred tem pa so imeli svoj lastni knjižni jezik in s tem ne pomembno slovensko literaturo. V tem smislu je Šuman opredelil žumberško območje kot »hrvaški jezikovni otok« v slovenskem morju. Ti »hrvaški Slovenci« se pomembneje ne ločijo od slovenskega prebivalstva in so izvorno tam prevladovali. Hrvaško ime naj bi prišlo v uporabo šele po turških vojnah.⁴⁰ V skladu s tem prepričanjem je njegov kolega Franc Simonič brez slabe vesti kajkavske pisce uvrstil v pregled slovenske literature.⁴¹

³⁵ Josip Šuman (1836–1908), narodni delavec, jezikoslovec. Študiral je pod močnim vplivom Frana Miklošiča, leta 1872 je dobil mesto na dunajski akademski gimnaziji. Leta 1901 ni uspel kot državnozbornski kandidat Katoliške narodne stranke (bil je Šušteršičev tast), kot slavist in jezikoslovec je populariziral Miklošičeva dela, pisal tudi učbenike in slovnice za srednje šole (SBL 11, str. 724).

³⁶ Fran Hubad (1849–1916), narodopisni pisatelj in šolnik (SBL 1, str. 355).

³⁷ Franc Simonič (1847–1919), bibliotekar in bibliograf (SBL 11, str. 313).

³⁸ Ibid., str. 313.

³⁹ Josef Šuman, *Die Slovenen*, Wien und Teschen 1881, str. 1.

⁴⁰ Ibid., str. 107, 108.

⁴¹ Ibid., str. 123.

Da je bilo prepričanje v »etnografsko slovenstvo« kajkavskih Hrvatov na Slovenskem nekaj povsem normalnega, dokazujejo tudi prvi odmevi v slovenskih časopisih. Maks Pleteršnik je v *Slovenskem narodu* podal kratko oceno in opis vsebine, vendar prištevanja kajkavcev Slovincem ni niti omenil. Še več. Simoničev opis slovenske literature je celo označil za »izvrstno izdelanega«. Motilo ga je zgolj zanemarjanje novejših piscev.⁴² Tudi v *Novicah* se jim prisvajanje provincialno-hrvaške literature ni zdelo sporno.⁴³

Vse drugačno mnenje so o tej knjižici imeli na Hrvaškem. 26. novembra 1881 se je v *Vienču* pojavila žolčna kritika takšnega gledanja. Pisec je že takoj na začetku izrazil bistvo problema: »Mi Hrvati smo doista čudne sreće /.../ kad nas braća i s lijeva i s desna svojataju, tako da jedini naši 'čakavci' ostaju još Hrvati – nu i tim bi mogli zapjevati opielo dobri prijatelji austro-ugarski Talijani, pak tad dosta ne samo finis Croatiae, nego i finis Croatorum.« Če si že Slovenci lastijo hrvaški jezik, si bodo pa še Hrvati slovenskega: Šumanu bi se moralo »/.../ nepobitno dokazati, da u šestnaestom stoljeću naziv 'hrvatskog jezika' je daleku u današju Kranjsku do pod bielu Ljubljanu sizao, nespominjujuć ovdje sav metlički kraj«. Dokazov za to trditev ni podal, je pa zagovarjal stališče, da razni jezikoslovci že ne bodo opredeljevali imena živega jezika, to bo naredil kar narod sam, »/.../ te će i naši kajkavci i nadalje smieti hrvatški govoriti kao i dosele«. Sicer pa, Šumanu se ni »prohtjelo« samo hrvaških kajkavcev, ukradel je celo hrvaške pisce: Prepričan je, »da je ovo literarno svojatanje pravi unicum /.../«, zato sprašuje Slovence »/.../ kuda ovakav postupak njihova zemljaka vodi? Dokazivao g. Šuman-Simonič slovenstvo gore spomenutih korenika hrvatskih koliko mu drago, on njihova hrvatstva izbrisati neće.« Slovenski avtorji knjige *Die Slovenen* po njegovem ne vedo tistega, kar ve vsak hrvaški gimnazijec: hrvaški pisci 17. in 18. stoletja so svoj jezik imenovali slovenski ali slovinski, kar pa ni bil današnji slovenski, ampak hrvaški kajkavski standard.⁴⁴

Čez slab mesec se je v *Vienču* oglasil sam Šuman. Opozoril je, da je v knjigi jasno napisal, da so se »/.../ hrvatski Sloveni kajkavskega narečja leta 1836 tudi književno združili s Hrvati, s kojimi so bili z davna že politično združeni, zato nije misliti, da bi se oni kedaj zopet z nami ostalimi Slovenci zjediniili, misliti pak je, da se kedaj i ostali Slovenci po zgledu svojih sorodnikov s Hrvati literarno sdružijo /.../ to je moje praktično stališče, vse ostalo je znanstveno

⁴² *Slovenski narod*, 14. 12. 1881.

⁴³ *Novice*, 14. 12. 1881.

⁴⁴ *Vienac*, 26. 11. 1881.

prašanje«. Hrvati in Slovenci so sicer najbližji sorodniki. »Drugo je hrvatska politična narodnost in drugo genetična narodnost hrvatskih kajkavcev.« Uvrstitev kajkavcev v slovensko literaturo je pač posledica »hypoteze Miklošičeve«, po kateri se je ravnal tudi Daničić v svojem slovarju: »Toliko o znanstvenem stališču, pa tudi iz praktičnega stališča nevidim nesreče, če imamo Slovenci hrvatski kajkavščini temeljiti most do bližanja k hrvatski književnosti. Clara pacta, boni amici!«⁴⁵

Hrvaški komentator v isti številki *Vienca* se s »čistimi računi« ni strinjal. Po njegovem je treba »slovenstvo« kajkavcev šele dokazati. Šuman stvari, ki niso dokazane, ne bi smel razglašati nemški publiki »naprosto kao nepobitni čin.« Kar se tiče Daničića, pa je navedel njegovo razpravo *Dioba slovenskih jezika* iz leta 1874, v kateri je ta srbski jezikoslovec kajkavce uvrstil med Hrvate. Obžaloval je, da se je taka razprava sploh vnela, poudaril vzajemnost in zaključil, da ga takšna razglabljanja spominjajo na nekdanje »kopitariade«.⁴⁶

V prvi in drugi številki *Ljubljanskega zvona* leta 1882 se je lahko prebralo recenzijo sporne knjige, ki jo je napisal Simon Rutar. Do Šumana in njegovih je bil zelo kritičen: Šuman ni podal »načrta zgodovine Slovencev«, ampak samo zgodovino dežel, kjer živijo Slovenci. Poleg tega naj bi zanemaril »narodno slovstvo slovensko«.⁴⁷ Z uvrščanjem kajkavske literature v slovensko ga je Simonič po Rutarjevem mnenju polomil. Ne toliko zaradi tega, ker to ne bi bilo res, ampak bolj zaradi razumevanja do Hrvatov. *Vienac* se je namreč »hudo razhudil«, da so kajkavci pravi Hrvati. »Iz tega pa nazorno sledi, da so i karantanski Slovenci Hrvatje, kar vsa denašnja hrvatska mladež veruje /.../ To izvestno ne žali toliko Slovencev, ki se ne prepirajo za ime, kakor žali Hrvate, ako jim kajkavce jemlješ. Zato mislim, da bi bilo najbolje hrvatsko literaturo izpuščati iz prave slovenske, kajti da-si so bili Kajkavci nekdanj Slovenci, imenujejo in smatrajo se zdaj vendar Hrvate.«⁴⁸

Čeprav Rutar ni hotel jeziti Hrvatov s »privzemanjem« kajkavske literature, jih je toliko bolj zbadal na svojem, zgodovinskem področju. V isti številki kot omenjeno oceno je dal na svetlo tudi članek o enotnosti slovenskih dežel med 7. in 13. stoletjem, kjer je stare Slovence umestil natanko v isti prostor kot Šuman: »Tudi na vzhodni strani Sotle in na južnih Gorjancev stanovali so Slovenci. Denašnja narodnostno mejo med Sloveno-Hrvati in pravimi Hrvati dela

⁴⁵ *Vienac*, 31. 12. 1881.

⁴⁶ *Ibid.*

⁴⁷ S. Rutar, »*Die Slovenen*«, LZ, 1882, str. 53.

⁴⁸ *Ibid.*, str. 118, 119.

ravna črta od Reke do Siska in od tod dalje Sava /.../, ker Ljudevit Posavski bil je Slovenec.«⁴⁹

Debata o »slovenskih Hrvatih« in »hrvaških Slovencih« se s tem ni končala. V reviji *Kroatische Revue* se je znašla recenzija, v kateri je pisec Šumanu očital »najdrznejšo aroganco« in »prilastitev tuje lastnine«. Dobro poznano je, pravi dotični avtor, kako so se hrvaški in madžarski historiki prepirali o tem, kam spada družina Zrinskih. No, Šuman je zdaj to debato razrešil s tem, ko jih je razglasil za Slovence. Ponovil je mnenje iz *Vienca*, po katerem je segalo hrvaško ime globoko na Kranjsko. In ne samo to, leta 1559 naj bi bil Trubar po uradni poti razglašen za Hrvata.«⁵⁰ Pri *Ljubljanskem zvonu* so te trditve enostavno povezali s pravaškim gibanjem. Imeli so jih za dokaz, da se je Starčevićev nauk »/.../ na Hrvatskem že popolnoma udomačil /.../.« Sedaj pa so v *Kroatische Revue* še Trubarja razglasili za Hrvata. Proti takšnim trditvam so »brezuspješni vsi zgodovinski dokazi in glasovi vseh narodopisnih avtoritet. Kadar jim to navajaš, narede se Hrvatje gluhi in slepi ter ti k večjemu odgovarjajo, da so vsi učenjaki, na čelu jim prof. Miklošič, nasprotniki Hrvatom.« Vsi hrvaški učenjaki pa niso podlegli starčevićijanskemu divjaštvu. Vzoren primer naj bi bil Jagić, ki naj bi v oceni Šumanove knjige dokazoval teorijo o hrvaško-srbskem »klinu« med ostalimi južnimi Slovani. Prav tako naj bi Jagić trdil, da »Hrvatossrbi« ne posredujejo kot kakšen naraven most med Bolgari in Slovenci in zagovarjal »slovenstvo« kajkavcev. Za *Ljubljanski zvon* je ta stvar »jasna kot beli dan«, saj Šuman sodi o tem tako kot Miklošič in Hrvat Jagić.⁵¹

Jagić o Šumanovih trditvah res ni bil istega mnenja kot rojaki v domovini. V omenjeni recenziji v *Archiv für slavische Philologie* je Šumanovo knjigo ocenil zelo negativno. Predvsem naj bi ji manjkala »enotnost«, nepraktično je imel tudi ločitev slovenske zgodovine od pregleda literature. O teoriji hrvaško-srbskega klina, o čemer je pisal *Ljubljanski zvon*, v tem prispevku ni sledu, prav tako ne o zanikanju »naravnega mostu« Srbov in Hrvatov med Slovenci in Bolgari. Pravzaprav problema kajkavcev Jagić niti ni uvrstil v sam tekst, ampak zgolj v opombo. Ta pa je šla bolj v korist slovenskim vidikom: s stališča strogih jezikovnih značilnosti, trdi Jagić, spada narečje njegovega doma, domačega mesta in najožje domovine v slovenščino. Prav tako pa je res, da sta politična zveza in višje ideje srečnega in blagodejnega novejšega časa naredile njegovo domovino za neločljiv del neke druge celote.⁵² Slovenski publicisti niso trdili ničesar

⁴⁹ Simon Rutar, *Jedinstvo slovenskih dežel od VII. do XIII. stoletja*, LZ 1882, str. 95, 96.

⁵⁰ *Die Völker Oesterreich-Ungarn's*, Kroatische Revue, Agram 1882, str. 57, 58.

⁵¹ LZ, 1882, str. 253, 254.

⁵² *Die Slovenen*, Archiv für slavische Philologie IV (1882), str. 313, 314.

drugega. Po smrti velikega mentorja leta 1891 je Jagić spremenil svoje mnenje in začel zagovarjati tezo o vmesnem položaju kajkavščine med slovenskim in srbo-hrvaškim jezikom.⁵³

»Ali je morebiti kdo kedaj kajkavce zahteval za ‘zedinjeno Slovenijo’?« Matija Murko o Miklošiču in Hrvatih leta 1883

V čast Miklošičevi sedemdesetletnici je slovanska akademska »mladež« na Dunaju leta 1883 organizirala slovesnost, na kateri so sodelovali predstavniki vseh dunajskih Slovanov razen Hrvatov. Matijo Murka, v tistem času Miklošičevega študenta, je hrvaška abstinenca toliko zmotila, da je za *Slovenski narod* napisal dolg in tehten članek z naslovom *Miklošič in Hrvati*. Že v uvodu je omenil, da je hrvaška mladina na to celo ponosna, za vir pa je navedel ravno pravaško *Slobodo*. Hrvati trdijo, pravi Murko, da jim je Miklošič ukradel »poviest i staru literaturu«, kar ima za popoln nonsens: »/.../ Miklošičev greh je trditev skoro vseh slavistov, da so stanovalci zapadnih županij hrvatskih, Kajkavci, pa jeziku Slovenci. Da se še dandanes nahajajo resni ljudje, ki se nad tem spotikajo, je pač žalostno.«⁵⁴ Omenil je tudi Jagićeve trditve, ki ne nasprotujejo Miklošičevim tezam. Da Miklošič noče ločiti kajkavcev, »ki so dobri Hrvati«, od ostalih pripadnikov hrvaškega naroda, dokazuje tudi dejstvo, da Slovenci niso imeli do kajkavskega območja nikoli teritorialnih pretenzij: »Ali je morebiti kdo kedaj kajkavce zahteval za ‘Zedinjeno Slovenijo’? Jim je kdo svetoval, naj iščejo v sedanjem književnem jeziku slovenskem? Jih je kateri Slovenec ušteval v skupno število Slovencev? Tega pa vender filologi neso krivi, da kajkavci ne govorijo štokavščine, ampak jezik, ki ima vse lastnosti slovenščine.«⁵⁵ Murko je Miklošičeve teze in hipoteze razložil tudi s pomočjo ostalih filoloških avtoritet in se posvetil tudi razmerju med Hrvati in Srbi, kar pa ni tema tega poglavja.

Celo hrvaški *Vienac* je priznal, da je Murkov članek napisan »ozbiljno i triezno.«⁵⁶ To sicer ne pomeni, da so se z njim strinjali. Hrvaški književnik Velimir Deželić (sin že omenjenega Gjura Deželića) je napisal brošurico *Miklošič i Hrvati*, v kateri je napadel teorijo dunajskega slavista. Pri *Viencu* jih je glede te brošure motila zgolj Deželićeva trditev, da Daničić kajkavcev ni sprejel v svojo

⁵³ Jembrih, *Jagić i starija kajkavska*, Jagićev zbornik, str. 65, 66, 68.

⁵⁴ Matija Murko, *Miklošič in Hrvati*, Slovenski narod, 7. 8. 1883.

⁵⁵ Isto, Slovenski narod, 8. 8. 1883.

⁵⁶ *Vienac*, 18. 8. 1883.

srbsko-hrvaški slovar zato, ker jih ni imel za Hrvate. Pisec notice v *Viencu* se je skliceval kar na lasten spomin, takrat že pokojni Daničić naj bi njemu osebno zagotovil, da so kajkavci z ostalimi Hrvati »jedan narod«. Poleg tega je prepričan, da je med kajkavščino in slovenščino ogromna razlika: »Uzмите Kranjca ili Štajerca te kajkavca iz srednjega Zagorja (kod Sutle imade u Hrvatskoj nekoliko sela, u kojih se zbilja govori samo slovenski) ili iz Podravine ili Turova Polja, pa slušajte, je li to jedan i isti jezik!«⁵⁷

Ko je Miklošič leta 1886 izdal svoj etimološki slovar slovanskih jezikov, so ga v *Viencu* sicer opredelili kot »riznicu filologijskoga blaga«, vendar so po drugi strani cinično pripomnili, »da medju slovjenkim jezicima nema hrvat-skoga, te će možda mnoga dobra dušica, koja je do nedavna vjerovala, da jedu Hrvati djecu, pomisliti, da su Hrvati sami sebe pojeli, pa ih – nema«.⁵⁸ Pri Hribar-Tavčarjevem *Slovanu* so bili prepričani, da je *Vienac* naredil Miklošiču krivico. Po njihovem pisec Miklošičevega dela ni niti videl, sicer bi se prepričal, da je Miklošič upošteval tudi hrvaški jezik.⁵⁹

Hrvaški strahovi, da bo Šumanova knjiga širila tezo o »slovenstvu« kajkavcev v nemškem svetu, so se deloma izkazale za upravičene. V štirinajsti knjigi nemške leksikografske uspešnice *Brockhaus' Conversations-Lexicon* iz leta 1886 lahko pod geslom »Slowenen« preberemo, da spada jezik t. i. provincialnih Hrvatov (»sogenannte Provinzialkroaten«) bolj k slovenskemu kot k srbo-hrvaškemu dialektu, kar sploh ni nenavadno, saj so kot glavna literatura navedeni ravno Šumanovi *Die Slovenen*.⁶⁰

Vloga pojmovanja kajkavskih Hrvatov kot »Slovencev«

Sodeč po teh primerih je bilo v slovenski publicistiki sedemdesetih in osemdesetih let razširjeno prepričanje, po katerem so kajkavski Hrvati »etnografsko« Slovenci«, »zgodovinsko« in »politično« pa Hrvati. Kljub temu, da takšno gledanje ne implicira slovenskih političnih zahtev in ne nasprotuje poimevanju kajkavcev s hrvaškim imenom, je vseeno predstavljalo nevarnost za hrvaško nacionalno gibanje, česar se je Rački dobro zavedal. Historično pravo, na katerega so se Hrvati vseskozi sklicevali, je bilo po Račkem izraz hrvaške narodne posebnosti (ti. plemena v smislu odnosa z ostalimi južnoslovanskimi

⁵⁷ *Vienac*, 3. 11. 1883.

⁵⁸ *Vienac*, 20. 2. 1886.

⁵⁹ *Slovan*, 1. 3. 1886.

⁶⁰ *Slowenen*, Brockhaus' Conversations-Lexicon 14, Leipzig 1886, str. 884.

plemeni), ki je po jeziku in »krvi« tvorila s srbsko »posebnostjo« en narod. Tega razmerja Rački in ostali niso razrešili do konca. Pomagali so si s pojmom »političnega naroda«. Če primerjamo relacijo Srbi – Hrvati, so »svaki gospodar u svojoj kući«, se pravi, Hrvati so »politični narod« v troedinici, Srbi pa v kneževini. Na Hrvaškem obstajajo Srbi le v »etnografskem« smislu, »politično« pa so del hrvaškega naroda. Medtem ko je šla ta logika Hrvatom v prid glede Srbov, je bilo glede »etnografske« zamejitve s Slovenci ravno nasprotno. Če so po Mikošičevem prepričanju (in mnenju slovenskih intelektualcev) tudi kajkavski Hrvati »politično« Hrvati, »etnografsko« pa Slovenci, kaj sploh še ostane »etnografskim Hrvatom«? Majhno čakavsko območje? Z logiko »političnega naroda« hrvaška ideologija tudi ni odgovorila na vprašanje, kakšna je razlika med Hrvati in Srbi v troedini kraljevini. Zanikali so tako verski moment, kot tudi filološki, po katerem so vsi štokavci Srbi. Teze o »slovenstvu kajkavcev« ne moremo obravnavati ločeno od problematike zapletenih razmerij med Hrvati in Srbi.

VIII. »ALPSKO HRVAŠTVO« OD OSEMDESETIH LET 19. STOLETJA DO PRVE SVETOVNE VOJNE

Občasno siljenje Slovencev pod blagohotno odejo hrvaškega historičnega prava je vsekakor zanimiv fenomen, ki brez poznavanja zapletenih razmer v tem času izgleda čuden ali celo nerazumen. Pristajanje Slovencev na hrvaško historično pravo tudi ni nekaj, kar bi se pojavilo v osemdesetih ali devetdesetih letih 19. stoletja. Fascinacija nad hrvaškimi »praviciami« ima dolgo zgodovino, in sicer vse od samih začetkov ilirizma. Že Vraza, ki ni bil politični človek, so hrvaški elementi državnosti povsem očarali.¹ Podobno je bilo s Trdino² in mnogimi drugimi. Po drugi strani so se vzporedno s tem pojavljale tudi kritike usmerjenosti hrvaškega gibanja v neko visoko politiko na temelju historičnih pravic. Za Slovence so bili Hrvati na nacionalno-ideološkem polju prvi slovanski sosedje. Slovenci so izhajali iz svojih neprijetnih razmer (drugače tudi niso mogli) in se borili za konkretne dosežke, kot so: javna uporaba slovenskega jezika, šole v slovenščini itd., ki so bili za uspešno izvajanje nacionalne integracije ključnega pomena in tega so se slovenski narodnjaki dobro zavedali. Ko so obrnili pogled čez Sotlo, so lahko videli šole v narodnem jeziku (po letu 1848 razen Bachovega intermezza), pravo pravcato univerzo (po letu 1874), sabor, kot predstavnika hrvaškega naroda, upravo v lastnem jeziku in ostale pravice, ki so se zdele (še zlasti Slovincem na Štajerskem, Koroškem in v Istri) »znanstvena fantastika«. Že takšne stvari kot so na primer samo hrvaški napisi na železnicah,³ kramljanje po kavarnah v hrvaškem jeziku⁴ itd., so slovenske obiskovalce na Hrvaškem spravili v takšno navdušenje, da se, kot pravi Hribar v svojih spominih, »popisati ne da«. Vse te čudovite pravice pa so Hrvati dobili na osnovi historičnega državnega prava. Slovenci na Kranjskem, ki so imeli Kranjsko za slovensko deželo, so se občasno sklicevali na pravo dežele Kranjske, kar se lepo vidi iz žumberškega vprašanja, vendar je v tem primeru šlo za historične deželne pravice, ki so imele v habsburški monarhiji v 19. stoletju nižji status od državnega prava. Upoštevati moramo še strah pred Nemci in Italijani, jugoslovansko

¹ Petre, *Poizkus*, str. 235.

² »V Trstu bi moral razlagati vse po nemško, v Varaždinu pa je vladal narodni jezik, ki se je imenoval ilirski. Vroče rodoljubje in mržnja na silovito nemščino sta mi velevali, da grem v Varaždin.« (Janez Trdina, *Iliri in Bachovi huzarji*, Zbrano delo 3, Ljubljana 1951, str. 227).

³ Ivan Hribar, *Moji spomini I*, Ljubljana 1983, str. 204.

⁴ Že Vraza je impresioniral hrvaški jezik v kavarnah: Petre, *Poizkus*, str. 50.

in vseslovensko ideologijo in prepričanje, da se morajo Slovenci zaradi majhnosti na nekoga nasloniti, da bi ohranili svojo narodnost.

Tukaj prispemo do ključnega vprašanja glede slovenskega sprejemanja hrvaškega prava; so s pristajanjem na hrvaško zgodovinsko pravo pristali tudi na sprejem hrvaške narodnosti? Ali pa so hoteli ravno z državnopravnim hrvaškim »plaščem« ohraniti svojo narodno individualnost? Odgovori so vse prej kot preprosti. Sklicevanje na hrvaško pravo ni nujno pomenilo »alpskega hrvaštva«. Tako kot na Hrvaškem, se je tudi tostran Kolpe drug ob drugim pojavljalo novo, nacionalno pojmovanje imena Hrvaška (v smislu vseh hrvaških dežel) in staro (v smislu ožje provincialne Hrvaške). Troedina kraljevina naj bi bila zveza treh dežel: Hrvaške, Slavonije in Dalmacije. Če upoštevamo razcepljenost Slovencev na različne dežele in status brez državnopravnih pravic, niti ni nenavadno, če so podlegli skušnjavi in si predstavljali Slovenijo kot nekakšno četrto deželo troedinice, še zlasti, če bi se priključili še Bosna in Vojvodina. Razširjena troedina kraljevina s tem ne bi bila samo država Hrvatov (kot tudi takrat ni bila), ampak vseh južnih Slovanov v monarhiji.

V nadaljevanju poglavja se ne bomo poglobljali v konkretne politične odnose med pravaškimi in slovenskimi voditelji. Zanimalo nas je predvsem pojmovanje slovensko-hrvaške razmejitve v teh »pravnih« epizodah in koliko se je upoštevala slovenska nacionalna posebnost. Iskanje dojemanja razmejitve med Slovenci in Hrvati v pravaško obarvanih konceptih (ne glede na to, ali govorimo o hrvaškem, ali slovenskem gledanju) je prav tako problematično, kot v narodnjaških. Meja v ideologiji združitve ni bila v ospredju, zato je toliko bolj zanimivo naslednje vprašanje: Ali so sploh imeli v mislih kakršnokoli mejo med Hrvati in Slovenci?

Slovenci in hrvaško pravo v osemdesetih letih 19. stoletja

Tavčar, njegovo »planinsko-hrvaško komedijantovstvo« in začetek Khuenove dobe

Slovenski časopisi v sedemdesetih in osemdesetih letih so o pravaših pisali negativno, čeprav so včasih dodali, da upajo, da bodo starčevićjanci nekoč le prišli k pameti. Eden takšnih trenutkov je bil na primer vstop »treznega« Frana Folnegovića v Stranko prava, za katerega so upali, da bo dal stranki »bolj evropski ton«. ⁵ Prvi očitni simpatizer pravašev na Slovenskem je bil prav

⁵ *Hrvatska stranka prava ali Starčevićenci*, Slovenski narod, 7. 10. 1880.

gotovo dr. Ivan Tavčar, kar je v slovenski historiografiji dobro znano, tako kot tudi njegovo prva manifestacija prohrvaških čustev: veleslavno hrvaško pevsko društvo Kolo je maja 1882 praznovalo svojo dvajsetletnico, na katero je bil povabljen tudi Tavčar, ki je imel slavnostni govor. Iz hvaljenja hrvaške pevske harmonije ga je zaneslo tudi na vprašanje meja med Slovenci in Hrvati: »V muzikalčnih sferah vlada mej nami in vami uže taka jedinstvo, a se ne sme več o dveh narodu govoriti, ampak, nego o jednom samem narodu. Mi Slovenci ne bi imeli ničesar proti temu, če bi se tudi na kulturnem in književnem pomenu ne govorilo več o dveh narodih, to je o narodu hrvatskem in slovenskem, nego o jednom samem narodu, to je o narodu hrvatskem.«⁶

Hrvaška epizoda gospoda Tavčarja pa je razjezila urednika *Ljubljanskega zvona* Frana Levca, ki je v pismu Janku Kersniku z dne 3. junija 1882 odkrito povedal, kaj si o tem misli: »/.../ kajti z dr. Ivanom sva si močno v lase skočila zaradi njegovega planinsko-hrvatskega komedijantovstva v Zagrebu. Kot odgovor na njegove hyperhrovaške emanacije spisal sem poslanico za 'Sl. Narod' ter jo po Železnikarju poslal njemu v cenzuro! Ko bi ti bral, kaj mi je potlej pisal! Pa sej si lahko misliš /.../.«⁷ Omenjena »poslanica« pa ni nikoli prišla v javnost. Tavčar, sicer

Ivan Tavčar, slovenski liberalni politik in simpatizer hrvaških pravašev je leta 1882 v Zagrebu izjavil, da si želi namesto slovenskega in hrvaškega v prihodnosti en sam hrvaški narod.

sourednik *Slovenskega naroda*, je zadevo vzel osebno in uredniku Levcu zabrusil nazaj, češ, da ga hoče »odpraviti« od uredništva *Ljubljanskega zvona*. Levec je zato prosil Kersnika naj Tavčarja pomiri in mu »vzame to misel, ki ga v njegovi samogoltnosti dela vsega besnega«. Levec je zagotavljal, da je napisal odgovor izključno iz nazorskih razlogov: »Pisal sem tisti dopis za to, da bi

⁶ Opombe Franceta Bernika v: France Bernik, *Pisma Frana Levca I*, str. 283; glej: *Slovenski narod*, 31. 5., 1. in 2. 6. 1882. Hribar v svojih spominih tega ni omenil, prim. poglavje o zvezi s Slovani v monarhiji v: Hribar, *Spomini I*, str. 182, prim.: Mirjana Gross, *Slovenske političke struje i hrvatsko državno pravo devedesetih godina 19. stoljeća*, Melikov zbornik, Ljubljana 2001, str. 734 (v nadaljevanju: Gross, *Slovenske struje i hrvatsko pravo*).

⁷ *Pisma Frana Levca I*, str. 113.

Tavčarju dal malo lekcijo zaradi njegovih planinskohrvatskih fraz in še bolj zato, da bi naše ljudi opozoril na nevarnost, ki nam Slovencem preti od take brezsmiselne politike.⁸

Če na to zgodnico apliciramo zgornje retorično vprašanje (ali so sploh videli mejo med Slovenci in Hrvati), lahko rečemo zgolj naslednje: Tavčar je v tistem trenutku očitno ni videl, Levec pa jo je. Sicer pa je poskušal Levec dve leti pred temi prepiri prepričati »zagrebškega« Slovenca in profesorja Josipa Stareta, da bi pisal za *Ljubljanski zvon*. Zavedal se je, da ga hrvaški znanci poznajo »od druge strani«, od takrat ko so »/.../ izstopili iz 'Juga' in osnovali 'Slovenijo', a takrat tudi Hrvatje niso poznali naših razmer, ko so napr. v 'Jugu' vedno trdili, da moramo kar stante pede opustiti svoj jezik in pisati hrvaški! In kar je glavna stvar /.../ fimumus – otroci!«⁹

Približevanje slovenskih politikov in pravašev so omogočile politične razmere, v katerih sta se oba naroda nahajala v osemdesetih letih. Na Slovenskem na zunaj ni bilo razcepa med liberalci in konzervativci, čeprav so trenja bila in so se s približevanjem konca Taaffejeve dobe vse bolj zaostrovala. Prisotna je bila tudi delitev v načinu sodelovanja s Taaffejevo vlado. V letih 1883 in 1885 je divjal spor med vladnimi »elastikarji« (s Šukljjetom in Kersnikom na čelu), ki so zagovarjali oportunistično politiko in »radikalci« (s Tavčarjem in Hribarjem). Ta delitev pa se ni pokrivala s konzervativno-liberalnimi nasprotji.¹⁰

Hrvaško so v istem času doleteli usodni trenutki, ki so razmere povsem spremenili. Na slabše. Na stavbah zagrebških finančnih organov so se poleg hrvaških 7. avgusta 1883 pojavili tudi madžarski napisi, kar je bilo v nasprotju z nagodbo. Protestirala je celo vladna stranka in sam ban Ladislav Pejačević, ki ni uspel prepričati ogrskega ministrskega predsednika Kálmána (Kolomana) Tisze, naj dotične napise sname. Tisza je s podporo dvora poslal na ulice vojsko in uvedel komisariat. Od Narodne stranke je zahteval, da se odreče garanciji za spoštovanje hrvaškega službenega jezika.¹¹ Konkretno spremembo je doživela tudi povezava z Ogrsko. Kralj je na predlog Tisze imenoval kraljevega poverjenika. Madžarska vlada je izkoristila nemire, da je predstavnikom hrvaške avtonomije odrekla pravico preverjanja odnosa med Ogrsko in Hrvaško.¹²

⁸ Ibid., str. 114. glej tudi opombe: str. 284.

⁹ Ibid., str. 61.

¹⁰ Vasilij Melik, *Slovenska politika v Taaffejevi dobi*, Slovenci 1848–1918, str. 527; *Prijatelj V*, str. 75–95.

¹¹ Šidak, Gross, Karaman, Šepić, *Povijest*, str. 112.

¹² Gross, *Slovenske struje i hrvatsko pravo*, str. 733.

Poletni dogodki leta 1883 so hrvaško politiko potisnili v slepo ulico, na kateri se je nahajala nadaljnjih dvajset let. V času banovanja Ivana Mažuranića in Ladislava Pejačevića je bila vladna Narodna stranka sicer popustljiva, vendar je kljub temu vztrajala na branikih hrvaške avtonomije. Po letu 1883 temu ni bilo tako. Ogrska vlada je na banski prestol potisnila mladega madžarskega grofa Károlyja (Dragutina) Khuena - Héderváryja, rojenega sicer na Hrvaškem, ki za razliko od predhodnikov ni imel nikakršnih povezav s politično sceno v banovini. Zato pa je bil eden najvidnejših članov Tiszine Liberalne stranke. V času svoje dvajsetletne vladavine je strogo varoval forme ustavnosti in parlamentarizma, vendar jih je spreminjal v fasado, za katero se je skrivalo grobo izigravanje ustavnosti.¹³ Okoli sebe je pod krinko Narodne stranke zbral skupino »mažaronov«, ki jih je popolnoma navezal na svojo osebo. Pomembno je bilo še nekaj. Po razpustitvi Vojne krajine leta 1881 so Srbi postali pomemben politični faktor. To je zaslutil tudi Khuen, ki je srbske poslance leta 1884 privabil v režimsko Narodno stranko.

V prvih dneh leta 1884 so pri Neodvisni narodni stranki izoblikovali nov program, ki je določal popolno avtonomijo Hrvaške, Slavonije, Dalmacije in Reke znotraj ogrskega dela monarhije, s katerim bi imeli skupne posle samo proti avstrijskemu delu.¹⁴ Po njihovem mnenju sta se madžarska vlada in parlament odrekla nagodbe, zato je treba ponovno definirati odnose z Ogrsko. To pa je bil temelj za kasnejši skupni program s pravaši (1894). Pravaško gibanje je ravno v teh letih dosegalo svoj višek. Na začetku Khuenove dobe je postalo široko nacionalno gibanje, ki je svoje pristaše dobivalo s privlačnimi idejami o strahotni krivici, ki so jo »tujinci« naredili suverenemu hrvaškemu narodu. Obenem so nekateri vodilni člani (Fran Folnegović) že jasno pokazali svojo pripravljenost, da priznajo okvir habsburške monarhije.¹⁵

Če se je Neodvisna narodna stranka nagnila v smer državne avtonomije, se je Stranka prava pod Folnegovićevim in Frankovim vplivom v drugi polovici osemdesetih let vse bolj približevala t. i. modernemu pravaštvu, se pravi oportunističnemu prilagajanju razmeram, opustitvi veleizdajalske države in sprejetju pravil igre. Jasno je bilo, da do sodelovanja pravašev s Slovenci ni moglo priti dokler so pravaši zagovarjali samostojno hrvaško državo izven monarhije.¹⁶

¹³ Josip Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, Zagreb 1990, str. 256.

¹⁴ Šidak, Gross, Karaman, Šepić, *Povijest*, str. 131.

¹⁵ Gross, *Povijest pravaške*, str. 225, 226.

¹⁶ Gross, *Slovenske struje i hrvatsko pravo*, str. 733; Gross, *Izvorno pravaštvo*, str. 450–537.

Istra in pravaši

V osemdesetih letih postane za odnos Slovencev do pravaškega gibanja pomembno sodelovanje slovenskih in hrvaških politikov v Istri, pri čemer so imeli veliko vlogo tudi istrski pravaši. Situacija v Istri je Slovence in Hrvate sili-la v sodelovanje, saj so bili zaradi volilnega sistema po letu 1861, ki je privilegiral višje sloje, Italijani v neprimerno boljšem položaju ne glede na številčno manjšino.¹⁷ Na začetku širjenja hrvaškega gibanja v Istri je prevladovala jugo-slovanska ideologija po vzoru Strossmayerjeve, ki jo je zastopal poreško-puljski škof Juraj Dobrila v časopisu *Naša sloga* (od leta 1870) in kot virilist v istrskem deželnem zboru. Sodelovanje hrvaškega gibanja s slovenskim iz Trsta in severne Istre se je manifestiralo tudi v organiziranju skupnih taborov v Kubedu leta 1870, v Kastvu leta 1871 in tudi kasneje, ko je taborsko gibanje v slovenskih deže-lah zamrlo (v Dolini leta 1878, Brezovici leta 1883 in Lindaru pri Pazinu leta 1885).¹⁸ Po porazu Dobrile na državnozbornih volitvah leta 1873 in izbruhu ire-dentističnih teženj pred berlinskim kongresom v letih 1877–78 je politično društvo Edinost iz Trsta razširilo svojo dejavnost na Istro in se tako spreni-ilo v slovensko-hrvaško politično društvo. Slovenci in Hrvati so bili s tem združe-ni v enotno politično društvo s hrvaškim (*Naša sloga*) in slovenskim časopisom (*Edinost*). Slogaštvo je prišlo do izraza tudi v formiranju Hrvaško-slovenskega kluba poslancev v istrskem deželnem zboru leta 1884.¹⁹

Po smrti škofa Dobrile leta 1882 je vajeti hrvaškega gibanja počasi spreje-la mlada pravaška generacija (Matko Laginja, Matko Mandić, kasneje se jim je pridružil še Vjekoslav Spinčić). Že v sedemdesetih letih je pravaštvo počasi našlo pot na strani hrvaške *Naše sloge*. Pravaško gibanje v Istri pa je imelo neka-tere specifike. Negacija slovenske narodnosti se je počasi izgubljala iz propa-gande zaradi potreb skupnega delovanja proti Italijanom. Prav tako istrski pra-vaši niso delali reklame za drugi steber Starčevičeve ideologije: da je hrvaška država izven monarhije. Prekinili so z uporabo nejasnega pojma »slovanske narodnosti«, propagirali hrvaško ime, slovanski pridevnik pa so uporabljali zgolj kot skupno oznako za Hrvate in Slovence.²⁰

¹⁷ Ivan Beuc, *Istarske studije*, Zagreb 1975, str. 47 (v nadaljevanju: Beuc, *Istarske studije*); Drago-van Šepić, *Hrvatski pokret u Istri*, Račice 2004, str. 37 (v nadaljevanju: Šepić, *Hrvatski pokret*).

¹⁸ Šepić, *Hrvatski pokret*, str. 39.

¹⁹ Salvator Žitko, *Slovensko-hrvaški politični odnosi v Istri v času ustavne dobe 1861–1918*, Anna-les 12, Koper 2002, str. 35 (v nadaljevanju: Žitko, *Slovensko-hrvaški politični odnosi v Istri*); Šepić, *Hrvatski pokret*, str. 41; pregled zgodovine društva Edinost in sodelovanje Slovencev in Hrvatov v politiki, kulturi in gospodarstvu v: Milan Pahor, *Slavjanska sloga, Slovenci in Hrvati v Trstu od avstroogrške monarhije do italijanske republike*, Trst 2004, str. 26.

²⁰ Gross, *Povijest pravaške*, str. 201; Žitko, *Slovensko-hrvaški politični odnosi v Istri*, str. 36.

Slovenci in hrvaško državno pravo v devetdesetih letih 19. stoletja

Slovenska individualnost pod hrvaškim državnim pravom

Fran Podgornik in hrvaško pravo

Idejo hrvaškega državnega prava za Slovence je na svojevrsten način zagovarjal primorski publicist, liberalec, zavzet antisemit in navdušen Slovan Fran Podgornik v svoji reviji *Slovanski svet*.²¹ Podgornik je bil, kar zveni na prvi pogled nenavadno, zavzet zagovornik preureditve habsburške monarhije po načelih t. i. narodne avtonomije. Uvedbo narodne avtonomije si je zamišljal v dveh etapah: najprej bi bile v avstrijski polovici ustanovljene narodno avtonomne pokrajine: nemška, češka, poljska, gališkoruska, jugoslovanska in Dunaj. Po ukinitvi dualizma bi se razširile z vključitvijo sorodnih narodnosti. Jugoslovanska skupina bi bila v tem primeru zelo obsežna, zato bi bili v njej primerni »okrožni zbori« za Slovence, Hrvate in Srbe.²²

Podgornik je leta 1889 deloma odstopil od čistega narodnega principa, do česar ga je po vsej verjetnosti privedel neuspeh češko-nemške sprave na podlagi upoštevanja etničnih razmer. V takem ozračju je Podgornik v hrvaškem pravu videl nekakšno dopolnitev in garant za združevanje po načelih narodne avtonomije. Čeprav se je zavedal temne strani historičnih zahtev, je vseeno ugotavljal, da se, za razliko od češkega, hrvaško pravo večinoma sklada z narodnostnim principom.²³ V *Slovanskem svetu* je začel propagirati staro tezo o pragmatični sankciji 1712 in pravic do Slovencev, ki iz tega izhajajo: »Po takem so tudi Slovenci državnopravni narod v zmizlu, da imajo Hrvatje pravico do njih po hrvaški pragmatični sankciji od leta 1712 in so torej zavarovani proti zunanjim aspiracijam.«²⁴ Podgornika pa se zaradi tega ne sme metati v isti koš s Tavčarjevim pristajanjem na hrvaštvo. Načelo narodne avtonomije je za njega še vedno odločujoče. Slovenci se morajo prvo združiti v lastno enoto: »Po ustvarjeni avtonomiji za vse narode, torej tudi za Slovence, pospeševati, in **jedino še le po tem** (poudaril: Podgornik) podpirati težnje po izvršbi historičnega državnega

²¹ Več o Podgornikovem pojmovanju slovanstva v: Irena Gantar Godina, *Neoslavizem in Slovenci*, Ljubljana 1994, str. 58.

²² Janko Pleterški, *Jugoslovanska misel pri Slovencih v dobi Taaffejeve vlade (1879–1893)* (v nadaljevanju: Pleterški, *Jugoslovanska misel v dobi Taaffeja*), Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju (v nadaljevanju: *Študije*), Ljubljana 1981, str. 32. Pleterški opozarja, da je Podgornik videl narodno avtonomijo teritorialno, ne pa personalno, kot trdi to Kermavner, prim.: Dušan Kermavner, *Političnozgodovinske opombe k peti knjigi Ivana Prijatelja*, str. 183–190.

²³ Ibid., str.32.

²⁴ Fran Podgornik, *Program Slovencev*, *Slovanski svet*, 10. 1. 1890, str. 11.

prava državnopravnih narodov.«²⁵ Če poskušamo odgovoriti na vprašanje, ali je Podgornik videl mejo med Slovenci in Hrvati, lahko brez slabe vesti odgovorimo, da jo je (na nek način) zagotovo videl. Posebna slovenska enota znotraj razširjene troedine kraljevine predvideva tudi mejo (kakršnokoli že) med slovenskim delom in ostalo troedinico.

Drugega oktobra 1890 je bil v Ljubljani sestanek slovenskih in istrskih poslancev. Glede na Podgornikovo pisanje v *Slovanskem svetu* je pravaško glasilo *Hrvatska* pričakovalo, da se bodo na tem sestanku dogovorili za združitev hrvaških in slovenskih dežel. Pri tem so seveda ugotovili, da je že Kvaternik dokazal, da so Slovenci »planinski Hrvati«. Tistega dela Podgornikovega pisanja, v katerem je zagovarjal slovensko avtonomijo, očitno niso upoštevali. O političnem zedinjenju na sestanku niso govorili. Na svečani večerji je gost sestanka Folnegović celo poudaril lojalnost južnih Slovanov dinastiji, Tavčar pa je trdil, da je zedinjenje Slovencev in Hrvatov v interesu države same.²⁶ Ohlapni sklepi ljubljanskega sestanka so Podgornika razočarali. Ne samo, da so presplošni, »zaostali« so tudi v tem, da ne poudarjajo »zgodovinskega prava, katerega imajo Slovenci in Hrvatje skupno v hrvaški pragmatični sankciji 1712 /.../.«²⁷ *Slovenski narod* je tokrat zagovarjal Zedinjeno Slovenijo, ki naj bi se sama od sebe združila s Hrvaško, ker kri ni voda.²⁸

Medtem pa se je zapletlo s slovensko-hrvaškimi odnosi v Istri. Politično društvo Edinost je v državnem zboru skušala formirati slovensko-hrvaški poslanski klub, ki bi se povezal s Hohenwartovim ali katerim drugim klubom. Na sestanku 10. aprila 1891 sta se sprla Vjekoslav Spinčić in Ivan Nabergoj. Slednji se je zavzemal za vstop v konzervativni Hohenwartov klub, istrski pravaši pa se s tem niso strinjali, saj so se zavzemali za samostojen slovensko-hrvaški klub. Maja 1892 sta Laginja in Spinčić ponovno delala na posebnem klubu. Na skupnem sestanku so bili slovenski poslanci še vedno proti posebnemu klubu in različnih mnenj glede Zedinjene Slovenije in hrvaškega državnega prava. Istrski pravaši so skupaj s somišljeniki iz Dalmacije vendarle ustanovili Klub neodvisnih hrvaških in slovenskih poslancev. Za pojmovanje slovensko-hrvaške razmejitve v Istri je zanimiva Nabergojeva reakcija. Na javnih zborovanjih je klub

²⁵ Ibid., str. 12.

²⁶ Gross, *Slovenske struje i hrvatsko pravo*, str. 736; *Prijatelj V*, str. 112; Pleterski, *Jugoslovanska misel v dobi Taaffeja*, str. 35; Žitko, *Slovensko-hrvaški politični odnosi v Istri*, str. 38; Šepić, *Hrvatski pokret*, str. 72.

²⁷ *Shod slovenskih poslancev*, *Slovanski svet*, 10. 10. 1890.

²⁸ *Prijatelj V*, str. 112.

prikazoval kot škodljivega za Slovence, saj je v njem videl predvsem težnjo Hrvaške, da bi pod eno upravo združila še Trst z okolico in Goriško. Zaradi sporov je seveda trpelo skupno društvo Edinost, čeprav je na koncu vzajemnost s Hrvati le prevladala; 23. novembra 1893 je iz Hohenwartovega kluba izstopilo 6 slovenskih poslancev in vsi Hrvati. Slovenski primorski poslanci so takrat vsi izstopili, tako kot hrvaški iz Istre in Dalmacije. Spor je pokazal tako nezaupanje Slovencev do pravašev, kot tudi upoštevanje slovensko-hrvaške vzajemnosti.²⁹

Politične razmere na Hrvaškem v začetku devetdesetih letih 19. stoletja

Nad dualizmom so se v devetdesetih letih začeli nabirati črni oblaki. Na Ogrskem je vse bolj prihajala do veljave Neodvisna stranka, ki je vlekla svojo tradicijo iz slavnega leta 1848 in se v želji, da bi Ogrska vodila samostojno politiko, ni mogla zadovoljiti z diktatom Dunaja. Kálmánu (Kolomanu) Tiszi so se zatresla tla pod nogami, dokler ni po petnajstletni vladavini leta 1890 dokončno padel iz svojega prestola. Sledila je vrsta nestabilnih vlad, kar je kazalo na to, da je dualistična misel v Budimpešti preseгла svoj zenit. V avstrijski polovici se lahko opazijo podobni simptomi. Tri leta za Tiszo je moral spakirati kovčke njegov kolega Taaffe. Politiki na Dunaju, ki se je kot mačka vrtela okoli vrele kaše češko-nemškega spora, je dala močan pečat protidualistično usmerjena Krščansko-socialna stranka pod vodstvom Karla Luegerja. Ta je bil prepričan, da dualizem najbolj koristi Madžarom in njegovi osovraženi skupini – Judom, pomembne zaveznike pa je videl tudi v Hrvatih.³⁰

Politično življenje na Ogrskem je v tem obdobju zaznamovala energična borba Neodvisne stranke za čimbolj samostojno madžarsko državo, kar je naredilo vladajočo stran vse bolj nepopustljivo v nagodbenih pogajanjih z Dunajem. Sredi devetdesetih let je nastopilo obdobje ogrskega ministrskega predsednika Dezsö Bánffyja, na splošno človeka trde roke. Pritisk na nemadžarske narode je z njim dobil nov zagon. Liberalna in Neodvisna stranka sta proti podložnim narodom sicer enotno nastopali, vendar se ni dalo skriti, da med njima divja smrtni boj. Ta je ogrski parlament naredil prav tako za delo nesposobnega, kot je bil avstrijski. Neodvisni so zahtevali predvsem »samostojno carinsko področje, ki bi zaščitilo mlado madžarsko industrijo od znatno naprednejše avstrijske«.³¹

²⁹ Žitko, *Slovensko-hrvaški politični odnosi v Istri*, str. 39–41; Pleterški, *Jugoslovanska misel v dobi Taaffeja*, str. 35; Vasilij Melik, *Slovenci v državnem zboru 1893–1904*, Slovenci 1848–1918, str. 586; Šepić, *Hrvatski pokret*, str. 72, 73.

³⁰ Šidak, Gross, Karaman, Šepić, *Povijest*, str. 137.

³¹ *Ibid.*, str. 151.

Fiasko na volitvah leta 1887 je v Stranki prava ustvaril ugodne razmere za razvoj oportunistične struje. Pobudnik te usmeritve je bil Folnegović.³² Predpogoj za njegove načrte je bilo čiščenje prevratniškega madeža brez odvrnitve od tradicije starega ideologa. Pokazalo se je, da je monarhija trdnejše narave kot je predvideval Starčević, zaprt v steklene gradove brez povezave z realnim svetom. Pod pretvezo finančne rešitve glavnega glasila stranke je Folnegović v stranko pripeljal bogatega odvetnika judovskega porekla Josipa Franka. Njegovi koncepti s pravaškimi niso imeli veliko skupnega. Zastopal je ideje Centruma grofa Julija Jankovića o čistosti nagodbe in potrebi vladanja lojalne hrvaške aristokracije s pomočjo dinastije.³³ Logična posledica njegovega vstopa v stranko je bila protisrbska propaganda, saj je Frank predpostavljal, da je pogoj sodelovanja »moderne« Stranke prava z vrhom monarhije naslonitev na hrvaške višje sloje in opustitev dotedanje Khuenove politike podpore Srbom.³⁴ Nепrestano je dokazoval, da so pravzaprav Srbi tisti, ki ogrožajo ne samo stabilnost, ampak celo obstoj monarhije, ker so njihove težnje obrnjene proti Srbiji.³⁵

Nesposobnost starega Starčevića in Frankovo »novo« pravaštvo sta omogočila Folnegovićevo veliko željo – zблиžanje Neodvisne narodne stranke in Stranke prava, od katerih bi slednja prvo nadvladala in tako okrepila svoj položaj. Proti koncu leta 1892 so slovesno razglasili sodelovanje, ki so ga dokončno formulirali 14. aprila 1894.³⁶ 10. junija 1893 sta se v Krapini celo srečala nekdanja sovražnika Strossmayer in Starčević.³⁷ Srečanje je bilo obema enako mučno. Hrvaški rodoljubi so bili srečni, naivno so verjeli, da bo enotna opozicija uspela proti Khuenovem režimu.³⁸

Pravaši in slovenski liberalci

V začetku devetdesetih let je kazalo, da se bodo s pravaši povezovali slovenski liberalci. Slovensko časopisje si je bilo v teh letih enotno, da se mora razcepljena hrvaška opozicija združiti v boju proti Khuenovem režimu. Že pred formalnim povezovanjem hrvaških strank so poleti 1891 obiskali gospo-

³² Gross, *Povijest pravaške*, str. 260.

³³ Šidak, Gross, Karaman, Šepić, *Povijest*, str. 145.

³⁴ Gross, *Povijest pravaške*, str. 271.

³⁵ Mato Artuković, *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova: Srbobran 1884–1902*, Zagreb 1991, str. 64 (v nadaljevanju: Artuković, *Ideologija*).

³⁶ Stjepan Matković, *Čista stranka prava 1895–1903*, Zagreb 2001, str. 40 (v nadaljevanju: Matković, *Čista stranka prava*).

³⁷ Josip Horvat, *Politička*, str. 220.

³⁸ Gross, *Povijest pravaške*, str. 277.

darsko razstavo v Zagrebu tudi Slovenci (Ivan Hribar, Karel Bleiweis in predstavniki sokolov). Pravaška *Hrvatska* je ob tem upala, da bo meja odpravljena, zatrdila je tudi, da se Slovenci ne upirajo več nazivu »planinski Hrvati«. Na banketu je Ante Trumbić izrazil enotnost Slovencev in Hrvatov na osnovi hrvaškega prava.³⁹

Hribar, sicer predan neoslavist,⁴⁰ nad pravaši ni bil navdušen. Na živce mu je šlo Starčevićovo sovraštvo do Srbov. Zgodovinskega prava sicer ni a priori zavračal, vendar ga je imel tudi na češkem primeru za nekakšen privesek, ki ima vrednost le za narod, ki ima dovolj moči, da ga hrani in čuva.⁴¹ Kljub temu je zaradi umerjenega Folnegovića in objavljene združitve hrvaške opozicije jeseni 1893 videl pravi trenutek za konkretno povezovanje s Hrvati. Stopil je v stik z Račkim in Folnegovićem ter se skušal dogovoriti za sestanek hrvaške opozicije in predstavnikov vseh slovenskih pokrajin v Zagrebu. V pisnem dogovarjanju o morebitnem sestanku je Hribar Račkemu predlagal točke dnevnega reda, v katerih je bilo tudi vprašanje, če se Slovenci lahko naslanjajo na hrvaško zgodovinsko pravo, ali pa zgolj na svoje naravno. Rački se je s tem strinjal. Vodja dalmatinske Narodne stranke Miho Klaić je v zvezi s tem Račkemu izrazil mnenje, da morajo Slovenci najprej sprejeti hrvaški jezik, šele potem lahko pride do političnega povezovanja. O sestanku so se veliko dogovarjali, vendar do njega ni prišlo. Vmes je Rački umrl, združena opozicija pa je objavila svoj program, ki je bil znan po zahtevi zedinjenja hrvaškega naroda na temelju državnega prava in narodnega načela v okviru habsburške dinastije. Država naj bi obsegala Hrvaško, Slavonijo, Dalmacijo, Reko, Medžimurje, Istro ter Bosno in Hercegovino. V skupno državno enoto bi lahko, če bi želele, vstopile tudi slovenske dežele.⁴² Slovenci so se pri tem imenovali kot celota, kar je bilo v nasprotju z nekdanjo pravaško prakso: »/.../ nastojanje braće Slovenaca, da se i slovenske zemlje ovomu državnomu tielu prikupe«. ⁴³

Navkljub sporazumu z neodvisnimi so pravaši junija 1894 razglasili »čisti« Starčevićev program, ki so ga dali v javnost na polaganju temeljnega kamna za Starčevićev dom 26. junija 1894. Povabljena sta bila tudi Hribar in Tavčar. Hribar se je zaradi ponovnega rušenja opozicijske sloge za odsotnost opravičil,

³⁹ Gross, *Slovenske struje i hrvatsko pravo*, str. 737.

⁴⁰ Glej: Irena Gantar Godina, *Neoslavizem in Slovenci*, Ljubljana 1994.

⁴¹ Hribar, *Spomini I*, str. 206.

⁴² Ibid., str. 206.

⁴³ Gross, *Slovenske struje i hrvatsko pravo*, str. 740.

Tavčar pa se je z veseljem odzval. Še več. V slavnostnem govoru je Slovence ponovno označil kot 'alpske Hrvatse': »Spasenje nam je v belem Zagrebu, tja nas vodi pot iz Ljubljane /.../ jezik se vse bolj bliža hrvaškemu in to je tudi prav.«⁴⁴ Pravaška Hrvatska je v Tavčarjevem govoru slišala tudi to, da se je on že dvajset let nazaj smatral za »planinskega Hrvata« in da se od takrat ta misel neprestano širi.⁴⁵ *Slovenski narod* tega v svojem poročilu o slovesnosti ni omenil.⁴⁶ Andrej Rahten je tej slovesnosti pripisal tudi Hribarjev opis nekega Tavčarjevega govora v Zagrebu, kjer je tudi govoril o »alpskem hrvaštvu« in na katerem naj bi po Hribarjevih spominih nastalo »tako bučno odobravanje, da bi se bila – itak bolj na lahko sezidana 'streljana' – skoro podrla. Starčevićenci so bili seveda od navdušenja poloblazni.«⁴⁷ Govor v »streljani« naj bi se po Hribarjevih spominih izvršil »menda« leta 1895. Da to ni bil govor iz leta 1894 dokazuje predvsem dejstvo, da je Hribar opisal dogodek kot prisotna priča, na omenjeni pravaški slovesnosti pa ga sploh ni bilo.⁴⁸

Boj za oblast v stranki med Folgenovićem in Frankom je dobil svoj epilog jeseni 1895, ko so mladeniči ob obisku cesarja v Zagrebu zažgali madžarsko zastavo.⁴⁹ Folnegović je naredil napako in obsodil s strani hrvaške javnosti z navdušenjem sprejeto dejanje. Frank je izkoristil Starčevićovo senilnost in njegovo sovraštvo do Folnegovićeve pojave, izstopil iz stranke in skupaj s Starčevićem ustanovil novo. Nastali sta dve struji: Matica Stranke prava ali »domovinaši« (po listu *Hrvatska domovina*) in Čista stranka prava ali »frankovci«.⁵⁰ Preostanek stoletja je minil v prelivanju gnojnice in trkanju po prsih v smislu: »Mi smo pravi pravaši.« Profitirala je, kot običajno, spet vladna stran. »Domovinaši« so po razkolu zagledali svoje naravne zaveznike v Neodvisni narodni stranki, s katerimi jih je družil program iz leta 1894. Rezultat zблиževanja je bila koalicija na volitvah leta 1897.⁵¹

⁴⁴ *Slovenski narod*, 28. 6. 1894.

⁴⁵ Gross, *Slovenske struje i hrvatsko pravo*, str. 740.

⁴⁶ Glej: *Slovenski narod*, 28. 6. 1894.

⁴⁷ Hribar, *Spomini I*, str. 205.

⁴⁸ Ibid.; prim.: Rahten, *Zaveznitva in delitve*, str. 83; Andrej Rahten, »Croatia alpestris«: *Vprašanje umestitve slovenskih dežel v hrvaške pravaške koncepte*, *Annales* 12, Koper 2002, str. 4 (v nadaljevanju: Rahten, »Croatia alpestris«).

⁴⁹ Josip Horvat, *Politička*, str. 222.

⁵⁰ Šidak, Gross, Karaman, Šepić, *Povijest*, str. 148. Rahten je leta 2002 zapisal, da so »domovinaši« leta 1892 sklenili sporazum z Narodno neodvisno stranko. »Domovinaši« pa so kot frakcija nastali šele jeseni 1895 po razkolu v stranki prava, glej: Gross, *Povijest pravaške*, str. 306, 307; prim.: Rahten, »Croatia alpestris«, str. 4.

⁵¹ Artuković, *Ideologija*, str. 68.

»To ime ulazi takodjer pod hrvatsko«

Povezovanje slovenske katoliške politične opcije s pravaši in Trsat leta 1898

Spogledovanje nekaterih pripadnikov katoliškega tabora s Hrvati je prišlo do izraza že na prvem katoliškem shodu leta 1892 v Ljubljani, ko je dekan Josip Kompare predlagal, naj se v vseslovenski odbor imenuje tudi hrvaške predstavnike. Janez Evangelist Krek ga je podprl, dr. Ivan Šušteršič in Anton Mahnič pa sta ga zavrnila. Slednji je bil mnenja, da je treba delovati postopno: najprej pregnati liberalce iz dežele, šele potem stopiti v zavezništvo s Hrvati.⁵²

Povezovanju s Hrvati je nasprotoval tudi konzervativni Karel Klun, kar se je (posredno) videlo v deželnem zboru v njegovem predlogu za priključitev Žumberka.⁵³ Mlada socialno katoliška generacija je mislila drugače. Že Pleterski je ugotovil, da so slovenski krščansko-socialni aktivisti proti koncu leta 1893 razmišljali o možnosti, da bi stopili z nemškimi somišljeniki v splošno avstrijsko krščansko socialno stranko. Kot je kasneje zapisal Krek, je vladala nekakšna »naivna erotika«, ki je predvidevala, da bodo nemški krščanski socialci bolj kot nacionalnost upoštevali krščansko podlago. Na tej pa bi Slovenci prišli do narodne enakopravnosti. Ko so leta 1893 slovenski krščanski socialci vprašali vidnega člana nemških somišljenikov po odnosu njegove stranke do slovenskega narodnega vprašanja, je ta odvrnil, da je naroden in da hoče imeti »nemško posest« zavarovano.⁵⁴

Janez Evangelist Krek.

Še v začetku leta 1895 je Krek branil dunajske krščanske socialce, da nacionalizem ni njihova vodilna ideja, vendar ga je istega leta postavilo na laž že njihovo stališče glede slovenskih vzporednic v Celju.⁵⁵ Svoje je naredila tudi

⁵² Janko Pleterski, *Dr. Ivan Šušteršič*, Ljubljana 1998, str. 39–43 (v nadaljevanju: Pleterski, *Šušteršič*), prim.: Rahten, »Croatia alpestris«, str. 4.

⁵³ Glej poglavje »Čegav je Žumberk?«; prim.: SBL, str. 464.

⁵⁴ Janko Pleterski, *Badenijeva kriza in Slovenci, Študije*, str. 61, 62; *Slovenska novejša zgodovina I.*, str. 43.

⁵⁵ Glej: Janez Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, Maribor 1997, str. 170.

reakcija vseh nemških strank na Badenijeve jezikovne naredbe leta 1897 za Češko in Moravsko, ki so se temu uprle in s tem stopnjevale eno izmed najhujših političnih kriz avstrijskega dela monarhije. Na Vseslovenskem in istrsko hrvaškem zboru v Ljubljani 15. 9. 1897 se je ponovno povzdigovalo vzajemnost in skupno delovanje proti narodnim sovražnikom. To srečanje pa je bilo zadnje, na katerem so s hrvaškimi predstavniki sodelovali pripadniki obeh slovenskih meščanskih struj.⁵⁶

V takšnih razmerah je postala za katoliško stran aktualna povezava s Hrvati pod »dežnikom« historičnega prava troedine kraljevine, za kar se je Krek v nekaterih govorih zavzemal že poleti 1898. Najpomembnejši dogodek je bila udeležba odposlancev Katoliške narodne stranke (Kreka, Andreja Kalana in Janka Brejca) na zboru »domovinaške« frakcije pravašev na Sušaku 17. oktobra 1898. Omenjeno sestankovanje sta slovenska in hrvaška historiografija obravnavali že večkrat,⁵⁷ zato bo nadaljevanje posvečeno predvsem vprašanju, ali so trije slovenski katoliški politiki na srečanju sprejeli tudi hrvaštvo in ne samo hrvaškega prava.

Že pred sestankom so se v *Slovincu* pojavljali prohrvaški članki. Krek je v *Slovincu* že 4. julija videl upanje v politični zvezi s Hrvati na katoliškem temelju in »demokratstvu«, vendar hrvaškega državnega prava ni omenjal.⁵⁸ Omenjal ga ni tudi na shodu v Ribnici avgusta 1898, čeprav je izjavil, da je treba poiskati »politične zveze s Hrvati« in se z njimi združiti v eno politično telo »kakor so n. pr. Ogrí za-se«. Radosavljevič je videl v tej izjavi obrise kasnejših trialističnih konceptov.⁵⁹

Februarja 1898 je v *Hrvatski domovini* neki »samo Hrvat« razpravljal o unitarizmu in »trinitarizmu«. Slovenci, Hrvati in Srbi so za njega en narod, ker »imadu jedan jezik«. Pravzaprav je stopil na staro pozicijo Račkega, naj bodo Srbi in Hrvati gospodarji v lastni hiši. Glede Slovencev pa je omenil Starčevičevo izjavo, da se morajo sami odločiti, če hočejo priti v hrvaško hišo. »Slovinci

⁵⁶ Ibid., str. 64; Boris Radosavljevič, *Katoliška narodna stranka in Hrvati v letih 1897–1903*, ZČ 48, 1994, str. 338 (v nadaljevanju: Radosavljevič, *Katoliška*).

⁵⁷ Glej na primer: Pleterski, *Badenijeva kriza in Slovenci*, *Študije*, str. 65 in isti, *Nekaj vprašanj slovenske zgodovine v desetletju 1893–1904*, *Študije*, str. 52; Pleterski, *Šušteršič*, str. 78–81; Radosavljevič, *Katoliška*, str. 338–342; Gross, *Slovenske struje i hrvatsko pravo*, str. 742–748; Rahten, *»Croatia alpestris«*, str. 6; Stjepan Matković, *Obrisi hrvatsko-slovenskih odnosa u politici krajem 19. i početkom 20. stoljeća*, *Annales* 12, Koper 2002, str. 15; isti, *Čista stranka prava*, str. 42; Walter Lukan, *Janez. Ev. Krek in slovensko nacionalno vprašanje*, *Pripravki za zgodovino delavskega gibanja* 22, Ljubljana 1982, str. 30.

⁵⁸ Radosavljevič, *Katoliška*, str. 339; *Ob smrtni uri državne zbornice*, Slovenec, 4. 6. 1898 in: *Borba za obstanek*, Slovenec, 11. 6. 1898.

⁵⁹ Ibid.; prim.: *Shod v Ribnici*, Slovenec, 31. 8. 1898.

mogu samo obstati, ako se sklonu pod naš krov.«⁶⁰ *Hrvatska domovina* v tem času na splošno piše o Slovencih pod slovenskim imenom, za razliko od zgodnejših pravaških glasil.⁶¹ Kljub temu, pa je iz člankov po shodu na Sušaku očitno, da so za *Hrvatsko domovino* Slovenci še vedno Hrvati.⁶² Že v prvem odmevu so poudarili, da »hrvatska braća u Istri i Sloveniji« polagajo velike upe na Stranko prava, ponovili tisto staro o Sotli in krvi ter naglasili, da so Slovenci zrelji za »jedinstvo sa Hrvatskom«.⁶³

Sodeč po pisanju *Hrvatske domovine* je slavnostni govornik Andrej Kalan povedal, da se morajo umetne meje, ki jih je naredil skupni sovražnik, »predreti«. Po njegovem ima Katoliška narodna stranka (KNS) velike simpatije do pravašev zaradi njihovega spoštovanja katoliške vere in državnega prava. Idejo zedinjenja s Hrvati naj gojijo društva in časopisi »/.../ na sreču naroda združenog na temelju hrvaškega državnoga prava«. Kalan je bil v svojem govoru na nek način zelo odkrit: Slovenci so po njegovo ugotovili, da ne morejo od Dunaja nič pričakovati in da »nemožemo napred bez ideje državnog prava«. Od tega živijo tudi Čehi in Poljaki.⁶⁴

Krek se je s Kalanom glede hrvaškega prava povsem strinjal: »Ločeni smo preslabi, da bi nas upoštevali /.../«, zato se morajo združiti na osnovi velike ideje – hrvaškega prava. To idejo bo kot zastopnik delavskih stanov razglašal tudi na delavskih shodih.⁶⁵ Po mnenju Pleterskega je bil Krek v zadregi, ko je pravašem na Trsatu razlagal, da ni nobenega nasprotja med pristajanjem KNS na hrvaško pravo in podpiranjem adresnega načrta desnice na Dunaju, ki je bil federalistično deželno avtonomističen, se pravi, da je potrjeval okvir dotodanjih dežel.⁶⁶

Iz časopisnih poročil je težko rekonstruirati, ali so povabljeni katoliški Slovenci pristali tudi na hrvaško narodnost. Iz pisanja *Hrvatske domovine* je očitno le, da pravaši v to niso dvomili. Že v uvodniku 21. oktobra lahko zasledimo misel, da skupnost Hrvatov in Slovencev opravičuje zahtevo, »da se današnje

⁶⁰ *Unitarizam ili trinitarizam sve jedno*, *Hrvatska domovina*, 14. 2. 1898. Ante Starčević je to izjavil samo v prvih delih 1861, glej: Gross, *Izvirno pravaštvo*, str. 108.

⁶¹ Glej na primer članek: *Sporazumak medju Slovenci*, *Hrvatska domovina*, 26. 2. 1898.

⁶² Gross, *Slovenske struje i hrvatsko pravo*, str. 743.

⁶³ *Skupština Stranke prava*, *Hrvatska domovina*, 13. 10. 1898.

⁶⁴ *Glavna skupština stranke prava*, *Hrvatska domovina*, 18. 10. 1898; prim.: *Shod stranke prava na Sušaku*, Slovenec, 13. 10. 1898; prim.: Gross, *Slovenske struje i hrvatsko pravo*, str. 743; Radosavljevič, *Katoliška*, str. 340.

⁶⁵ *Shod stranke prava na Sušaku*, Slovenec, 14. 10. 1898.

⁶⁶ Pleterski, *Šušteršič*, str. 97. V *Slovenecu* je navedeno, da se je glede tega izgovarjal v svojem govoru Brejc, glej: *Shod stranke prava na Sušaku*, Slovenec, 14. 10. 1898. Tako piše tudi Mirjana Gross: Gross, *Slovenske struje i hrvatsko pravo*, str. 744.

umetne granice uklone, koje razstavljaju jedan narod.«⁶⁷ Veliko odkriva tudi poročilo iz banketa na Trsatu, kjer so lahko velmožje bolj sproščeno poklepetali. Brejc in istrski poslanec dr. Janežič sta nazdravila hrvaškemu pravu in povezovanju s Hrvati, vendar Slovencev nista enačila s Hrvati. Vjekoslav Spinčić, pripadnik istrskih pravašev, ki naj bi bili znani po priznavanju slovenske individualnosti, je zatrdil, da je »svima domovina Hrvatska. U to ime najsrdačnije nazdravlja braći Slovincem (Prisutni ustaju i pjevaju 'Ljepa naša domovino' i 'Naprej zastava slave').« No, če so bili ostali slovenski gosti bolj zadržani, pa je Kreka, sodeč po pravaškem časopisu, zagrabilo čustvo, ki ga je dobro poznal njegov nazorski nasprotnik Tavčar. »Slovenci su jedini, osim Slovaka, u svojem imenu sačuvali generično ime, koje je svim Slavenom zajedničko. To ime ulazi takodjer pod hrvatsko.«⁶⁸ Franjo Supilo je naslednji dan zapisal, da je Krek vzkliknil: »I ja sam pravaš kao i vi /.../«, kar si je seveda razložil z dejstvom, da milijon in pol sorodnega plemena spontano »dolazi k nama, prima hrvatsko ime« in napoveduje vojno skupnim sovražnikom. Supilo se je kot liberalec spomnil tudi Tavčarja,⁶⁹ zato je izrazil prepričanje, da so pravzaprav vsi hrvaški in slovenski poslanci v dunajskem državnem zboru pravaši.⁷⁰

Kot piše Stjepan Matković, so se pravaši že pred razkolom, v času sporazuma z neodvisnimi, izogibali sintagme planinski Hrvati in sprejeli naziv Slovenci.⁷¹ Na primeru poročanja *Hrvatske domovine* o trsatski skupščini, se po eni strani vidi, da je to povsem res, po drugi pa je očitno, da so imeli pravaši Slovence, kljub sprejemanju slovenskega imena, še vedno za Hrvate.⁷² »Frankovci« so seveda ugotovili, da je bil trsatski shod navadna farsa, in da so »domovinaši« iz preračunljivosti prenehali z uporabo izraza »planinski Hrvati«, s čimer naj bi povzročili delitev enotnega hrvaškega naroda. Negodovali so ob dejstvu, da se nasprotna frakcija povezuje s stranko, ki je Avstriji povsem lojalna in pogrešali ljubega Tavčarja.⁷³

⁶⁷ *Poslije skupštine stranke prava*, Hrvatska domovina, 21. 10. 1898.

⁶⁸ *Sa banketa iza skupštine stranke prava*, Hrvatska domovina, 26. 10. 1898; prim.: Gross, *Slovenske struje i hrvatsko pravo*, str. 743, opomba 51.

⁶⁹ Tavčar je bil tudi povabljen, a se je brzojavno opravičil, da mora z neko deputacijo na Dunaj in da že v naprej odobrava sklepe trsatske skupščine, glej telegrame: *Hrvatska domovina*, 15. 10. 1898.

⁷⁰ *Hrvatska domovina*, 27. 10. 1898; Gross, *Slovenske struje i hrvatsko pravo*, str. 744. Po Supilu je pravi program pravašev svobodna in samostojna Hrvaška pod habsburškim žezlom, s slovenskimi deželami, Bosno in Hercegovino in Zagrebom kot prestolnico, ibid.; prim.: Rahten, *Zavezništva in delitve*, str. 89.

⁷¹ Matković, *Čista stranka prava*, str. 43.

⁷² Prim.: Gross, *Slovenske struje i hrvatsko pravo*, str. 743. Mirjana Gross je mnenja, da je bila Stranka prava po Trsatu prepričana, »... da su i Slovenci dio hrvatskoga naroda iako to ne ističe jer ne zna kako će reagirati Slovenci«.

⁷³ Rahten, *Zavezništva in delitve*, str. 89, 90.

Zanimivo je bilo tudi vprašanje jezika. Hrvaški duhovnik Ivan Nepomuk Jemeršič je imel vizijo enakopravne, svobodne, neodvisne Hrvaške, ki bi se morala vzpostaviti kot tretja enota v monarhiji. Obsodil je tudi tiste, ki delajo razkol in »cjepaju ime hrvatsko i jezik hrvatski«. Še zlasti je imel v zobeh »pravoslavne Hrvate« s prevzetim srbskim imenom in jezikom. O slovenskem imenu in jeziku »slučajno« ni rekel niti besedice.⁷⁴ O jeziku nista po shodu pisala niti *Slovenec* niti *Hrvatska domovina*. Dve leti kasneje je *Slovenec* sicer napisal, da so Slovenci na srečo ostali pri svojem jeziku, vendar je bilo očitno, da se je zagnanost za hrvaško pravo malo ohladila. Poudarili so namreč, naj se ne izgublja časa z državnopravnimi vprašanji, gradi naj se rajši na medsebojnem spoznavanju.⁷⁵

Slovenci in hrvaško državno pravo v zadnjih dveh desetletjih habsburške monarhije

Osnovne poteze politične situacije po letu 1900

Povezovanje katoliške stranke s Hrvati je bilo za nekaj časa postavljeno na hladno, dokler ni svojega viška doživelo v prvi polovici drugega desetletja novega stoletja. Takrat je ob tem vprašanju dominiral dr. Ivan Šušteršič. Na tem mestu ne bomo zašli v različne trialistične koncepte, Šušteršičevo državno-zborsko politiko, njegove domnevne kontakte z belvederskim krogom okoli prestolonaslednika ter politično, gospodarsko in kulturno dominacijo katoliškega gibanja na Kranjskem.⁷⁶ Prikazani so zgolj osnovni obrisi političnega povezovanja s pravaši in odnos do slovenske individualnosti.

⁷⁴ Ibid., str. 744.

⁷⁵ Pleterski, *Šušteršič*, str. 81.

⁷⁶ Glede trializma in belvederskega kroga: Vladimir Dedijer, *Sarajevo 1914*, Ljubljana 1966, str. 198; Andrej Rahten, *Trialistične zamisli slovenskih in hrvaških politikov v letih pred prvo svetovno vojno*, Prispevki za novejšo zgodovino 39, št. 2, Ljubljana 1999, str. 65–70. Isti, *Zadnji slovenski avstrijakant*, ZČ 53, 1999, str. 195–208; Isti, *Zaveznitva in delitve*, str. 156, 157. Pleterski, *Šušteršič*, str. 256; isti, *Zveza Vseslovenske ljudske stranke in Hrvatske stranke prava v letih 1911–1913*, Študije, str. 119; Lojze Ude, *Slovenci in jugoslovanska ideja, Slovenci in jugoslovanska skupnost*, Maribor 1972, str. 55 (v nadaljevanju: Ude, *Slovenci in jugoslovanska ideja*); Gross, *Povijest pravaške*, str. 377. Pleterski in Rahten imata različno mnenje o vlogi Slovencev, Hrvatov in trialističnega koncepta nasploh v belvederskem krogu: Pleterski je prepričan, da nihče v Avstriji (tudi krog okoli prestolonaslednika) ni dopuščal možnosti, da bi bili v morebitni (veliko) hrvaški enoti udeleženi tudi Slovenci (isto trdi: Ude, *Slovenci in jugoslovanska ideja*, str. 37), Šušteršič naj ne bi užival zaupanje Franca Ferdinanda (kot trdi to Grossova). Rahten pa navaja memoarske vire, ki naj bi pričali o tem, da je prestolonaslednik razmišljal tudi o vključitvi Slovencev, kar naj bi dokazovali tudi zemljevidi Henricha Hanaua iz 1910 in 1912, ki v tretjo državno enoto vključujejo tudi Slovenijo.

Karikatura Hrvatov in bana Khuena - Héderváryja v dunajskem humorističnem listu Der Floh, 14. 6. 1903. »Dve muhi na en mah. Hrvati: za božjo voljo, Khuen, naredi nam uslugo in postani ogrski ministrski predsednik. Rešil boš Ogrsko in – nas.«

Med Trsatom in Šušteričevim povezovanjem se je zgodilo marsikaj. V banovini je hrvaško-srbski spor dosegel višek v protisrbskih demonstracijah septembra 1902,⁷⁷ naslednje leto pa je »narodni pokret« odnesel osovraženege bana Khuena in pripravil teren za politiko novega kurza v banski Hrvaški.⁷⁸ Na Slovenskem je to izzvalo obsežno solidarnostno gibanje, ki se je v Ljubljani izrodilo v protinemške demonstracije.⁷⁹ Politika »novog kursa«, katere temelj je bilo prepričanje, da se lahko samo s sodelovanjem vseh hrvaških in srbskih strank dosežejo politični uspehi, se je začela v Dalmaciji leta 1903. Spomladi 1905 se je Stranka prava (»domovinaši«) združila s Hrvaško narodno stranko. Medtem se je odvijala kriza dualizma: cesar (oziroma ogrski kralj) je leta 1903 ostro zavrnil madžarske zahteve po delitvi armade, vendar so leta 1905 na Ogrskem do takrat opozicijske stranke dobile večino. Kralj se s tem enostavno ni strinjal in je samovoljno postavil vlado barona Geze Fejervaryja. Začel se je upor ogrskega parlamenta in komitatov, ustavilo se je pobiranje davkov in novačenje vojakov. Dvor je Madžarom grozil z nenavadnim orožjem: splošno volilno pravico, kar je plemiško opozicijo dovolj omehčalo, da je leta 1906 v glavnih vprašanjih popustila kroni.⁸⁰ Ogrske peripetije so vplivale tudi na hrvaško politično sceno. Hrvaški poslanci hrvaškega in dalmatinskega sabora so po prigovarjanju dalmatinskih privržencev novega kurza jeseni 1905 podpisali Reško resolucijo, v kateri so podprli zahteve madžarske opozicije po personalni uniji in poudarili skupne interese proti nemškemu »Drangu«. Pogoj tej podpori je bila priključitev Dalmacije troedini kraljevini. Srbski poslanci so se temu pridružili z Zadarsko resolucijo pod pogojem priznanja enakopravnosti Srbov s Hrvati. Kot posledica je nastala hrvaško-srbska koalicija, ki se je prvič pojavila decembra 1905.⁸¹ Slovencev ta politika ni upoštevala. Nasprotno. S hrvaške strani, še zlasti dalmatinske (Ante Tresić - Pavić, Supilo), je bilo več poizkusov uskladitve jugoslovanskega gibanja z italijanskim, kar je pomenilo prepuščanje primorskih Slovencev (in včasih Hrvatov) sferi italijanskega gibanja.⁸²

⁷⁷ Glej: Marko Zajc, *Odmevi protisrbskih demonstracij v Zagrebu 1902*, Zgodovina za vse 9, Celje 2002, str. 65–80.

⁷⁸ Glej: Rene Lovrenčić, *Geneza politike »novog kursa«*, Zagreb 1972, str. 268–273; Mirjana Gross, *Narodni pokret u Hrvatskoj godine 1903*, Historijski pregled, Zagreb 1954, str. 17.

⁷⁹ Andrej Studen, *Protinemški izgredi v Ljubljani leta 1903*, Prispevki za novejšo zgodovino 38, 1998, št. 1–2, str. 15–21; Ude, *Slovenci in jugoslovanska ideja*, str. 27.

⁸⁰ Pleterski, *Šušteršič*, str. 174, 175; Stančić, *Hrvatska nacija*, str. 198, 199.

⁸¹ Gross, *Povijest pravaške*, str. 335.

⁸² Več o tem v: Janko Pleterski, *Politika »novega kurza«, jadranski kompromis in Slovenci*, Študije, str. 69–100; Ude, *Slovenci in jugoslovansko vprašanje*, str. 32, 33. Glej tudi: Peter Vodopivec, *Jugoslovanska ideja v slovenski politiki*, Slovenska novejša zgodovina 1848–1992, knjiga 1, Ljubljana 2005, str. 43.

Na volitvah v hrvaški sabor je leta 1906 hrvaško-srbska koalicija močno zmagala in za leto in pol prevzela hrvaško krmilo, vzporedno z madžarsko vlado kraljevega zaupnika Sándorja Wekerla, v kateri so bili nekaj časa tudi zavezniki koalicije – košutovci. Premirje se je hitro skrhalo. Madžarska vlada je posegla po že uporabljenem mehanizmu, se pravi uvedbi madžarskega uradnega jezika na hrvaških železnicah (po naročilu Dunaja). Hrvaško-srbsko koalicijo je ta ukrep potisnil v opozicijo (obstrukcija hrvaške delegacije pod vodstvom Supila v ogrskem pralamentu). Hrvaški sabor je decembra 1907 razpustila vlada,

Prestolonaslednik nadvojvoda Franc Ferdinand.

v kateri so bili tudi »zavezniki« košutovci, na bansko mesto pa je imenovala barona Pavaa Raucha, ki je kmalu proti sebi obrnil vse politične struje razen pro-dinastičnih »frankovcev«. Še pred tem je bila jeseni 1907 končno sklenjena avstrijsko-ogrsko finančna pogodba.⁸³

V času bosanske aneksijske krize v letih 1908–09 je Slovenska ljudska stranka (SLS) s Šušteršičem na čelu v aneksiji videla prvi korak v združenju južnih Slovanov, kar je z njihovo večino 16. januarja 1909 uradno izjavil tudi kranjski deželni zbor. V primerjavi s trialistično politiko kasnejših let je bila ta izjava naslonjena na narodni argument južnega slovanstva. Ob tem je Šušteršič zavrnil »ožji« trializem brez slovenskih dežel, ki so ga imeli v mislih nemški krščanski socialci.⁸⁴

Zveza slovenskega političnega katolicizma in pravašev v letih 1911–1913

Za našo temo se pri trializmu dr. Ivana Šušteršiča s pomočjo hrvaške državnosti odpira predvsem vprašanje, ali je videl kakršnokoli mejo med slovenskim in hrvaškim elementom v bodoči skupnosti pod hrvaških pravom in habsburško dinastijo. Nekatere njegove izjave, na katere je opozoril Janko Pleterski, kažejo, da je bila ta meja v njegovih predstavah zabrisana, ali pa je sploh ni bilo. Že oktobra 1909 je v govorih utemeljeval tezo o hrvaško-slovenski

⁸³ Ude, *Slovenci in jugoslovansko vprašanje*, str. 36, 37; Gross, *Povijest pravaške*, str. 335–355.

⁸⁴ Pleterski, *Šušteršič*, str. 221.

narodni enotnosti. Izjavil je celo, da se Slovenci čutijo kot »veja hrvatskega naroda, hrvatskega debla«. Pleterski je zapisal, da »o notranjih odnosih v trialistični (veliki) Hrvaški (Jugoslaviji) Šušteršič ni nikoli rekel nič določenega. Po vseh znamenjih si jo je zamislil kot enotno državo enotnega jugoslovanskega (hrvaško-slovenskega) naroda, verjetno z deželnimi avtonomijami.«⁸⁵

V letih 1911 do 1913 je ambiciozni Šušteršič ustvaril slovensko-hrvaško politično zvezo, ki je pomenila načelno in praktično zanikanje dualizma. Pravaši vseh frakcij iz vseh pokrajin so se oktobra 1911 združili pod okriljem enotne Hrvaške stranke prava,⁸⁶ s katero se je povezala Vseslovenska ljudska stranka. Koalicijski in liberalni tisk na Hrvaškem in v Sloveniji je zedinjenje pravašev celo imel za delo slovenskih klerikalcev. Šušteršič je v odgovoru na prvo brzojavko skupne Hrvatske stranke prava (HSP) poudaril, da se »čutimo kot del plemenitega naroda hrvatskega /.../«. ⁸⁷ Očitno je razmišljal v hrvaškem političnem okviru, glede srbskega problema pa je bil prepričan, da lahko v tej skupnosti ostaja le en politični narod in to hrvaški. Verjel je v zlitje Slovencev s Hrvati v en narod, ki bi pod njegovim vodstvom postal mogočen faktor v preurejeni trialistični Avstriji. 9. oktobra 1912 je izvršilni odbor na Dunaju sklenil, da se ustanovi Hrvaško-slovenska stranka prava, ki bo imela dva načelnika: Mileta Starčevića in Šušteršiča. Na shodu poslancev nove politične tvorbe v Ljubljani 20. oktobra 1912 so utrdili organizacijo nove stranke in manifestativno okrepili klerikalno in pravaško opozicijo dualističnemu sistemu. Slovenski katoliški tisk pa je pompozno razglašal enotnost slovensko-hrvaškega naroda. Na drugem sestanku v Opatiji je Šušteršič jasno povedal, da je cilj povezave doseči »hrvaško narodno individualnost« in izključil tiste, ki so za srbsko idejo. Srečanje pa je bilo že v znamenju sporov med pravaškimi frakcijami.⁸⁸

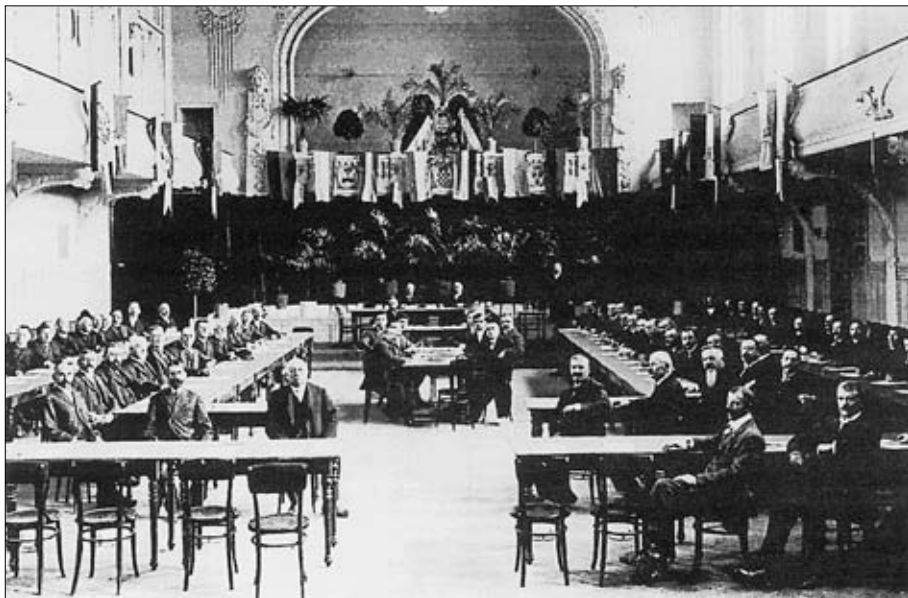
Dr. Ivan Šušteršič, vodja zveze med slovenskim političnim katolicizmom in hrvaškimi pravaši v letih 1911–13.

⁸⁵ Ibid., str. 234.

⁸⁶ Gross, *Povijest pravaške*, str. 381; Pleterski, *Šušteršič*, str. 253.

⁸⁷ Pleterski, *Šušteršič*, str. 284.

⁸⁸ Ibid., str. 291; Prim.: Ude, *Slovenci in jugoslovanska ideja*, str. 55; Rahten, *Zavezništva in delitve*, str. 163–171; Janko Pleterski, *Zveza vseslovenske ljudske stranke in Hrvatske stranke prava v letih 1911–1913*, Študije, str. 150, 151.

Srečanje poslancev Vseslovenske ljudske stranke in Hrvatske stranke prava v Ljubljani 20. oktobra 1912.

Izbruh prve balkanske vojne je nekako zasenčil sklepe ljubljanskega srečanja. »Osvobodilni boj« južnoslovanskih narodov so odobravale vse slovenske politične struje. Težišče pravaško-slovenskega sodelovanja se je preneslo na Dunaj v poslanski Hrvaško-slovenski klub. V banovini je ogrska vlada (ki je imela hrvaško-ogrsko pogodbo za administrativni dokument) namesto bana vpeljala komisariat Slavka Cuvaja in s tem na Hrvaškem izzvala vsesplošen odpor. Šušteršič je bil kot predsednik skupnega poslanskega kluba razdvojen med opozicijsko držo kluba glede komisariata na hrvaškem in svoji značilni lojalnosti do vladarja. Da se ne bi kompromitiral pred cesarjem je grozil z odstopom in se izogibal sejam Hrvaško-slovenskega kluba.⁸⁹

Zveza slovenskih katoliških voditeljev in pravašev je zanimala tudi nemški tisk v deželah, ki so jih imeli Slovenci za svoje. Celjska *Deutsche Wacht* je zapisala, da je to povezovanje pokazalo, kako globoko je zakoreninjeno panslavistično gibanje med južnimi Slovani. Nekdanja romantična sanjarija mladih slovenskih liberalcev naj bi že postala »oficialen« program vseh, tudi najbolj konzervativnih strank. Trialistični program je za njih le etapa v združevanju Slovanov od Neve do Zlatega roga in od Triglava do Bajkalskega jezera.

⁸⁹ Pleterski, *Šušteršič*, str. 297; Janko Pleterski, *Zveza vseslovenske ljudske stranke in Hrvatske stranke prava v letih 1911–1913*, Študije, str. 153.

Spodnještajerski Nemci niso nasprotovali trializmu samo zaradi strahu pred izgubo dohoda na Jadran, ampak tudi iz ogroženosti nemškega posestnega stanja v slovenskih deželah.⁹⁰

Slovenci – Hrvati – katoličani

Pri povezovanju slovenskega političnega katolicizma in pravašev je izredno pomembno vlogo igralo katolištvo. Katoliška stran je na Kranjskem v letih pred prvo svetovno vojno dominirala na vseh področjih življenja. Zaradi dejstva, da na Hrvaškem slovenski katoliški tabor ni imel ideološko primerne gibanja, se je pri njegovih nosilcih na Slovenskem uveljavila nekakšna »mesianistična« miselnost: posredovati dosežke in uspehe političnega katolicizma na jug, bratom Hrvatom v Istri, banovini in Dalmaciji. Neprestano poudarjanje enega hrvaško-slovenskega naroda pa v tej ideologiji nima samo etnične dimenzije, ampak tudi versko-kulturno.⁹¹

Pri širjenju »kranjskega« modela katoliškega organiziranja v hrvaških deželah izstopa delovanje Antona Mahničiča, ki je leta 1896 postal škof na otoku Krku. Do leta 1903 se je Mahnič posvečal predvsem problemom v svoji diecezi, še zlasti se je postavil v bran glagolici, kar je odmevalo tudi v banski Hrvaški.⁹² V začetku leta 1903 je začel izdajati časopis *Hrvatska straža*, okoli katerega je hotel združiti vso hrvaško katoliško inteligenco. Časopis predstavlja nekakšen začetek poskusa »delitve duhov« v hrvaškem okolju.⁹³ Svoje izdelane predstave o potrebah rekatalizacije z »delitvijo duhov«, odklanjanjem stikov z liberalnimi segmenti družbe (tudi liberalnim katolicizmom) in organiziranjem izključno katoliškega političnega gibanja, je Mahnič s *Hrvatsko stražo* prenesel tudi v hrvaški kulturni prostor.

Za nas je predvsem zanimivo, kako se je Mahničev nazor o razmerju med vero in nacionalnostjo (geslo: najprej katoličan, potem Slovenec oziroma Hrvat) odrazil v konkretnem hrvaškem prostoru. S tem geslom pa ni hotel propagirati nacionalne mlačnosti. Ravno obratno. Globoko je verjel v nacionalno-integracijsko moč krščanstva oziroma katolicizma. Brez tega hrvaštvo po njegovem ne more niti obstati, kaj šele, da bi se teritorialno združevalo. Zavračal je očitke, da bi bilo lahko katoliško hrvaštvo dejavnik nacionalne delitve na

⁹⁰ Janez Cvirn, *Celjski Nemci in jugoslovansko vprašanje pred prvo vojno*, ZČ 44, 1990, str. 559 in 553.

⁹¹ O konkretnem povezovanju slovenskega in hrvaškega katoliškega gibanja glej: Rahten, *Zaveznitva in delitve*, str. 173–191.

⁹² Mario Strecha, *Katoličko hrvatstvo*, Zagreb 1997, str. 224, 225 (v nadaljevanju: Strecha, *Katoličko hrvatstvo*); prim.: Rahten, *Zaveznitva in delitve*, str. 110.

⁹³ Strecha, *Katoličko hrvatstvo*, str. 230.

Hrvaškem (razbijanje »hrvaškega političnega naroda«). Če je narod na Hrvaškem v veliki večini katoliški, trdi Mahnič, potem lahko vez med katolištvom in hrvaštvom vodi samo k večji enotnosti.⁹⁴

Da je bilo razmerje med hrvaštvom in katolištvom problematično tudi za Mahniča, dokazujejo članki v *Hrvatski straži*. Glede na to, da so hoteli na straneh tega glasila prikazati katoliško hrvaštvo kot edino pravo hrvaštvo, so se morali braniti očitkov, da izključujejo Hrvate, ki ne pripadajo katoliški cerkvi. Za *Hrvaško stražo* je bilo najbolj pomembno, da imajo Hrvati nekatoliki (v tem smislu: pravoslavni, protestanti in muslimani) neko versko prepričanje. Že samo zaradi tega, ker imajo »religijski svijet«, imajo nekaj skupnega s katoliki. Nekaj, kar lahko vse skupaj združi v želji po istem cilju. Ta želja pa bi jih lahko pripeljala v naročje prave cerkve. Takšna obrazložitev seveda nekatolikom ni zvenela prepričljivo, še zlasti če vzamemo v obzir, da so po drugi strani razglašali, da so samo katoliki pravi patrioti. *Hrvatska straža* ni dovolila enačenja hrvaštva in katolištva. To je imel Mahnič za krivoverstvo, saj bi se tako negiral nadnaravni in univerzalni značaj krščanstva. V svojih definicijah naroda (narod kot skupnost ljudi, povezanih z jezikom, z zavestjo o skupnem poreklu, preteklosti in prihodnosti, tradicijo, življenjem na prostoru ene politične celote, mentaliteto) verskega elementa ni omenjal.⁹⁵

Ivan Mazovec je v svojem članku *Vzajemnost med Slovenci in Hrvati* v časopisu *Čas* leta 1912, kjer je predstavil svoj program sodelovanja s Hrvati, pisal tudi o potrebi »slovenske« katoliške organizacije na Hrvaškem: »Nujno potrebno je, da se Hrvatje katoličani strogo organizirajo /.../ najbolje po vzoru naše katoliške organizacije.« V isti sapi pa je dodal, da je potrebno sodelovati tudi s »treznimi« pravoslavci in muslimani »proti framasonstvu« in da si želi medsebojne strpnosti. Hrvatje morajo braniti »verskokulturno tradicijo« in »svoja, po zgodovini zajamčena prava«, kdor to smatra za nestrpnost, s takim je premirje nemogoče. Glede moralne preнове je Mazovcu padla v oči Slavonija, »kjer se matere že več ne zavedajo svojih krščanskih dolžnosti, ki mislijo le na zabavo in užitek /.../. Slavonijo bi bilo zopet treba ponekod pokristjaniti.«⁹⁶ Na Slovenskem je drugače: »Za nami je najboljši in pretežni del slovenskega ljudstva. – Da bi bilo le še na Hrvatskem tako!«⁹⁷ Ena izmed norm, ki mora veljati

⁹⁴ Ibid., str. 216; prim.: Walter Lukan, *Anton Mahnič in nacionalno vprašanje*, Mahničev simpozij v Rimu, Celje 1990, str. 135.

⁹⁵ Strecha, *Katoličko hrvaštvo*, str. 242–244.

⁹⁶ Ivan Mazovec, *Vzajemnost med Slovenci in Hrvati*, *Čas*, 1913, str. 139.

⁹⁷ Ibid., str. 137.

tako za Slovence in Hrvate je »res prava katoliška duhovščina«. Tako ljudstvo ne bo samo »/.../ ohranilo vse svoje pozicije proti vsem nacionalnim in kulturnim nasprotnikom«, ampak jih bo lahko celo privlačevalo z močjo svoje kulture. »Če pa ne bomo imeli prave duhovščine, potem tužna nam majka /.../«⁹⁸ Slovensko-hrvaško povezovanje je, preden je vajeti v roke prevzela katoliška opcija, temeljilo predvsem na pobratinstvih, sklenjenih ob »/.../ rujnem vincu in v židanim razpoloženju; položili smo ad acta Sotlo-vodo in 'planinske Hrvate', vkolikor se tičejo jezikovne asimilacije Slovencev na štokavščino, in sklenili popolnoma novo vzajemnost med Slovenci in Hrvati.«⁹⁹ Mazovec na sprejetje hrvaškega jezika očitno ni gledal z naklonjenostjo.

Balkanske vojne pa so znotraj katolicizma odprle vprašanje, ali gre lojalnost v prvi vrsti dinastu in njegovi državi ali pa ogroženemu narodu. V *Zori* se je Krek, ki se je prav tako razglašal za »alpskega Hrvata«, približal stališču, da gre narodu prednost. Eden izmed ideologov slovenskega katolicizma Aleš Ušeničnik pa je narodno načelo zavrnil. Po njegovem mnenju so večnarodne države (pod pogojem svobodnega razvoja narodov) višja oblika socialno-političnega razvoja. Ušeničnik se je zapletel tudi v razglabljanje, kaj pravzaprav sploh je narod. Za njega to ni zgolj nekaj etničnega, saj narodi v večini niso »etniške celote«, ampak tudi nekaj sociološkega, kulturnega.¹⁰⁰ Po Ernstu Renanu (iz razprave, napisane leta 1842) je povzel misel, da je narod nekaj psihičnega, »kar je nastalo vsled skupnega življenja in zlasti trpljenja. V tem je nekaj resnice /.../«. Jezik je sicer pomemben, a ni poglobiten. Podobno je z vero, ki »ni bitna prvina. Bosenski muslimani se imajo za Hrvate /.../«. Ušeničnik je moral pri atributih, ki določajo nacionalnost, kombinirati na različnih nivojih tudi zaradi sprejemanja hrvaškega historičnega prava. Vere ni mogel poudariti tudi zaradi pravaškega prepričanja v hrvaški narod, ki pripada trem veroizpovedim. »Narodnost /.../ je pač rezultanta raznoterih komponent.«¹⁰¹ Podobnih misli je bil tudi v znamenitem članku *Slovenci in Hrvati*, v katerem je zabrenkal na novoiliristične strune.¹⁰²

Po mnenju Pleterskega je govorjenje o enotnem hrvaško-slovenskem narodu tesno povezano z iluzijo po »pokranjčenju« Dalmacije in banovine. »Ko je Ušeničnik govoril o uveljavitvi slovenskega duha na Hrvaškem, ni šlo za

⁹⁸ Ibid., str. 39.

⁹⁹ Ibid., str. 35.

¹⁰⁰ Pleterski, *Šušteršič*, str. 298.

¹⁰¹ Aleš Ušeničnik, *Nacionalizem in Jugoslovani*, Čas, 1914, str. 293, 294.

¹⁰² Aleš Ušeničnik, *Slovenci in Hrvati*, Čas, 1913, str. 431–441; prim.: Jurij Perovšek, *Ušeničnik in jugoslovanstvo*, Aleš Ušeničnik, Čas in ideje 1868–1952, Celje–Ljubljana 2004, str. 101 (v nadaljevanju: Perovšek, *Ušeničnik in jugoslovanstvo*).

etnografske značilnosti slovenske identitete niti za nepoznavanje narodnega značaja Hrvatov. Šlo je bolj za preveč optimistično presojo možnosti za strankarski uspeh političnega katolicizma v hrvaških deželah. «V tem smislu prva odlika slovenskega naroda nista jezik ali kultura, ampak prevlada moderne klerikalizma. »Jezika se je mogoče odreči v prid temu, da bi bila zagotovljena 'zmaga' političnega katolicizma v celem slovensko hrvaškem prostoru!»¹⁰³ Je bilo sprejemanje hrvaštva s strani slovenskega političnega katolicizma zgolj nekakšna taktika v želji po vodstvu katoliške akcije na jugu? Mogoče, a vsekakor ni bilo samo to. Naslonitev (kakršnakoli že) na južne sosede je imela pred prvo svetovno vojno že dolgo tradicijo. Povezavo med skupnim programom Vse-slovenske ljudske stranke (v nadaljevanju: VLS) in pravašev ter motivi »kranjskega klerikalizma« so opazili tudi nazorski nasprotniki. Narodni radikalec in zagovornik slovenske individualnosti, Mihajlo Rostohar, je glede pristajanja katoliških politikov na hrvaško pravo zapisal, da »klerikalci tostran in onstran Sotle mislijo vedno le na združenje katoliških Hrvatov in Slovencev ali 'plainskih Hrvatov' toda nič nočejo slišati o združenju s pravoslavni Srbi [...]. Klerikalec podreja narodnost svojim verskim interesom in bo vedno pripravljeno svojo narodnost žrtvovati, če to ustreza njegovim političnim interesom.«¹⁰⁴

Rostoharjeva trditev je bila deloma napačna. Ravno zaradi tega, ker so se klerikalci povezovali s pravaši, niso mogli razglašati povezave zgolj na katoliški podlagi, ampak so morali upoštevati tudi druge veroizpovedi. Ena izmed pomembnih pravaških dogem je bila vera v en hrvaški narod, ki ga sestavljajo tudi pravoslavci in muslimani. Hrvaški politiki (jugoslovansko in pravaško usmerjeni) niso mogli pristati na identifikacijo hrvaštva zgolj s katolištvom, ker bi to razdvajalo enoten »hrvaški politični narod«.¹⁰⁵ Seveda je bi proces integracije pravoslavnega prebivalstva v srbski narod na Hrvaškem nesporno dejstvo, kar se je videlo tako v sporih (protisrbske demonstracije leta 1902), kot tudi v sodelovanju srbskih politikov v hrvaško-srbski koaliciji.¹⁰⁶ Da je bila toleranca

¹⁰³ Pleterski, *Šušteršič*, str. 303; prim.: isti, *Trializem pri Slovencih in jugoslovansko zedinjenje*, Študije, str. 218; Vasilij Melik, *Problemi slovenske družbe 1897–1914*, Slovenci 1848–1918, str. 603 (v nadaljevanju: Melik, *Problemi slovenske družbe 1897–1914*): »Nekateri katoliški krogi so videli v jugoslovanstvu tudi zmago katoliškega koncepta, ponekod z obljubo popolne enakopravnosti pravoslavne in muslimanske vere, ponekod z upanjem, da bodo Slovenci in Hrvatje privedli pravoslavje nazaj k edinstvu cerkve, le tu in tam s protipravoslavnim duhom.«

¹⁰⁴ Vera Kržišnik - Bukič, *Mihajlo Rostohar in »Napredna misel«*, ZČ 28, 1974, str. 332, 333 (v nadaljevanju: Kržišnik - Bukič, *Rostohar*).

¹⁰⁵ O hrvaškem »političnem narodu« okoli 1900 glej: Alojz Ivanišević, *Wem gehört das Land? Das nationale Besitzdenken in kroatisch-serbischen Auseinandersetzungen in Kroatien um 1900*, Südost-Forschungen, knjiga 61–62, Wien 2002–03, str. 273–288.

¹⁰⁶ Prim.: Artuković, *Ideologija*.

slovenskega katolicizma do drugih veroizpovedi neiskrena, kažejo razmišljanja Kreka in novinarja *Slovenca* Franca Terseglava o spreobrnitvi pravoslavnega prebivalstva v unijatstvo.¹⁰⁷

Na opatijskem sestanku pred ljubljanskim srečanjem je diplomatski Šušteršič trdil, da se Hrvatom ne sme zameriti, če želijo v svoj narod sprejeti tudi muslimane, Srbe in Jude. V Sloveniji naj bi bila stvar drugačna, saj so Slovenci povsem katoliški narod (prekmurske evangeličane je seveda zanemaril). VSL ni katoliška, ampak politična stranka, zato po njegovem mnenju Slovenci priznavajo, da morajo Hrvatje računati s Srbi in muslimani, vendar pa si Slovenci s svoje strani želijo, da se lahko, če hočejo, politično organizirajo tudi na verski podlagi. Šušteršič torej ni zahteval, da bi bil politični katolicizem podlaga politične zveze s pravaši. Njihov odnos do Srbov je bil za njega stvar pravašev samih. Seveda v okvirih enega, hrvaškega političnega naroda.¹⁰⁸

¹⁰⁷ Rahten, *Zaveznštva in delitve*, str. 185.

¹⁰⁸ Pleterski, *Šušteršič*, str. 288, 289; Melik, *Problemi slovenske družbe 1897–1914*, str. 603.

IX. NEOILIRIZEM

Neoilirizem je v zadnjih dveh desetletjih pred prvo svetovno vojno težko razumljiv pojav, na katerega se ne sme gledati izolirano od idej sprejemanja »jugoslovanskega« jezika v prejšnjih obdobjih. Misel o sprejetju, ali boljše, zlitju slovenskega jezika s srbo-hrvaškim v neko novo književno enotnost, je bila v različnih oblikah prisotna od začetkov slovenskega nacionalizma, pa vse do zadnjega, novoilirističnega vzpona. Paradoksalen pri tej ideji je ravno razlog jezikovne združitve: težnja po ohranitvi. Se pravi, sprejeti sosednji sorodni jezikovni standard, da bi ohranili svoj jezik in s tem identiteto. Ideja je bila vedno »tukaj«, včasih v ozadju, v določenih trenutkih pa so jo potegnili iz omare, ji obrišali prah, in jo zopet postavili na piedestal. V zgodovini slovenskega slovstva je bila zavest o jezikovni sorodnosti (ali celo istovetnosti) z ostalimi slovanskimi narodi, še zlasti z južnimi Slovani (konkretno: sosednjimi Hrvati) pravzaprav sestavni del slovenskega nacionalno integracijskega procesa in je vplivala idealistično upanje v prihodnost. Oklepali so se je tako zagovorniki takojšnjega sprejetja sosednjega slovanskega jezikovnega standarda, kot tudi tisti, ki so zagovarjali (vsaj začasno) književno posebnost Slovencev. Pri tem je zanimivo naslednje: privrženci ilirističnih idej med Slovenci so na svoj način zagovarjali slovensko individualnost. Izumili so koncept jezikovnega dualizma in od Hrvatov in Srbov terjali jezikovno približevanje slovenščini.¹ Vizija bodoče jezikovne enotnosti je vsebovala tudi slovensko komponento. V skladu s panslavistično ideologijo enega slovanskega jezika so sprejemanje »širšega« književnega jezika pojmovali kot »dopolnitev« slovenščine in ne kot njeno opustitev. Zagovorniki slovenske jezikovne individualnosti po drugi strani niso zavrnilo možnosti oblikovanja skupnega jugoslovanskega (ali celo slovanskega) jezika v prihodnosti »po naravni poti«. Meja med obema videnjema problema je bila zelo tanka in so jo v skladu z zgodovinskim trenutkom brez večjih težav prestopali zdaj v eno, zdaj v drugo smer.² Vprašanje jugoslovanske književne enotnosti je tudi za časa neoilirizma v glavnem ohranilo iste značilnosti z nekaterimi novimi poudarki.

¹ Glej poglavje o ilirizmu. Urban Jarnik je to zahteval v *Danici ilirski* leta 1837 (*Danica ilirska*, 4. 3. 1837) podobno Kočevar - Žavčanin v začetku šestdesetih let (*Prijatelj*, *Naprej*, str. 198).

² Značilen je primer Josipa Jurčiča, ki je 1870 zavračal idejo, »da svoj jezik zavržemo in pišemo takoj hrvatsko-srbski« (Josip Jurčič, *Slovenci in Hrvatje*, Zbrano delo 10, str. 381), 1875 pa je zagovarjal »brzo« sprejetje sorodnega slovanskega jezika, pa naj bo to »... srbski ali ruski, ali kateri bodi slovanski...«, samo nemški ne (*Prijatelj IV*, str. 482).

Novoilirizem je bil, kot je zapisal njegov nasprotnik Ivan Prijatelj v nekem polemичnem članku,³ na nek način »stari« ilirizem, čeprav ni bil samo to. Razmere, v katerih se je pojavil, so bile povsem drugačne. In ravno to najbolj preseneča. Z vidika širše zgodovinske perspektive in v primerjavi s stanjem v predmarčni dobi, je slovensko nacionalno gibanje do začetka 20. stoletja na kulturnem, političnem in tudi gospodarskem področju doseglo izjemne uspehe. Vraz in Prešeren sta lahko o tem samo sanjala. V nekem trenutku pa se je kljub poganjanju slovensko kolo začelo vrteti v prazno. Zdi se, da razmere v habsburški monarhiji od devetdesetih let 19. stoletja dalje enostavno niso več dovoljevale dosežkov, ki so jih Slovenci vseh nazorov imeli za nepogrešljive;⁴ na primer: preureditev monarhije v državo, kjer bi svoj prostor našla tudi slovenska enota, uprava povsem v slovenskem jeziku, slovensko šolstvo z univerzo v Ljubljani, napredek »narodnega gospodarstva« itd. Svoje je dodal porast nemškega (in tudi italijanskega) nacionalizma, ki je imel slovenske dežele za svoje posestno stanje. Zato ni nenavadno, da se je pojavila dilema, na katero so imeli že pripravljen odgovor: ali se bomo ponemčili ali pa vstopili v krog »jugoslovanske« književnosti.⁵ Enako lahko gledamo tudi sprejemanje hrvaškega prava in »alpsko hrvaštvo«. Novi ilirizem je bil v primerjavi s starim še bolj utopičen, ker je zanemaril, da so imeli na začetku 20. stoletja Slovenci že izoblikovano narodno zavest in knjižni jezik, ki se ga niso mogli odpovedati »na ukaz«, tudi če bi narodni voditelji to želeli. Tega so se zavedali tudi sami neoilirci.

Neoilirizem pred letom 1900

»Kolika razlika, kolik napredek v jeziku! Tam 'kranjski', tu Hrvatom umevni čisti slovenski jezik!«

Andrej Fekonja

Eden izmed predhodnikov neoilirizma je bil duhovnik in književni zgodovinar Andrej Fekonja, ki je v osemdesetih in devetdesetih let napisal več člankov na temo (starega) ilirizma in Stanka Vraza. V *Slovenskem biografskem leksikonu* piše, da je začel pisateljevati pod vplivom ilirizma. V prvih člankih

³ Ivan Prijatelj, *Ob ilirizmu*, Naši zapiski, 1910, str. 237.

⁴ Glej: Melik, *Problemi slovenske družbe 1897–1914*, str. 600: »Obdobje 1897–1914 je bilo za razliko od relativnega miru in stalnosti 80. let izredno razgibano, polno konfliktov in kriz, polno protislovij. Za Slovence je bilo to obdobje velikih kulturnih dosežkov, pa najbolj temnega pesimizma in obupa, čas velikih upanj in hudih razočaranj.«

⁵ *Ibid.*, str. 606.

v *Zori* leta 1875 je uporabljal hrvaščino, vendar je v njem počasi dozorevalo prepričanje, da je takšno početje v danih razmerah za narod nevarno.⁶ Pravzaprav je vseskozi nekako visel na prej omenjeni meji med ilirističnim gledanjem in slovensko jezikovno individualnostjo. Večkrat je to mejo tudi prestopil, seveda v iliristično smer. Tako je leta 1881 v svojem spisu *Dr. Ljudevit Gaj in ilirska ideja*, ki ga je na svojih straneh prinesel celovski *Kres*, priobčil pravo apoteozo Gajevemu delovanju. V uvodu je s črnimi barvami slikal kraljevanje tujega jezika pri Jugoslovanih na začetku 19. stoletja: »A kdo je tej nevolji naredil konec? Kdo je učinil, da se danes v narodnem jeziku umnuje in junakuje /.../, da se upotrebljuje v šoli in pisarnici, v mestnej hiši in javnem gledališči, ter se oglasi iz ust naobraženega moža in odlične krasotice? **To je delo Ljudevita Gaja** (poudaril Fekonja)!« Po mnenju Fekonje je bil Gaj »početnik« in vodja narodnega gibanja na slovanskem jugu, okoli katerega se je sukala vsa hrvaška, srbska in slovenska »povesnica« med leti 1835–1850.⁷ Kot vsi pravi »klasični« slovenski ilirci, je upošteval Miklošičevo razdelitev jugoslovanskih narodov po vprašalnicah. Med pogledi slovanskih avtoritet ni videl praktično nobene razlike; po njegovi interpretaciji so Dobrovský, Kopitar in Šafárik skupaj trdili, da so vsa »narečja, podnarečja, razrečja jugoslovanska upravo samo eden jezik,« kar je daleč od resnice.⁸ Največja nesreča za južne Slovane je bilo po njegovem dejstvo, »da ni v prošlosti niti eno pleme zasvedočilo toliko močij, da celi narod zjedini in mu vtisne eno ime.«⁹

Leta 1885, ko so tudi Slovenci praznovali petdesetletnico Gajevega preporeda, je napisal za *Slovan* serijo člankov *Troja slava*, ki jih je začel kar z verzom iz Gajeve pesmi *Još Horvatska nij propala*: »V kolu jesu svi Hrvati, Kranjci, Štajer, Gorotanci!« Tokrat je željo po jugoslovanski enotnosti pripisal kar Primožu Trubarju, saj je vendar že on napisal, da so njegove knjige namenjene tudi provincialnim Hrvatom: »To se takrat, žal! ni zgodilo; Južni Slovani se v jeziku niso združili« in sinovi istega naroda so hodili vsak svojo pot. Kljub temu, da je očitno, kam se je Fekonja nagibal, ni hotel delati prepira. Sredi osemdesetih let pozivanje h književni enotnosti z jugom le ni bilo tako »v modi« kot nekaj desetletij kasneje: »Da se Slovenci nismo takoj v oni 'ilirski dobi' združili s Hrvati književno povsem, temu se razlogi navajajo različni. Jaz o tem nečem nadalje govoriti; saj bi bilo to brez uspeha in bi le krvavečemu še srcu sekalo

⁶ SBL 1, str. 173.

⁷ Andrej Fekonja, *Dr. Ljudevit Gaj in ilirska ideja*, *Kres*, 1881, str. 36, 37.

⁸ *Ibid.*, str. 40.

⁹ *Ibid.*, str. 38.

nove rane.« Tolažil se je z besedami Josipa Stareta, po katerih je duševna zveza med Slovenci in Hrvati vse močnejša ravno na književnem polju v korist obeh.¹⁰

V začetku devetdesetih let je Fekonja za *Dom in svet* in *Vienac* napisal članek o ilirstvu in Slovencih. Fekonja je poskušal v zaključku spisa pokazati dobre strani ilirizma za Slovence, čeprav niso sprejeli hrvaško-srbskega narečja, »kakor so to bili na Gajev poziv storili njegovi Kajkavci,« vendar so se vseskozi bližali Hrvatom in Srbom. »S pomočjo 'ilirščine' se je naša slovenska beseda očistila germanizmov in v obče tujega življa ter se dosta obogatila s pristnim blagom slovanskim.« Veliko besed, še zlasti znanstvenih, je iz ilirščine zašlo v slovenski jezik: »Da! Le prispodobimo samo n. pr. prve letnike Novic s sedanjimi tečaji naših listov – kolika razlika, kolik napredek v jeziku! Tam 'kranjski', tu Hrvatom umevni čisti slovenski jezik.« No, če je bil Hrvatom slovenski jezik tako »umeven«, zakaj so v *Viencu* objavili Fekonjin članek v hrvaščini in ne v slovenščini?¹¹ Tokrat je naš pisec v zadnjih besedah zaključil, da »/.../ se prvotna ideja Ilirstva v Slovencih vsejednako zmerom oživlja in vse to bolj uresničuje: Za njo vojujejo sedaj vsi razborni, srcem čuteči in umom misleči pisatelji slovenski.«¹²

»O zlati vek zdaj muzam kranjskim pride!«

Okoli Levčevega pravopisa

Epizoda z Levčevim pravopisom kaže na to, da je bilo vprašanje jezikovnega zedinjenja z jugom še kako povezano z različnimi gledanji na razvoj in vlogo slovenskega jezika. Predvsem je bilo pereče vprašanje, jezikovne posebnosti katerih slovenskih pokrajin bodo bolj upoštevane. Ta problematika je bila značilna tudi za stari ilirizem. Spomnimo se, da je Vraz vložil veliko energije v prepričevanje kranjskega književnega kroga okrog *Krajnske čbelice* naj sprejme »nove oblike« na -em in -om zaradi posebnosti štajerskega narečja.¹³

Ministrstvo za uk in bogočastje je leta 1895 na Šukljjetov predlog naročilo Franu Levcu, naj na podlagi Pleteršnikovega slovensko-nemškega slovarja napiše pravopis, ki bi ga kasneje tudi uradno odobrili (to se ni zgodilo). Levec se je, sicer ne pretirano rad, lotil dela. Že pred objavo je v časopisih in revijah propagiral svoja pravopisna načela, vendar so se kritiki oglasili šele potem, ko je pravopis spomladi 1899 zagledal luč sveta. Najglasnejša nasprotnika sta bila Fran Ilešič, takrat suplent na I. državni gimnaziji v Ljubljani, in ljubljanski gimnazijski

¹⁰ Andrej Fekonja, *Troja slava II*, Slovan, 1. 5. 1885.

¹¹ Prim.: A. Fekonja, *Ilirstvo i Slovenci*, Vienac, 29. 10. 1892.

¹² Andrej Fekonja, *Ilirstvo pa Slovenci*, Dom in svet, 1892, str. 474.

¹³ Glej: Kidrič, *Paberki o Korytku*, str. 557.

profesor Rajko Perušek.¹⁴ Slednji je tudi izdal polemično brošuro z naslovom »*Bravec ali bralec*«. Peruška je razjezilo predvsem Levčevo priporočilo, naj se dosedanje oblike -alec, -ilec itd., ki jih je uvedel Fran Levstik,¹⁵ zamenja z oblikami -avec, -ivec itd. Tisti filologi, ki se ogrevajo za oblike z »v«, trdijo, da je oblike z »l« Levstik prevzel iz hrvaščine. Perušek meni, da to ni res in tudi če bi bilo, kaj naj bi bilo s tem narobe? »Praktičnega vzroka, ki bi govoril proti tem oblikam, pač ne more nihče niti enega navesti; pač pa je korist, da so se te oblike v slovenščini izenačile s hrvaškimi, že sama na sebi velika, kar mora pripoznati vsakdo.« S pomočjo Jagića Perušek dokazuje, da so vsa južnoslovanska narečja od Slovenije do Črnega morja »v zvezi in da tvorijo neko celoto«. Po njegovem mnenju sta slovenščina in hrvaščina tako sorodni, »da velja vsak besedotvorni princip enega narečja **brezuslovno** (poudaril Perušek) tudi za drugo narečje«. Da je slovenščina čemu podobna »bogami, ni zasluga onih ozkosrčnih rodoljubov, katerim obzorje ne sega čez meje lastnega narečja.«¹⁶

Perušek do Levca ni bil prav nič prizanesljiv, očital mu je »ekskluzivno gorenjsko stališče, sovraštvo do zблиžanja s hrvaškim narečjem« in kranjski provincializem: »O zlati vek zdaj muzam kranjskim pride! V šoli, v javnem življenju, na odru, se bode sedaj pasjemu lajanju in žabjemu kvakanju podobno govorjenje ščeperilo. Julija bode karala Romea: »Kje si se tak dovgo mudiv, da nisi prej prišú?« Označevanje nekaterih vzhodnoslovenskih oblik, ki naj bi bile po Peruškovem pojmovanju bolj slovanske, za neknjižne, se mu je zdelo nedopustno. Opozoril je tudi na razliko med knjižnim in govornim jezikom pri Italijanih in Nemcih (severni Nemci se morajo v šoli naučiti povsem novega jezika). Menil je, da bi morali v knjižni jezik povzdigniti kakšno drugo narečje, »ki je vavkanju manj podobno kot izgovarjanje gorenjščine. Morebiti ni neznano gorenjskim fanatikom, da Beli Kranjci in kajkavci v Hrvaški, ki so vendarle tudi veja čisto **slovenskega** (poudaril Perušek) jezikovnega debla, čisto izgovarjajo 'l', da ne omenjam drugih Slovanov.«¹⁷

Levec na nič kaj prijazni napad »hrvatomanov, prlekov in ljubljanskih srajc« sicer ni javno odgovoril, v pismu sinu Vladimirju z dne 14. junija 1899 pa je le potožil, da je slabe volje zaradi »/.../ bedastega, z osebnostmi zabeljenega hrvatomanskega napada v 'Slov. Narodu' in zaradi Peruškove brošurek.«¹⁸ Omenjeni

¹⁴ Marko Stabej, *Prvi slovenski pravopis*, Slovenska kronika XIX. stoletja III, str. 329, 330.

¹⁵ Glej: Pogačnik, *Zgodovina slovenskega slovstva IV*, str. 202, 203.

¹⁶ R. Perušek, »*Bravec ali bralec*«, Ljubljana 1899, str. 3, 4.

¹⁷ *Ibid.*, str. 28, 29; Marko Stabej, *Prvi slovenski pravopis*, Slovenska kronika XIX. stoletja III, str. 329, 330.

¹⁸ *Pisma Frana Levca III*, str. 113.

članek v liberalnem časopisu je napisal prav Perušek, ki je odkrito pokazal, kaj si misli o slovenski jezikovni posebnosti: »Naša slovenščina je s hrvaščino in ostalimi južnoslovenskimi narečji v tako ozkem rodu, da ne bi premenili jezika, ako bi sprejeli hrvaščino kot književni jezik, temveč samo ostavili svoje narečje in sprejeli drugo narečje skupnega jezika v književne svrhe.«¹⁹ Na Peruškovo stran se je postavil Ilešič,²⁰ na Levčevo pa graški profesor Karel Štrekelj.²¹

Fran Ilešič in Ivan Prijatelj

Za enega zamujena priložnost, za drugega junaško dejanje

Glavi nosilec fenomena, ki so mu nasprotniki nadeli ime novoilirizem, »bolj propagator, kakor neoporečen znanstven zagovornik,« je bil že omenjeni zgodovinar in publicist Fran Ilešič.²² Od začetka stoletja pa vse do prve svetovne vojne je bil ena osrednjih osebnosti slovenskega znanstvenega in literarnega življenja. V centru njegovega zanimanja je bil, kar ne preseneča, predvsem ilirizem in njegov vpliv na slovenski preporod (tako kot pri Fekonji). Iz njegove percepcije ilirizma pa je razviden tudi odnos do jezikovnega povezovanja za časa njegovega delovanja. Kot predsednik Slovenske matice v letih 1907–1914 je imel odlične stike z Matico hrvatsko, s katero se je spustil v nekatere skupne založniške projekte.²³ Začetek 20. stoletja je bil hkrati tudi čas stoletnice velikega Prešerna. Novo ilirstvo se je manifestiralo prav z odnosom do pesniškega genija, ki je stal na stališču slovenskega jezika. Te načelnosti pa niso najbolj cenili. Ilešič je v čast tej obletnici napisal razpravo *Prešeren in slovanstvo*, v kateri je na prvi strani naravnost povedal, da Prešerna ne bo samo hvalil. Seveda je slavil njegovo pesniško muzo, vendar se je čutil dolžnega poudariti, da se je »vsled njegovega pasivnega odpora zoper ilirizem /.../ zamudila srečna prilika zedinjenja s Hrvati, in se je planinsko slovanstvo moralo postaviti kot jednota (narod) poleg drugih slovanskih narodov.«²⁴ Ilešič se je torej dobro zavedal dejstva, da so Slovenci postali narod, česar pa ni koval v višave, ampak

¹⁹ Opombe v: *Pisma Frana Levca III*, str. 334 (izvirna objava: *Phylloxera philologica*, Slovenski narod, 9. 6. 1899).

²⁰ Ilešič je polemične članke proti Levčevem pravopisu objavljajal predvsem v reviji *Popotnik* v letih 1899–1902 (SBL 1, str. 361).

²¹ Marko Stabej, *Prvi slovenski pravopis*, Slovenska kronika XIX. stoletja III, str. 329, 330.

²² Ude, *Slovenci in jugoslovanska ideja*, str. 30.

²³ Glej: Kržišnik - Bukič, *O narodnostnem samoorganiziranju Slovencev na Hrvaškem*, str. 142, 143; SBL 1, str. 263.

²⁴ Fran Ilešič, *Prešeren in slovanstvo*, Ljubljana 1900, str. 3, 4.

je celo obžaloval. Obstoj samostojnega slovenskega naroda je imel za nekakšno prekletstvo, ki ga bo treba s stapljanjem v enoten jugoslovanski narod počasi odpraviti.

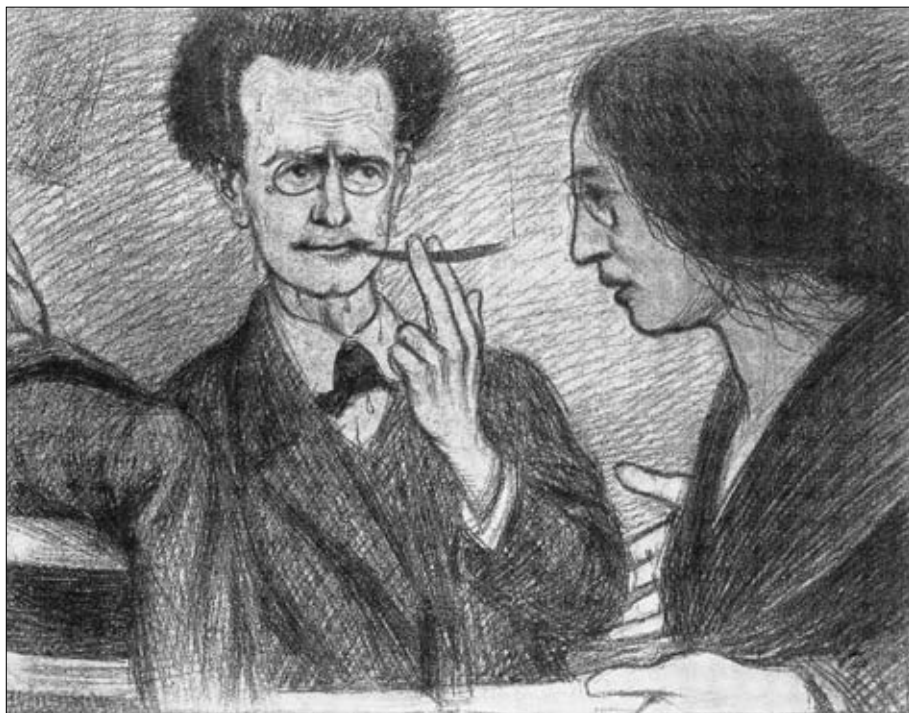
Hinko Smrekar, Fran Ilešič in slovensko-hrvatsko zблиžanje. Risba je bila reproducirana v Domu in svetu 1914.

Svojo kritiko Prešernovega delovanja, kar je njegova brošura pravzaprav bila, je usmeril na uporabo etnonimov 'kranjski' in 'slovenski' v Prešernovih delih. Dokazal naj bi predvsem nedoslednost uporabe izraza 'slovenski', ki je velikemu poetu lahko pomenil tudi slovanski. Po letu 1833 naj bi bilo v pesnikovih delih vedno več Slovencev in vedno manj Kranjcev,²⁵ v *Krstu pri Savici* pa naj bi ostali samo še Slovenci.²⁶ Nedvomno lucidno razpravo, ki ima še danes

²⁵ Ibid., str. 9.

²⁶ Ibid., str. 10.

veliko znanstveno vrednost, je zaključil z mislijo, da je dala zgodovina prav Prešernu in ne Vrazu. Običajno se kot napačno obsodi stališče tistega, ki mu ne pritrdi zgodovina, »a ne smemo pozabiti, da vselej ne zmaga najboljša reč in da si zgodovino ljudje sami delajo; če bi se vsi kranjski pisatelji za izobražene kroge (čbeličarji) že v tridesetih letih poprijeli srbohrvaščine, bi bilo Slovanov po Koroškem in Štajerskem sicer nekoliko manj, a južnih Slovanov z enim knjižnim jezikom bi bilo več. Do l. 1848 (do preosnove šol) bi se jezik toliko udomačil, da bi ga vlada kot knjižni jezik vpeljala v šole, kakor je vpeljala ilirski pravopis.«²⁷

Hinko Smrekar, dr. Ivan Prijatelj in Zofka Kveder.

Za Ilešiča je na začetku 20. stoletja očitno še vedno veljalo to, kar je Jože Pogačnik pripomnil za Kopitarjeve koncepte, ki so nastali v povsem drugem času: »Na dnu tega koncepta je bila namreč idealna in zato utopična zamisel, da so slovanska plemena na začetku XIX. stoletja še vedno na nekakšni ničelni stopnji, ki dovoljuje krojitev njihove usode po kabinetni pameti.«²⁸ Z majhno

²⁷ Ibid., str. 34.

²⁸ Pogačnik, *Kopitar in nastanek*, str. 430.

razliko. Ilesiču je bilo povsem jasno, da ne stoji na »ničelni stopnji«, je pa vseeno menil, da razvoj še ni prišel tako daleč, da ga z nekaterimi ukrepi (vzajemnost, pisanje znanstvenih stvari v hrvaščini itd.) ne bi mogli preusmeriti na pot književne enotnosti s Hrvati in Srbi. Zdi se, da je Ilesič kar malo obžaloval, da so se Slovenci že oddaljili od »ničelne stopnje« v smer, ki mu ni bila všeč.

Ilesič je svojo razpravo napisal za posebno številko *Ljubljanskega zvona* (*Prešernov album*), vendar jo je objavil posebej, ker se je, kot je napisal na začetku knjige, uredništvu nabralo preveč gradiva, zato ni hotel, da bi obsežna razprava zavzela preveč prostora.²⁹ V tej publikaciji pa se je pojavil drugi mladenič, ki se je prav tako razvil v eno izmed osrednjih osebnosti književnega in znanstvenega okolja na Slovenskem – Ivan Prijatelj, v tem času študent slavistike in klasične filologije na Dunaju (1898–1902).³⁰ Prijatelja je zanimalo isto obdobje kot Ilesiča, vendar je imel o tem povsem drugačne predstave. V *Prešernovem albumu* je priobčil članek s pomenljivim naslovom *Več Prešerna!* Tako kot Ilesič, je tudi on pokazal svoj odnos do slovenske jezikovne individualnosti skozi interpretacijo slovenskega preporoda. V Prešernovi dobi so po njegovem delali z jeziki kot mačka z mladimi in podcenjevali pomen narodovega živega jezika: »Misli se je, da se more narod jezikov slačiti in jih oblačiti kakor prazniško in delavsko obleko. A jezik ni slučajna odeja narodnosti, ampak jezik je njena substancija kot izraz narodove individualnosti /.../ – Ako bi se bil naš narod potisnil pod kalup tujega – četudi našemu jeziku sorodnega – jezika, bi bilo to samo nadaljevanje onega stoletnega poniževanja, katero je privedlo naš narod do prepada, moralnega in fizičnega.«³¹ Pojmovanje slovenskega naroda je pri Prijatelju povsem drugačno. Če ga ima Ilesič za nekaj začasnega, kar je zgolj prehodna stopnja na poti do južnoslovenskega naroda, ima pri Prijatelju višji, substancialen pomen.

Kdo je boljši? Vraz ali Prešeren?

Antagonizem med obema književnima zgodovinarjema, ki ju je družila fanatična predanost znanstvenemu delu, ločevala pa različnost mnenja o naravi slovenske individualnosti, je na nek način zaznamovala kulturno ozračje v zadnjih dveh desetletjih pred prvo svetovno vojno. Oba sta trdno stala na stališču znanstvene metode, vendar se je iz njunih interpretacij videla nazorska

²⁹ Ibid., str. 2.

³⁰ SBL 2, str. 572.

³¹ Ivan Prijatelj, *Več Prešerna!*, Prešernov album, Ljubljana 1900, str. 729.

usmerjenost glede jezikovnega problema.³² Ilešič je svoje nazore propagiral v revijah *Popotnik* in *Slovan*.³³ V *Popotniku* je leta 1907 jezikovno vprašanje Slovencev teoretsko povezal z analizo in sintezo v narodnem življenju. Pri Slovencih je po njegovem nadvladala struja analize (poglobitve): »Organiziral se je narod, ki ima svojo zavest, zavest individualitete, nastala je posebna književnost in naša politika.« To pa naj bi imelo tudi negativne posledice. Slovenci so se pač zarili »v vse črviče življenja«, berejo samo svoje lokalne novice, pa mislijo, da je to neka velika narava: »Majhne razmere, majhni ljudje, zadehel zrak /.../.« Slovcem manjka slovanske sinteze (razširitve), ne kakršnekoli, ampak take z realno podlago: »In sosedi smo si Slovenci in Hrvati in to je edina naša zares realna sinteza /.../, nas veže s Hrvati vsa narava, zemlja in jezik, z njimi smo vkup doma. Dočim se moremo od drugih učiti, moramo s Hrvati po naravi vedno v vkup biti in z njimi delati.«³⁴ Koncept slovensko-hrvaške meje je bil Ilešiču povsem tuj; nekaj, kar je nastalo zaradi tujih vplivov, in kar bo v prihodnosti treba s trdim delom tudi preseči.

Ilešič s svojim propagiranjem ni uspel. Slovenščine v praksi ni opuščal nihče, tudi v znanstvenih razpravah ne (sam Ilešič prav tako ne). Slovenska znanstvena produkcija je v tem času pravzaprav strmo naraščala.³⁵ Ko je leta 1908 zagrebški univerzitetni profesor Albert Bazala v *Glasi Matice Hrvatske* nastopil proti prevajanju hrvaške literature v slovenščino, mu je Ilešič v *Slovanu* odgovoril, da zaenkrat razmere še ne dovoljujejo, da bi hrvaški prevod kakega svetovnega dela nadomeščal slovenskega in slovenski prevod pri Hrvatih hrvaškega.³⁶ Poudariti je treba, da se je Ilešič, poleg popolne enotnosti hrvaškega in slovenskega jezika, zavzemal tudi za nastanek enega jezika »brez težkega nasilstva«.³⁷ Uporaba hrvaščine v znanstvenih stvareh bi ta razvoj zgolj pospešila. Čeprav se

³² Nekaj del iz obsežnega opusa Ilešiča in Prijatelja o slovenskem preporodu do 1910: Fran Ilešič, *Prešeren in slovanstvo*, Ljubljana 1900; isti, *Korespondenca dr. Jos. Muršca*, ZMS 1904 in 1905; isti, *Iz bojov med »ilirsko« in madžarofilsko stranko leta 1848/49*, ČZN 1905, str. 97; isti, Stanko Vraz, Slovenski pooblaščenec za srbsko narodno skupščino l. 1848, ZMS, 1907, str. 28; isti, *Češko-slovenska (jugoslovenska) vzajemnost v minulih dobah*, ZMS, 1906, str. 1; isti, *O slovensko-hrvaški zajednici 1848/49*, ZMS 1909 (Bleiwaisov zbornik), str. 278; isti, *Ljudevit Gaj 1809–1909*, Ljubljana 1909; Ivan Prijatelj, *Več Prešerna!*, Prešernov album, Ljubljana 1900; isti, *Dvoje Prešernovih pisem*, ZMS 1902; Prijateljeva razprava v *Archiv für slavische Philologie* o Ilešičevem delu *Prešeren in slovanstvo* 1901 (SBL 1, str. 574); isti, *Prešernov spomenik v Ljubljani*, Naši zapiski 1904/5, str. 149; isti, *Drama Prešernovega duševnega življenja*, Naši zapiski, 1904–05, str. 157.

³³ Ude, *Slovenci in jugoslovenska ideja*, str. 31.

³⁴ Fran Ilešič, *Analiza in sinteza v našem narodnem življenju*, *Popotnik*, 1907, str. 7.

³⁵ Melik, *Problemi slovenske družbe 1897–1914*, str. 605.

³⁶ Ude, *Slovenci in jugoslovenska ideja*, str. 31.

³⁷ SBL 1, str. 362.

je zavzemal za uveljavitev hrvaščine pri Slovencih, je predvideval tudi približevanje Hrvatov slovenskemu jeziku. Leta 1907 je v sodelovanju s Hrvaško matico za hrvaški trg uredil zbirko *Slovenske novele i povesti* v slovenskem jeziku.³⁸

Ob stoletnici Vrazovega rojstva sta Slovenska matica in Matica Hrvatska pod Ilešičevim pokroviteljstvom skupaj založile monografsko študijo Branka Drechslerja o Stanku Vrazu. V *Domu in svetu* so delo sicer ugodno ocenili, čeprav jih je zbudlo neupoštevanje slovenskih del o tem slovensko-hrvaškem prebuditelju. Ugotovili so, da hrvaški pisec ni omenil niti enega slovenskega spisa (razen Trstenjakovega), čeprav se je o Vrazu na Slovenskem ogromno pisalo.³⁹ Hiter pregled Drechslerjeve literature v tej knjigi odkrije še nekaj slovenskih imen: Ilešičevo, Macunovo, Pajkovo in Štrekljevo. Prijateljevih del Drechsler ni upošteval.⁴⁰ V slavo Vrazove stoletnice se je v *Ljubljanskem zvonu* oglasil tudi Ilešič: »Simbol razvoja je Stanko Vraz. Bil je štajerski Slovenec, a je postal ilirski pesnik, literat.« Ni res, da je bil Slovenec, »kakor smo Slovenci dandanes,« in potem postal Hrvat. Zavesti o enem slovenskem narodu za časa Vrazove mladosti po njegovem še ni bilo. Ilešič je ponovno obrnil pozornost na svojo milo Štajersko s tem, ko je opozoril na odpor kranjskih voditeljev do Štajercev: Cigale naj bi leta 1881 prosil Bleiweisa, naj za tajnika v matici ne bi volili Štajerca ali Prekmurca, »marveč le Kranjca ali pa Štajerca ob Savi ali okoli Vranskega. Prekmurci so goli napuh in imajo slovenščino le v krempljih, a ne v glavici.«⁴¹

Omenil je tudi abecednik »za Slovence med hrvatsko in kranjsko deželo«, kar je imel za dokaz, da se je »/.../ iztočni Štajer takrat smatral za /.../ posebno narodnost, ki s Kranjsko vsaj ni v bližji zvezi nego s Hrvatsko«. Izredno zanimivo je njegovo razmišljanje o slovensko-hrvaških razmerjih v smislu »kaj bi se zgodilo, če bi se zgodilo«. »Ko bi Štajerska politično bila združena s Hrvatsko, bi z enako lahkoto vsa prešla v hrvatski knjižni jezik, kakor je prešlo tja današnje hrvatsko Zagorje. Če je Bela krajina slovenska, a sta Žumberk in Marindol hrvatska, je to posledica politične uprave. Ko bi bila Istra ostala združena s Kranjsko (pazinska grofija) /.../, bi bila lahko prešla v slovenstvo, kakor bi tudi hrvatsko Zagorje postalo slovensko, ko ne bi bilo del politične Hrvatske.« Slovenski narod je nastal »vsled političnih mej«, a teh mej si ni postavil sam, ampak so mu jih vsilili Franki oziroma Nemci.⁴²

³⁸ Glej: Fran Ilešič (ur.), *Slovenske novele i povesti I*, Zagreb 1907.

³⁹ Glej: *Dom in svet*, 1910, str. 88.

⁴⁰ Glej opombe v: Branko Drechsler, *Stanko Vraz, Studija*, Zagreb 1909, str. 197 (v nadaljevanju: Drechsler, *Vraz*).

⁴¹ Fran Ilešič, *V znaku razvoja*, Ljubljanski zvon, 1910, str. 416.

⁴² *Ibid.*, str. 419.

Mnenje Ivana Prijatelja o Drechslerjevi knjigi in ilirizmu nasploh, ki je prišlo na svetlo v reviji *Naši zapiski*, predstavlja eno izmed najbolj sproščenih in hudomušnih zavrnitev novega ilirizma. Knjigo o Vrazu je najprej pohvalil, češ da je napisana »moderno, skozinskoz koncizno, z vsem naučnim aparatom« in v gladkem slogu. Nekaj pa ga je vseeno motilo. Drechsler je skušal nekako opravičiti Vrazov pristop k ilirizmu, zato si je drznil priti na dan z naslednjo interpretacijo: »Ako odbijemo Prešerna, kajkavska književnost nije bila siromašnja od tadašnje slovenske knjige.«⁴³ S tem je hotel povedati, trdi Prijatelj, da nizka stopnja slovenske književnosti ni mogla privlačiti Vraza. Da bi to opravičil pa je od slovenskega slovstva »odbil« Prešerna: »Nečuvemo! To se pravi živemu stvoru odrezati glavo in truplo vreči psom.« Razjezilo ga je še nekaj. Hrvaški biograf je zapisal, da so bili Vrazovi dvomi v slovensko preživetje upravičeni, samo slovenskim kulturnim sposobnostim se je za zahvaliti, da je to mnenje preseženo.⁴⁴ Ta poklon slovenski kulturni moči pa je Prijatelja dobesedno užalil. Slovenska literatura od 16. do 19. stoletja je bila dovolj močna, da so Slovenci že davno pred Vrazom »dokumentirali svojo kulturno sposobnost«. Vrazovi dvomi po Prijateljevem mnenju niso bili upravičeni, ampak so bili samo izgovor, »olepševanje nekega koraka, h kateremu je Vraza gnala skrb za kruh, česar mu danes noben pameten Slovenec ne bo štel v zlo«.⁴⁵

V nadaljevanju je Prijatelj postal oseben. Tako oseben kot je bil zadnji Ilešičev napad⁴⁶ nanj v *Omladini*: »Povem vnaprej, da proti gospodu profesorju nimam nikake osebne mržnje. Celo simpatična mi je njegova čuvstvena zanešnost kakor mi je vsako čuvstvo simpatično. Da mi ne imponira, kaj morem jaz za to.« Odkrito je priznal, da ni agitator. »Kabinetem črv sem postal. In v tem svojem dostojanstvu rijem po analih slovenske prošlosti in pridem včasih tudi do idej /.../. Pa se mi včasih zazdi, da bi jih bilo dobro oživiti.« Zato jih pripoveduje mladim ljudem v zasebnem pogovoru tako kot zadnjič na Dunaju: »Prišel sem tudi na Ilešičev ilirizem, ki sem ga krstil za 'starega', ker se v ničem ne razlikuje od Vrazovega in so zanj živeli zastoj Trubar, Vodnik, Prešeren, Levstik, Jurčič itd. Nekemu dijaku pa se je ljubilo za mano stenografirati. A bil je mila jera ta dijak. Mojo karakteristiko Ilešičevega ilirizma je izpustil.«⁴⁷

⁴³ Prim.: Drechsler, *Vraz*, str. 25.

⁴⁴ Prim.: *ibid.*, str. 27.

⁴⁵ Ivan Prijatelj, *Ob ilirizmu*, *Naši zapiski*, 1910, str. 231, 234.

⁴⁶ Glej: Fran Ilešič, *Novi ilirizem*, *Omladina*, 1910, str. 38. Ilešič je Prijatelju očital, da ne sodeluje pri nobenem »činu« slovensko-hrvaške vzajemnosti, za katero se je na svoj način Prijatelj prav tako zavzemal, glej: Ivan Prijatelj, *Slovenci v 60 tih letih s posebnim ozirom na ulogo dijaštva v našem javnem življenju*, *Omladina*, 1909, str. 180.

⁴⁷ Ivan Prijatelj, *Ob ilirizmu*, *Naši zapiski*, 1910, str. 236.

Anekdota je naslednja: neki zagrebški znanstvenik je vprašal Prijatelja, če mu je Ilešič simpatičen. Prijatelj je »z gotovim zadržkom« prikimal. To je Zagrebčan razumel in dejal: »No, seveda! A pri nas ga imamo radi. Kadar se pojavi pri nas dr. Ilešič, je vedno radost v Zagrebu. Že naprej vemo, da bo skočil na stol ali mizo in govoril, in že naprej so pripravljeni možje, da ga vzdignejo in nosijo po sobi. In navdušenost je na vrhuncu.« Prijatelj je na to cinično pripomnil: »Vidite, to je stari ilirizem, govorništvo.« Od osebnega je spet preskočil na kulturnopolitični nivo: »Dalje se javlja stari ilirizem v precejevanju vsega hrvatskega.« Če Slovenec piše hrvaško, »zadržuje in zavira hrvatsko-slovensko zajednico. Mož prehaja k Hrvatom, jim dela slovenski jezik in literaturo za še bolj neuporabno in tako omalovažuje pred Hrvati vse slovensko. Hrvat bi moral čitati slovensko tako lahko kakor hrvatsko in narobe. To bi bil prvi pogoj zajednice.« Med slovenskimi pisatelji ni bilo niti enega Hrvata, slovenskih na Hrvaškem pa na desetine: »Ako bi vsi Slovenci na Hrvatskem pisali slovensko! Kaj jih je oviralo pri tem? Saj sta si jezika skoraj enaka, in Akademija je ustanovljena celo za vse Jugoslovane. Nekoč me je Jagić vprašal, zakaj Slovenci, ki pišejo vanjo, ne pišejo slovensko.« Prijateljev slovenski nacionalizem je imel očitno tudi »kulturtragersko« komponento: »Odtod pride, da nas Hrvati omalovažujejo, mesto da bi nas smatrali za prevodnike zapadne kulture. Mečite mi stokrat 'imperializem' pred noge, in stokrat bom trdil banalno resnico, da smo mi Slovenci, v svoji masi, v podrobni kulturni premesitvi, v svoji organiziranosti, stokrat kulturnejši narod nego Hrvatje.«⁴⁸

V neki daljni prihodnosti Prijatelj ni zanikal jezikovnega združenja. Ko bodo Slovenci in Hrvati tako daleč, da bodo lahko komunicirali vsak v svojem jeziku in to občutili tako, kot danes med pogovorom občutita Kranjec in Štajerec, takrat bo južnoslovenska skupnost blizu. »A ti časi se ne bodo približali, dokler bodo Slovenci pozabljali slovenščino, kakor hitro stopijo prek Sotle.« Pri Slovencih so tla za zbližanje dovolj pripravljena, »kar bi bilo več, bi vodilo v fantastičnost«. Za zaključek si je pikri Prijatelj privoščil še kratek nagovor ilirističnim agitatorjem in častilcem: »Gospodje, Vaše govorništvo, vaše lezenje na stole in mize ter sedenje in jahanje po ramah, skratka: ves vaš 'stari' ilirizem nas 'novih' iliircev ne žali tako, kakor vaše odrivanje naše mlade literature. Gomarajte se in vladajte se v svojem 'solncu', ki vam ga v resnici nihče izmed nas ne zavida. /.../ Bodite to, kar ste, meni pa velikodušno odpustite, da sem vam povedal kdo ste. Amen.«⁴⁹

⁴⁸ Ibid., str. 237.

⁴⁹ Ibid., str. 240.

Socialna demokracija in neoilirizem

Socialdemokrati in nacionalno vprašanje

V času aneksijske krize so svoj odnos do jugoslovanskega vprašanja in književnega zedinjenja pokazali tudi slovenski socialni demokrati. Pravzaprav se je moralo zaradi narave slovenskega političnega prizorišča delavsko gibanje na Slovenskem že od svojih prvih začetkov soočiti z nacionalnimi problemi. Svoje je dodala izključno mešana nacionalna struktura delavskih centrov (Ljubljana, Trst, Maribor). Kljub temu pa je delavsko gibanje na začetku, po ustanovitvi prvih delavskoizobraževalnih društev (prvo v Mariboru leta 1868, potem v Ljubljani, Celju, Slovenski Bistrici, Celovcu in Beljaku), zahtevalo predvsem socialne in politične pravice, v nacionalnem pogledu pa je zagovarjalo strpnost.⁵⁰

Kongres avstrijske socialne demokracije v Neudörfu aprila 1874 je na novem programu na marksistični osnovi poskusil združiti avstrijsko delavsko gibanje. Ena izmed točk programa je določala tudi pravico narodov do samoodločbe. Čeprav so društva na Slovenskem program sprejela, pa o tej točki niso razpravljala. V letih 1888–89 je prišlo do združevalnega kongresa avstrijske socialne demokracije v Hainfeldu, ki so se ga udeležili tudi slovenski delegati. Socialnodemokratsko gibanje je postalo organizirana politična stranka, katere del je bilo tudi gibanje na Slovenskem.⁵¹

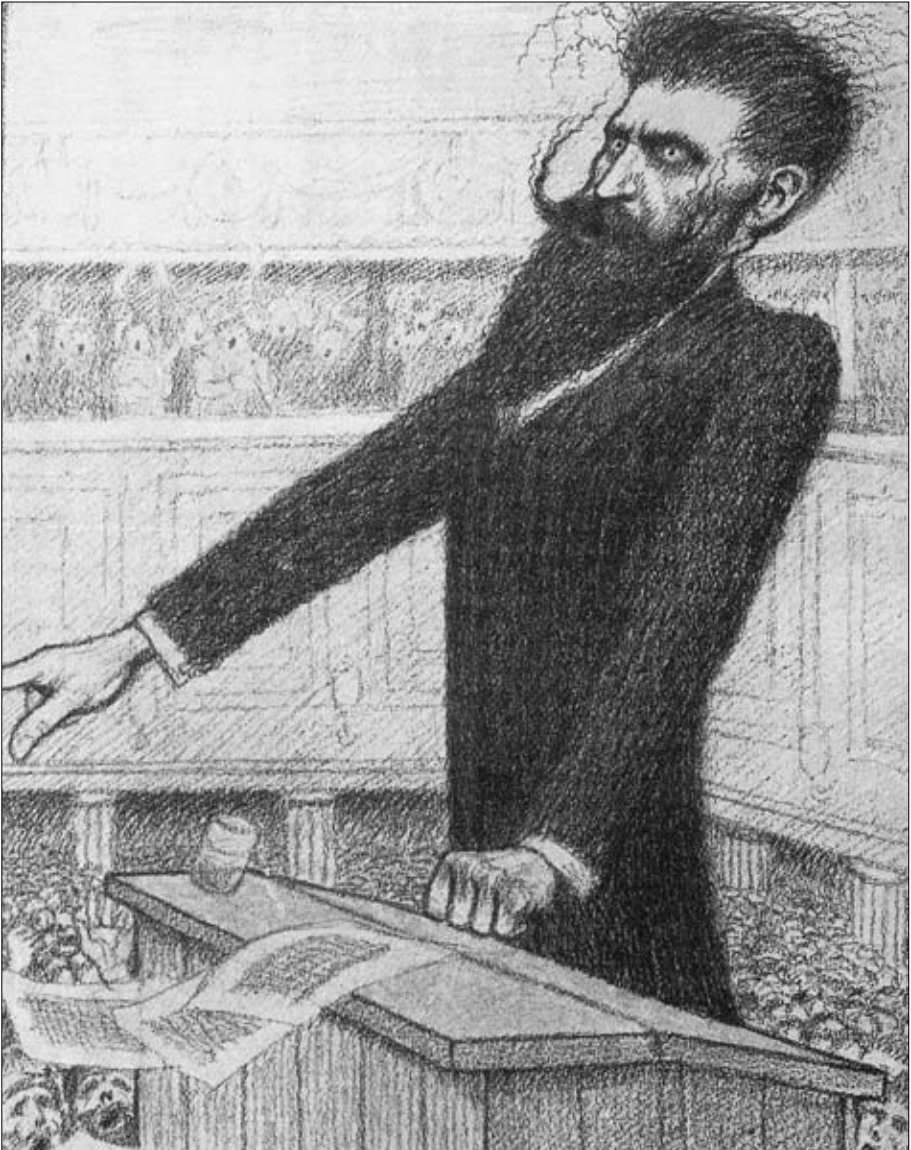
Od personalnega principa do Tivolske resolucije

Sčasoma se je pokazalo, da je socialno-demokratska stranka edina stranka, ki je delovala v celotnem cislajtanskem prostoru in ravno zato nacionalnega vprašanja ni mogla ignorirati. Tako se je avstrijska socialna demokracija po letu 1896 razdelila na nacionalne stranke s skupno centralo na Dunaju. 15. in 16. avgusta 1896 je bila v Ljubljani ustanovljena Jugoslovanska socialnodemokratska stranka (JSDS), ki naj bi združevala vse cislajtanske južnoslovanske socialdemokrate, vendar je bila v bistvu slovenska stranka (v Istri in Dalmaciji je bila njena dejavnost skromna). Eden izmed udeležencev ustanovnega kongresa je bil Hrvat Ivan Ancel, ki je skupaj z vodjem JSDS Etbinom Kristanom tudi predlagal resolucijo o

⁵⁰ Franc Rozman, *Odnos Jugoslovanske socialnodemokratske stranke do nacionalnega vprašanja*, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 22, Ljubljana 1982, str. 5–7 (v nadaljevanju: Rozman, *Odnos JSDS*); Franc Rozman, *Socialistično delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem*, Ljubljana 1979, str. 29.

⁵¹ Rozman, *Odnos JSDS*, str. 8; Franc Rozman, *Socialna demokracija in nacionalno vprašanje pred letom 1918 in po njem*, Slovenske zamisli o prihodnosti okoli 1918, Ljubljana 2000, str. 79, 80 (v nadaljevanju: Rozman, *JSDS in nacionalno vprašanje pred 1918*); prim.: Dušan Kermavner, *Začetki slovenske socialne demokracije v desetletju 1884–1894*, Ljubljana 1963, str. 101.

nacionalnem vprašanju na temelju hainfeldskega programa. Resolucija je vsebovala mnenje, da zastopniki slovenskih in hrvaških delavcev menijo, da se delavstvo ne bi smelo obremenjevati z meščanskim narodnim prepirom. Beda vseh jugoslovanskih »siromakov« je enaka, zato postavlja jugoslovanski proletariat v

Hinko Smrekar, Etbín Kristan kot govornik. Etbín Kristan je bil eden izmed tvorcev Tivolske resolucije na kongresu v ljubljanskem Tivoliju 21. in 22. novembra 1909, ki je izražala jugoslovanski unitarizem.

ospredje ljubezen in bratstvo vseh jugoslovanskih narodov. Socialna demokracija naj tako ne bi bila breznarodna ali protin narodna ampak mednarodna.⁵²

Povsem drugačna od tega programa je bila rešitev narodnostnega vprašanja, ki jo je domislil Etbin Kristan leta 1898, zagovarjal pa konec septembra 1899 na 7. zboru avstrijskih socialdemokratov v Brnu. Kristan je zastopal personalistični princip in ne teritorialnega. Po njegovem naroda ne sestavlja skupnost posameznikov, ki živijo na določenem območju, ampak vsota posameznikov, ki govorijo določen materni jezik in se priznavajo za narodnost. Ozemeljska celovitost je iz tega vidika izključena. Prebivalstvo bi bilo dvakrat organizirano: državno (po ozemlju, za gospodarstvo in upravo) in narodnostno/kulturno. Delegati Kristanovega predloga niso sprejeli. Brnski program je Avstrijo določal kot demokratično narodnostno zvezo, ki bi namesto kronovin imela samoupravna telesa po nacionalnih mejah. Kristan je tak pristop kritiziral s poudarjanjem dejstva, da so narodi v Avstriji tako pomešani, da ne morejo biti identični z mrtvimi deželnimi kartami. Brnski program je skoraj do konca monarhije opredelil stališče avstrijskih socialdemokratov do nacionalnega vprašanja.⁵³

Aneksijska kriza v letih 1908–09 je tudi JSDS silila h konkretni opredelitvi o jugoslovanskem vprašanju. Nenazadnje je bilo treba uskladiti poglede z novo ustanovljenima socialdemokratskima strankama na Hrvaškem in v Bosni. Zato je JSDS 21. in 22. novembra 1909 organizirala kongres slovenskih, hrvaških in bosanskih socialdemokratov. Udeleženci so sprejeli Tivolsko resolucijo (glavna tvorca: Etbin Kristan in Hrvat Juraj Demeterović), ki je bila nejasno formulirana in so jo tudi različno interpretirali. V prvi točki je bilo zapisano, da imajo avstrijski Jugoslovani za končni cilj popolno narodno združitev vseh Jugoslovancev, ne glede na vero, pisavo ali jezik. V drugi točki pa so se opredelili kot »deli velikega enotnega naroda«, ki se hoče konstituirati kot enoten narod ne glede na vse umetne pregrade in si želi »skupno nacionalno-avtonomno kulturno življenje kot svobodna enota v popolnoma demokratični konfederaciji narodov«.⁵⁴ Jezikovni unitarizem je bil formuliran na naslednji način:

⁵² Rozman, *Odnos JSDS*, str. 10; Pleterski, *Nekaj vprašanj slovenske zgodovine v letih 1894–1903*, Študije, str. 42, 43.

⁵³ Rozman, *Odnos JSDS*, str. 11; Vasilij Melik, *Slovenski državnopravni programi, Slovenci 1848–1918*, str. 75; Pleterski, *Nekaj vprašanj slovenske zgodovine v letih 1894–1903*, Študije, str. 44, 45; Rozman, *JSDS in nacionalno vprašanje pred 1918*, str. 80; prim.: Gestrin, Melik, *Slovenska zgodovina 1792–1918*, str. 320.

⁵⁴ Rozman, *Odnos JSDS*, str. 14; prim.: Janko Pleterski, *O nekaterih vprašanjih slovenske politične zgodovine v zadnjem desetletju pred prvo svetovno vojno*, Študije, str. 114; prim.: Franc Rozman, *Tri pisma o tivolski resoluciji 1909*, Prispjevki za zgodovino delavskega gibanja 13, 1973, str. 239–243; prim.: Gestrin, Melik, *Slovenska zgodovina 1792–1918*, str. 322, 323.

»Zlasti smatra potrebnim sporazumljenje o skupnem narodnem jeziku in prapovpisu kot prvem predpogoju popolnega enotnega narodnega življenja Jugoslovanov.«⁵⁵ Glede na Kristanovo predzgodovino in objave drugega tvorca resolucije Demeterovića, je slovenska historiografija v programu videla predvsem personalističen princip.⁵⁶

Proti unitarnemu jugoslovanstvu

Tivolski program je ostal v veljavi do konca monarhije, čeprav so proti jugoslovanskemu unitarizmu v kasnejših letih dvignili glavo nekateri najvidnejši socialdemokratski intelektualci (Anton Dermota, Albin Prepeluh - Abditus, Dragotin Lončar, Henrik Tuma). Predvsem gre za krog *Naših zapiskov* in tistih, ki so prišli v JSDS iz Masarykove tradicije (Lončar, Dermota). Dermota je že naslednje leto v *Naših zapiskih* izrazil mnenje, da bi bilo treba o resoluciji še razpravljati.⁵⁷ Oktobra 1912 pa je podal izjavo, ki Tivolske resolucije ne omenja, čeprav pomeni odločno znanje njenih glavnih točk. Tekom leta 1913 so se Dermota, Tuma in Lončar v *Vedini* anketi zavzeli za slovensko individualnost, čeprav so vidne tudi določene nejasnosti.⁵⁸

Prepeluh, ki v anketi ni sodeloval, pa je na straneh *Naših zapiskov* zapisal kratek sestavek o stremljenju, »da bi temu znova oživelemu vrazovstvu žrtvovali vso svojo preteklost, svoj književni jezik, svoje politične tradicije, svojo nacionalno samostojnost in celo v konservativni slovenski ljudski stranki se opaža hotenje, da bi postali Slovenci po starih vzorcih starega Starčevića – planinski Hrvatje«. Jugoslovanska ideja ne bo nič pridobila, če bodo Slovenci žrtvovali svojo individualnost. Ideja jugoslovanstva se bo utdila le, če bodo Slovenci utrdili svojo individualnost. Abditus ne bi bil pravi socialdemokrat, če ne bi največje nevarnosti videl v domačih socialnih razmerah in izseljevanju, rešitev pa v »smoternem delu za lastni socijalni in kulturni napredek«.⁵⁹

Verjetno najbolj znano mnenje o Slovencih in jugoslovanstvu pred prvo svetovno vojno je Cankarjevo, ki ga je vehementno izpovedal na predavanju v ljubljanskem Mestnem domu 12. aprila 1913. Za Cankarja je jugoslovansko

⁵⁵ Ude, *Slovenci in jugoslovanska ideja*, str. 44.

⁵⁶ Pleterski, *O nekaterih vprašanih slovenske politične zgodovine v zadnjem desetletju pred prvo svetovno vojno*, študije, str. 114; Rozman, *JSDS in nacionalno vprašanje pred 1918*, str. 81; Rozman, *Odnos JSDS*, str. 15.

⁵⁷ Irena Gantar Godina, *T. G. Masaryk in masarykovci na Slovenskem 1895–1914*, Ljubljana 1987, str. 64 (v nadaljevanju: Gantar Godina, *Masarykovci*).

⁵⁸ Gantar Godina, *Masarykovci*, str. 65–68. Rozman, *JSDS in nacionalno vprašanje pred 1918*, str. 81; Rozman, *Odnos JSDS*, str. 16; Ude, *Slovenci in jugoslovanska ideja*, str. 45.

⁵⁹ Abditus, *Slovenci ali Jugoslovani?*, Naši zapiski, 1913, str. 137–140.

vprašanje politično in ne kulturno, ali celo jezikoslovno, zato se je zavzel za enakopravno združenje jugoslovanskih narodov v zvezno državno tvorbo. Značilno je njegovo stališče do novoilircev, ki jih je imel za svojevrsten škandal. Pikro je opozoril, da preprosti ljudje o kakšnem stapljanju z ostalim jugoslovanstvom nočejo niti slišati: »In če bi hotel povedati, kaj si misli preprost človek o jugoslovanstvu, kakor si ga ilirci mislijo, bi moral biti grob.« O kakšni ilirski navdušenosti pa v slovenskem narodu še ne more biti govora. Višek pa se je velikemu slovenskemu literatu zdelo prostovoljno opuščanje slovenskega jezika: »Najbolj gnusni, res – gnusni! – pa se mi zde tisti ljudje, ki čisto brez vzroka in povoda spravljajo v zvezo s političnim jugoslovanskim vprašanjem še slovenski jezik. Kar ponujajo ga, kar mečejo ga čez mejo, še ne vprašajo, kdo bi dal več zanj. Jaz še nisem videl Hrvata, ki bi prišel ponujat k nam svojo hrvaščino.«⁶⁰

Liberalno usmerjeni intelektualci in neoilirizem

Bugumil Vošnjak, Ivan Prijatelj in Mihajlo Rostohar

Razprava o ilirizmu je januarja 1911 z znanstveno revijo *Veda* dobila nove dimenzije. Sestava uredništva je bila, milo rečeno, nenavadna: Ivan Prijatelj in Mihajlo Rostohar kot zagovornika slovenske individualnosti, Albert Kramer, bivši urednik narodnoradikalne *Omladine* in Bogumil Vošnjak, pravnik, sociolog in »zmerni novoilirec«. Družilo jih je predvsem prepričanje, da terjaja jugoslovansko vprašanje trezno znanstveno obravnavo.⁶¹ Že v prvem letu izhajanja sta si v lase skočila Prijatelj in Vošnjak zaradi Vošnjakove recenzije knjige Dragotina Lončarja.⁶² Kot pravnik je Vošnjak hitro ugotovil, da so »zgodovinski narodi v Avstriji tisti, ki imajo svojo politično individualnost. /.../ O kaki slovenski politični individualnosti seveda ni govora.« Pri Hrvatih je drugače, slovensko

⁶⁰ Ivan Cankar, *Slovenci in Jugoslovani*, Zbrano delo 25, Ljubljana 1976, str. 237, 238; Ude, *Slovenci in jugoslovanska ideja*, str. 69; Kržišnik - Bukič, *Rostohar*, str. 332, Vera Kržišnik - Bukič je opozorila, da Rostohar ni branil avtonomijo Albanije, kot trdi to Cankar v svojem predavanju, in kar označuje za »polom«, saj je v tem videl, tako kot večina slovenske javnosti, avstrijsko imperialistično politiko in omejevanje srbskega dostopa do morja, (ibid., str. 343, 344).

⁶¹ Ude, *Slovenci in jugoslovanska ideja*, str. 51.

⁶² Dragotin Lončar, *Slovenci: Načrt slovenske socialne zgodovine*, Ljubljana 1911. Lončar je kot najvidnejši masarykovec poudarjal drobno delo ter gospodarsko socialno zgodovino. V tej razpravi se je tudi vprašal: »Ali je bilo sploh treba, da se je poleg hrvaškega narodnega centra tvorila še posebna slovenska skupina?« (ibid., str. 56) Čeprav se je zavedal, da Slovenci pred preporodom niso imeli enega narodnega imena, je v smislu slovenske individualnosti odgovoril s tem, ko je slavil Prešerna in Levstika (ibid., str. 60). Več o slovenskih masarykovcih: Gantar Godina, *Masarykovci*, str. 45. O vzrokih vstopa nekaterih masarykovcev (Lončar, Dermota) v JSDS: Irena Gantar Godina, *Zakaj so slovenski realisti (Masarykovci) leta 1907 stopili v Jugoslovansko socialnodemokratsko stranko?*, *Anthropos* 29, št. 1–3, Ljubljana 1997, str. 53–62.

državno pravo pa se je končalo »tam pri Savici«. Vošnjaku se zdi diskusija o tem, ali je bilo Prešernovo stališče do hrvaškega jezika pravilno, popolnoma odveč: »Slovenska narodnost je ustvarjena, in sedaj gre samo za to, da se najde formula razmerja k srbohrvatstvu.« Pa vendar si ni mogel kaj, da ne bi povedal svojega mnenja: »Ako bi bil sprejet proti Prešernovi volji hrvatski jezik, kot književni jezik, bi mogla bit slovenščina jezik ljudske književnosti. Tak dualizem gotovo ne bi bil preprečil slovenskega političnega preporeda.«⁶³

Prijatelja so ti stavki tako pogreli, da je kolegu souredniku odgovoril kar v isti številki: »Politični prepored naroda brez literarnega preporeda je čisti nezmysel. Ta dualizem je zapoznelo 'vrazovstvo.'« V tem sestavku pravzaprav ni toliko napadel Vošnjaka, kakor Ilešiča (njegov priimek je pisal striktno s č: Ilešič): »Dr. Ilešič je naiven zamaknjenc. On je glavni agitator hvalevredne hrvatsko-slovenske zajednice, pa bi rad imel, kakor vsi malikovalci, ki jim ne zadostuje ideja, historičnega glasnika za priprošnjika. Za takega si je izbral Vraza in preprost kakor je v zadnji 'Carnioli' kar naravnost prizna.« Če bi šla vsa mlada inteligenca po Vrazovi poti, trdi Prijatelj, potem Ilešič ne bi mogel sklepati hrvatsko-slovenskih zvez. Če je Ilešič sam priznal, da bi bilo v tem primeru Slovencev nekaj manj,⁶⁴ mu je Prijatelj tokrat zagotovil, da jih sploh ne bi bilo.⁶⁵

Polemiko sta Vošnjak in Prijatelj nadaljevala v naslednjem letniku *Vede*. Vošnjak je bil prepričan, da Vraza »ne smemo smatrati za izdajico«. Kar se tiče Prijateljevega obtoževanja, da politični prepored brez literarnega ni mogoč, pa je izpostavil primer hrvaških kajkavcev in Furlanov. Če bi Slovenci sprejeli hrvaški knjižni jezik, njihovo preživetje ne bi bilo samo odvisno od jezika, ampak od »narodne energije«. Okrcal je tudi Ilešiča, da premalo upošteva politični položaj Slovencev, brez katerih po Vošnjaku ni jugoslovanskega vprašanja. »Seve bi bilo napačno, ako bi se precenjevali, kar sistematično goje izvestni krogi, ki se ne morejo odvaditi govoriti o 'Hrvatarijih', dasi prav nič ne poznajo hrvatskega življenja.«⁶⁶ Prijatelj je komentiral primer Furlanov in kajkavcev z besedami: »Bogami! Primera sta slabo izbrana! /.../ Državno-pravni zgodovinar dr. Vošnjak je v hipu teh primerjanj pozabil, da smo bili s Hrvati druga državno-pravna individualnost. Štokavščino so imeli kajkavci od svoje vlade predpisano za šole in urade.«⁶⁷

⁶³ Bogumil Vošnjak, Recenzija knjige: *Dr. Dragotin Lončar, Slovenci. Načrt slovenske socialne zgodovine*, Veda, 1911, str. 655–657.

⁶⁴ Glej: Ilešič, *Prešeren in slovanstvo*, str. 34.

⁶⁵ Ivan Prijatelj, »*Ilirska*« *misel*, Veda, 1911, str. 647–649.

⁶⁶ Bogumil Vošnjak, *Praktično jugoslovanstvo*, Veda, 1912, str. 212, 213.

⁶⁷ Ivan Prijatelj, *Odgovori I.*, Veda, 1912, str. 430.

Kljub obrambi slovenske individualnosti pa Prijatelj ni bil najbolj zagret borec proti novemu ilirizmu. To vlogo je hitro prevzel psiholog in docent na praški univerzi, Mihajlo Rostohar, ki je po prvem letniku *Vede* zapustil njeno uredništvo in ustanovil svojo revijo *Napredna misel*. Rostohar je bil v času izstopa iz uredništva *Vede* že izdelana osebnost. Hrvati so se mu zamerili že v dijaških letih, ko je sodeloval pri hrvaškem dijaškem listu *Nova nada*. Slovenci so hoteli objavljati v slovenščini, vendar so jih hrvaški dijaki zavrnil, češ, da so Slovenci »alpski Hrvati«. Na začetku stoletja je bil eden izmed glavnih protagonistov narodnoradikalnega dijaštva. Glavni principi tega gibanja so bili dosledni demokratizem, nadstrankarstvo, antiklerikalnost, samoizobrazba, slovenska narodna avtonomija, pravica lastnega naroda do zakonodajalstva in samouprave ter stiki z naprednim dijaštvom ostalih južnih Slovanov (ne kot ilirizem, ampak kot vzajemnost na bazi individualnosti).⁶⁸

Že v prvem zvezku *Napredne misli* je Rostohar preko kritike Mahničevega pojmovanja naroda (narod kot skupina ljudi, ki izhajajo iz istega rodu, govorijo isti jezik in se po običajih ločijo od drugih ljudi) razkril svoje mnenje, da glavna značilnost naroda ni skupni izvor ali jezik, pač pa so narodi produkt socialne asimilacije prvotnejših socialnih enot, o katerih ni več zgodovinskih podatkov. Napadel je tudi Ušeničnikovo tezo, da je lahko pravi Slovenec samo katoličan. Odkritosrčno se je vprašal, kdo ima pravico metati iz naroda Slovence, ki niso katoličani: »Morda klerikalci in celo dr. Ušeničnik sam?«⁶⁹

Rostohar je idejo o enem jugoslovanskem narodu napadel »s silovitostjo kakor do tistega časa še nihče ne«. ⁷⁰ Na jugoslovanstvo je gledal z očmi treznega znanstvenika. Brez pomislekov je zavrnil filološko teorijo, da so jugoslovanski jeziki deli nekoč enotnega skupnega jezika, še zlasti ni prenesel ideje o krvni sorodnosti, ki se mu je zdel povsem neznanstvena (»fiksna ideja«). »Uresničevanje jugoslovanskega edinstva je mogoče le tako, da en narod asimilira drugega.« Rostohar, čeprav radikalec, nima nobene iluzije glede jugoslovanske enotnosti. V njej po njegovem ni mogoče iskati rešitve slovenskega naroda. »Jugoslovani nismo en narod, ampak le več ali manj sorodni narodi. Res je le to, da sta si slovenski in srbo-hrvaški jezik najbližja.« S tem je dana možnost politične in kulturne vzajemnosti oziroma enakopravne vzajemne podpore.

⁶⁸ Kržišnik - Bukić, *Rostohar*, str. 321–323; o narodnoradikalni mladini in njeni vlogi pri protinemških demonstracijah 18. in 20. 9. 1908 v Ljubljani: Ude, *Slovenci in jugoslovanska ideja*, str. 46, 47; prim.: Vasilij Melik, *Napredni mislec in politik dr. Mihajlo Rostohar*, Krško skozi čas: 1477–1977, Krško 1977, str. 252–258.

⁶⁹ Kržišnik - Bukić, *Rostohar*, str. 324–327; prim.: Gantar Godina, *Masarykovci*, str. 97.

⁷⁰ Ude, *Slovenci in jugoslovanska ideja*, str. 53; Gantar Godina, *Masarykovci*, str. 79.

Glavni cilj je lahko samo izrazito slovenska kultura in narodna politična svoboda. Rešitev slovenskega narodnega vprašanja je podal v štirih točkah: prvič – narodna zavest, drugič – rast narodne kulture, tretjič – narodna avtonomija in četrtič – gospodarsko delo.⁷¹

V duhovnem ozračju, v kakršnem je Rostohar deloval, se je moral boriti na več frontah. Polemiziral je tako z Ušeničnikom (primerjal ga je s pesimističnim »uskokom« Stankom Vrazom), *Slovenskim narodom*, ki je razglašal jezikovno združitev (v tej polemiki je Rostohar jasno zapisal geslo: najprej Slovenec – potem Jugoslovan) in seveda z glavnim novoilircem Franom Ilešičem.⁷²

Vedina anketa o jugoslovanstvu

Leta 1913 je razprava o jezikovni enotnosti z južnimi sosedi dosegla višek z znano anketo o jugoslovanstvu v *Vedi* in še bolj znanim Cankarjevim predavanjem. V zadnji številki drugega letnika *Vede* je uredništvo razpisalo anketna vprašanja, ki so že sama na sebi implicirala novoilirstvo s tem, ko je uredništvo izpostavilo književno približevanje Hrvatom in Srbom kot ključni problem slovenske družbe. Da narava približevanja tudi samemu uredništvu ni bila jasna, dokazuje ugotovitev v predstavitvi na začetku letnika 1913. Splošen razvoj sili Jugoslovane k dejanjem, »mi pa še nimamo jasnosti, niti kaj naj delamo, niti kje in kako«.⁷³ Očitno je, da se je ideja ankete porodila v tistem delu uredništva, ki je bil naklonjen ilirističnim zamislim (Vošnjak, Knaflič), Ivan Prijatelj pri anketi ni niti sodeloval, prav tako manjkajo pomembnejši slovenski leposlovci. Ankete se je udeležilo 32 intelektualcev, 20 slovenskih, 10 hrvaških, en Srb in en Čeh, odgovore na anketo pa je *Veda* objavljala celo leto.⁷⁴ Čeprav naj bi govorila anketa o jugoslovanstvu, se v vprašanih omenjajo samo Slovenci in Hrvati (s »srbo-hrvatskim« jezikom).⁷⁵

Najzanimivejša so bila naslednja vprašanja: »A 1. Kako razmerje si želite med Slovenci in Hrvati? Ali vas zadovoljuje današnje razmerje? A 2. Ali je okrožje slovenskega jezika dovolj veliko, da se morejo uspešno razvijati vse panoge književnosti in znanosti? B 1. Ali je želeti, da se razvija slovenski jezik povsem neodvisno od hrvatskega? B 2. Ali je želeti, da Slovenci povsem opuste svoj jezik? B 3. Ali smatrate velike sorodnosti med obema jezikoma za uspešen predpogoj

⁷¹ Kržišnik - Bukič, *Rostohar*, str. 334–335.

⁷² Ibid., str. 336–338; prim.: Perovšek, *Ušeničnik in jugoslovanstvo*, str. 101.

⁷³ *Odgovori na »Vedino« anketo o jugoslovanskem vprašanju*, *Veda*, 1913, str. 97.

⁷⁴ Ude, *Slovenci in jugoslovanska ideja*, str. 65.

⁷⁵ Kržišnik - Bukič, *Rostohar*, str. 338.

bodoče združitve? C 1. Ali mislite, da se more zблиževanje in končna jezikovna združitve vršiti le vsled ustavno-političnih izprememb?»⁷⁶

Nejasna formulacija vprašanj v času, ko razmerja med jugoslovanskimi narodi niso bila jasna, je seveda rezultirala v nejasnih odgovorih. Lojze Ude je odgovore analiziral in jih razvrstil v posebne skupine glede na odgovor na drugo vprašanje skupine B. Opozoril je tudi na nejasnost dotičnega vprašanja: ali opustiti slovenski jezik v širšem smislu ali samo slovenski knjižni jezik. Udeleženci so si interpretirali vprašanje, da gre za knjižni jezik. Samo kakšen knjižni jezik? Znanstveni? Leposlovni? Za ljudstvo? Na tej točki so vprašanje dojemali različno in ravno to je bilo najbolj problematično. Nekateri sploh niso odgovarjali po vprašanjih, ampak so odgovorili skupaj v enem sestavku. Po Udetu so se trije izrekli za brezpogojno opustitev slovenskega jezika (Franjo Supilo, predsednik srbske akademije Stojan Novaković in Milan Kresić). Načelno naj bi bili za opustitev slovenskega jezika Fran Heric, Ivan Hribar, Fran Ilešič, Fran Milčinski, Petar Tomić in Pavel Turner. Za ohranitev slovenščine pa naj bi bilo 13 intelektualcev (Anton Bezenšek, Anton Dermota, Karel Kadlec, Dragotin Lončar, Antun Gustav Matoš, Maks Pleteršnik, Dušan pl. Preradović, Josip Sernec, Karel Slanc, Saša Šantelj, Rajko Šinek, Henrik Tuma in Mihael Vošnjak). Ostali udeleženci naj bi bili za ohranitev slovenskega knjižnega jezika predvsem v leposlovju in prosveti (Nikola Zvonimir Bjelovučić, Vekoslav Kisovec, Rajko Perušek, Ladislav Polić, Milan Rešetar, Josip Smodlaka, Josip Šilović in Bogumil Vošnjak).⁷⁷

Že sam Ude se je zavedal, da odgovore ni mogoče natančno razvrstiti. O tem, kako spolzka in nejasna so bila tla, na katerih se je diskutiralo o jezikovem približevanju lahko vsaj nekoliko nakaže primerjava med odgovori na vprašanja B 1. (razvoj slovenščine brez vpliva hrvaščine) in B 2. (odpoved slovenskemu jeziku). Večina udeležencev je (ne glede na usmerjenost) odgovorila na vprašanje B 1. z »ne« (ni pričakovati, da bi se slovenščina razvijala brez vpliva hrvaščine) in na vprašanje B 2. isto (Slovenci naj ne opustijo svojega jezika). Poglejmo nekaj primerov. Tako je na primer Rajko Šinek iz Gorice, ki ga Ude uvršča pod zagovornike slovenščine, trdil, da neodvisno razvijanje slovenščine od hrvaščine »absolutno ni mogoče«. Prav tako je »absolutno« zanikal odpoved slovenščini. Kljub temu se bosta po njegovem »sčasoma oba jezika bolj zблиžala in končno združila«.⁷⁸ Ilešič, katerega nazor je dobro znan, je na ti dve vprašanji odgovoril podobno negativno: »Ni želeli, da bi se razvijal slovenski jezik povsem posebno

⁷⁶ *Odgovori na »Vedino« anketo o jugoslovanskem vprašanju*, Veda, 1913, str. 97.

⁷⁷ Ude, *Slovenci in jugoslovanska ideja*, str. 65–68.

⁷⁸ *Odgovori na anketo*, Veda, 1913, str. 328.

od hrvatskega!« Kaj drugega od Ilešiča tudi ni bilo pričakovati: »Ni želeti, da Slovenci sedaj hipoma in za vse kulturno javno življenje opuste svoj jezik.« Seveda bi imela slovenščina nižjo vlogo: »/.../ zlasti bi pa morali možje znanosti gledati, da pišejo čisto znanstvene stvari srbohrvaški.«⁷⁹ Ilešič je na uporabo slovenskega jezika gledal drugače kot Šinek. In vendar sta oba na vprašanji odgovorila negativno. Čeprav je Šinek v prihodnosti tudi predvideval jezikovno združitev.

Po drugi strani se je Ivan Hribar, ki je zagovarjal opustitev slovenskega knjižnega jezika, odgovoru na prvo vprašanje nekako izognil: »B 1. Bilo bi napačno želeti, da slovenski jezik popolnoma odstopi svoje mesto srbo-hrvatskemu. Nemogoče bi kaj takega ne bilo. Dokaze za to imamo v Beli krajini, kjer so Hrvatje vsled slovenskih šol postali Slovenci in v hrvatskem Zagorju, kjer so Slovenci vsled hrvatskih šol postali Hrvatje.« Hribar je očitno verjel v slovenski izvor hrvaških kajkavcev in hrvaški izvor Belokranjcev, kar je, kot njegovi predhodniki v prejšnjih desetletjih, izkoristil za potrditev jezikovnega združenja. Če bi se v slovenske šole lahko vpeljalo hrvaščino, trdi Hribar, bi v petdesetih letih vse prebivalstvo sprejelo srbo-hrvaški jezik za svoj knjižni jezik. Ker pa kaj takega ni pričakovati, »bi bilo pregrešno ovirati slovenski jezik v njega razvoju«. Hribar je sicer prepričan, da bodo Slovenci nekoč, če jih ne zadane germanizacija, opustili svoj jezik: »Ali ta čas je morebiti še daleč in bilo bi pregrešno, ko bi sedanji rod, pričakujoč, da se to zgodi, opustil vso skrb likati svoj jezik.«⁸⁰ Če primerjamo Hribarjev odgovor s Šinkovim, lahko opazimo, da sta se oba zavzemala za uporabo slovenskega jezika v sedanosti na vseh ravneh (pri tem je celo Šinek bolj kot Hribar poudarjal vpliv hrvaščine) in oba sta v prihodnosti predvidevala jezikovno združenje s Hrvati. In vendar je Ude oba različno razvrstil in to povsem upravičeno.⁸¹ Hribar se v odgovoru zavzema za uporabo slovenščine zaradi trenutnih razmer, ki ne dovoljujejo vpeljavo hrvaščine, drugače bi jo z veseljem sprejel. Šinek pa absolutno zagovarja uporabo slovenščine, vendar v prihodnosti predvideva naravno zблиžanje in združenje obeh jezikov. Da bi bila stvar še bolj zapletena, je zблиžanje »po naravni poti« na svoj način zagovarjal ravno Ilešič, ki bi takoj pisal znanstvene stvari v srbo-hrvaščini vendar ne bi delal »nasilstva« nad slovenskim jezikom.⁸²

Socialdemokratski intelektualec Tuma je v odgovoru na vprašanje o opustitvi slovenskega jezika odločno zagotovil, da Slovenci kot narodnost svojega

⁷⁹ *Odgovori na anketo*, Veda, 1913, str. 106.

⁸⁰ *Odgovori na anketo*, Veda, 1913, str. 510.

⁸¹ Ude, *Slovenci in jugoslovanska ideja*, str. 66, 67.

⁸² *Odgovori na anketo*, Veda, 1913, str. 106.

jezika ne morejo opustiti, čeprav je v odgovoru na vprašanje o vplivu hrvaščine zatrdil, da se mora slovenski narod toliko čas razvijati neodvisno od hrvaško-srbskega, »dokler ni rešen princip narodne avtonomije ali ne pridemo do enotne politične organizacije«. V tem primeru bo zaradi sorodnosti »samorodno nastopila prostovoljna asimilacija po vplivu skupne uprave in še bolj po organski zvezi ekonomskega skupnega življenja«. ⁸³

Liberalni Karel Slanc, ki je občasno razglašal tudi socialistične nazore, ni odgovarjal po točkah. Ude ga je sicer razvrstil med tiste, ki se izrekajo za ohranitev slovenskega jezika. Čeprav je že v prvem stavku povedal, da je koristno, »da Slovenci razmišljamo o tem, kako bi prišli avstrijski Jugoslovani do rabe enega jugoslovanskega narečja kot skupnega jezika. Slovenci nimamo dosti časa izgubavati.« Slanc je predvideval rabo slovenskega jezika v sedanosti posredno s tem, ko je, tako kot Tuma, predvideval jezikovno zedinjenje po političnemu združevanju. Do tega naj bi prišlo s pomočjo »socialističnih mas«, s čimer bi »nastal na avstrijskem jugu občevalen, literaren znanstven jezik, katerega bo potem izpopolnjeval urad, trg, znanstvo, beleristika, posebno pa dnevni časopis. Skoraj gotovo bo hrvaščina to in bodo druga narečja dajala najboljše svoje izraze in reke njej.« Vendar bo, dokler »ne bo političnega združenja,« vse ostalo po starem. ⁸⁴

Pomenljiv je tudi odnos Hrvatov do slovenskih jezikovnih zagat. Hrvati so se odrezali različno. Absolvent filozofije iz Prage Nikola Zvonimir Bjelovučić je bi povsem jasen: »Ja mislim, da se Slovenci imajo združiti s Hrvatima u jedno nacionalno ime 'Hrvati', u jeziku 'hrvatskome'.« Čeprav se po njegovem ne bi smeli odpovedati slovenskemu jeziku, ki lahko ostane »kao dialekat«. ⁸⁵ Franjo Supilo je bil še ostrejšega mnenja. Slovenski jezik je »/.../ kao narodno-književni jezik posve suvišan, ta bi svi Slovenci imali /.../ poprimiti ijekavsko-štokavsko narječje južne Hercegovine in Dubrovnika«. Samostojnost slovenskega jezika mu je celo »pogibalj« za narodno enotnost na slovanskem jugu. ⁸⁶ Glede na odnos do Slovencev v peripetijah okoli reškega sporazuma, njegovo mnenje sploh ni presenetljivo. ⁸⁷ Hrvaška univerzitetna profesorja Josip Šilović in Ladislav Polić sta napisala mnenje skupaj z Bogumilom Vošnjakom, prav tako univerzitetnim profesorjem (docentom) v Zagrebu, kar pove več o Vošnjaku, kot o ostalih

⁸³ *Odgovori na anketo*, Veda, 1913, str. 366.

⁸⁴ *Odgovori na anketo*, Veda, 1913, str. 374.

⁸⁵ *Odgovori na anketo*, Veda, 1913, str. 334.

⁸⁶ *Odgovori na anketo*, Veda, 1913, str. 223.

⁸⁷ Prim.: Janko Pleterski, *Politika »novega kurza«, jadranski kompromis in Slovenci*, Študije, str. 69–100; Ude, *Slovenci in jugoslovansko vprašanje*, str. 32, 33.

dveh udeležencih ankete. Trije univerzitetni učitelji so odgovorili, da bo slovenski jezik še nadalje ostal »jezik javnog života, službeni jezik u krajevinama i zemaljama, zastupan na carevinskom vijeću«, saj jezik ni glavni znak naroda in lahko v jezikovnih zadevah pri narodih vlada raznolikost. Kljub temu bi se moral slovenski jezik »približavati hrvatskomu« in to na način, ki ne bi bil v škodo njegovi individualnosti.⁸⁸ Drugače pa je Milan Kresić iz Zagreba izpostavil vzoren primer hrvaških kajkavcev: »napust kajkavske slovenštine i prihvati hrvatsko-srbske štokavštine u književnosti braće Slovenaca privedo bi do znatnog ojačanja naše duševne sveze, a tako i do bitnog ojačanja jedinstvene književnosti.«⁸⁹

Poseben primer je bil med Hrvati književnik Antun Gustav Matoš. Na vprašanje B 1. ali naj se slovenski jezik razvija neodvisno od hrvaškega, je napisal: »Svakako.« Na vprašanje, ali naj Slovenci opustijo svoj jezik pa: »Nikako.«⁹⁰ S tem je bil v primerjavi z ostalimi udeleženci ankete eden najbolj doslednih zagovornikov slovenske individualnosti. Podobno je sicer razmišljal Preradović iz Pulja, za katerega je »/.../ nepravedno ogrešujući se proti tom mojem načelu upravo napram jeziku slovenskom, zahtevajući da se posvema staplja s hrvatskim«. Če bi se pa Slovenci že odločili za »pristajanje u hrvatstvo«, morajo sprejeti hrvaški jezik.⁹¹

Vedina anketa skozi prizmo slovensko-hrvaške razmejitve

Iz gornjih primerov je jasno predvsem to, da udeležencem ankete razmerja med Hrvati in Slovenci niso bila jasna. Jasnosti, kaj šele jasnovidnosti, odgovori večinoma niso vsebovali. V glavnem predstavljajo nenavaden skupek različnih, včasih nasprotujočih si idej o naravi slovensko-hrvaških razmerij, ki jih je rodilo, vzgajalo in izrodilo stoletje pred njimi. Prav tako je jasno, da bo za vekomaj ostal nepojasnen odgovor na vprašanje, kateri udeleženci ankete so zagovarjali slovensko individualnost in kateri ne. Vprašanje je bilo v bistvu napačno postavljeno. Morali bi se vprašati, kako si predstavljajo slovensko individualnost v razmerju do Hrvatov oziroma ostalih južnih Slovanov. Večina se jih je zavzela za ohranitev slovenske jezikovne posebnosti (na različne načine: od ohranitve govornice »za ljudstvo« do samostojnega književnega jezika) in obenem za vpliv hrvaščine na slovenščino (od uporabe nekaterih znanstvenih terminov do popolnega prevzema hrvaškega knjižnega standarda). Ideja o ohranitvi slovenskega

⁸⁸ *Odgovori na anketo*, Veda, 1913, str. 312.

⁸⁹ *Odgovori na anketo*, Veda, 1913, str. 317, 318.

⁹⁰ *Odgovori na anketo*, Veda, 1913, str. 104.

⁹¹ *Odgovori na anketo*, Veda, 1913, str. 224.

jezika s pomočjo sorodnega hrvaškega (ali srbo-hrvaškega oziroma jugoslovanškega) knjižnega jezika, ki je bila sestavni del slovenskega književnega razvoja vsaj od ilirske dobe, je bila tudi na predvečer prve svetovne vojne še kako živa. Pod to paradoksalno idejo pa se je lahko skrivalo marsikaj.

Z vidika pojmovanj slovensko-hrvaške meje je zadeva še bolj zanimiva. Omenili smo že, da je bil koncept slovensko-hrvaške meje od predmarčne dobe do konca monarhije tvorcem slovenske nacionalne ideologije nekako tuj; sicer so se ga zavedali, vendar ga niso izpostavljali (Sotla je voda, družji nas kri). Prava meja je bila nekje drugje. V bistvu je bilo celotno slovensko ozemlje nekakšna meja s sovražnim germanskim in romanskim svetom. V takšnih razmerah na področju slovenskega ideološkega razmejevanja slovensko-hrvaška meja zaradi jezikovne podobnosti, iste veroizpovedi in nenazadnje vsakokratnih političnih zavezništev, ni potrebovala podrobne določitve. Zato so tostran in onstran Kolpe puščali to problematiko lepo pri miru in rajši govorili o vzajemnosti, sorodstvu krvi in prijateljstvu. S tem pa so se nejasnosti prenašale dalje. *Vedina* anketa je za to lep primer.

Katoliško usmerjeni intelektualci in neoilirizem

Katoliški intelektualci pri *Vedini* anketi niso sodelovali. Sicer pa so neoilirsko miselnost zastopali nekateri ustvarjalci pri reviji katoliškega dijaštva *Zora* (Josip Koruza, Josip Puntar), drugi pa so temu nasprotovali (Ivan Mazovec, Narte Velikonja). Janez Evangelist Krek se menda o jezikovnem vprašanju ni izrazil. Na razmah neoilirskih idej je prav gotovo vplivalo ozračje povezovanja s pravaši.⁹² Najbolj znan katoliški neoilirec je bil že omenjeni Aleš Ušeničnik. Že leta 1912 se je v polemiki z drugače mislečim Rostoharjem (tako glede svetovnega nazora, kot vprašanja slovenske individualnosti) vprašal: »Če torej Slovenci in Hrvatje še niso en narod, zakaj ne bi mogli postati en narod? /.../ Žrtvovali bi le svojo neznatno individualnost, da bi živeli življenje mogočnejšega naroda in našli v njem le povišano svojo individualnost.«⁹³ Reagirjal je tudi na *Vedino* anketo, in sicer s slovitim člankom *Slovenci in Hrvati v Času* leta 1913. Ušeničnik je gledal na zadevo širše. Seveda je pri anketi pogrešal voditelje Vseslovenske ljudske stranke (VLS) Šušteršiča in Kreka. Jasno mu je bilo, da so anketna vprašanja prejudicirala tudi odgovore in da je bila celotna zadeva

⁹² Ude, *Slovenci in jugoslovanška ideja*, str. 71. Krekov biograf in prijatelj Ivan Dolenc je zapisal, da ni nikoli slišal Kreka izraziti mnenje o ohranitvi slovenskega jezika napram hrvaškemu.

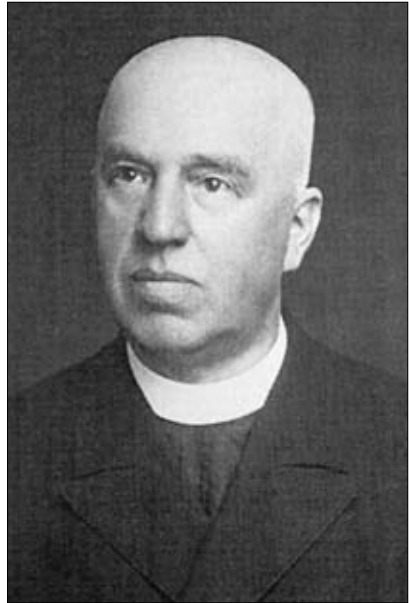
⁹³ Perovšek, *Ušeničnik in jugoslovanstvo*, str. 100; Kržišnik - Bukič, *Rostohar*, str. 336.

izpeljana zelo enostransko. Problem zedinjenja s Hrvati so, po njegovem neupravičeno, reducirali samo na jezikovni problem: »Ali je vsa kultura samo jezikovno vprašanje?« Vsi temeljitejši odgovori so segali po globljih problemih, še zlasti se je na tej točki poklonil socialistom, ki so sodelovali v anketi (predvsem zaradi upoštevanja gospodarskega vidika).⁹⁴

Jugoslovansko vprašanje je za Ušeničnika tudi narodnostno, politično in gospodarsko. V definicijo narodnosti se vedno vtika »neki subjektivni element«. Na tej točki Ušeničnik citira sociologa Ludwika Gumpłowicza, kateremu je »/.../ pleme (Rasse) prirodni pojav, rod (Stamm) etničen produkt, ljudstvo (Volk) politično dejstvo, narod (Nation) kulturna tvorba«.⁹⁵

Glede vprašanja, ali so Slovenci, Hrvati in Srbi en narod s tremi dialekti pa je menil, da je, če ima Gumpłowicz prav, težko resno govoriti o enem narodu. Kulturni razvoj teh narodov je preveč različen, da bi šlo lahko za en narod. Vendar je Ušeničnik v tem momentu obrnil smer in se zazrl v slavno prihodnost: »Toda mogoče je vprašanje, ali niso te tri narodnosti na taki stopnji razvoja, da bi se še mogle sčasoma asimilirati v en narod.« Na to vprašanje je, seveda, odgovoril pritrdilno.

Po njegovem v združenju s Hrvati ne bi šlo za »samoubojstvo«, kot je trdil to Rostohar.⁹⁶ S tem, ko bi se Slovenci združili s Hrvati, ne bi izgubili svoje individualnosti, ampak bi jo pravzaprav šele dobili! Logika je naslednja: narodna

Katoliški mislec Aleš Ušeničnik je pred prvo svetovno vojno zagovarjal spajanje Slovencev s Hrvati v enoten narod: »/.../ če se asimiliramo Hrvatom, v veliki meri mi asimiliramo: oni bi nam dali svoj bolj razvit in bolj razširjeni jezik, mi bi jim dali premnogo elementov svoje kulture«.

⁹⁴ Aleš Ušeničnik, *Slovenci in Hrvati*, Čas, 1913, str. 432; prim.: Gantar Godina, *Masarykovci*, str. 66.

⁹⁵ Ibid., str. 434; več o Gumpłowiczovi sociološki misli in Slovincih, Hrvatih in Srbih: Janez Cvirni, *Ludwik Gumpłowicz in slovensko vprašanje*, Celjski zbornik, 1993, str. 355; Dušan Kermavner, *Ludwik Gumpłowicz in Slovenci*, Naša sodobnost, 1960, str. 779. Bojan Čas, *Gumpłowiczeva sociološka misel*, Vilfanov zbornik, Ljubljana, 1999, str. 455; Bogumil Vošnjak, *Gumpłowiczeva znanstvena oporoka*, Ljubljanski zvon, 1910, str. 109; Marko Zajc, *Slovenski odmevi na protisrbske demonstracije v Zagrebu 1902*, diplomsko delo, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Ljubljana 2000, str. 40.

⁹⁶ Kržišnik - Bukič, *Rostohar*, str. 336; Perovšek, *Ušeničnik in jugoslovanstvo*, str. 102.

individualnost predpostavlja nekakšno samostojnost in moč, da se to ohrani. Slovenci so po Ušeničnikovem mnenju za kaj takega prešibki. To, da postanejo narod, bi bilo mogoče samo v asimilaciji z drugimi skupinami. Hrvati so tako edina možna izbira: »Od Nemcev nas loči jezik, s Hrvati imamo tudi jezik soroden. Če se asimiliramo Nemcem, smo le pasivni, nemška bitnost bi nas tako rekoč použila; če se asimiliramo Hrvatom, v veliki meri mi asimiliramo: oni bi nam dali svoj bolj razvit in bolj razširjeni jezik, mi bi jim dali premnogo elementov svoje kulture. Če abstrahiramo od jezika, bi postali bolj Hrvati Slovenci, kot pa Slovenci Hrvati.«⁹⁷

To Ušeničnikovo mnenje je čudovit primer katoliško usmerjenega neoilirizma. Vsebuje tako premiso o jezikovni asimilaciji, kot tudi slovensko »kulturträgerstvo«. »Elementi kulture«, s katerimi bi Slovenci kulturno asimilirali Hrvate, predstavljajo seveda katoliško gibanje po slovenskem vzoru. Kar se tiče jezikovnega združenja, se ga po Ušeničniku ne bi smelo vzpostaviti na silo, ampak počasi (slovenski intelektualci bi morali znati hrvaško in obratno, skupna terminologija, skupne revije itd.). Glede političnega združevanja, je še najbolj zagovarjal politično združitev s Hrvati v »eno izmed zveznih držav velike Avstrije«. Samo, kako to izvesti? Kam z Italijani in Nemci, ki živijo v tem prostoru? Ušeničnik priznava, da nima odgovora: »/.../ nam bodo Nemci in Italijani pustili Trst? Če ga ne, bi si mi s političnim edinstvom s Hrvati sami zaprli pot do morja. Naj človek še tako razmišlja, povsod so le težave. Kako zamotan je naš problem!«⁹⁸

⁹⁷ Aleš Ušeničnik, *Slovenci in Hrvati*, Čas, 1913, str. 436; Perovšek, *Ušeničnik in jugoslovanstvo*, str. 102.

⁹⁸ Aleš Ušeničnik, *Slovenci in Hrvati*, Čas, 1913, str. 439; Perovšek, *Ušeničnik in jugoslovanstvo*, str. 103; prim.: *Rahten, Zaveznitva in delitve*, str. 177.

X. PROBLEM SLOVENSKO-HRVAŠKE MEJE MED PRVO SVETOVNO VOJNO

Ko so 28. junija 1914 prestolonaslednika Franca Ferdinanda v Sarajevu pokosili usodni streli in ko je posledično mesec dni kasneje Avstro-Ogrska napovedala vojno Srbiji ter s tem utrla pot prvi svetovni moriji,¹ so nerešeni nacionalni problemi v monarhiji dobili nove razsežnosti. Vojni režim je v zahodni polovici monarhije v letih 1914–16 deloval brez parlamentarnih organov. Na Slovenskem so bile na dnevnem redu aretacije in konfinacije »sumljivih« oseb, še zlasti odkrito jugoslovansko usmerjenih.² Neuspehi cesarske armade na frontah proti Srbiji in Rusiji poleti in jeseni 1914 so nekatere liberalne politike navedli na misel o prihodnosti izven okvira podonavske monarhije, zato se je del njih odločil za emigracijo v Italijo (na primer Bogumil Vošnjak), kjer so se povezali s hrvaškimi in srbskimi somišljeniki in 30. aprila 1915 v Parizu ustanovili Jugoslovanski odbor.³ Po »izdajalskem« napadu Italije na Avstro-Ogrsko 23. maja 1915 je slovensko ozemlje postalo ožje vojaško območje, nekateri slovenski politiki pa so si zaradi povečanja pomena južnoslovanskega prostora obetali izboljšanje slovenskega položaja (Krek).⁴

Tako zaostrene razmere prav gotovo niso bile čas, v katerem bi se razpravljalo o meji med Slovenci in Hrvati. Je bil pa zato to čas, ko je bilo še kako aktualno zaveznitvo. Andrija Milčinović in Janez Evangelist Krek sta leta 1916 izdala kratko brošuro, v kateri sta hotela prikazati zgodovino, perspektive in vzajemnost obeh narodov. Hrvat Milčinović o razmerju med Hrvati in Slovenci ni veliko razpravjal. Glede Istre je omenil le to, da tam 15 % prebivalstva pripada plemenu Slovencev, ki so po jeziku Hrvatom zelo podobni, tako da istrski Slovani s 60 % tvorijo večino.⁵ Ko je razpravjal o ilirizmu, pa je omenil

¹ Petra Svolfšak, »Svetovna vojska je bila tisti dan pričeta«, Slovenska kronika XX. stoletja I, str. 152.

² Janko Pleterski, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo*, Ljubljana 1971, str. 20–32 (v nadaljevanju: Pleterski, *Prva odločitev*).

³ *Ilustrirana zgodovina Slovencev*, str. 293; Petra Svolfšak, »Jugoslovanski romarji v Evropi«, Slovenska kronika XX. stoletja I, str. 165.

⁴ Pleterski, *Prva odločitev*, str. 57; *Ilustrirana zgodovina Slovencev*, str. 295.

⁵ Andreas Milčinović, Johann Krek, *Kroaten und Slowenen*, Jena 1916, str. 11 (v nadaljevanju: Milčinović, Krek, *Kroaten und Slowenen*); Milčinović-Krekovo delo je treba gledati v kontekstu razprav o prihodnosti habsburške monarhije, ki so se razmahnille pred in med prvo svetovno vojno, glej: Janez Cvirn, Jure Gašparič, *Odmevi na Naumannov koncept Mitteleurope v habsburški monarhiji*, ČZN 75, 2004, str. 365–375.

izmišljen podatek, da je Stanko Vraz iz ljubezni do enotnosti sam sebe opredelil kot »alpskega Hrvata«. ⁶ Krek je v svojem opisu Slovencev dal sosednjemu narodu večjo vlogo. Ko je omejil slovenski narodnostni prostor, je omenil, da Slovenci prebivajo tudi v obmejnih predelih Hrvaške. ⁷ V posebnem odstavku je obdelal skupne poteze Hrvatov in Slovencev. Za časa turških vpadov so bile slovenske in hrvaške dežele predzid krščanstva. Njihov stari občutek pripadnosti je bil po Krekovem mnenju takrat kljub državni ločitvi močnejši kot pred tem. Kako zelo so bili odvisni eden od drugega, naj bi dokazovala leta 1526 izvolitev nadvojvode Ferdinanda za hrvaškega kralja. Iz podobnih razlogov naj bi seveda nastala pragmatična sankcija iz leta 1712. ⁸

Leta 1848 so Slovenci predlagali ustanovitev Zedinjene Slovenije in težili za tem, da bi se reaktivirala vsaj Kranjska v svojih historičnih mejah do obale Jadranskega morja. Opozorili naj bi na to, da bi bila zahteva po napol italijanski kronovini osnova za italijanska prizadevanja in škodljive zunanje skomine in da bi se na jugu vzpostavila velika, močna slovenska Kranjska. Poudarjanje zamujene priložnosti, ki bi jo lahko imela mogočna Kranjska nasproti italijanskemu prodoru, je šlo seveda na račun potekajoče vojne z nekdanjo zaveznico. Glede ilirizma, ki Slovencev ni uspel knjižno združiti s Hrvati, je Krek navedel tudi razlog, zakaj se to ni zgodilo. Ta naj ne bi ležal v jezikovni različnosti Slovencev in Hrvatov, še zlasti, ker so si slednji za duhovno središče izvolili Zagreb, ki lingvistično leži sredi slovenskega narečnega območja, ampak v državnem dualizmu. ⁹ Kopitarjeva ideja o »slovenstvu« hrvaških kajkavcev je bila živa tudi za časa prve svetovne vojne! Krek jo je uporabil na podoben način kot Vraz osemdeset let pred tem – kot oporo za jezikovno združitev s Hrvati in ne kot nekaj, kar bi povzročalo probleme v slovensko-hrvaških odnosih. Poglavlje je zaključil s propagiranjem trializma in z mislijo, da bo bodoči politični enotnosti nepri-siljeno, sama od sebe, sledila tudi kulturna in jezikovna enotnost. ¹⁰

Ob nastopu novega cesarja Karla se je začela nakazovati možnost obnove vitve dela parlamenta. ¹¹ Vedno večja stiska je slovenske in hrvaške politike vseh barv silila skupaj. Pomladi 1917 je mednarodno politiko pretresla februar-ska revolucija v Rusiji in vstop ZDA v vojno. Devetinvajsetega maja 1917 se je

⁶ Milčinović, Krek, *Kroaten und Slowenen*, str. 46.

⁷ Ibid., str. 59.

⁸ Ibid., str. 62, 63.

⁹ Ibid., str. 64.

¹⁰ Ibid., str. 65.

¹¹ Petra Svolfšak, *V pričakovanju obnove parlamentarnega življenja*, Slovenska kronika XX. stoletja I, str. 178; Pleterski, *Prva odločitev*, str. 76, 77.

v ponovno sklicanem dunajskem parlamentu vzpostavil Jugoslovanski klub (predsednik dr. Anton Korošec), v katerem so se združili južnoslovanski poslanci ne glede na strankarsko pripadnost.¹² Tridesetega maja je Korošec v parlamentu prebral majniško deklaracijo, v kateri je Jugoslovanski klub zahteval zedinjenje vsega ozemlja, kjer živijo Slovenci, Hrvati in Srbi na temelju narodnega načela in hrvaškega državnega prava v samostojno državno telo pod habsburškim žezlom.¹³ Deklaracija je postala izhodišče za veliko narodno gibanje.¹⁴ Devetindvajsetega junija 1917 so ameriški Slovenci na pobudo Etbina Kristana sprejeli Čikaško izjavo, ki se je zavzemala za narodno individualnost in demokratično, federativno Jugoslavijo.¹⁵ Dvajsetega julija 1917 sta emigrantski Jugoslovanski odbor in srbska vlada na otoku Krfu izdala skupno deklaracijo, v kateri sta se izrekla za zedinjenje »troimenega« naroda Srbov, Hrvatov in Slovencev v skupno parlamentarno monarhijo z dinastijo Karađorđevićev na čelu. Ta deklaracija je sicer priznavala enakopravnost narodnih imen, zastav, grbov, pisav in veroizpovedi, vprašanja notranje ureditve pa so ostala nejasna.¹⁶

Ameriški predsednik Woodrow Wilson je v začetku leta 1918 za vrhovno načelo ameriških ciljev razglasil samoodločbo (evropskih) narodov.¹⁷ Tridesetega junija 1918 so se v Ljubljani slovenski liberalci povezali v enotno Jugoslovansko demokratsko stranko, ki je priznavala obstoj zgolj enega (jugoslovanskega) naroda in zanikala individualnost Slovencev.¹⁸ Šestnajstega in sedemnajstega avgusta so predstavniki vseh slovenskih strank in političnih združenj ustanovili Narodni svet za slovenske dežele in Istro, ki se je v zadnjih mesecih obstoja stare monarhije razvil v organ vzporedne slovenske oblasti.¹⁹ Narodni svet Slovencev, Hrvatov in Srbov v Zagrebu se je zaradi proogrške politike

¹² O slovensko-hrvaških političnih odnosih za časa prve svetovne vojne glej tudi: Janko Prunk, *Slovensko-hrvaški odnosi 1914–1918 in jugoslovansko zedinjenje*, ZČ 33, 1979, str. 583–597.

¹³ Pleterski, *Prva odločitev*, str. 116.

¹⁴ Podrobneje: Pleterski, *Prva odločitev*, str. 137–145.

¹⁵ *Ilustrirana zgodovina Slovencev*, str. 299.

¹⁶ Petra Svolfšak, »*Kraljestvo Srbov, Hrvatov in Slovencev*«, Slovenska kronika XX. stoletja I, str. 183.

¹⁷ *Ilustrirana zgodovina Slovencev*, str. 301.

¹⁸ Jurij Perovšek, *Enotna Jugoslovanska demokratska stranka*, Slovenska kronika XX. stoletja I, str. 195; podrobneje o razmišljanju slovenskega liberalnega tabora o vlogi Slovencev v jugoslovanski skupnosti: Jurij Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva, Nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929*, Ljubljana 1996, str. 28–70 (v nadaljevanju: Perovšek, *Liberalizem*). Poleg ostalih vzrokov za goreče zagovarjanje jugoslovanskega unitarizma ob ustanovitvi JDS, je Perovšek opozoril tudi na konkretne politične vzroke, kot je na primer uporaba jugoslovanskega unitarnega koncepta za izrinjanje prevladujočega katoliškega tabora z oblasti (ibid., str. 38).

¹⁹ Jurij Perovšek, *Slovenska osamosvojitev v letu 1918*, Ljubljana 1998, str. 13–60 (v nadaljevanju: Perovšek, *Osamosvojitev 1918*).

hrvaško-srbske koalicije vzpostavil šele 5. in 6. oktobra 1918.²⁰ Stari Avstriji so bili dnevi šteti.

V tem času pa je članek Frana Šukljeta o vprašanih notranje ureditve Jugoslavije povzročil pomenljivo javno razpravo, ki je zrcalila tako stara prepričanja, kot tudi obrise prihodnjih polemik o slovenski individualnosti in s tem povezanim razmerjem med Slovenci in Hrvati. Šuklje je v članku (s soglasjem vodstva SLS) v osrednjih slovenskih časnikih med 5. in 18. oktobrom 1918 izrazil

Ivan Vavpotič, Fran Šuklje 1912.

mnenje o avtonomnem položaju slovenskega dela Jugoslavije.²¹ Pravzaprav je šlo za razpravo o upravi bodoče skupne domovine, ki je presegla »upravni«²² okvir in pokazala kontroverze takratnega časa glede pojmovanj slovensko-hrvaške razmejitve. Šuklje je bil prepričan, da bo morala biti nova uprava prežeta z demokratskim duhom, kar pa ne bi bilo mogoče »brez avtonomije, brez narodne samovlade«. Ustava nove države bi se morala prilagoditi naravnim razmeram. S tem se Šuklje ni oddaljil od ideala enotnega jugoslovanskega naroda. Nasprotno. Ravno naraven sistem avtonomije na vseh ravneh bo pospešil »prepotrebno asimilacijo vseh treh gran, iz katerih je sestavljen troimeni narod jugoslovanski, bode se morda najbolj pospešila, ako se vsakemu plemenu omogoči naravni svobodni razvitek na naravni podlagi«.

Po tej logiki predlaga razdelitev jugoslovanske skupine (načeloma še vedno v okviru habsburške monarhije) na tri upravna ozemlja: Slovenijo, »Hrvatsko v ožjem smislu«²³ in »Bosno-Ercegovino združeno z Dalmacijo«. Šukljetova Slovenija pa bi bila na jugozahodnem delu večja kot današnja država: »Naravno, da slovenski skupini

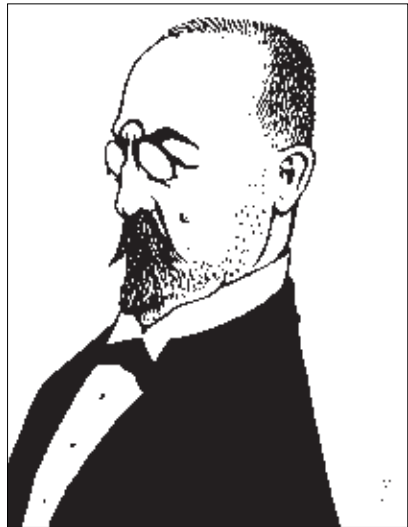
²⁰ *Ilustrirana zgodovina Slovencev*, str. 301–303.

²¹ Jurij Perovšek, *Avtonomisti in unitarni centralisti*, Slovenska kronika XX. stoletja 1, str. 200.

²² Fran Šuklje, *V zaželeni deželi I*, Slovenec, 5. 10. 1918.

prisvajam tudi istrske Hrvate, saj smo z njimi itak združeni v bratski ljubezni.« Dalmacija bi se povezala z Bosno zato, da bi si pridobila naravno zaledje, hrvaški skupini pa bi priklopili tiste pokrajine, »katere se zopet pridobe materi-zemlji«. Katere so te pokrajine, ni omenil.²³ Najvišji predstavnik oblasti v slovenski avtonomni enoti bi bil »deželni poglavar«, vlogo lokalnega zakonodajalnega telesa bi imel deželni zbor, izvoljen na osnovi splošne, enake in tajne volilne pravice iz cele enote. Slovenija naj bi se v upravnem pogledu razdelila na tri okrožja: Kranjsko, Štajersko (skupaj s Koroško) in Primorsko okrožje. Deželni poglavar bi imel dvojno vlogo najvišjega pokrajinskega uradniškega predstavnika in hkrati predsednika lokalne vlade. Po mnenju Jurija Perovška je Šuklje razumel slovensko avtonomijo precej ozko, SLS pa je s tem dejansko pristajala na koncept decentralizirane unitarne države.²⁴

Šukljegovih nazorov nista delila Tavčar in Hribar, veljaka iz Jugoslovanske demokratske stranke. Pravzaprav jih je risanje upravnih meja po bodoči Jugoslaviji tako razjezilo, da sta čustveno povzdignila svoj glas. Hribar je 15. oktobra v *Slovincu* Šukljetu očital, da se ne more znebiti birokratske avstrijske ideologije: »Pred očmi mu mrgole zgodovinske meje kronovin, o katerih so avstrijski državniki [...]/ poudarjali, da so nedotakljive.« Vprašanje Zedinjene Slovenije se bo po njegovem rešilo s tem, ko bo postala del svobodne in neodvisne Jugoslavije. Da bi imela ta Zedinjena Slovenija konkretne meje, se zdi Hribarju nemogoče. Upravne meje bi se morale prilagajati samo

Hinko Smrekar, Ivan Hribar 1911.

praktičnim zahtevam, ne pa nekakšnim starim zgodovinskimi okvirom: »Tako n. pr. našemu osrednjemu okrožju nikakor ne bode kazalo več prideljevati Vipavske doline in senožeškega ter enega dela ilirskobistriškega okraja, ker lega in njega prometne razmere glasno kličejo k združitvi z južnim okrožjem.« O priključitvi celotne Istre slovenskemu upravnemu delu je Hribar izrazil naslednje mnenje: »Nemogši iz začaranega avstrijskega risa, prisvaja gospod dvorni

²³ Fran Šuklje, *V zaželeni deželi II*, Slovenec, 7. 10. 1918.

²⁴ Perovšek, *Liberalizem*, str. 50–54.

svetnik tudi istrske Hrvate slovenski upravni skupini. Zdi se mu to čisto 'naravno'. Meni – priznavam to odkrito – ne. Za tako uredbo ne govore ne legopisni ne kakšni drugi razlogi, razen ako namerava na ta način Sloveniji zagotoviti nekaj obsežnejše morsko obrežje. To bi bil nek razlog, a le dozdevne veljave, ker bode plovstvo spadalo v skupne zadeve Jugoslavije in bode vsak njen državljan do vsega morskega obrežja imel enake pravice. A naj bi ta razlog bil tudi tehten: kedar govori etnografija svojo veljavno besedo, morajo se umakniti vsi drugi razlogi. /.../ Ker torej po narodnosti spada del Istranov k Hrvatom, bode tudi ozemlje na katerem stanujejo, moralo priti k hrvaški upravni skupini.²⁵ Zanimivo je, da je Hribar glede istrskih Hrvatov upošteval »etnografsko« načelo, glede Vipavske doline in Senožec pa praktično načelo.

Tavčar je Šukljetove ideje zavrnil še bolj odločno kot Hribar: »Če si predstavljam jugoslovansko državo, ne morem si je predstavljati, da bi v njej postala posebna slovenska, posebna hrvaška in posebna srbska skupina.« Če bi ureditev jugoslovanske države prepustili »trem krojačem«, se ne bi izcimilo nič dobrega. Tako kot iz Šukljetove uprave v Istri ne. Takoj bi zašli v prepire in »/.../ naši krojači bodo svoj posel s tem opravljali, da si bodo eden drugemu škarje v trebuh suvali!« Tavčarjevo mnenje je jasno. Država se mora postaviti na temelj, da v njej prebiva en narod. Teorije, da živi na teh prostoričih več narodov, »na noben način ne pustimo veljati«. Samo »redakterji zabitih nemško-nacionalnih listov« mislijo, da slovenščina ni narečje enega in istega naroda.²⁶

Unitaristično jugoslovansko stališče, ki je povsem prevladalo v liberalnem taboru na predvečer nove državne skupnosti, je postalo obvezujoče načelo, od katerega se večina liberalnega tabora ni oddaljila vse do konca prve jugoslovanske države.²⁷

Štirindvajsetega oktobra 1918 je italijanska vojska začela zadnjo ofenzivo proti razpadajoči Avstro-Ogrski. Cesar Karel je 16. oktobra sicer izdal manifest narodom, v katerem je razglasil preureditev monarhije v zvezno državo, a bilo je prepozno.²⁸ 29. oktobra je velika manifestacija na Kongresnem trgu v

²⁵ Ivan Hribar, *Uprava Jugoslavije*, Slovenec, 15. 10. 1918; glej tudi: Hribar, *Spomini II*, str. 261. Hribar je v *Spominih* zapisal, da se mu je iz narodnega, etičnega in gospodarskega stališča Zedinjena Slovenija zdela najprimernejša. Iz članka pa se vidi, da je ni pojmoval kot upravno enoto (ibid.); Perovšek, *Liberalizem*, str. 56–58.

²⁶ Ivan Tavčar, *In necessariis unitas*, Slovenski narod, 17. 10. 1918; prim.: Perovšek, *Liberalizem*, str. 59, 60.

²⁷ Jurij Perovšek, *Enotna Jugoslovanska demokratska stranka*, Slovenska kronika XX. stoletja I, str. 195.

²⁸ Petra Svolfšak, *Avstro-Ogrska sprejme mir*, Slovenska kronika XX. stoletja I, str. 200.

Ljubljani pomenila pretrganje državnopravnih vezi slovenskih dežel s staro monarhijo, obenem pa je bila razglašena ustanovitev Države Slovencev, Hrvatov in Srbov. Istega dne je Državo SHS razglasil tudi hrvaški sabor. Za kratek čas je slovenska Narodna vlada dejansko prevzela vso državno oblast, čeprav je bila formano pristojna Narodnemu vijeću v Zagrebu, vendar je se je Država SHS že 1. decembra s Kraljevino Srbijo združila v Kraljevino SHS.²⁹

Zgodovinski razvoj je postavil nove parametre, ki so po letu 1918 uravnavali pojmovanje slovensko-hrvaške razmejitve. Če je bilo za časa habsburške monarhije videnje slovensko-hrvaške meje povezano s potrebo po naslonitvi na večji (južno) slovanski element in vprašanjem dualistične meje (po leta 1867), je v prvi Jugoslaviji na Slovenskem to videnje postalo neločljivo povezano s sporom med jugoslovanskimi unitaristi in slovenskimi avtonomisti. Po podpisu rapalske pogodbe 12. novembra 1920,³⁰ s katero sta Primorska in Istra pripadli Italiji, in s sprejemom vidovdanske ustave, ki je Jugoslavijo opredelila kot centralizirano unitarno državo,³¹ je slovensko-hrvaška meja pridobila drugačen status. Nekdanja kranjsko/štajersko-hrvaška meja ni več obstajala, ker tudi teh dežel ni bilo več, prav tako je že 29. oktobra 1918 z ustanovitvijo Države SHS izgubila status meje med avstrijsko in ogrsko polovico monarhije. Po ukinitvi Deželne vlade za Slovenijo 12. julija 1921³² slovenski del Jugoslavije tudi ni bil več povezan v eno upravno enoto. Obstajali sta samo ljubljanska in mariborska oblast (skupaj s Prekmurjem in Medžimurjem).³³ Nekdanja kranjsko/štajersko-hrvaška meja je postala zgolj upravna meja med različnimi oblastmi. Meja med Slovenci in Hrvati na novih italijanskih ozemljih pa ni bila v središču zanimanja zaradi slabega položaja obeh narodov, še zlasti po zgodnjem vzponu fašizma na oblast v Italiji.³⁴

Po vzpostavitvi kraljeve diktature leta 1929 je bila oktobra istega leta Jugoslavija z dekretom, namesto na prejšnjih 33 oblasti, razdeljena na 9 banovin.

²⁹ Jurij Perovšek, *Za Državo Slovencev, Hrvatov in Srbov*, Slovenska kronika XX. stoletja I, str. 207; isti, *Prva slovenska nacionalna vlada*, Slovenska kronika XX. stoletja I, str. 208; isti, *Jugoslovansko državno zedinjenje*, Slovenska kronika XX. stoletja I, str. 222; podrobneje: Pleterski, *Prva odločitev*, str. 251–268; Perovšek, *Liberalizem*, str. 71–103; Jože Pirjevec, *Jugoslavija 1918–1992*, Koper 1995, str. 11, 12 (v nadaljevanju: Pirjevec, *Jugoslavija*); Perovšek, *Osamosvojitve 1918*, str. 72.

³⁰ Petra Svolfšak, *Meja med Italijo in Kraljevino SHS*, Slovenska kronika XX. stoletja I, str. 251; Pirjevec, *Jugoslavija*, str. 28.

³¹ Jurij Perovšek, *Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave*, Prispeljki za novejšo zgodovino 33, št. 1–2, Ljubljana 1993, str. 17–26; Pirjevec, *Jugoslavija*, str. 21–25.

³² O postopni ukinitvi deželne vlade glej: Momčilo Zečević, *Na zgodovinski prelomnici*, Maribor 1986, str. 186–188.

³³ Jurij Perovšek, *Jugoslavija – pričakovanja in realnost*, Slovenija 1848–1998, Ljubljana 1998, str. 242.

³⁴ Petra Svolfšak, *»Al Balcan, al Balcan«*, Slovenska kronika XX. stoletja I, str. 245.

Večina slovenskega dela države je bila združena v enotno upravno območje – Dravsko banovino. Ta je obsegala ozemlje, na jugozahodu omejeno s koto 1344, kjer se je južna meja sreza Čabar stikala z jugoslovansko-italijansko državno mejo, nato po državnih mejah z Italijo, Avstrijo in Madžarsko do reke Mure in od tam po vzhodnih oziroma južnih mejah srezov Lendava, Ljutomer, Ptuj, Šmarje, Brežice, Krško, Novo mesto, Kočevje in Čabar nazaj do kote 1344.³⁵ Slovenski okraj Črnomelj je bil torej priključen Savski, Čabar pa Dravski banovini.³⁶ Nova upravna meja, ki se ni skladala z nekdanjo mejo med Kranjsko ter Hrvaško in Slavonijo, ni bila dolgega veka. Že 28. avgusta 1931 je prišlo do pomembnih sprememb: Dravski banovini sta bila priključena sreza Metlika in Črnomelj ter občine Štrigova, Razkrižje in Radatovići, Savski banovini pa je pripadel srez Čabar in občine Osilnica, Trava in Draga.³⁷

³⁵ *Slovenec*, 4. 10. 1929.

³⁶ Egon Pelikan, *Nova upravna razdelitev države*, Slovenska kronika XX. stoletja I, str. 350.

³⁷ Gašper Šmid, *Uprava Dravske banovine 1929–1941*, Ljubljana 2003, str. 52.

XI. ŽIVLJENJE OB MEJI IN MIGRACIJE

Hrvaški urbani centri kot del obmejnega pasu

Na tem mestu se je treba dotakniti tudi obsežne problematike emigracije prebivalstva iz slovenskih dežel na ozemlje, ki leži v današnji republiki Hrvaški. Slovensko priseljevanje se ne more gledati izolirano od zapletenega fenomena slovensko-hrvaške meje. Pri tem je potrebno izhajati iz tedanjega stanja in razlikovati na primer bansko Hrvaško od ogrske Reke in spet od avstrijske Istre in Dalmacije. Prebivalstvo iz slovenskih dežel (ne glede na nacionalno pripadnost) je pomembno soustvarjalo družbeno, politično, gospodarsko in kulturno podobo hrvaških dežel za časa habsburške monarhije. Čeprav se je izseljevanja na Hrvaško za časa habsburške monarhije v zadnjih desetletjih lotilo kar nekaj raziskovalcev,¹ so po mojem mnenju vseeno potrebne nekatere obsežne študije posameznih epizod te problematike, ki bi temeljile na virih. V nadaljevanju ne bomo »odkrivali tople vode«, opozorili pa bomo na nekatere smernice prihodnjih raziskovanj.

Obravnavanje kakršnekoli emigracije iz slovenskega prostora na Hrvaško brez upoštevanja slovensko-hrvaške soseščine je vsekakor nedopustno, česar so se zavedali tudi dosedanji raziskovalci. Kljub temu je potrebno v knjigi o dojemaju slovensko-hrvaške meje ponovno izpostavil element mejnosti. Po ugotovitvah antropologa in teoretika mejnosti Fredrika Bartha, ki je s svojimi deli spremenil gledanje antropologov na fenomen mejnosti, mejo med skupinami ne definira zaprtost do sosednje skupine, ampak obratno: stik s sosednjo skupino.² Pri slovensko-hrvaški meji je to še toliko bolj očitno zaradi jezikovne in verske podobnosti ter širšega okvira habsburške monarhije (čeprav ne istega državnopravnega

¹ Glej: Vera Kržišnik - Bukič (ur.), *Slovenci v Hrvaški*, Ljubljana 1995, predvsem članki: Vera Kržišnik - Bukič, *Vsebinsko-metodološki vidiki tematskega raziskovanja in proučevanja Slovencev na Hrvaškem/v Hrvaški*, str. 19–35 (v nadaljevanju: Kržišnik - Bukič, *Vsebinsko-metodološki vidiki*); Agneza Szabo, *Socialna struktura Slovenaca u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji između 1880. i 1910. godine*, str. 85–107; Marjan Drnovšek, *Slovenski izseljenci na Hrvaškem do leta 1914*, str. 107–115 (v nadaljevanju: Drnovšek, *Slovenski izseljenci na Hrvaškem*); Vera Kržišnik - Bukič, *O narodnostnem in kulturnem samoorganiziranju Slovencev na Hrvaškem v 20. stoletju*, str. 133–189; poleg tega zbornika tudi: Irena Gantar Godina, *Izseljevanje slovenskih intelektualcev na Hrvaško do leta 1848*, Dve domovini – Two Homelands, Ljubljana 2003, št. 18, str. 123–134; ista, *Slovenski izobraženci na Hrvaškem od 1850 do 1860*, Dve domovini – Two Homelands, Ljubljana 2004, št. 20, str. 77–94.

² Barthovo teorijo mejnosti smo povzeli po: Duška Knežević Hočevar, *Družbena razmejevanja v dolini zgornje Kolpe*, Ljubljana 1999, str. 66, 67.

sistema). Te podobnosti so po eni strani olajšale vključitev Slovencev v hrvaško družbo, po drugi pa so omogočile hitrejšo asimilacijo. Zavedati se moramo, da govorimo o času, ko se je proces nacionalne diferenciacije le počasi in neena- komerno širil. Stare identitete in verska pripadnost so bile še vedno pomembne in včasih tudi odločilne. V tem kontekstu je na primer zanimiv položaj Žumberčanov, ki v smislu identitete nekako štrlijo iz sistema. Grkokatoliško prebivalstvo na domnevno Kranjskih tleh pod vojaško in kasneje hrvaško upravo se je znašlo na razpotju med tremi južnoslovanskimi nacionalizmi.³

Na naseljevanje Kranjcev, Štajercev in Istranov v urbane centre, se pravi Zagreb in Reko, pa tudi Varaždin in Karlovac, moramo gledati tudi z vidika slovensko-hrvaške meje. Seveda je očitno, da je velika razlika med nekom, ki se je odločil iti s trebuhom za kruhom v New York ali pa v sosednjo Hrvaško. Podobno je treba gledati tudi na bolj lokalnem nivoju. Emigracijo Dolenjcev in Štajercev v bližnji Zagreb in Varaždin ali pa Istranov na Reko je treba razlikovati od emigracije v Slavonijo ali Dalmacijo. Prav tako meja med narodoma ni bila določena v Istri (kar še danes povzroča nesporazume), zato se je življenje prepletalo ne glede na etnične razlike. Še več. Življenje se je prepletalo tudi tam, kjer je obstajala politična meja, ki je implicirala razlikovanje po deželni pripadnosti. Celo do leta 1851, ko je bila carinska meja in po letu 1867, ko carin sicer ni bilo, je pa meja ločila dve državni polovici z različnim pravnim sistemom. In ravno na tej točki je jasno, da sta, širše gledano, Zagreb in Reka sestavni del mejnega pasu. Povedano preprosteje: kranjskemu in štajerskemu prebivalstvu ob meji sta bili ti mesti enostavno bližji in zaradi velikosti in specifik tudi bolj privlačni.

Prehodnost kranjsko/štajersko-hrvaške meje

Kranjsko/štajersko-hrvaška meja pred in po Ilirskih provincah

Za časa Marije Terezije (1775) so bile v skladu z novimi pogledi na gospodarstvo odpravljene notranje meje habsburške monarhije, razen italijanske in ogrske meje (tudi kranjsko/štajersko-hrvaške meje). Jožef II. pa je leta 1784 izdal patent o skupnem carinskem postopku, ki je nekaj let veljal tudi na Ogrskem, čeprav je carinska meja z ogrskimi deželami ostala, leta 1796 pa je bil med Ogrsko in ostalim delom sprejet t. i. tridesetinski vektigal.⁴

³ Glej: Marko Zajc, *Dobri, pogumni, zli. Podoba žumberških Uskokov na Kranjskem v drugi polovici 19. stoletja*, Razprave in gradivo, Ljubljana 2003, št. 42–43, str. 222–237.

⁴ ES 1, str. 420.

Napoleonove vojne, ki so pretresle Evropo, so vplivale tudi na meje avstrijskih dežel s Hrvaško. Pravzaprav so jih z vzpostavitvijo Ilirskih provinc leta 1809 na nekaterih območjih odpravile. Meja stare dežele Kranjske je bila odpravljena z združitvijo civilne Hrvaške južno od Save (z glavnim mestom Karlovcem) s Kranjsko, Koroško in vzhodno Tirolsko, Dalmacijo (glavno mesto Zadar), Dubrovnikom s Kotorjem in Vojno krajino.⁵ Po ponovni avstrijski zasedbi Ilirskih provinc jeseni 1813 je avstrijski cesar ukazal, da se morajo te dežele začasno upravljati po francoskem upravnem načinu, razen tam, kjer drugače zahtevajo posebni razlogi. Mitniški kordoni med ilirskimi in drugimi avstrijskimi deželami so bili odpravljani (na primer na meji med Kranjsko in Štajersko).⁶ Hrvaški banski namestnik in zagrebški škof Maksimilijan Vrhovac, ki se je bal stalne ločitve civilne Hrvaške južno od Save od ostalega dela, je na svojo pest vzpostavil staro hrvaško-ogrsko ustavo.⁷ Vladarju to sicer ni bilo všeč, a je kljub temu določil, naj se francoska uprava v pokrajinah, kjer so brez dovoljenja uvedli stanje pred letom 1809, ne uvede nazaj.⁸

Po ponovni vzpostavitvi avstrijske oblasti je postalo problematično vprašanje Reke in provincialne Hrvaške. Na čelo gibanja za vrnitev teh ozemelj ogrski kroni se je postavil cesarski brat in ogrski palatin nadvojvoda Jožef. Vladarju je vložil zanimivo spomenico, v kateri je navajal vzroke za priključitev omenjenih delov ogrski kroni. Za prebivalce med Savo in Kolpo naj bi bil poguben carinski kordon na Savi, zaradi katerega naj bi bila ogrožena trgovina južne Hrvaške in prodaja njenih proizvodov v Slavonijo in na Ogrsko. S tem naj bi se za te kraje tudi zmanjšal glavni vir dohodkov. Razmere naj bi bile kritične tudi za območje med Kolpo in morjem, saj se morajo za blagostanje ti kraji zahvaliti ogrski upravi, ki jim omogoča posebne olajšave, carinske prostosti in zmeren davčni sistem. Združitev bi bila potemtakem tudi v interesu celotne države, kajti ogrski izvoz prinaša velike denarje. Na koncu je navedel še državnopravne razloge, še zlasti glede Reke, ki jo je Marija Terezija inkorporirala Ogrski, cesar Franc pa je Ogrski na državnem zboru leta 1807 zagotovil stalno posest Reke.⁹

⁵ Janez Cvirn, *Upravna ureditev Ilirskih provinc*, Kronika XIX. stoletja I, str. 81, 82; Gestrin, Melik, *Slovenska zgodovina 1792–1918*, str. 27, 28. *Hrvatski narodni preporod*, str. 32; Janez Šumrada, *Državnopravni status Ilirskih provinc s kratkim pregledom upravne ureditve*, Vilfanov zbornik, Ljubljana 1999, str. 375.

⁶ Janko Polec, *Kraljestvo Ilirija*, Prispevek k zgodovini razvoja javnega prava v slovenskih deželah, Ljubljana 1925, str. 5 (v nadaljevanju: Polec, *Kraljestvo Ilirija*).

⁷ *Ibid.*, str. 8; *Hrvatski narodni preporod*, str. 34.

⁸ Polec, *Kraljestvo Ilirija*, str. 10.

⁹ *Ibid.*, str. 92, 93.

Karta Kraljestva Ilirija iz leta 1827.

Nasprotno mnenje je zagovarjal cesarski svetnik, baron Anton Baldacci, ki se je zavzemal za ustanovitev avstrijske Ilirije. Začel je tam, kjer je nadvojvoda končal. Po njegovem mnenju cesar iz pravnega vidika ni bil dolžan vrniti Reke in provincialne Hrvaške, ker je to območje Francija osvojila z orožjem, Avstrija pa ga je z orožjem pridobila nazaj. Tako je »ugasnilo« prejšnje razmerje tega ozemlja in mu lahko cesar da upravo po lastni presoji. Baron Baldacci je sicer zagovarjal ponovno priključitev ozemlja med Savo in Kolpo ogrski kroni (hrvaškega kraljestva ni omenjal), je pa trdno vztrajal proti priključitvi Reke in hrvaškega primorja.¹⁰ O tem vprašanju se je veliko razpravljalo, vendar je ostalo pri obstoječem stanju. Trinajstega junija 1816 je cesar Franc ustanovil kraljestvo Ilirija, sestavljeno iz bivših Ilirskih provinc (s hrvaškim delom vred), celovškega okrožja, grofije Goriške in Gradiščanske.¹¹ Ilirsko kraljestvo nikoli ni zares zaživelo in prav tako ni nikoli postalo posebna upravna enota.¹² Še zlasti po 1. juliju 1822, ko je cesar Franc zaradi ogrskih pritiskov

¹⁰ Ibid., str. 96, 97.

¹¹ Ibid., str. 112.

¹² Janez Cvirn, *Ilirsko kraljestvo*, Slovenska kronika XIX. stoletja I, str. 124.

ilirsko Hrvaško dokončno vrnil Ogrski oziroma Hrvaški. Med Kranjsko in provincialno Hrvaško se je zopet pojavila upravno-politična meja z mitnicami in carinskimi uradi.¹³

Režim na kranjsko/štajersko-hrvaški meji po letu 1835

Življenje na štajersko/kranjsko-hrvaški meji je v predmarčni dobi zaznamovala predvsem carinska meja med ogrskimi in ostalimi deli monarhije. V letih 1822–26 so bile med zahodnimi avstrijskimi deželami dokončno ukinjene vse carinske meje.¹⁴ Leta 1830 je začela delovati Kameralna uprava posrednih davkov, ki sta ji bila na Kranjskem podrejena tudi urada za obmejno carino in davek od soli v Jesenicah (na Dolenjskem) in Metliki. Pomožni uradi za obmejno carino, davek od soli in ogrsko tridesetino so bili razvrščeni vzdolž meje dežele Kranjske z ogrskimi deželami v Kostanjevici, Vinici, Osilnici, Radovici, Gaberjah, Jugorju, Pobrežju, Gribljah, Poljanah, Travi, Babnem Polju in Kermačini.¹⁵

Več o tem, kakšen je bil režim na meji s Hrvaško, nam odkriva takratna zakonodaja, ki bo morala biti v prihodnosti prav gotovo predmet skrbne analize. Opozoriti je treba na nekaj pomembnih momentov v pravnih predpisih na osnovi zbirke zakonov *Zoll- und Staats- Monopols-Ordnung* iz leta 1835, ko je bila uvedena sistematična carinska in monopolna ureditev. Cesar Ferdinand I. je na začetku zbirke dal svojim podanikom na znanje, da so se zaradi odprave notranjih carin pojavile nekatere slabosti in neskladja, ki jih bo blagovolil odpraviti z novim zakonom, vendar z izjemo Ogrske, Sedmograške in Dalmacije.¹⁶ Novi zakon je stopil v veljavo 1. aprila 1836. Predpisi, ki so urejali promet med Ogrsko in Sedmograško na eni in ostalimi deželami, ki so bile v carinski zvezi, so še vedno ohranili pravnomočnost. Kljub temu je carinski postopek pri carinskih uradih za blago, ki se uvaža v Ogrsko, Sedmograško in Dalmacijo, ali pa izvaža iz teh dežel, urejal novi zakon.¹⁷ Skratka, carinski postopek na hrvaško-kranjsko/štajerski meji po letu 1836 so urejali omenjeni predpisi.

Za nas je zanimiv predvsem drugi del zbirke, ki je urejal splošne pogoje carini podvrženega prometa čez mejo. V točki 19, ki določa zahteve posebnega

¹³ Polec, *Kraljestvo Ilirija*, str. 117; prim.: *Hrvatski narodni preporod*, str. 74.

¹⁴ ES 1, str. 420.

¹⁵ Katarina Keber, *Epidemije na Slovenskem: Primer kolere v 19. stoletju*, magistrsko delo, Univerza v Ljubljani, Filozofska Fakulteta, Oddelek za zgodovino, Ljubljana 2003, str. 27, opomba 93 (v nadaljevanju: Keber, *Kolera*).

¹⁶ *Zoll- und Staats- Monopols-Ordnung, Aus der kaiserl. königl. Hof- und Staats- Areal-Druckerei*, Wien 1835 (v nadaljevanju: *Zoll- und Staats- Monopols-Ordnung*)

¹⁷ Ibid.

dovoljenja za izvajanje carinskega postopka, je zapisano, da za blago, ki so ga v skladu z zakonom organi na prehodu meje pregledali, praviloma ni potrebno imeti nikakršnega posebnega dovoljenja, razen pomembnih izjem. Seveda gre za predmete državnega monopola, kot so kuhinjska sol, tobak in smodnik. To blago se ne sme brez dovoljenja niti uvažati niti osebno prenašati čez mejo. Za popotnike, ki so imeli tuj tobak za osebno uporabo, ga je bilo dovoljeno prenesti brez posebnega dovoljenja za pet dunajskih funtov (pribl. 2,8 kg¹⁸).¹⁹ V točki 20 je podrobno določen pojem carinskih cest (Zollstraßen). Gre za tiste ceste, po katerih je dovoljen vstop in izstop čez carinsko mejo, zato morajo biti jasno označene. Vse ceste, ki vodijo čez mejo in niso označene, so stranske ceste. Prehod skozi stranske ceste pa je strogo prepovedan (člen 21). Zanimive so tudi izjemne situacije, v katerih lahko poteka promet po stranskih cestah skozi mejno črto. V prvi vrsti gre za živo živino, ki se jo spravi čez mejo na bližnji pašnik ali zaradi opravljanja kmečkih del, pod pogojem, da se živino še isti dan privede nazaj. Seveda z upoštevanjem policijskih pravil (člen 25).²⁰ Transport blaga preko meje ne sme potekati pred sončnim vzhodom in po sončnem zahodu (člen 32).²¹

»Vi imate kontrebantarski tabak!«

Tihotapstvo tobaka

Ker je bil tobak (od leta 1690) v avstrijskih deželah monopol, v ogrskih pa ne, je bil ogrski zaradi tega občutno cenejši. Zaradi prepovedi ga je lahko potrošnik v slovenskih deželah, razen Prekmurja, dobil samo s pomočjo nelegalnega posrednika – tihotapca. Ta posel, ki je cvetel vse do srede petdesetih let 19. stoletja,²² ko je bila odpravljena carinska meja, si vsekakor z vidika slovensko-hrvaške meje zasluži podrobnejšo raziskavo na arhivskih virih finančnih straž v Ljubljani, Gradcu in Dunaju. Tako kot je tihotapstvo s soljo znano po Levstikovem Martinu Krpanu, je tihotapstvo s tobakom najbolj znano po Jurčičevi povesti Tihotapci (napisano leta 1864). Čeprav v Jurčičevem času ni bilo več tobačnega nelegalnega prekupčevanja, so se med ljudmi še vedno širile zgodbe o preteklih junaštvih, grozodejstvih in bitkah. V času počitnic leta 1863 si je Jurčič v svoj dnevnik zapisal pripovedovanje soseda na Muljavi, Štentovega

¹⁸ Za razmerja med starimi in metričnimi enotami glej: Stane Granda, *Klaftra, funt in bokal*, Slovenska kronika XIX. stoletja II, str. 232.

¹⁹ *Zoll- und Staats-Monopols-Ordnung*, str. 9.

²⁰ *Ibid.*, str. 12.

²¹ *Ibid.*, str. 16.

²² ES 13, str. 252.

Jožeta, o »hrvaških kontrabantarjih«. Neki Hrvat »dolgi Peter« naj bi pred »leblajtarji« (finančnimi stražniki) zaradi tobaka večkrat bežal: »Enkrat so bili na Vrheh, pa jih je Buže – krojač, ki le irhaste hlače dela – izdal leblajtarjem. /.../ I on me je spazio i moj klobuk, a mi ga niesmo čakali, nego cvarli in ne jednoga niesu uhvatili.« Krojača so tihotapci seveda »nevsmlensko premlatili«. Druga »štoria« je govorila o nekem krčmarju, ki je ponavadi gostil hrvaške tihotapce, nekega dne pa so se mu zamerili in jih je izdal oblastem, ki so jih zaprle »v Zagrebu ali Karlovci ali kaj jaz vem kje«. Po dveh letih so se vrnili in nesrečnega krčmarja najprej »z grjačami irhali po hrbtu«, nakar so mu zažgali še hlev in hišo.²³

Tretja zgodbica pa govori o Bolkovem hlapcu, ki so ga stražniki nadlegovali med vožnjo gnoja: »'Vi imate kontrebantarski tabak', pravi leblajtar, ko poduši tabak. 'I hudič,' huduje se robato Jože 'ti poznaš kaj, ti, nos si pojdi osnažit /.../ prokleta motika ti hudičeva!'« Možje postave so ga hoteli vkleniti, a jih je korenjaški hlapec »razmetal«, ko so ga hoteli ukrotiti s sabljami, pa se je nanje spravil tudi njegov gospodar krčmar Bolek. Končalo se je brez posledic, ob bokalu rujnega.²⁴ Lep primer vaške sloge so v praksi dokazali prebivalci vasi Korinj, ko jih je hotelo obiskati šest finančnih stražnikov: »A s Korinjci se ni za šaliti. Jeli so se zbirat na vasi, gledali so po strani in hudo graničarje, kakor ko bi jim hoteli dati uroke. Naposled, ko so se res proti eni hiši izpustili, letelo je kamenje nanje, vzlasti so bile boje ženske in mlade deklice hude. Nazadnje je letelo tako gosto kamenje na nje, da so se morali iz vasi pomekniti. /.../ Ljudje so še huje vpili: 'Ubijte jih, hudiče!' in kamenje zmir debeleje je padalo v hrbte leblajtarjem. Obrnili so se in jeli streljati. Prec je pal en Korinjec 'Godec' po imenu mrtev na tla.« Nesrečnik se je kasneje, po zagotovilih Korinjcev, po smrti prikazal in naročil, naj na mestu njegove smrti postavijo znamenje, kar so tudi storili.²⁵

Tihotapci so zanimali tudi Janeza Trdino: »Ne brigaje se za ostre zakone, vohunske iblajtarje in oborožene stražnike, hodila je predrzna dolenjska mladina do leta 1848 čez strme Gorjance na Hrvaško po duhan in sol ter nosila to rojakom.« Seveda jih v Trdinovi verziji ni gnalo koristoljubje, ampak »neko hrepenenje po junaški slavi in zlasti prostosti«.²⁶

Dvajsetega junija 1850 je finančno ministrstvo izdalo odlok, po katerem je bila s prvim julijem 1851 odpravljena meja med Ogrsko in Sedmograško ter

²³ Opombe v: Josip Jurčič, *Zbrano delo 2*, Ljubljana 1965, str. 316.

²⁴ Ibid., str. 317.

²⁵ Ibid., str. 318.

²⁶ Janez Trdina, *Dolenjci II*, Slovan, 21. 5. 1884.

ostalimi deželami monarhije. Kljub temu je meja med Ogrsko in Hrvaško na eni in Štajersko, Kranjsko in Ilirskim primorjem na drugi strani ostala, dokler se ni določilo prodajne cene morske soli.²⁷ Junaški tihotapci so se po dokončni odpravi carinske meje preselili v ljudske pripovedke.

Zapore na meji zaradi kolere leta 1831

Kordonski sistem na štajersko/kranjsko-hrvaški meji (Zoll Cordons Linie) je prišel še kako prav v času raznih epidemij bodisi človeški bodisi živinskih bolezni. Ko je leta 1831 na Ogrskem izbruhnila kolera, so te ustanove spremenili v zdravstvene kordone, pri čemer so na njih povečali število vojakov. Pri prvih ukrepih v prvi polovici julija 1831 še ni šlo za popolno zaporo prometa med Kranjsko in Hrvaško ter Primorjem. V carinskih uradih (Jesenice na Dolenjskem, Metlika in Sv. Matija /Gornji Rokavac/), ki so bili edina dovoljena vstopna mesta na Kranjsko, so sprva izvajali le čiščenje živine (uredili so posebne kopeli za živali) in razkuževanje pošte s prekajevanjem.²⁸

Mejna črta na Kranjskem je morala biti v tem primeru nadzorovana tudi v težko dostopnih predelih. Za nadzor celotne mejne črte je bilo na Kranjskem predvidenih 516 ljudi, večinoma odsluženih vojakov, zato je bilo učinkovit nadzor nemogoče izpeljati. Da bi mejo učinkovitejše nadzorovali, jo je Kameralna uprava posrednih davkov razdelila na štiri odseke. Prvi odsek je potekal od Jesenic do Jugorja pri Metliki, drugi od Jugorja do Kostela, tretji od Kostela do Babnega Polja in četrti do Reke.²⁹ Oblasti so najbolj skrbeli prav tihotapci tobaka, ki so po skrivnih poteh že pred zdravstvenimi ukrepi uspešno prehajali čez kordon.³⁰ Posebni kordon proti koleri so razpustili 26. septembra 1831 in tako se je lahko življenje na meji vrnilo v ustaljene tirnice. Istočasno sta bila razpuščena tudi štajerski in primorski kordon.³¹

Zapore na meji zaradi živinskih bolezni

V 19. stoletju so se oblasti še večkrat zatekle k preverjenim kordonskim ukrepom, čeprav carinskega mejnega sistema kot ogrodja, na katerega bi se naslonili, že zdavnaj ni bilo več. Največkrat se je to zgodilo v primerih t. i. živinskih

²⁷ *Erlaß des Finanzministeriums vom 20. Juni 1850, wirksam für alle Kronländer, wegen Aufhebung der Zwischenzoll-Linie, Reichs- Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich, Wien 1851, str. 446.*

²⁸ Keber, *Kolera*, str. 26.

²⁹ *Ibid.*, str. 28.

³⁰ *Ibid.*, str. 33.

³¹ *Ibid.*, str. 34.

kug, se pravi boleznì goveda, konjev, drobnice in svinj, ki so, sodeč po poročilih v slovenskem časopisju, največkrat prišle na Kranjsko ravno iz Hrvaške. Ravno to pa je po drugi strani tudi eden izmed dokazov, da je bilo območje na kranjsko/štajersko-hrvaški meji medsebojno gospodarsko močno povezano, kar se je videlo tudi iz medsebojnega obiskovanja živinskih sejmov. Kordonski ukrepi so prebivalstvo ob meji seveda zelo prizadeli. Meja se je zaprla, živinski sejmi pa so bili prepovedani. O tem je na primer poročal *Slovenski narod* 4. aprila 1873. Goveja kuga se je po njihovem mnenju »zatrosila po hrvaških bušah najpred v Praše poleg Mavčic /.../; tudi najnejevernejši Tomaži zdaj sami vidijo, kako strašno nalezljiva je ta bolezen«. Edini ukrep je bil preprečevanje vsakega stika z živno.³²

Del južne kranjske meje na zemljevidu *General-Karte von Krain* iz 1910.

³² *Slovenski narod*, 4. 4. 1873.

Nejevernih Tomažev glede živinskih bolezni je bilo veliko tudi ob koncu stoletja. Prvega aprila 1896 je neki belokranjski kmet v *Dolenjskih novicah* napisal nekaj svarilnih besed svojim kolegom: »Neki kmetje so tudi tako nespačetni, da si hočejo pripomoči s tihotapstvom (švercanjem). Začeli so ta posel zadnji čas posebno s svinjami, katere je prepovedano spravljati s Hrvatskega na Kranjsko. Žandari pazijo na tako trženje. Zasačili so hrvaške svinje na Draškoah, v Tribuču in Fučkovcu, v Vinici, Metliki in drugod. Bodite vendar pametni, ne postopajte se v nevarno nesrečo.«³³ Najbrž je odveč pripomniti, da revni belokranjski kmetje niso bili »pametni«. Dva meseca kasneje so nekateri nelegalni nakup svinj še kako obžalovali: »Pa kaj pomaga, grozna šiba je tu – svinjska kuga, zanešena s sosednje Hrvatske, kjer gospoduje uže nad leto dni. /.../ – pretihotapila se je med naše prasce, ne po krivdi gosposke, marveč po predrznosti hrvaških tihotapcev, kojim pa so najbrže pomagali brezvestni naši ljudje.«³⁴ Ampak ljudstvo ima kratek spomin. Petnajstega maja 1897 se je neki kmetijski posestnik jezil, zakaj zapora na meji zaradi bolezni svinj tako dolgo traja: »Vprašal bi, zakaj je kar v metliškem okraju, naenkrat vsa trgovina s prašiči prepovedana, za občino Drašiče pa še posebej, brez uzroka, ker v celem okraju noben prešič poginil ni.« Po piščevem mnenju noben kraj ne trpi toliko zaradi »zaprtije« kot ravno metliški okraj: »Ako ktera hrvaška buša pogine, je že meja zaprta, toraj tudi trgovina jenja; pa pravite, zakaj je iz Bele krajine toliko ljudstva v Ameriki, zaradi lenobe gotovo ne.«³⁵

S prašiči so imeli v Beli krajini težave tudi leta 1899. Po pisanju *Dolenjskih novic* je c. kr. okrajno glavarstvo zaprlo mejo s karlovško županijo zaradi divjanja prašičje kuge na Hrvaškem.³⁶ Kljub ukrepom oblasti in opozarjanjem *Dolenjskih novic* se nekateri za opozorila niso menili: »Prešičjo kugo so zanesli hrvaški prešiči iz Siseka pretekli mesec v ribniški okraj /.../. Čudimo se našim kmetovalcem, da jih niso še obile nesreče s hrvaškimi prešiči v zadnjih letih spametovale in da še vedno kupujejo hrvaške prešiče namesto da bi se z znano dobrimi dolenjskimi preskrbeli.«³⁷

Po ugotovitvah Janeza Trdine je bilo na Dolenjskem poglavitno tržišče za govejo živino in svinje Novo mesto. »Dolenjci pa kupujejo prav radi od žumberških trgovcev, česar potrebujejo na pr. izvrstno hrvaško vino in prasce.« Dolenjci

³³ *Dolenjske novice*, 1. 4. 1896.

³⁴ *Dolenjske novice*, 1. 6. 1896.

³⁵ *Dolenjske novice*, 15. 5. 1897.

³⁶ *Dolenjske novice*, 1. 12. 1899 in 15. 1. 1900.

³⁷ *Dolenjske novice*, 1. 4. 1900.

pa so vezani tudi na drugo stran meje: »Brez Dolenjcev in Belih Kranjcev ne mine noben tržni dan v Karlovcu in noben zagrebški semenj.«³⁸ Mladi karlovški trgovec Mijo Krešić je leta 1833 v opisu sejemskega dne v Zagrebu omenil tudi sosede severno od Kolpe in Sotle: »Kranjci i Štajerci, uz hiljade hrvatskog seljačkog puka, svi dođoše na više dana u svojoj raznolikoj nošnji, budi na poštenje k svetom kralju ili što pazare /.../.«³⁹

Žumberčani – rojeni trgovci

Socialni položaj Žumberčanov se po ukinitvi »krvave košulje« (Vojne krajine) ni izboljšal, kot so predvidevali hrvaški časopisi. Nasprotno. Proti koncu 19. stoletja se je v Žumberku, tako kot v ostalih delih Hrvaške, razmahnilo izseljevanje. Bodisi v Ameriko bodisi v lokalne urbane centre. Na žumberški »eksodus« je najbolj vplivala prav ukinitve Vojne krajine. Poleg geografskih faktorjev, ki Žumberčanom niso omogočali preživetja, je ukinitve vojnega instituta pomenila tudi ukinitve privilegijev in vojaških plač.⁴⁰ Žumberk je bil v bistvu prenaseljen že pred ukinitvijo Krajine, ko je število prebivalcev sicer presegalo oskrbovalno moč kraja, vendar je bila takšna poselitev možna ravno zaradi specifičnih pogojev življenja v Vojni krajini.⁴¹ Izseljevanje najvitalnejšega dela prebivalstva in drastični upad natalitete sta pripeljala do staranja prebivalstva. Statistični podatki kažejo, da je v tistem delu Žumberka, ki pripada danes občinama Jastrebarsko in Ozalj (večji, hribovitejši jugovzhodni del Žumberka), prebivalstvo začelo upadati po letu 1890.⁴²

Glasilo unijatske cerkve *Žumberački kalendar* je leta 1965 izseljevanje Žumberčanov po ukinitvi Vojne krajine komentiralo takole: »Ko je bila meja ukinjena in so osnovali nove občine, so Žumberčani rekli, da so prišli izpod 'sablje' pod 'kriljavu'. V prenekateri hiši je umanjkal forint. V Žumberku ni bilo industrije, niti možnosti zaposlitve /.../. Takrat so Žumberčani začeli odhajati na delo najprej v Slovenijo, Avstrijo in Nemčijo, kasneje pa v Ameriko in Kanado.«⁴³ Da je imelo trgovanje oziroma krošnjarjenje pri Žumberčanih veliko tradicijo in

³⁸ Janez Trdina, *Dolenjci II*, Slovan, 21. 5. 1884.

³⁹ Igor Karaman, *Privredni život banske Hrvatske od 1700 do 1850*, Zagreb 1989, str. 256 (v nadaljevanju: *Privredni život banske Hrvatske*).

⁴⁰ Nada Hranilović, *Žumberčani – Subetnička grupa u Hrvata*, Migracijske teme, Zagreb 1990 (v nadaljevanju: Hranilović, *Žumberčani*), str. 605

⁴¹ Mladen Klemenčić, *Povijesno-geografska osnovica regionalnog poimanja Žumberka*, Sociologija sela, 1990, str. 288.

⁴² Hranilović, *Žumberčani*, str. 606.

⁴³ Fux, *Etnične*, str. 45.

pomembno vlogo, nam odkriva tudi književnik Jovan Hranilović, ki je služboval kot grško-katoliški pop v Radatovičih in je iz prve roke poznal socialne razmere v žumberških vaseh ob meji s Kranjsko. V povesti *Angjin božič* se je dotakni tudi trgovske žilice Žumberčanov: »Žumberčanin vam je svaki rodod trgovac, te je malo mladjih i srednjih ljudi, koji se ne bi makar kojom trgovinom bavili. Jedni nose kramu po Bavarskoj, gornjoj Avstriji, Pruskoj i Saskoj, gdje jih zovu Kranjci.« Drugi vozijo vino iz svojih vinogradov enkrat na mesec na Kranjsko v Ljubljano in še dlje, tretji trgujejo s svinjami, četrti pa »nose po selima sol i šibice«. ⁴⁴

Nejasen državnopravni status Žumberčanom pri boju za obstanek prav gotovo ni pomagal. Nekaj podatkov o socialni problematiki Žumberka najdemo tudi v Arhivu Slovenije. Naslednji primer kaže na to, da je vprašanje identitete še kako povezano z materialnim stanjem posameznika. Na naslov deželnega odbora je po 25. maju 1910 prispel dopis, v katerem okrajno sodišče v Mariboru prosi za informacijo o tem, kam spada Žumberak. Okrajno sodišče na Ptujju je 24. aprila 1910 obsodilo nekega Nikolo Bulića, trgovca s svinjami iz Bulićev pri Sošicah, in ga izgnalo iz avstrijske državne polovice. Bulić se ni dal. Izkoristil je provizorični status svoje deželice in napisal pritožbo, da se o državnopravni pripadnosti Žumberka med Hrvaško in Kranjsko še vedno vodijo pogajanja. Mariborsko sodišče je prosilo kranjski deželni odbor, naj sporoči, kam spadajo Sošice in Buliće, da bi pojasnili državno pripadnost Nikole Bulića. ⁴⁵

Zakaj je bil nesrečni Bulić izgnan, nam razkriva prošnja 21 prebivalcev žumberških vasi Bulići, Radatovići, Sekulići, Malinci, Jezernice, Pilatovci, Brašljevica, Kunčani in Kuljaji, napisana 24. decembra 1910: »Kakor je visokemu deželnemu odboru znano, še ni določeno, ako spadajo vasi, ki ležijo na levi strani državne ceste, ktera vodi iz Gorjancev proti Hrastu in od Hrasta dalje proti Metliki, h Kranjski ali Hrvaški.« Obrazložitev njihove nacionalne pripadnosti je vsekakor zelo zanimiva: »**Faktično so prebivalci dotičnih vasi Slovenci zraven pa tudi Hrvatijo, ker imajo s Hrvati opraviti** (poudaril: M. Z.).« Prosilci so dali deželnemu odboru na znanje, da živi večina tamkajšnjih prebivalcev od trgovine, »bodisi kot trgovci s prešiči, bušami in kozli bodisi s krošnjarjenjem po Nižje- in Gornjeavstrijskem. Od nekdaž že tako trgujejo in posebno krošnjarijo že 100 let. Isti imajo tudi vinograde, ki ležijo prav v metliškem okraji.« ⁴⁶

⁴⁴ Jovan Hranilović, *Angjin Božič*, Hrvatsko kolo 1, 1905, str. 140, 141. Tradicija trgovanja (na primer živinski sejmi) ima pri Žumberčanih še danes pomembno vlogo, glej: Duška Knežević Hočevan, »*Kri ni voda*«: *Potomci Uskokov ob slovensko-hrvaški meji*, Razprave in gradivo, Ljubljana 2004, št. 45, str. 136.

⁴⁵ AS 38, šk. 1509, dopis mariborskega sodišča z dne 25. 5. 1910, št. 10150.

⁴⁶ AS 38, šk. 1509, prošnja z dne 24. 12. 1910.

Poglavitni razlog za prošnjo je bil naslednji: »Mi podpisani krošnjarimo na Dolenjem- in Gorenjemavstrijskem. Do zdaj so nam dali pravico za krošnjarenje brez zadržka, zdaj pa nam prepovedujejo z motivacijo, da nismo cislajtanci, ampak da spadamo k ogrski državi. Podpisani prosimo Visoki deželni odbor blagovoli nam dati v nemškem jeziku potrdilo, da še ni gotovo, da spadajo naši rojstni kraji pod ogrsko državo, ampak je to vprašanje še zmiraj sporno med Kranjsko in Hrvaško in je v obravnavanju.«⁴⁷ Potrdilo naj pošlje deželni odbor njihovemu odvetniku Karlu Slancu iz Novega mesta.

Zadeva se očitno ni takoj rešila, zato je Slanc ponovno napisal prošnjo za potrdilo, »da se torej prebivalcev Žumberka zlasti tudi vasi Drage in Doljane ne more smatrati inozemcem (podčrtal: Slanc)«. ⁴⁸ Deželni odbor je ugodil njegovi zahtevi in uradno izdal potrdilo z naslednjo vsebino: »Podpisani deželni odbor potrjuje, da pripadata vasi Drage in Doljane občini Sošice in okrožju Žumberak, da Žumberak historično pripada vojvodini Kranjski in da se vrše glede njegove državnopravne pripadnosti pogajanja z ogrsko krono.«⁴⁹

Vpliv meje na migracijske procese

Med sezonsko in trajno emigracijo

Z bližino in sosedstvom hrvaških dežel je povezan tudi fenomen sezonskih migracij. Pri teh je šlo predvsem za ljudi nižjih slojev, ki so si lajšali svoj ekonomski položaj z delom ali trgovanjem v hrvaških deželah. Nedvomno je težko določiti, kdaj neka sezonska emigracija postane stalna. Vlado Valenčič je leta 1950 na osnovi avstrijske in ogrske uradne statistike postavil tezo, da so sredi 19. stoletja Slovenci hodili na Ogrsko in v hrvaške dežele pretežno na sezonsko delo, ko pa so se razmere v kmetijstvu poslabšale, naj bi se pojavili primeri stalnega izseljevanja v Hrvaško in Slavonijo.⁵⁰ Poročila v slovenskem časopisu 19. stoletja se s tem ne strinjajo. Gotovo je, da so jugoslovansko usmerjeni slovenski pisci pretiravali in poskušali napihniti vlogo Slovencev v hrvaških deželah. Ti so imeli v slovenski jugoslovanski ideologiji pomembno vlogo povezovalnega elementa s Hrvati, ki naj bi konkretno utrjeval vzajemnost med narodoma. Trdina je bil leta 1860 prepričan, da hrvaška zemlja »redi« kar 30.000

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ AS 38, šk. 1509, pošnja z dne 24. avgusta 1911, št. 14680.

⁴⁹ Ibid., koncept potrdila z dne 27. 8. 1911, št. 14680.

⁵⁰ Vlado Valenčič, *Izseljevanje Slovencev v druge dežele habsburške monarhije*, ZČ 44, 1990, str. 63, 64 (v nadaljevanju: Valenčič, *Izseljevanje Slovencev*).

Kranjcev.⁵¹ S to številko je prav po »narodnjaško« pretiraval, saj na Hrvaškem leta 1857 niso našteali niti 10.000 oseb, ki bi imeli domovinsko pravico v vseh slovenskih deželah skupaj.⁵² Kočevjar - Žavčanin je bil leta 1871 še bolj optimističen. Zapisal je, da živi na Hrvaškem kakih 30 do 40 tisoč stalno naseljenih Slovencev, če bi pa dodali »zarod prejšnjih naselitev, bi se število po tristročilo.«⁵³

Kako so sezonske migracije potekale in kdo se jih je udeleževal, je bilo odvisno od specifičnih razmer v lokalnem okolju. Bližina meje s Hrvaško je bila večkrat odločilna. Kočevjarji in Ribničani (pa tudi Belokranjci in Kostelci) so si iskali zaslužka s krošnjarstvom in prodajanjem suhe robe. Iz vasi ob vznožju Gorjancev, od Kostanjevice do Čateža in Velike Doline so hodili na Hrvaško mlait žito. Iz Vinice so kmetje hodili kosit v Bjelovar, Fužine in Petrinjo.⁵⁴ Še zlasti pred izgradnjo železnice Zidani Most-Zagreb-Sisak so različno blago vozili po Savi kranjski brodniki iz Doba in Kleč.⁵⁵ Čeprav so odhajali na jug večinoma moški, je bližina hrvaških urbanih centrov privlačila veliko kmečkih deklet, ki so delale kot služkinje in kuharice. Po pričevanju Trdine se je ta dekleta gledalo »grozno pisano«, vse brez izjem naj bi jih razglašali za malopridnice in vlačuge, mnoge tudi po pravici: »Nekatere izmed teh so se popolnoma izgubile v tuji deželi, kjer jih ni nihče nadziral ali zadrževal. Pridružile so se očitnim in tajnim blodnicam in poginile naposled za gnusnimi boleznimi /.../. Ni se torej rodil brez razloga hrvaški pregovor: Ni k-ice od Kranjice!«⁵⁶ Po nekaterih ocenah je bilo leta 1855 na Reki dve tretjini prostitutk slovenskega porekla,⁵⁷ vendar je treba te podatke brez podrobnejših raziskav jemati z rezervo.⁵⁸

Ena izmed bolj razširjenih oblik sezonske migracije je bilo t. i. hrvatarstvo, sezonsko delo slovenskih moških v slavonskih in ogrskih gozdovih (ponavadi od septembra do novembra). Odhajali so predvsem iz najmanj produktivnih predelov, se pravi iz Bele krajine, Dolenjske in Notranjske. Dodatni pobudniki

⁵¹ Janez Trdina, *Kranjci na Hrvaškem*, Zbrano delo 4, str. 283.

⁵² Valenčič, *Izseljevanje Slovencev*, str. 64.

⁵³ *Slovinci na Hrvaškem*, Slovenski narod, 13. 12. 1870.

⁵⁴ Valenčič, *Izseljevanje Slovencev*, str. 54.; prim.: Damir Josipovič, *Zgornje Obkolpje: Politično-geografski oris obmejnega območja v Sloveniji in na Hrvaškem*, diplomsko delo, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za geografijo, Ljubljana 1998.

⁵⁵ Janez Trdina, *Hrvaški spomini*, Zbrano delo 3, str. 154, 155.

⁵⁶ *Ibid.*, str. 158.

⁵⁷ Irvin Lukežič, *Trdina i Rijeka*, Dometi 18, št. 12, Reka 1985, str. 34 (v nadaljevanju: Lukežič, *Trdina Rijeka*).

⁵⁸ Prostitutke v legalnih bordelih so bile večinoma tujke. Tako je bilo tudi v Ljubljani, glej: Bojan Cvelfar, *Ko prostitutko jeden zapusti, gre že drugi moški skozi vežna vrata*, *Ureditev prostitucije in življenje v javni hiši v Ljubljani na začetku 20. stoletja*, Kronika 42, št. 3, 1994, str. 25–41.

so bili lesni trgovci ali »agenti«, ki so običajno organizirali skupinske odhode (kompanije), posojali denar za pot in podobno.⁵⁹ Po Trdinovih informacijah so posamezni drvarji tja zahajali že v 18. stoletju, »ali kupoma, kdaj po več sto iz ene župnije, začeli so vreti v Slavonijo šele o 1865.«⁶⁰ V *Slovencu* se je maja 1880 lahko prebralo, da so 'Hrvatariji' »navdušeni prijatelji Hrvatov, ter jih imajo za 'prave Slovence,' hrvatsko narečje imenujejo 'pravi pismeni slovenski (slovan-ski) jezik'«. ⁶¹

Nad sezonskim delom slovenskih mož v slavonskih gozdovih pa niso bili vsi navdušeni. V *Slovenskem narodu* je oktobra 1883 neki Danilo videl v »hrvatarstvu« veliko narodovo nesrečo. Ločil jih je v dve skupini. Prvi so bili tisti, ki v domačem kraju niso našli dovolj dela za preživetje. Teh pisec ni obsojal. Svaril je samo pred dejstvom, da se drvarjem v Slavoniji naklada težko delo, ki se ne more primerjati z nobenim kmečkim opravilom. Posledica tega je očitna preutrujenost in slabo zdravje. Prava nadloga je za avtorja druga skupina »Hrvatarije«. Gre za tiste nevestneže, ki »jim nikdar dela in kruha, celo belega, ne manjka«, pa gredo vseeno »zapravljat svoje mlade moči drugam, domačo občino pa zanemarjajo«. Hlapcev, ki so v delu v Slavoniji videli priložnost za osebni uspeh, niso obremenjevale težave kmečkih gospodarjev zaradi pomanjkanja poslov: »Sto in petdeset hlapcev in delavcev se je iz občine izgubilo proti Hrvatskemu. Skoro vsem gospodarjem, tudi najboljšim, so kar čez noč izginili hlapci.« To pa je bilo za gospodarje zelo neprijetno. Danilo je bil prepričan, da se to »hrvatarstvo« tudi denarno ne splača, še zlasti zato, ker v slabi družbi vse zapijejo: »Svoboda ta in pa življenje brez nadzorstva blagodejnega, ki nevidno čuje nad slovenskimi vasmí, poganja, samo ob sebi umevno, le strupene sado-ve, in skušnja nas uči, da v krajih, ki imajo 'Hrovatarje', rase surovost.«⁶²

Migracije štajerskih in kranjskih dijakov v srednje šole hrvaških urbanih centrov

Drugačna oblika sezonskega izseljevanja, ki je lahko postalo stalno, je bilo obiskovanje hrvaških srednjih šol. Migracije dijakov iz obmejnih predelov Štajerske in Kranjske v srednje šole v Varaždin, Zagreb, Karlovac in na Reko so izredno pomembne za razumevanje konkretnih učinkov kranjsko/štajersko-hrvaške

⁵⁹ Valenčič, *Izseljevanje Slovencev*, str. 53, 54, Drnovšek, *Slovenski izseljenci na Hrvaškem*, str. 110; o tem je napisala Zofka Kveder povest *Hrvatariji* (1902).

⁶⁰ Janez Trdina, *Hrvaški spomini*, Zbrano delo 3, str. 156.

⁶¹ *Vzajemnost Hrvatov in Slovencev*, Slovenec, 22. 5. 1880.

⁶² Nadloga na kmetih, Slovenski narod, 25. 10. 1883.

meje. Kljub nekaterim dosedanjim razpravam bi jih bilo treba podrobno raziskati.⁶³ Andrija Ljubomir Lisac je opozoril na podatek, da je nižja gimnazija v Celju (od leta 1808) za razliko od mariborske šele leta 1819 postala šestrazredna, kar je naredilo gimnazije v Varaždinu in Zagrebu še bolj privlačne za mlade Spodnještajerce. Med šolskima letoma 1776/77 in 1826/27 je bilo po njegovih ugotovitvah vpisano na zagrebški gimnaziji 596 Slovencev (4,18 %), v tečajih filozofije na akademiji pa 326 (5,14 %), oziroma vse skupaj 922 Slovencev (4,48 %).⁶⁴ V razdobju med leti 1828/29–1849/50 pa je naštel 929 Slovencev (8,44 %), od tega na gimnaziji 542 (7,21 %) in akademiji 387 (11,31 %).⁶⁵ Pri sicer temeljitih raziskavah Andrije Ljubomirja Lisca pa je problematična njegova kategorija slovenske pripadnosti, ki je ni opredelil. Dijaki so bili v tem obdobju opredeljeni po pokrajinski pripadnosti. Tako je bilo med leti 1776/77 in 1826/27 vpisanih 209 dijakov iz Kranjske (Carniolus) in 181 iz Štajerske (Styrus).⁶⁶ Med Slovence je Lisac na primer uvrstil tudi dijake iz krajev: Labin, Hartberg, Keszthely in Bruck ob Muri.⁶⁷

Šolsko leto 1849/50 je prineslo nov šolski sistem, ki je bil v Zagrebu vpeljan v letih 1850/51, v Varaždinu pa šele leta 1855.⁶⁸ Pomembno izobraževalno središče za spodnjo Štajersko je bil ravno Varaždin. Po Trdinovi oceni je bilo štajerskih Slovencev kar tretjina vseh dijakov. Slovensko prisotnost na tej ustanovi pa dokazuje tudi prvi ravnatelj dr. Anton Rajšp (1773).⁶⁹ V kratkem pregledu zgodovine varaždinske gimnazije v šolskem poročilu za leto 1853 je zapisano, da »budoč da se na medji ugarske, štajerske i hërvatske nahodi«, se lahko šteje med tiste hrvaške gimnazije, ki imajo največ učencev.⁷⁰ Klasifikacije dijakov po pokrajinski ali nacionalni pripadnosti so se v poročilih varaždinske gimnazije neprestano spreminjale. V poročilu za leto 1855 je bilo od 150 učencev na gimnaziji, ki so vztrajali do konca leta, kar 33 Slovencev (Slowenen)

⁶³ Glej npr: Andrija Ljubomir Lisac, *Slovenci zagrebški dijaki v letih 1828/29–1849/50*, Zbornik za historiju školstva i prosvjete, Zagreb 1974, str. 169–180; isti, *Slovenci zagrebški dijaki v letih 1776/77–1827/28*, Zbornik za historiju školstva i prosvjete, Zagreb 1965, str. 249–254; isti, *Dijaki s celjskega območja na zagrebških šolah 1776/77–1917/18*, Celjski zbornik, Celje 1983, str. 315–323.

⁶⁴ Lisac, *Slovenci zagrebški dijaki 1776/77–1827/28*, str. 251.

⁶⁵ Lisac, *Slovenci zagrebški dijaki 1828/29–1849/50*, str. 172.

⁶⁶ Lisac, *Slovenci zagrebški dijaki 1776/77–1827/28*, str. 252.

⁶⁷ Lisac, *Slovenci zagrebški dijaki 1828/29–1849/50*, str. 175; isti, *Slovenci zagrebški dijaki 1776/77–1827/28*, str. 252.

⁶⁸ Antun Cuvaj, *Građa za povijest školstva kraljevine Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, knjiga 3, Zagreb 1910, str. 446.

⁶⁹ Kržišnik - Bukić, *O narodnostnem samoorganiziranju*, str. 142.

⁷⁰ Josip Zadravec, *Kratak pregled povesnice gimnasie varaždinske, Përvo godišnje izvëštenje o c. kr. gimnazii varaždinskoj koncem školske godine 1853*, Varaždin 1853, str. 15.

poleg 107 Hrvatov, 5 Madžarov, 2 Čeha in 3 Judi.⁷¹ Kriteriji za nacionalno opredelitev seveda niso bili navedeni. Leta 1871 pa je bilo med 247 dijakov na koncu leta tudi samo 18 domnevnih Slovencev (poleg 214 Hrvatov in 2 Nemcev). Pod Hrvate so šteli tudi Srbe, kar se lahko vidi po religijski pripadnosti.⁷² Najverjetneje je na občutno znižanje deleža domnevnih Slovencev vplivalo odprtje ptujske gimnazije leta 1869 in dualistična meja po letu 1867, vendar bi bilo treba to hipotezo natančneje preveriti. Upadanje dijakov iz slovenskih dežel se je nadaljevalo. V šolskem letu 1913/14 jih je bilo od 300 dijakov samo 10 iz Štajerske, iz Kranjske pa jih sploh ni bilo.⁷³

Zagrebska gimnazija⁷⁴ od reforme do 1868/69 v svojih letnih statističnih poročilih ni imela kategorije nacionalnosti ali deželne pripadnosti. V Državnem arhivu v Zagrebu se nahajajo rokopisni imeniki dijakov na gimnaziji Zagreb, na osnovi katerih so tudi delali tiskana letna poročila. Pilotski pregled tega gradiva je odkril nekatere metodološke probleme, pred katere je postavljen raziskovalec, ki hoče raziskati prisotnost dijakov iz Spodnje Štajerske in Kranjske na tej gimnaziji in hrvaških gimnazijah nasploh. Poglejmo nekaj primerov. Omenili smo že nejasno opredelitev nacionalne pripadnosti, ki jo lahko najdemo v nekaterih šolskih poročilih. Problematična pa je tudi druga kategorija, ki je na videz povsem jasna: deželna pripadnost (domovina, Vaterland). V šolskem letu 1851/52 je bilo na tej gimnaziji (skupno s tistimi, ki so gimnazijo med letom zapustili) 19 dijakov, za katere je zapisano, da prihajajo iz Kranjske ali Spodnje Štajerske. Pomembne so rubrike *Domovina, rodno mesto i stan, Ime i stališ, postojbina otca ili tutora* in *Ime stališ i stan odgovornog pazitelja*. V tem šolskem letu je bilo na začetku leta vpisanih 281, na koncu pa 231 dijakov.⁷⁵ Veliko dijakov je iz različnih razlogov prenehalo obiskovati zagrebsko gimnazijo, ali pa so se prepisali na drugo šolo.⁷⁶

Že na prvi pogled je očitno, da moramo dijake iz Spodnje Štajerske in Kranjske razdeliti na dve skupini. V prvi so tisti, ki imajo zapisano za svojo

⁷¹ *Dritter Jahres-Bericht des k. k. ober-Gymnasiums zu Warasdin am Schlusse des Schuljahres 1855*, str. 21.

⁷² *Izveštje kraljevske gimnazije varaždinske koncem šolske godine 1871*, str. 49.

⁷³ *Izveštaj kr. velike gimnazije u Varaždinu za školsku godinu 1913/14*, str. 130.

⁷⁴ O zgodovini zagrebske gimnazije glej: Vid Balenović, *350 godina humanističke nastave u Zagrebu*, Povijest zagrebačke klasične gimnazije 1607–1957, Zbornik naučnih i književno-umjetničkih priloga bivših đaka i profesora zagrebačke klasične gimnazije, Zagreb 1957, str. 11.

⁷⁵ *Drugo godišnje izvještenje o c. k. zagrebačkoj višjoj gimnaziji koncem školske godine 1853*, str. 28.

⁷⁶ Državni arhiv u Zagrebu (DAZ), *Imenici za godinu 1851/52*, signatura imenika: 25311.

domovino Kranjsko ali Štajersko, čeprav živijo na Hrvaškem (največkrat v Zagrebu) s svojimi starši, v drugi pa tisti, ki so zapustili svoj dom in živijo pri »paziteljih«. S starši so v tem šolskem letu živeli 4 dijaki, drugih pa je bilo 15. V prvi skupini so dijaki iz meščanskih družin: Štajerec (Celje) Hermann Premru, sin takratnega ravnatelja Premruja,⁷⁷ Kranjec (Ljubljana) Teodor Šadek, sin Slavoljuba c. kr. stotnika v Zagrebu, Kranjec (Ljubljana) Adolfo Schadek, sin Eduarda c. kr. stotnika v Zagrebu (najverjetneje gre pri teh dveh stotnikih za isto osebo), in Štajerec Eduard Križekar, sin Antuna, zdravnika v Zagrebu. V drugi skupini prevladujejo dijaki kmečkega porekla (razen enega, sina trgovca iz Šentjerneja), ki živijo v semeniščih in samostanih (2), pri trgovcih (1), nedefiniranih meščanih (3), odvetnikih (1) in največ pri krojačih (8).⁷⁸

Ti dijaki iz Spodnje Štajerske in Kranjske so v šolskem letu 1851/52 doživljali različne usode. Josipa Vogrinca iz celjskega okrožja so denimo izključili, ker je »različite knjige pokrao«, Gjuro Stremecki iz okolice Brežic je nekje »staknil« koze in z dovoljenjem vodstva šole odšel domov, a se ni vrnil. Ravnateljev sin Hermann je imel seveda prvi red z odliko, Antun Kadionik iz Pokleka pa je po končanem prvem polletju preprosto zapustil šolo. Vekoslav Matiašić iz Lovrenca ni čakal tako dolgo in se je že na začetku leta prepisal v Varaždin. Nekateri so prišli iz varaždinske (Josip Nemeč in Marko Nidorfer, oba z odličnim uspehom) ali karlovske gimnazije (Ferdinand Sladović).⁷⁹

Zanimiva je primerjava s stanjem slabih trideset let kasneje (1879/80), ko je imela zagrebška gimnazija na začetku šolskega leta 723, na koncu pa 631 dijakov.⁸⁰ Iz Kranjske in Spodnje Štajerske jih je bilo samo 10. Od tega sta imela starše v slovenskih deželah samo 2 dijaka, ostali pa so živeli pri starših ali bližnjih sorodnikih na Hrvaškem.⁸¹ Kratek ekskurz v imenike zagrebške gimnazije ne more odgovoriti na glavna vprašanja migracij dijakov iz slovenskih dežel v Zagreb, lahko pa osvetli metodološki vidik. Iz zgoraj navedenih primerov je očitno, da letna tiskana poročila gimnazij, tudi če imajo zapisano deželno pripadnost, ne zadostujejo za podrobno analizo. Šele rokopisni imeniki dijakov odkrijejo vso zapleteno realnost takratnega časa, ki je povezana z različnimi aspekti življenja. Pomembno vprašanje, na katerega bo šele treba odgovoriti, je, kako je

⁷⁷ Glej: Emilijan Lilek, *Slovenski v tujini službujoči šolniki*, Celje 1933, str. 43; Janez Trdina, *Iliri in Bachovi huzarji*, Zbrano delo 3, str. 393.

⁷⁸ DAZ, *Imenici za godinu 1851/52*, sig. imenika: 25311.

⁷⁹ Ibid.

⁸⁰ *Izvišće kralj. velikoj gimnaziji u Zagrebu koncem školske godine 1879/80*, str. 100.

⁸¹ DAZ, *Imenici za godinu 1879/80*, sig. imenika: 25339.

bil upad dijakov iz slovenskih dežel povezan z dualistično mejo po letu 1867. Za tako kompleksno vprašanje pa je potrebna obsežna samostojna študija.

Glede šolstva je potrebno izpostaviti še en vidik. Sodeč po poročilih gimnazije Novo mesto je odšlo neprimerno več dijakov iz Dolenjske na Hrvaško, kot pa obratno. Leta 1858 je bilo na novomeški gimnaziji ob koncu šolskega leta 151 dijakov, od tega 144 Slovencev, 3 Hrvati, 3 Nemci in 1 Italijan (nacionalne kategorije seveda niso obrazložene),⁸² naslednje leto je bilo Hrvatov 7 (od 193),⁸³ leta 1862 pa 2 (od 266).⁸⁴ Leta 1863 so v poročilih uvedli razdelitev dijakov po maternem jeziku. Tega leta so se za hrvaščino izrekli samo trije (od 214). Podobno je bilo v naslednjih letih. Število dijakov s hrvaškim maternim jezikom ni preseglo števila 3. V šolskem letu 1873/74 jih celo ni bilo.⁸⁵ Kakšna so lahko neskladja med jezikom in domovinsko pripadnostjo, kaže poročilo za šolsko leto 1880/81, v katerem so zabeležili tako deželno pripadnost, kot tudi materni jezik. Iz (ožje) Hrvaške sta bila 2 dijaka, iz Slavonije 1, srbo-hrvaški jezik pa naj bi imel za maternega le en dijak.⁸⁶

Primerjava izseljevanja iz slovenskih dežel v hrvaške z izseljevanjem iz hrvaških v slovenske

Eno izmed pomembnih vprašanj v slovensko-hrvaških odnosih glede migracij je njihova usmerjenost. Glede na dosedanje razprave, literaturo in sodobne opise je bil pretok ljudi v 19. stoletju iz slovenskih dežel v hrvaške veliko močnejši kot obratno. Teza se naslanja predvsem na ugotovitve hrvaške zgodovinarke Agneze Szabo in slovenskega zgodovinarja starejše generacije Vlada Valenčiča.⁸⁷

V habsburški monarhiji se je praksa državljanstva oziroma teritorialne države le počasi uveljavljala. Po mnenju avstrijskega raziskovalca Haralda Wendelina glavni vzrok za to ni bilo nacionalno vprašanje, ampak prevelik pomen domovinske pravice. Ta je določala pripadnost prebivalcev in v primeru obubožanja z uveljavljanjem ubožne pravice garantirala oskrbo. Občinska identiteta

⁸² *Programm des k. k. Gymnasiums zu Neustadtl am Schlusse des Schuljahres 1858*, str. 20.

⁸³ *Programm des k. k. Gymnasiums zu Neustadtl am Schlusse des Schuljahres 1859*, str. 18

⁸⁴ *Programm des k. k. Gymnasiums zu Neustadtl am Schlusse des Schuljahres 1862*, str. 18.

⁸⁵ *Programm des k. k. Real- und Obergymnasiums in Rudolfswerth für Schuljahr 1873–74*, str. 56.

⁸⁶ *Programm des k. k. Obergymnasiums in Rudolfswerth für Schuljahr 1880–1*, str. 64, 65.

⁸⁷ Valenčič, *Izseljevanje Slovencev*, str. 49–70; Agneza Szabo, *Socialna struktura Slovenaca, v: Kržišnik - Bukić, Slovenci v Hrvaški*, str. 85–113; glej tudi: Agneza Szabo, *Regionalno porijeklo i socialne struktura stanovništva grada Zagreba između 1880. i 1910. godine*, Radovi Instituta za hrvatsku povijest 17, Zagreb 1984.

(Gemeinde Identität) je imela potemtakem večji pomen kot pripadnost sami državi. Vsak prebivalec občine, ki tam ni imel domovinske pravice, je bil obravnavan kot »tuj domačin« (fremde Inländer) in ni razpolagal z istimi pravicami kot pravi domačin. Pojem »tujec« se je torej nanašal tudi na prebivalca sosednjega mesta. Meja med »domačim« in »tujim« je potekala po krajevni oziroma lokalni meji.⁸⁸

Valenčič je ugotovil, da so pri štetju leta 1869 v deželah ogrske polovice našteji skoraj petino več oseb z domovinstvom v avstrijskih deželah, kakor pa jih je bilo v teh deželah navedenih kot odsotnih z bivališčem v ogrskih deželah. Izkazi o odsotnih domačinih v avstrijskih statističnih zvezkih so torej pomanjkljivi, vendar imamo za ogrske dežele na razpolago samo te podatke. Število na slovenskem ozemlju pristojnih oseb, ki so bile po navedbah njihovih svojcev odsotne v ogrskih deželah, se je v primerjavi z letom 1857 zelo pomnožilo. Največ jih je bilo iz Kranjske, kjer je bil najmočnejše zastopan kočevski okraj (2118 oseb v Hrvaški in Slavoniji), sledili so postojnski, črnomaljski in novomeški okraj.⁸⁹ Glede na številčno stanje oseb z domovinstvom v slovenskih deželah, ki so ob ljudskih štetjih med leti 1857 in 1910 živele v ogrski polovici, je Valenčič postavil tezo, da je moralo biti izseljevanje v ogrske dežele najbolj intenzivno v šestdesetih, sedemdesetih in osemdesetih letih. Med leti 1857 in 1890 se je število takšnih oseb skoraj popeterilo. Leta 1890 je bilo na Ogrskem kar 3 % vseh imetnikov kranjskega domovinstva, in 2,5 % vseh imetnikov domovinstva na Spodnjem Štajerskem. Osebe z domovinstvom na Štajerskem so živele leta 1910 večinoma v Zagrebu in zagrebški, varaždinski in bjelovarski županiji, Kranjci pa največ na Reki. Enakomerno so bili porazdeljeni na mesto Zagreb in njegovo okolico, nakar je sledila modruško-reška županija. Reka in njena okolica sta bila najvažnejši cilj tudi za Trst, Goriško in seveda Istro.⁹⁰ V popisu leta 1890 je veliko število oseb, ki so živele v ogrski polovici in imele domovinstvo na Štajerskem in Kranjskem, kot materni jezik izbralo hrvaščino. Za Štajersko 3.328 (od 18.102) in Kranjsko 3.425 (od 15.900).⁹¹

Zanimiva je primerjava Valenčičevih rezultatov z ugotovitvami Agneze Szabo, ki je vzela pod drobnogled tiste prebivalce Hrvaške in Slavonije, ki so

⁸⁸ Waltraud Heindl, Edith Saurer, *Grenzen und Grenzüberschreitung, Die Bedeutung der Grenze für die staatliche und soziale Entwicklung des Habsburgerreiches von der Mitte des 18. bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*, Grenzloses Österreich, Wien 1997, str. 281, 282.

⁸⁹ Valenčič, *Izseljevanje Slovencev*, str. 52.

⁹⁰ *Ibid.*, str. 62, 63.

⁹¹ *Ibid.*, str. 65.

imeli za materni jezik⁹² slovenščino. Leta 1880 sta bila v banski Hrvaški 20.102 človeka s slovenskim maternim jezikom (1,06 % celotnega prebivalstva), leta 1890 je bilo 20.987 ljudi (0,96 %), leta 1900 19.789 (0,82 %) in leta 1910 15.686 ljudi (0,60 %). Podatki za mesto Zagreb kažejo, da je večina teh ljudi živelo ravno tam – leta 1880: 3.191 ali 13,45 % prebivalcev Zagreba, leta 1890: 5.880 ali 15,20 %, leta 1900: 5.830 ali 10,38 % in leta 1910: 5.119 ali 6,85 %. Konec 19. stoletja je približno tretjina ljudi s slovenskim maternim jezikom živela v Zagrebu, 14 % jih je živelo v ostalih mestih, 55 % pa na področju županij.⁹³ Število ljudi s slovenskim maternim jezikom se je med leti 1880 in 1910 očitno zmanjševalo, tudi v Zagrebu, čeprav je tukaj trajala intenzivna imigracija Slovencev vse do začetka 20. stoletja.⁹⁴

Trg Bana Jelačića v Zagrebu, razglednica iz 1915.

⁹² Za razliko od ogrskih dežel popisi v Cislajtaciji niso poznali kategorije maternega jezika, ampak občevalni jezik (Umgangssprache), kar je povečalo možnost manipulacij. Andrej Studen je v analizi popisnih listov za Ljubljano opisal, kakšne nejasnosti so se ob tem dogajale: nekateri vprašanja po občevalnem jeziku niso dobro razumeli, nekateri so navedli več jezikov, uradnik pa je enega prečrtal, člani iste družine so lahko navajali različne jezike, nekateri so ob naslednjem popisu navedli drugi jezik, itd. (Andrej Studen, *Stanovati v Ljubljani*, Ljubljana 1995, str. 110–120).

⁹³ Szabo, *Socijalna struktura Slovencev*, str. 87–90.

⁹⁴ *Ibid.*, str. 104; prim.: Kržišnik - Bukič, *Nekatere zgodovinske razsežnosti*, str. 263.

Za leti 1900 in 1910 je mogoče dobiti tudi podatke o poklicih. Med zaposlenimi posamezniki s slovenskim jezikom je bilo leta 1900 in leta 1910 približno tretjina žensk. V tem desetletju se je 25 % tega prebivalstva ukvarjalo s poljedelstvom, nekaj manj kot 40 % z najrazličnejšo obrtno dejavnostjo, ostalih 35 % pa se je ukvarjalo z naslednjimi dejavnostmi: trgovski posli (7 %), delo hišne služinčadi (več kot 6 %), promet (ok. 5 %), javne službe in svobodni poklici (ok. 5 %), rudarstvo (nekaj več kot 2 %) in ostali neznani poklici skupaj z upokojenci (ok. 7 %).⁹⁵

Za uvid v emigracijo prebivalstva iz hrvaških dežel v slovenske smo v pregledih avstrijske statistike preverili prisotnost tujcev iz Hrvaške in Slavonije na Kranjskem in Spodnjem Štajerskem za popise v letih 1880, 1890, 1900 in 1910. Kriterij je bil domovinska pravica. Leta 1880 je bilo na Kranjskem 1030 ljudi z domovinsko pravico v Hrvaški in Slavoniji (brez Vojne krajine, ker gre za čas pred dokončno razpustitvijo):

Tabela 1: Prebivalstvo na Kranjskem z domovinsko pravico v Hrvaški in Slavoniji po popisu leta 1880.

Okrajno glavarstvo	Moški	Ženske	Skupaj
Črnomelj	134	107	241
Kamnik	11	5	16
Kočevje	106	175	281
Kranj	37	8	45
Krško	67	51	118
Litija	7	5	12
Ljubljana mesto	157	61	218
Ljubljana okolica	13	10	23
Logatec	4	10	14
Novo mesto	25	28	53
Postojna	4	4	8
Radovljica	—	1	1
Skupaj	565	465	1.030

(podatki povzeti po: *Österreichische Statistik*, 1. knjiga, 1. zvezek, Wien 1882)

⁹⁵ Ibid., str. 96, 97.

Iz celotne Vojne krajine je bilo leta 1880 na Kranjskem le 33 oseb (17 moških, 16 žensk), največ v Ljubljani in Črnomlju. Zanimiv je tudi podatek o številu ljudi, ki so bili pristojni na Kranjskem in so za občevalni jezik izbrali srbo-hrvaški jezik: 266 ljudi (celotno število pristojnih na Kranjskem: 477.607, slovenski jezik: 447.366 in nemški: 29.392), od tega kar 244 v okrajnem glavarstvu Črnomelj, vendar nobeden v sodnem okraju Metlika.⁹⁶ Na Spodnjem Štajerskem je bilo tujcev iz Hrvaške in Slavonije znatno več:

Tabela 2: Prebivalstvo na Spodnjem Štajerskem z domovinsko pravico v Hrvaški in Slavoniji po popisu leta 1880.

Okrajno glavarstvo	Moški	Ženske	Skupaj
Brežice	250	245	495
Celje mesto	38	12	50
Celje okolica	84	78	162
Ljutomer	9	13	22
Maribor mesto	104	88	192
Maribor okolica	69	60	129
Ptuj	498	297	795
Radgona	11	7	18
Slovenj Gradec	23	18	41
Skupaj	1.086	818	1.904

(podatki povzeti po: *Österreichische Statistik*, 1. knjiga, 1. zvezek, Wien 1882)

⁹⁶ *Österreichische Statistik*, I. knjiga, 1. zvezek, Wien 1882.

Deset let kasneje (1890) je bilo na Kranjskem več Hrvatov in Slavoncev (skupaj z Vojno krajino):

Tabela 3: Prebivalstvo na Kranjskem z domovinsko pravico v Hrvaški in Slavoniji po popisu leta 1890.

Okrajno glavarstvo	Moški	Ženske	Skupaj
Črnomelj	193	169	362
Kamnik	7	8	15
Kočevje	237	358	595
Kranj	9	16	25
Krško	87	68	155
Litija	18	10	28
Ljubljana mesto	147	86	233
Ljubljana okolica	16	19	35
Logatec	26	45	71
Novo mesto	17	17	34
Postojna	7	4	8
Radovljica	5	7	12
Skupaj	769	810	1.579

(povzeto po: *Österreichische Statistik*, 32. knjiga, 5. zvezek, Wien 1895)

Glede občevalnega jezika med prebivalci, prisotnimi na Kranjskem, se je številčno povečalo število tistih s srbo-hrvaškim občevalnim jezikom: 659 (celotno število prisotnih na Kranjskem: 495.654, slovenski: 466.269 in nemški: 28.033), od tega jih je bilo 485 v glavarstvu Črnomelj (227 v sodnem okraju Metlika, 258 v sodnem okraju Črnomelj). Glede na to, da v prejšnjem popisu v sodnem okraju Metlika ni bilo nobenega človeka s hrvaškim občevalnim jezikom, lahko sklepamo, da je šlo leta 1880 za anomalijo popisovalcev.⁹⁷ Na Spodnjem Štajerskem se je število teh prebivalcev prav tako povečalo (za 544):

⁹⁷ *Österreichische Statistik*, XXXII. knjiga, 1. zvezek, Wien 1892.

Tabela 4: Prebivalstvo na Spodnjem Štajerskem z domovinsko pravico v Hrvaški in Slavoniji po popisu leta 1890.

Okrajno glavarstvo	Moški	Ženske	Skupaj
Brežice	253	270	523
Celje mesto	38	18	56
Celje okolica	130	116	246
Ljutomer	19	22	41
Maribor mesto	198	142	340
Maribor okolica	93	76	169
Ptuj mesto	200	51	251
Ptuj okolica	316	325	641
Radgona	23	117	140
Slovenj Gradec	25	16	41
Skupaj	1.295	1.153	2.448

(povzeto po: *Österreichische Statistik*, 32. knjiga, 5. zvezek, Wien 1895)

Ljubljana, razglednica iz 1911.

Ob prelomu stoletja naj bi bilo ljudi iz Hrvaške in Slavonije na Kranjskem le 749. Razlog je v tem, ker naj po podatkih za popis leta 1900 v kočevskem in krškem okraju ne bi bilo nobenega tujca iz Hrvaške in Slavonije, kar ni verjetno. Ravno kočevski okraj je imel po štetjih v letih 1880 in 1890 največ Hrvatov in Slavoncev.

Tabela 5: Prebivalstvo na Kranjskem z domovinsko pravico v Hrvaški in Slavoniji po popisu leta 1900.

Okrajno glavarstvo	Moški	Ženske	Skupaj
Črnomelj	137	136	273
Kamnik	8	9	17
Kočevje	—	—	—
Kranj	9	7	16
Krško	—	—	—
Litija	3	4	7
Ljubljana mesto	155	108	263
Ljubljana okolica	11	7	18
Logatec	14	40	54
Novo mesto	41	23	64
Postojna	7	9	16
Radovljica	13	8	21
Skupaj	398	351	749

(podatki povzeti po: *Österreichische Statistik*, 64. knjiga, 2. zvezek, *Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1900 im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern*, Wien 1905)

Na Spodnjem Štajerskem se uradno število teh ljudi leta 1900 prav tako ni povečalo, očitno zaradi podobnih razlogov. Da ne bi imelo celjsko okrajno glavarstvo leta 1900 nobenega tujca iz dežele, ki nas zanima, je nenavadno, saj je prebivalo deset let pred tem v tem okraju 246 ljudi iz Hrvaške in Slavonije.⁹⁸

⁹⁸ *Österreichische Statistik*, LXIV. knjiga, 2. zvezek, *Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1900 im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern*, Wien 1905.

Tabela 6: Prebivalstvo na Spodnjem Štajerskem z domovinsko pravico v Hrvaški in Slavoniji po popisu leta 1900.

Okrajno glavarstvo	Moški	Ženske	Skupaj
Brežice	197	155	352
Celje mesto	27	2	29
Celje okolica	—	—	—
Ljutomer	4	7	11
Maribor mesto	256	155	411
Maribor okolica	124	84	208
Ptuj mesto	85	49	134
Ptuj okolica	354	382	736
Radgona	107	45	152
Slovenj Gradec	11	8	19
Skupaj	1.165	887	2.052

(podatki povzeti po: *Österreichische Statistik*, 64. knjiga, 2. zvezek, *Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1900 im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern*, Wien 1905)

Zadnje štetje v habsburški monarhiji leta 1910 je prineslo Kranjski tudi največ tujcev iz Hrvaške in Slavonije. Kočevje je tokrat imelo kar 1.026 prebivalcev s temi atributi.

Tabela 7: Prebivalstvo na Kranjskem z domovinsko pravico v Hrvaški in Slavoniji po popisu leta 1910.

Okrajno glavarstvo	Moški	Ženske	Skupaj
Črnomelj	245	260	505
Kamnik	23	16	39
Kočevje	571	455	1.026
Kranj	39	16	55
Krško	207	183	390
Litija	58	90	148

Okrajno glavarstvo	Moški	Ženske	Skupaj
Ljubljana mesto	270	164	434
Ljubljana okolica	76	57	133
Logatec	48	33	81
Novo mesto	77	53	130
Postojna	29	18	47
Radovljica	46	29	75
Skupaj	1.689	1.374	3.063

(povzeto po: *Österreichische Statistik*, nova vrsta, 2. knjiga, 2. zvezek, *Die Ergebnisse der Volkszählung vom 21. Dezember 1910, Die Ausländer in den im Reichsräthe vertretenen Königreichen und Ländern*, Wien 1913)

Podobno je bilo s Spodnjo Štajersko:

Tabela 8: Prebivalstvo na Spodnjem Štajerskem z domovinsko pravico v Hrvaški in Slavoniji po popisu leta 1910.

Okrajno glavarstvo	Moški	Ženske	Skupaj
Brežice	358	331	689
Celje mesto	35	25	60
Celje okolica	328	214	542
Konjice	41	29	70
Ljutomer	31	26	57
Maribor mesto	179	125	304
Maribor okolica	220	164	384
Ptuj mesto	98	65	163
Ptuj okolica	686	683	1.369
Radgona	41	19	60
Slovenj Gradec	35	26	61
Skupaj	2.052	1.707	3.759

(povzeto po: *Österreichische Statistik*, nova vrsta, 2. knjiga, 2. zvezek, *Die Ergebnisse der Volkszählung vom 21. Dezember 1910, Die Ausländer in den im Reichsräthe vertretenen Königreichen und Ländern*, Wien 1913)

Navedeni podatki v tabelah terjajo podrobnejšo analizo, za kar tukaj ni prostora. Primerjati bi jih bilo treba z absolutnim številom prebivalstva na Kranjskem in Spodnjem Štajerskem ter številom odsotnega prebivalstva iz Hrvaške in Slavonije, ki naj bi po navedbah bilo v hrvaških popisih na Kranjskem in Spodnjem Štajerskem. Po Valenčičevih raziskavah je bilo v Hrvaški in Slavoniji leta 1880 8.743 ljudi in leta 1910 11.797 ljudi z domovinsko pravico na (celotnem) Štajerskem ter leta 1880 9.927 in leta 1910 9.503 ljudi z domovinsko pravico na Kranjskem.⁹⁹ Po zgornjih podatkih pa je bilo na Kranjskem leta 1880 samo 1.030 ljudi z domovinstvom v Hrvaški in Slavoniji, leta 1910 pa 3.063. Na (celotnem) Štajerskem je bilo leta 1880 3.297, leta 1910 pa 7.156 pristojnih v Hrvaški in Slavoniji. Sodeč po primerjavi teh podatkov je bil migracijski val iz slovenskih dežel v hrvaške veliko močnejši kot obratno, vendar gre pri tem za oceno izključno na obravnavnih podatkih brez podrobnega študija struktur in migracijskih procesov na mikro in makro nivoju. Zanimivo pa je, da se število prebivalcev z domovinstvom v Hrvaški in Slavoniji, na Kranjskem in Spodnjem Štajerskem, sodeč po popisih med letoma 1880 in 1910, od popisa do popisa povečuje (razen leta 1900, ko je naveden težko verjeten podatek, da v kočevskem, krškem in celjskem okraju ni tujcev iz Hrvaške in Slavonije).

Centri slovenske imigracije na Hrvaškem z vidika slovensko-hrvaške meje

Z vidika omenjenih podatkov o številu ljudi s slovenskim maternim jezikom v Zagrebu se postavlja vprašanje, zakaj nam ni poznana samoorganiziranost zagrebških Slovencev za časa habsburške monarhije. Ista veroizpoved, podoben jezik (še zlasti s kajkavskim narečjem) in zavezništva hrvaške in slovenske politične elite niso izpostavljali ločevanja, ampak povezovanje z večinskimi Hrvati. Upoštevati pa je treba še en vidik. Zagreb je bil zaradi bližine in tradicije slovenskega naseljevanja del obmejnega pasu. Po eni strani so se Kranjci in Štajerci ob meji s Hrvaško po deželni pripadnosti imeli za drugačne, kar je imelo za posledico različne stereotipe. Po drugi pa so hrvaške urbane centre dojemali kot pomemben del njihovega sveta (na primer živinski sejmi). Zagreb je bil že v obravnavanem času pomemben urbani center povsem blizu slovenskega etničnega ozemlja, na katerega se je deloma opiral.¹⁰⁰ Po nekaterih

⁹⁹ Valenčič, *Izseljevanje Slovencev*, str. 63.

¹⁰⁰ Kržišnik - Bukič, *Nekatere zgodovinske razsežnosti*, str. 264.

časopisnih pričevanjih v slovenskem časopisju (zaradi jugoslovanske ideologije gotovo močno pretiranih), so imeli preprosti Slovenci Hrvate celo za »prave Slovence«.¹⁰¹

Zaradi teh okoliščin je še toliko bolj dragoceno razmišljanje nekega C-v-ja v *Slovenskem narodu* oktobra 1879 o ustanovitvi slovenskega društva v Zagrebu. Razprave o slovenski pravni akademiji v Ljubljani, ki so razburjale takratno slovensko javnost, so avtorja članka navedle na misel, da Slovenci pravzaprav ne rabijo te ustanove: »Naj se posluži slovenska mladež vseučilišča zagrebškega, pa nam ne bo treba akademije doma.« V zvezi s to vzajemniško idejo pa vidi tudi ustanovitev slovenskega društva. Nekateri Slovenci »perhorescirajo« posebno slovensko društvo, »navajajoči, da je Slovincem sloboden uhod in pristop k hrvatskim društvom«. Zato pa Slovenci nimajo svojega društva kakor ga imajo Čehi in Nemci. Vendar, če bi zagrebški Slovenci ustanovili »mej seboj društvo za podpiranje slovenskih vseučilišnikov, ne bi jim zameril noben pameten Hrvat«. Slovencev je v Zagrebu, pravi, lepo število, tako, da bi lahko pri dobri organizaciji vzdrževali vsaj 10 do 15 študentov.¹⁰² Pričujoča miniaturna je tipična za slovensko dojetje slovensko-hrvaških razmerij. Vsebuje tako pojmovanje o vzajemnosti s Hrvati (pojmovanje hrvaške univerze tudi kot slovenske), kot tudi zavest o slovenski posebnosti (ki bi se morala v hrvaškem okolju organizirati), vendar te posebnosti natančno ne opredeli.

Glede na takšna mnenja ne preseneča sodelovanje Slovencev v Hrvaški matici,¹⁰³ ki je leta 1887 prvič izdala slovensko-hrvaški besednjak, in kasneje (pod pokroviteljstvom Frana Ilešiča) izdajala publikacije v slovenskem jeziku, ki naj bi pripomogle k seznanjanju Hrvatov s slovenskim jezikom. Prvo znano organiziranje Slovencev v Zagrebu predstavlja šele akademsko društvo Triglav, ustanovljeno po razpadu stare monarhije 11. februarja 1920.¹⁰⁴ Kljub temu, da je Vera Kržišnik - Bukić že leta 1995 izpostavila potrebo po temeljiti raziskavi vseh aspektov zagrebških Slovencev v preteklosti (teme, ki po njenih besedah »hrepeni po monografski obdelavi«), je takšna monografija še vedno stvar prihodnosti.¹⁰⁵

¹⁰¹ *Združenje s Hrvati*, Slovenec, 16. 11. 1878.

¹⁰² *Zagrebškim Slovincem*, Slovenski narod, 5. 10. 1879.

¹⁰³ Glej: Miroslav Brandt (ur.), *Matica Hrvatska 1842–1962*, Zagreb 1963.

¹⁰⁴ Kržišnik - Bukić, *O narodnostnem samoorganiziranju*, str. 142 in 147.

¹⁰⁵ Ista, prav tam, str. 146; avtorica je utrla pot tudi nekaterim vsakdanjim, a pomembnim vidikom v življenju zagrebških Slovencev: Vera Kržišnik - Bukić, *Slovenski gostinci in pomen slovenskih gostiln v Zagrebu v 30-ih letih 20. stoletja*, Razprave in gradivo, Ljubljana 1993, št. 28, str. 136–141; prim.: ista, *Slovenci na Hrvaškem in slovensko narodno vprašanje*, Razprave in gradivo, Ljubljana 1998, št. 33, str. 7–30; ista, *Okvirni pregled poteka, vzrokov in pomena izseljevanja Slovencev na Hrvaško*, Razprave in gradivo, Ljubljana 1994–95, št. 29–30, str. 85–92.

Pomen Varaždina za šolanje dijakov iz slovenskih dežel smo že izpostavili. Janez Trdina je zapisal, da je »štajerskih Slovencev v Varaždinu vse mrgo-lelo. Služili so za posle, pomočnike in težake ali pa se nastanili za samostojne rokodelce in male trgovce. /.../ Z domačimi so se združili in stopili tem laže, ker se govori po na jugovzhodnem Štajerskem narečje, ki se ne razlikuje bistveno od varaždinske kajkavščine.«¹⁰⁶ Drugi center, ki so ga zaznamovali Slovenci, je bil Karlovac.¹⁰⁷ Po nekaterih podatkih naj bi v Karlovcu nastalo slovensko kulturno-prosvetno društvo že leta 1905.¹⁰⁸ Prisotnost prebivalstva iz slovenskih dežel v Karlovcu v 19. stoletju je skoraj popolnoma neraziskano področje.

Izseljevanje prebivalstva iz slovenskih dežel na Reko je potekalo neprekinjeno od srednjega veka dalje. V letih 1437–60 se na Reki omenja več kot 60 ljubljanskih in 46 škofjeloških trgovcev. V letih 1520–21 se je na Reki šolal Primož Trubar, v 17. st. je imel tesne zveze z Reko Janez Vajkard Valvasor, leta 1785 se je tja iz Kranjske priselil veletrgovec Simon Adamič, v letih 1820–22 pa je bil šolski knjižničar na reški gimnaziji Matija Čop. Neprecenljivi so opisi Janeza Trdine, ki je tam deloval kot profesor v letih 1855–67.¹⁰⁹ Sodeč po štetju iz leta 1910 je bilo na Reki 3.937 (7.94%) ljudi s slovenskim maternim jezikom.¹¹⁰ Po trditvah Irvina Lukežiča je bilo veliko »znamenitih« prebivalcev Reke slovenskega porekla: Ivan Dežman (politik in književnik), Ljudevit Adamič (utemeljitelj reškega gledališča, trgovec), Giovanni Kobler (zgodovinar), Josip Završnik (hrvaški pravopisni reformator pred preporodom), Ivan Simonetti (slikar).¹¹¹

Veliko Slovencev je na Reki gospodarsko uspelo. Najbolj znan je prav gotovo Jožef Gorup, podjetnik in mecen, ki je leta 1876 na Reki ustanovil lastno podjetje, ki se je ukvarjalo z zakupom davkov, javnimi deli, hotelirstvom in drugimi finančnimi posli. Gorup je bil pomemben tako za slovensko gibanje v osrednji slovenskem prostoru (sodeloval je z Ivanom Hribarjem, podpiral ustanavljanje narodnih delniških družb: banko Slovenijo, Narodno tiskarno in Ljubljansko občno banko itd.), kot tudi za Slovence na Reki.¹¹²

¹⁰⁶ Janez Trdina, *Hrvaški spomini*, Zbrano delo 3, str. 57.

¹⁰⁷ O gospodarskem vzponu Karlovca od konca 18. stoletja dalje glej: Karaman, *Privredni život ban-ske Hrvatske*, str. 223–245.

¹⁰⁸ Kržišnik - Bukič, *O narodnostnem samoorganiziranju*, str. 144.

¹⁰⁹ ES 10, str. 161; Janez Trdina, *Iliri in Bachovi huzarji*, Zbrano delo 3, str. 353–444; prim.: Vinko Žibert, *Slovenci na Reki in na Hrvaškem*, Slovenci v Hrvaški, str. 401; Kržišnik - Bukič, *O narodnostnem samoorganiziranju*, str. 144; Kržišnik - Bukič, *Nekatere zgodovinopisne razsežnosti*, str. 260.

¹¹⁰ Fran Brabalič, *Pitanje narodnosti u Rijeci*, (v: Rijeka, ur. Jakša Ravlić, Zagreb 1953, str. 21); Tugomil Ujčić, Vitomir Ujčić, *Rijeka*, Rijeka 1954, str. 41.

¹¹¹ Lukežič, *Trdina i Rijeka*, str. 35, opomba 9.

¹¹² ES 3, str. 301; Vinko Žibert, *Slovenci na Reki in na Hrvaškem*, Slovenci v Hrvaški, str. 402.

Reka s svojim gospodarskim potencialom ni pomenila magneta samo za prebivalstvo iz Istre, tržaškega, Goriške in jugozahodnih predelov Kranjske, ampak za vse slovenske dežele. Sodeč po popisu leta 1880 je bilo na Reki 791 ljudi z domovinsko pravico na Kranjskem, 100 z domovinsko pravico na (celotnem) Štajerskem in 97 na Koroškem. Leta 1910 pa naj bi bilo prebivalcev s kranjskim domovinstvom na Reki kar 3.602, s štajerskim domovinstvom 678 in s koroškim 145.¹¹³

Prisotnost prebivalstva iz današnje notranje Slovenije na Reki bi lahko osvetlili tudi s pomočjo poročnih matičnih knjig.¹¹⁴ Reka je zaradi svoje pripadnosti Ogrski (tako kot Hrvaška in Slavonija) imela v poročnih matičnih knjigah za geografsko umeščenost mladoporočencev dve rubriki: *Locus Originis* (kraj izvora) in *Locus Domicilii* (kraj trenutnega prebivališča), kar pomeni, da lahko preko porok dobimo uvid v nekatere migracijske procese. Matične knjige v slovenskih deželah so imele samo eno rubriko, zato to ni mogoče. Pilotski pregled reških poročnih matičnih knjig je pokazal, da bi skrbna analiza teh podatkov lahko prinesla zanimive rezultate. Na primer: leta 1860 je bilo na Reki 93 katoliških porok. Od tega je za 7 parov zapisano, da oba izvirata iz Kranjske, živita pa na Reki. Med izvornimi kranjskimi kraji se to leto pojavljajo bližnji kraji kot so: Trnovo (danes del Ilirske Bistrice) in (Ilirska) Bistrica ter bolj oddaljeni: Logatec, Lož, Postojna, Ribnica, Semič, Črnomelj.¹¹⁵ Podobne analize bi lahko opravili za vse hrvaške obmejne urbane centre.

Istra predstavlja v kontekstu slovenskih migracij in samoorganiziranja poseben problem. Politične in upravne meje, na katero bi se lahko naslonila etnična meja med Hrvati in Slovenci, ni bilo. Svoje so dodale še obsežne migracije od 16. do 18. stoletja in prevladujoč italijanski vpliv.¹¹⁶ Po koncu Ilirskih provinc so avstrijske oblasti združile nekdanjo beneško in avstrijsko Istro, ki so ji dodali Kvarnerske otoke, na kopnem pa nekaj občin južno od notranjske Reke. Tako je leta 1816 nastala nova Istra, ki se je dokončno oblikovala leta 1822, ko je bilo ozemlje karlovške kresije od Reke proti zahodu združeno s Hrvaško.¹¹⁷

¹¹³ Valenčič, *Izseljevanje Slovencev*, str. 63, Tabela X.

¹¹⁴ O poročnih matičnih knjigah na splošno glej: Ema Umek, Janez Kos (ur.), *Vodnik po matičnih knjigah za območje SR Slovenije*, Ljubljana 1972, str. LVII–LXII; Slavko Kremenšek, *Matične in družinske knjige kot vir za etnološko preučevanje družine*, Etnološki pregled 11, Beograd 1973, str. 99–103; o matičnih knjigah v Državnem arhivu Reka glej: Albino Senčič, *Inventar zbirke matičnih knjiga Povijesnog arhiva Rijeka 1560–1947*, Vjesnik Povijesnog arhiva Rijeka, zv. XXXVII, Rijeka 1996, str. 315–387.

¹¹⁵ Državni arhiv Rijeka, 274 (K4), 465, Tomo 6, Matrimoni dal 1860–1870.

¹¹⁶ Darovec, *Poskus*, str. 44; Grafenauer, *Miti*, str. 18.

¹¹⁷ ES 4, str. 180.

Ni nenavadno, da je Karla Czoerniga Istra s svojo etnično pestrostjo povsem fascinirala. V uvodu svojega dela *Ethnographie der oesterreichischen Monarchie* je bralstvu zaupal, da nima nobena dežela v monarhiji glede na velikost toliko različnih nacionalnosti in raznih variacij le-teh kot ravno mali istrski polotok. Tukaj se po njegovem ne najde samo hrvatiziranih, ampak tudi srbizirane Slovence, slovenizirane Hrvate, hrvatizirane Vlahe, nadalje: italijanizirane Hrvate, ki so deloma sami pozabili svoj materni jezik (na zahodni obali) in tudi hrvatizirane Italijane (v notranjosti) ter nenazadnje: mešane prebivalce z italijansko nošo ter slovanskimi šegami in jezikom, ki je sestavljen iz srbskih in italijanskih besed.¹¹⁸ O natančnih razmejitvenih črtah med Slovenci in Hrva-ti v Istri bi v 19. stoletju težko govorili. Nejasna pojmovanja etnografov, geografov in statistikov v 19. stoletju¹¹⁹ temu vsekakor pritrjujejo.

Glede Istre so zanimiva močna nihanja opredelitve po občevalnem jeziku v zadnjih dveh desetletjih habsburške monarhije, to opredelitev pa so sodobni publicisti dojemali kot opredelitev nacionalnosti. Enkrat je bilo več popisanih s slovenskim, drugič s hrvaškimi občevalnim jezikom. Vera Kržišnik - Bukić se je »sprehodi-la« po popisih iz let 1880, 1890, 1900 in 1910, pri čemer je izpostavila tista naselja v takratni deželi Istri, ki ležijo v današnji Republiki Hrvaški in so imela v teh popisih večino prebivalstva, ki se je opredelilo za slovenski občevalni jezik. Zaradi zgoščenosti in zanimivosti podatkov so rezultati navedeni dobesedno: »Soviščine, leta 1910: 438 prebivalcev s slovenskim občevalnim jezikom ali 95,22 odstotka vseh prebivalcev, Zamask, leta 1910: 498 ali 67,39 odstotka, Čepić, leta 1900: 162 ali 69,23 odstotka, Sveti Ivan od Šterne leta 1880: 722 ali 87,09 odstotka, Baderna, leta 1880: 401 ali 53,54 odstotka, vse leta 1910 v upravnem okraju Poreč; Brdce, leta 1890: 147 ali 100 odstotkov, leta 1900: 153 ali 100 odstotkov, leta 1910: 136 ali 100 odstotkov; Lipa, leta 1890: 408 ali 100 odstotkov in leta 1900: 433 ali 99,77 odstotka; Lisac, leta 1910: 190 ali 81,20 odstotka, Pasjak, leta 1890: 360 ali 99,45 odstotka, leta 1900: 359 ali 98,90 odstotka, leta 1910: 320 ali 97,86 odstotka, Rupa, leta 1900: 308 ali 100 odstotkov, leta 1910: 314 ali 100 odstotkov, Šapjane, leta 1900: 335 ali 98,82 odstotka, leta 1910: 308 ali 100 odstotkov, Škalnica 1890: 195 ali 98,49 odstotkov, Sv. Frančišek, leta 1910: 824 ali 88,41 odstotka, Tuliševica, leta 1910: 820 ali 93,29 odstotka, vse leta 1910 v upravnem okraju Volosko-Opatija; Kaštel (katastrska občina, dalje k. o., Kaštel) leta 1880: 863 ali 99,31 odstotka, Pračana (k. o.

¹¹⁸ Czoernig, *Ethnographie I*, str. IX.

¹¹⁹ Več o tem v prejšnjih poglavjih: *Etnografski vidiki slovensko-hrvaške meje v petdesetih letih 19. stoletja* in Šafárik in Kollár o Slovencih in Hrvatih.

Sovinjak), leta 1880: 154 ali 67, 25 odstotka, Brnobići (k. o. Hum), leta 1900: 149 ali 73,40 odstotka, Krtobreg (k. o. Sovinjak), leta 1880: 160 ali 100 odstotkov, Hum, leta 1900: 64 ali 56,14 odstotka, Kodolje (k. o. Črnica), leta 1890: 166 ali 100 odstotkov, Kotle (k. o. Hum), leta 1900: 74 ali 73,27 odstotka, Marčanigla (k. o. Vrh), leta 1880: 155 ali 93,37 odstotka; Šalež, leta 1880: 229 ali 98,71 odstotka, Sv. Kliman (k. o. Hum), leta 1900: 208 ali 64,20 odstotka, Senj (k. o. Sovinjak), leta 1880: 135 ali 100 odstotkov, Žonti (k. o. Šalež), leta 1880: 159 ali 100 odstotkov, vse leta 1910 v upravnem okraju Koper.«¹²⁰ Vera Kržišnik - Bukić je opozorila na odvisnost popisov od danega zgodovinskega trenutka, saj je bilo opredeljevanje večkrat odvisno od tega, katere narodnosti je bil župnik oziroma učitelj na terenu.¹²¹

Najvažnejši center slovenskega samoorganiziranja niso bila območja na prehodu/meji med slovenskim in hrvaškim elementom, ampak Pulj kot glavno vojaško pristanišče habsburške monarhije.¹²² V Pulju je bilo leta 1910 3.293 ljudi s slovenskim občevalnim jezikom, v širšem okolju pa še 1.779. Leta 1904 je bilo ustanovljeno slovensko društvo, ki je delovalo dve leti, 1908 slovenska čitalnica, leta 1913 pa Slovensko pevsko, zabavno in podporno društvo v Pulju. Drugo veliko središče Slovencev v Istri je bil Pazin, ki prav tako čaka podrobnejšo obravnavo.¹²³

¹²⁰ Kržišnik - Bukić, *Nekatere zgodovinopisne razsežnosti*, str. 258.

¹²¹ *Ibid.*, str. 258.

¹²² EJ 6, str. 646.

¹²³ Kržišnik - Bukić, *O narodnostnem samoorganiziranju*, str. 140.

XII. »ČEGAV JE ŽUMBERK?« Žumbreško vprašanje

»Stara meja med Hrvati in Kranjci je šla čez Gorjance, ali ni bila natanko zaznamovana. Hrvatje so si lastili celo površje, Kranjci so jim nasprotovali in trdili, da je polovica njihova. Možje obeh narodnosti so se sešli pri Krvavem kamnu, da ustanove trdno mejo. Ker niso hoteli popustiti ne Hrvatje ne Kranjci, se je vnel med njimi prepir in kmalu tudi srdita bitka. Gonili in mesarli so se okoli skale in jo obrizgali od vseh stranih s krvjo, da ni ostala ne ena pičica bela. Kranjci so sovražnike premogli in poubili, mejaše pa so tako postavili, kakor je zahtevala po njihovem mnenju pravica.«¹

Janez Trdina, Sprehod v Belo krajino.

»/.../ Mili bože! Često sam se pitô.
Ako njekoč sve to Kranjska bila,
Čemu krvi toliko prolito,
Zašto taj kamen nakvasila?
– Sve se pitam, al mi srce veli:
Djeda naših pokoljenje slavno
Krvcom svojom krš taj opustjeli
Kranjsku braneć – zaslužio davno.
Nije, nije to Slovenac pravi,
Što Žumberak posvojiti bi rado,
To su prsti tuđi i krvavi,
Kivni naše na bratinstvo mlado /.../«²

Jovan Hranilović,³ Iz Žumberačkih elegija, pesem V.

Ne, legenda o Krvavem kamnu ne ponazarja zgodovine slovensko-hrvaških odnosov za časa habsburške monarhije. Poanta zgodbe tudi ni v tem, da bi bili Hrvati »od nekdaj« slabi, ali Slovenci »vedno« negativni. Ne gre zanikati, da je temna stran odnosov tudi obstajala, na kar kažejo že takratni stereotipi

¹ Janez Trdina, *Janeza Trdine zbrani spisi*, Zvezek X, Ljubljana 1912, str. 77.

² Jovan Hranilović, *Izbor iz Žumberačkih elegija i ostalih pjesma Jovana Hranilovića*, Žumberačke novine, Zagreb 1934, str. 25, 26.

³ Jovan Hranilović (1855–1924), književnik in grško-katoliški duhovnik v Radatovićih. Najprej je bil pravaš, proti koncu 19. stoletja pa jugoslovansko orientiran. *Žumberačke elegije* je prvič izdal 1886. (EJ 4, str. 26.)

v stilu »Hrvati tati« in »prokleti Kranjac«. Ideologija povezovanja s Hrvati, ki jo je propagirala slovenska elita, med ljudstvom ni bila tako tako razširjena, kot si je elita želela, kar je dobra tema za raziskave v prihodnosti. Kljub temu se s Hrvati niso povezovali samo politiki in intelektualci. Prepletanje življenja ob meji, gospodarska odvisnost, migracije, srečevanja ob verskih praznikih itd., vse to je narekovalo predvsem sožitje. Zato nam legenda o Krvavem kamnu sporoča nekaj drugega. Po verziji legende, ki jo je zapisal Radoslav Lopašič, sta kranjska in žumberška stran poslali dva mladeniča na tekmovanje za določitev meje. Zgodaj zjutraj sta morala zapustiti svoj dom, na točki njunega srečanja pa naj bi tekla bodoča meja. Žumberčan je bil hitrejši in je kranjskega mladeniča srečal globoko na kranjskem vznožju Gorjancev. Ker žumberško odposlanstvo še ni prišlo, so Kranjci oba tekmovalca peljali na vrh pobočja, kjer so ju, da ne bi nihče izvedel, kje sta se srečala, živa zakopali. V jamo se je od žalosti vrglo tudi Uskokovo dekle, kamen, ki so ga na njih zavalili, je postal krvav.⁴ Eden izmed možnih naukov legende je prav gotovo opozorilo na »demonško« naravo mejnih sporov. Na Gorjancih so z obmejnimi prepiri živeli dolga stoletja. Rešitve so se prelagale na prihodnost, a problemi so ostajali. Zgodba nas opozarja, da so mejni spori dolgotrajni, priključijo najslabše iz vseh, ponavadi pa nastradajo nedolžni. V našem primeru zaljubljena pastirica.

»Sit volk ni kaj prida vreden« Žumberško vprašanje do konca 18. stoletja

Žumberku, gorati deželi na južnem pobočju Gorjancev na današnjem Hrvaškem, je očitno usojena usoda obmejnega območja. Najprej se je v srednjem veku znašel na nakovalu med Rimsko-nemškim cesarstvom in ogrskim kraljestvom. Kranjske plemiške rodbine so ga v 12. ali 13. stoletju iztrgale iz rok srednjeveške ogrsko-hrvaške države skupaj z Belo krajino in Vivodino.⁵ Žumberški plemič se v kranjski tradiciji omenja že v letih 1265 in 1268.⁶ Potem, ko so ga

⁴ Radoslav Lopašič, *Žumberak: crtice mjestopisne i povijestne*, Zagreb 1881 (v nadaljevanju: Lopašič, *Žumberak*), str. 38, opomba 78.

⁵ Medievisti si še vedno niso edini, kdaj se je izvršil prodor kranjskih rodbin proti jugu. Dušan Kos zagovarja čas med letoma 1135 in 1172, Miha Kosi pa postavlja prodor na konec 12. ali začetek 13. stoletja. Prim.: Dušan Kos, *Bela krajina v poznem srednjem veku*, Ljubljana 1987 (v nadaljevanju: Kos, *Bela krajina*); Miha Kosi, ...*quae terram nostram et regnum Hungariae dividit ... (Razvoj meje cesarstva na Dolenjskem v srednjem veku)*, ZČ 56, 2002, št. 1–2 (v nadaljevanju: Kosi, ... *quae terram*).

⁶ Anton Koblar: *Čegav je Žumberk?*, Izvestja muzejskega društva za Kranjsko 8, 1898 (v nadaljevanju: Koblar, *Čegav je Žumberk*), str. 168.

turški vpadi v 15. in začetku 16. stoletja povsem opustošili, je Žumberk pridobil novo obmejno vlogo. S prvo naselitvijo Uskokov leta 1530 je postajal eden izmed zametkov nastajajoče Vojne krajine. Leta 1540 je avstrijski nadvojvoda in hrvaški ter ogrski kralj Ferdinand osnoval žumberško kapetanijo, na čelu katere je bil veliki kapetan, ki je bil kraljevi vojni častnik, hkrati pa je upravljal posestvo.⁷ Povod za to, naj bi bila plenjenja Uskokov po notranjosti, zato so jim oblasti postavile nadzornika.⁸

Število prebegov, ki so v zameno za vojaško službo dobili nekatere ugodnosti, je neprestano raslo, zato so se morali leta 1548 pleterski prior, kostanjevski opat, komtur Nemškega viteškega reda in še pet plemičev odpovedati posesti v Žumberku,⁹ da bi Uskoki živeli na strnjenem območju. Istega leta je žumberški kapetan Ivan Lenković z Uskoki koloniziral tudi Marindol, danes območje na slovenskem bregu Kolpe pri Adlešičih (vasi Marindol, Paunoviči, Miliči).¹⁰ Tudi ta enklava je, tako kot Žumberk, še več kot tristo let prenašala breme vojaške oblasti.

Usoda Žumberka in celotne turške meje se je, potem ko so stanovi na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem sredi petdesetih let 16. stoletja stopili v odkrit protestantizem, usodno povezala s pojavom reformacije. V »dajdamovski« igri notranjeavstrijskega nadvojvode Karla, sicer strogega katoličana, in protestantskih stanov so slednji sicer dobili versko svobodo, vendar za visoko ceno prevzema stroškov Vojne krajine. S štajerskim plemstvom se je Karl sporazumel 1572 v Gradcu, s kranjskim in koroškim pa šest let kasneje s t. i. Bruško versko pomiritvijo. »V paket kupčije med deželami in nadvojvodo je spadal tudi sklep o izgradnji močne in strateško pomembne trdnjave na Hrvaškem. Naslednje leto, 1579, je začel nastajati Karlovac.«¹¹ V Brucku ob Muri so sprejeli tudi sklep o preureditvi vojaške meje, po katerem sta bila Žumberk in Slunj združena v veliko kapetanijo. Žumberčani so s tem dobili novo nalogo: novi trdnjavi sta morali ščititi bok.¹² Kranjski deželni glavar je imel pravico predlaganja

⁷ Josip Mal, *Žumberk in Marindol*, Dom in svet 24, Ljubljana 1911 (v nadaljevanju: Mal, *Žumberk*), str. 267; Lopašič, *Žumberak*, str. 29.

⁸ Marija Wakounig, *Žandarji ali roparji?*, Regionalni vidiki slovenske zgodovine, Zbornik referatov XXXI. zborovanja zgodovinarjev, Maribor 2002, str. 68 (v nadaljevanju, Wakounig, *Žandarji ali roparji?*).

⁹ Kos, *Bela krajina*, str. 229.

¹⁰ *Krajevni leksikon Slovenije*, Ljubljana 1971, str. 45.

¹¹ Peter Štih, Vasko Simoniti, *Slovenska zgodovina do razsvetljenstva*, Ljubljana 1996 (v nadaljevanju: Štih, Simoniti, *Slovenska zgodovina*), str. 203; Barbara Fux, *Etnične prvine v kulturi potomcev žumberških Uskokov v Sloveniji*, diplomsko delo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Ljubljana 1985 (v nadaljevanju: Fux, *Etnične*), str. 15.

¹² Lopašič, *Žumberak*, str. 35.

žumberškega poveljnika dvornemu vojaškemu svetu, zato so se prosilci za to funkcijo vedno obračali nanj. Uskoški glavarji »/.../ so se v vsaki zadregi ali stiski zatekali h kranjskim stanovom, ki so jih plačevali in na svoje stroške popravljali razpadajoči žumberški grad«. ¹³

Z dvema vojaškima enklavama, umeščenima med Kranjsko, kot delom Svelega rimskega cesarstva nemške narodnosti (do 1806), in Hrvaško-ogrskim kraljestvom je širše območje Obkolpja dobilo povsem nov značaj. Ljudje so na tem delu Obkolpja živeli z različnimi mejnostmi, ki so se medsebojno prepletale, zato imajo kasnejši procesi nacionalnih integracij v tem prostoru specifične lastnosti. Ena izmed mejnosti, ki je razlikovala to območje od ostalih predelov ob današnji hrvaško-slovenski meji, definira razmerje civilno – vojaško, oziroma civilna uprava Kranjske in Hrvaške v opoziciji z vojaško upravo Vojne krajine. To je pogojevalo razmerje med različnimi veroizpovedmi: katolištvom (Kranjska, Hrvaška), grkokatolištvom (Žumberk) in pravoslavjem (Marindol). Meje med veroizpovedmi niso bile usklajene z upravno-političnimi mejami. Grkokatoliki so živeli tudi v civilni Beli krajini in Hrvaški, pravoslavno prebivalstvo v Bojancih na Kranjskem in katoliki v Žumberku. Temu je potrebno prišteti mejnost, ki je bila prisotna že pred oblikovanjem Vojne krajine: med Kranjsko (in s tem Avstrijo, »Nemčijo«) in civilno Hrvaško (in s tem Ogrsko).

Meja med civilno in vojaško upravo pa je delila različne načine življenja. Uskoki so živeli kot svobodnjaki v hišnih zadrugah, v primerjavi s podložniki so imeli posebne pravice in niso bili neposredno vpeti v sistem poznega fevdalizma. Naselitev Uskokov okoliških plemičev in podložnikov ni razveselila. Do večjih izgrediv pa je prišlo, ko so domačini ugotovili, da so se privilegirani tujci stalno naselili. Zaradi vojaškega in nomadskega živinorejskega življenja v začetku niso imeli odnosa do poljedelstva. Večkrat so zanemarjali zemljišča, da bi ohranili svoj socialni status in se izognili podložništvu. Zato so občasno oblikovali roparske družčine in plenili po okolici. Še zlasti tisti, ki so za posebno vojaško službo dobivali plačo. Oblasti so namreč načrtno zamujale z izplačilom, da bi lačni vojaški kolonisti z večjo krutostjo napadali sovražnika. Kranjski deželni glavar Nikola Jurišič je leta 1538 v pismu vladarju odkrito zapisal, da »sit volk ni kaj prida vreden«. Kljub temu, da Uskoki domačinom niso bili simpatični, pa so nekateri iskali stika z njimi. Prikjučili so se jim tisti, ki so se hoteli rešiti podložništva in uživati njihove privilegije, ki so pred čim bežali, ali pa so si zgolj želeli pustolovščin. ¹⁴ Spori med belokranjskimi kmeti in Uskoki so terjali natančno

¹³ Mal, *Žumberk*, str. 268.

¹⁴ Wakounig, *Žandarji ali roparji*, str. 67, 68.

določitev meje med Metliškim in Žumberškim območjem. »Tega posla, ki sta se ga lotila Ivan Lenković in Tomaž Erdödy, so se baje še leta 1610 spominjali 'devetdesetletni in stoletni podložniki' /.../. Meja, ki sta jo potegnili je še istega leta tekla v črti Sveta Jera–Dedni studenec(?)–Potok Kamenica– Kolpa.«¹⁶

Do Uskokov so bili sovražno razpoloženi tudi bližnji hrvaški velikaši, za katere so bili sem in tja begajoči naseljenci prava pokora. Iz tega razloga je Ferdinand 28. oktobra 1549 za poravnavo sporov določil posebne komisarje, ki so se posvetili predvsem vprašanjem sodstva, ribolova, paše in meja.¹⁷ Komisarji so se zbrali prvega maja 1550 v Samoboru. »Kranjski stanovi so za svoje zastopnike pooblastili Ernesta Viljema Raspa, Viljema Prannspengerja in Martina Gala, kralj Ferdinand pa Jurija Surckha kot zastopnika dolnjeavstrijskega dvornega prokuratorja. Sturckh je bil odgovoren kranjskemju vicedomu, deželnemu glavarju in upravniku /.../. Če bi se delegaciji sami ne mogli sporazumeti, je kralj za posrednika pooblastil še Franca Thurna in dr. iur. Bernarda Barba. Ferdinandu je bilo veliko do uspeha, zato je naročil naj se izogibajo provokacij.«¹⁸ Njegova želja se seveda ni uresničila. Hrvaška delegacija je prišla v Samobor v družbi sumljivo velikega števila vojakov, kar je razburilo Kranjce. Slednji so dojeli, da bi jih ob morebitnem glasovanju gladko preglasovali, zato so po enem tednu pobrali šila in kopita, še prej pa predložili, da se vse pritožbe pisno prinesejo na naslednji sestanek v Kostanjevici. Kralj je septembra spet sklical podobno srečanje v Strassgangu pri Gradcu, vendar o tem viri molčijo.¹⁹

Vzporedno s trdnejšo organizacijo je rasla tudi moč karlovškega vojnega poveljnika, ki si je prisvajal neomejeno sodno oblast tudi nad Žumberkom. Uskoški glavar Ivan Ernest Paradeiser se je leta 1679 prav zaradi tega pritožil cesarju Leopoldu I. »ter poudaril posebno dejstvo, da ni imel karlovški general nikdar pravice vmešavati se v žumberška cameralia ali pa celo ondotne uskoške glavarje samovoljno odstavljati, kajti o vseh pritožbah je razsojal kranjski deželni glavar.«²⁰ Nejasni odnosi in zahteve karlovških generalov so kranjske

¹⁵ Tako piše v meliškem urbarju iz 1610 (Kos, *Bela krajina*, str. 229, opomba 115).

¹⁶ *Ibid.*, str. 230.

¹⁷ Mal, Josip Mal, *Uskočke seobe i slovenske pokrajine*, Srpski etnografski zbornik, knjiga XXX, *Naselja i poreklo stanovništva*, Ljubljana 1924 (v nadaljevanju: Mal, *Uskočke seobe*), str. 46.

¹⁸ Kos, *Bela krajina*, str. 229.

¹⁹ Mal, *Uskočke seobe*, str. 47; Kos, *Bela krajina*, str. 229; Žarko Štrumbli, *Uskoki na Slovenskem in v Žumberku*, Arhivi, št. 1/2, 1991 (v nadaljevanju: Štrumbli, *Uskoki*), str. 45; glej tudi: Emilij Laszowski, *O uredenju međa Hrvatske napram Kranjski 1550*, Vjesnik kraljevsko Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog arhiva VIII, Zagreb 1906.

²⁰ *Ibid.* str. 47.

deželne stanove pripeljali do razmišljanja, kako bi žumberški okraj ločili od ostale Vojne krajine. Ok. 1690 so prišli do kompromisa, po katerem so bili žumberški Uskoki v vojaških zadevah podrejeni obmejnemu poveljniku v Karlovcu, v civilnih pa je bil prva inštanca žumberški kapetan, druga pa kranjski deželni glavar.²¹

O Žumberku je 1689 v *Slavi vojvodine Kranjske* pisal tudi kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor. Valvasor je opisal Žumberk (Sichelberg) kot kapetanijo, ki leži v osrednji Kranjski na visokem hribu sredi Uskoškega hribovja pri potoku Kupčina, ta pa izvira pod porušeni gradom Prieseck. O Uskokih Valvasor ni imel najboljšega mnenja. Imel jih je za vrle vojake, ki pa brez ropanja in ubijanja ne morejo dolgo živeti. Ostrejše ko ravna z njimi veliki kapetan, rajši ga imajo. V različnih časih je toliko Uskokov pribežalo na Kranjsko, da so se morali naseliti tudi pri reki Kolpi med Vinico in Pobrežjem (Freyenthurn), kjer so napolnili cele vasi. Kljub temu so vsi podrejeni žumberški kapetaniji. V dokaz uskoškega barbarstva je Valvasor navedel incident iz leta 1621, ko so se Uskoki uprli in grozovito ubili njihovega kapetana Vivo. Neki krvoločni Uskok mu je razbil glavo s senjsko sekiro (Zengerischen Hacken), ostali pa so razsekali truplo na drobne kose, jih zavili v preprogo in vrgli skozi okno, kjer jih je zmrcvarila besna množica uskoških žensk s paličami in gorjačami.²²

Spori med karlovškim generalom in Kranjsko so se nadaljevali tudi v obdobju vladarice Marije Terezije. Leta 1741 je kranjski deželni glavar grof Korbnian Sarau cesarici zagotavljal, da so pravice Kranjske do omenjenih območij utemeljene, »ker leži torej Žumberk brezdvomno na Kranjskem in ni niti sence, da bi ta košček zemlje pripadal Hrvaški«. Obenem je prosil, da se vzpostavi prastara subordinacija zopet pod deželo Kranjsko.²³ Sredi štiridesetih let 18. stoletja se je preuredila Vojna krajina. Žumberško glavarstvo se je priklopilo karlovškemu generalatu, ter je dajalo dve kompaniji XII. (Slunjskega) krajiškega regimenta. Karlovški generalat so razdelili na štiri regimente (polke), od katerih je slunjski zavzemal tri dotedanja glavarstva Barilović, Slunj in Žumberk.²⁴

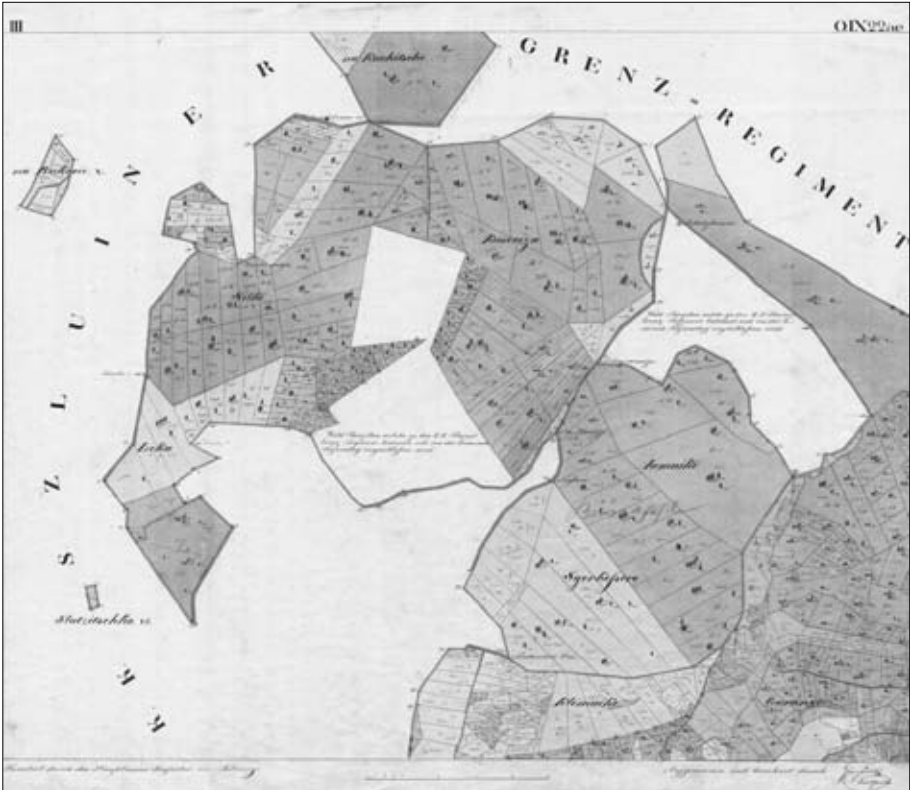
²¹ *Uskočke seobe*, str. 143.

²² Valvasor, *Die Ehre des Herzogthum Krain*, 1877–79, Rudolfswerth, 4. del, (knjige 12–15), 12. knjiga, 10. poglavje, XXI *Sichelberg (oder Shumberg)*, str. 74–77. Slika gradu Sichelberg se nahaja tudi v njegovem delu *Topographia Ducatus Carnioliae modernae* iz leta 1679, reprodukcija, Ljubljana 1970, s predgovorom dr. Branka Reispa. Glej tudi: Lopašič, *Žumberak*, str. 39 in Badovinac, *Žumberak i Marindol*, Zagreb 1896 (v nadaljevanju: Badovinac, *Žumberak*), str. 10, 11.

²³ Mal, *Žumberk*, str. 268.

²⁴ Štrumbl, *Uskoki*, str. 45.

S tem je Kranjska dokončno izgubila vpliv nad Žumberkom in Marindolom, kar ne pomeni da se je odpovedala lastništvu.²⁵

Izsek iz katastrske občine Bojanja vas (franciscejski kataster). Meja z Žumberkom je bila povsem razčlenjena in nepraktična, kar je stoletja povzročalo mejne spore.

Meja med Žumberkom in Kranjsko je po reorganizaciji Vojne krajine terjala natančnejšo določitev, saj je bilo treba razmejiti dve povsem različni upravi. Kranjski stanovi se temu območju niso nikoli odpovedali in so pričakovali, da ga bodo po ukinitvi vojne organizacije dobili nazaj. Pojavil se je problem,

²⁵ Andrej Rahten je v svojem delu *Zaveznštva in delitve* (str. 68) glede statusa Žumberka zapisal, da sta bila Žumberk in Marindol »[...] do leta 1746 v sklopu Vojvodine Kranjske, nato pa sta postala del Vojne krajine«. Trditev je netočna v več ozirih. Potrebno je razlikovati dva nivoja. Žumberk je bil del Vojne krajine že pred reorganizacijo 1745, obenem pa je bil državnopravno del Kranjske. Od ostalih predelov Kranjske se je razlikoval po tem, da je bil pod vojaško upravo. Z novo ureditvijo se to ni spremenilo. Pomembna sprememba je bila v tem, da je Kranjska s tem popolnoma izgubila realno oblast v Žumberku. Pravici do Žumberka se Kranjska ni nikoli odpovedala. Rahten je netočen podatek povzel po: Fran Orožen, *Vojvodina Kranjska, Zgodovinski opis*, Ljubljana 1902, str. 142 (in ne 180, kot navaja Rahten).

kako razmejiti »vojaško Kranjsko«, se pravi Žumberk in Marindol od civilnega dela. Na tej točki so se odločili za način, ki ima še danes odločilne posledice za življenje na območju Bele krajine in Žumberka. Ker je šlo za razmejitev različnih uprav znotraj državnopravnega ozemlja Kranjske, so za načelo razmejitve vzeli »dejansko stanje posesti«, se pravi tista posest, katere lastniki so bili Kranjci je pripadla civilni upravi Kranjske, uskoška pa žumberški enklavi oz. Vojni krajini. Nastala je izredno razčlenjena meja severovzhodno od Metlike, z velikim številom posestnih enklav na eni in drugi strani. Zapleteno in nejasno stanje je kar kričalo po mejnih sporih.²⁶

Širše območje Gorjancev/Žumberka na Florjančičevem zemljevidu iz leta 1744. Žumberk (Sichlbürg) je vrisan kot del Kranjske.

²⁶ Prim.: D. Kos, *Bela krajina*, str. 18.

Proti koncu osemdesetih let 18. stoletja je izbruhnil mejni spor med gospostvom Ruperčvrh²⁷ (Rupertshof) in slunjsko regimentno komando, h kateri sta spadala Žumberk in Marindol kot 11. in 12. kompanija.²⁸ Pri tem je prišlo do dileme, ali ne gre pri tem tudi za mejni spor med Kranjsko in Ogrsko, se pravi kam državnopravno žumberški distrikt sploh spada. Deželni stanovski odbor se je odločil ukrepati in je leta 1792 pozval k preiskavi z namenom, da bi zbrali listine, ki bi dokazovale pripadnost tega območja Kranjski. Leta 1793 so v dopisu generalni komandi v Zagrebu navedli tudi osnove, na katerih slonijo kranjske pravice do Žumberka:

1. imenovanje žumberških kapetanov s strani kranjskih deželnih stanov,
2. zgodovinsko izročilo v Valvasorjevi kroniki,
3. geografski prikaz v Florjančičevem²⁹ zemljevidu iz leta 1744.³⁰

»Zavlekli tako, da bi nikoli ne bilo ne konca ne kraja« Žumberško vprašanje od začetka 19. stoletja do srede šestdesetih let

Mejni prepiri med Kranjsko in Ogrsko, oziroma Hrvaško, se z nastopom novega stoletja niso umirili, samo preglasile so jih Napoleonove vojne, ki so takrat zajele Evropo. Nadaljevanje pogajanj takoj po zlomu francoskega cesarja ni bilo niti možno, saj so bili kranjski deželni stanovi oživiljeni šele 29. avgusta 1818.³¹ Pogajanja na južni kranjski meji so bila prekinjena vse do leta 1828. Ogrski državni zbor je s sklepom leta 1827 imenoval štiri komisije za regulacijo celotne ogrske deželne meje. Po eno za Moravsko, Štajersko, Galicijo ter južno

²⁷ Grad je nastal v 17. stoletju iz propadajočega gradu Mehovo. Bil je last grofov Paradeiser. Leta 1691 je gospostvo podedoval Simon Engelbert baron Egkh. Po dolgotrajnem procesu je bilo leta 1726 prisojeno kostanjeviškemu samostanu, po razpustu samostana (1794) pa dodeljeno verskemu skladu. Leta 1825 ga je na dražbi kupil Anton baron Schweiger, 1850 pa Jurij pl. Valmagoni. V 19. stoletju se je zamenjalo več lastnikov, 1919 je Ruperčvrh kupila Josipina Stare. Leta 1791 je gospostvo obsegalo katastrske občine Cerovec, Črmošnjice, Gabrje, Lakonice, Podturn, Stara Žaga, Stranska vas, Veliki Podluben in Vinja vas. Glej: *Vodnik po fondih in zbirkah Republike Slovenije*, 3. knjiga, Ljubljana 1999, str. 116.

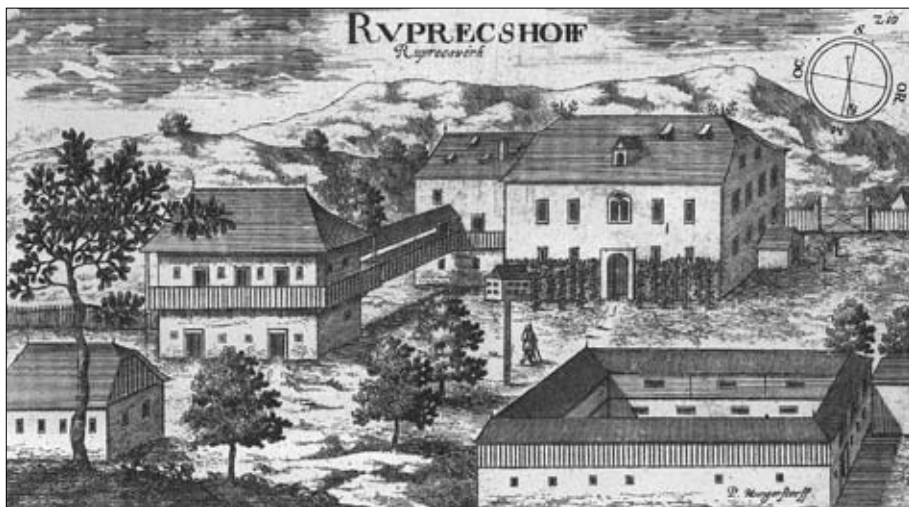
²⁸ August Fournier, *Memoriale über die Zugehörigkeit des ehemaligen Sichelburger Militärgrändistrictes und der Gemeinde Marienthal zu Krain*, Wien, 26. 4. 1881, *Obravnave deželnega zbora Kranjskega*, 1881, priloga 27 (v nadaljevanju: Fournier, *Memoriale*), str. 468.

²⁹ Ivan Dizma Florjančič (Floriantšitsch) de Grienfeld, (1691–?), astronom, matematik, geograf in kartograf. Opravljal je vrsto pomembnih cerkvenih funkcij. Izdelal je prvi zemljevid Kranjske (1744) v merilu 1 : 111.000. (ES 3, str. 127). Ob 250-letnici je bil izdan faksimile tega zemljevida: *Ducatus Carnioliae Tabula Chorographica*, Ljubljana 1995, predgovor dr. Branko Reisp.

³⁰ AS 33, konv. 548 alt, koncept poročila notranjemu ministrstvu z dne 5. 1. 1870, št. 66, šk. 252.

³¹ Peter pl. Radič, *Prva slovenska ustavna listina Kranjske*, Ljubljanski zvon, 1886.

Štajersko in Kranjsko. Člani slednje so se avgusta 1828 nekajkrat srečali s kranjskimi komisarji. Kranjska komisija se je zavzela za ohranitev pravic dežele Kranjske do žumberškega vojaškega okraja in enklave Marindol. Samozavest kranjskih komisarjev se je opirala tudi na poročilo dvornega vojnega sveta združeni dvorni pisarni glede spora krajišnikov z gospodvom Ruperčvrh (2. februarja 1827), ki sicer priznava, da je sporno ozemlje v dejanski posesti krajišnikov, vendar na drugi strani poudarja, da se lahko popravek deželne meje izvrši brez ovir, saj spada celotno območje k deželi Kranjski.³²

Valvasorjeva slika gospostva Ruperčvrh iz leta 1679.

Pogajanja so bila zaradi izbruha kolere prekinjena vse do leta 1837. Ogrska stran je leto kasneje o mnenju dvornega vojnega sveta, da spada Žumberk h Kranjski, zahtevala podrobnejše pojasnilo. Vrhovni vojaški organ je kot pristojen za Vojno krajino sprožil določene preiskave in podal rezultat združeni dvorni pisarni. Kot je bilo razvidno iz priloženih aktov, zemljevidov in planov je bil žumberški distrikt pred organiziranjem Vojne krajine kranjsko ozemlje.³³ Na škodo madžarskih interesov je dvorni vojni svet uporabil listine iz 80-tih let 18. stoletja, ko so se oteпали stroškov odkupa žumberških posesti ravno z argumentom, da leži ta okraj izven njihovih meja. Ogrska dvorna pisarna je bila tako napadena z lastnim orožjem.³⁴

³² Fournier, *Memoriale*, str. 469.

³³ *Ibid.* str. 469.

³⁴ *Ibid.* Gre za listine ogrske Dvorne pisarne z dne 23. avgusta 1782, št. 5096 in z dne 12. decembra 1785, št. 15155.

Pogajanja so se nadaljevala, vendar niso sklenili nobenega sporazuma. Deloma jih lahko spremljamo preko poročila kasnejše deželne vlade z dne 5. januarja 1870. Kameralna prokuratura je leta 1843 ponovno sprožila preiskavo glede Žumberka. Rezultati naj bi pomagali pri sestavljenju tožbenega spisa, za kar se je zavzela komorna prokuratura s poročilom stanovskemu odboru z dne 8. novembra 1843. Slednji pa je za pregled stanovskega arhiva in za ureditev tožbenih informacij zahteval posebnega adjunkta c. kr. fiskala. Z gubernialnim odlokom z dne 16. februarja 1846 je bil za to službo določen dr. Ullepitsch.³⁵ O tem, s kakšnim uspehom je adjunkt opravljal pregled aktov v stanovskemu arhivu, deželna vlada leta 1870 ni vedela ničesar, saj so bili takrat dr. Ullepitsch in ostali starejši stanovski registraturni uradniki že zdavnaj mrtvi, v njegovi zapuščini pa prav tako niso našli nobenih podatkov. Operat avstrijske komisije zastran kranjskih pravic do žumberškega območja in Marindola je bil, sodeč po odloku z dne 11. julija 1858, izgubljen v nemirih leta 1848. Prav tako naj bi se takrat izgubilo poročilo komorne prokurature dvorni pisarni z dne 24. avgusta 1847, kjer so bile navedene pretenzijske točke obeh strani.³⁶

O tem, kako so potekala pogajanja zaradi izgubljenega protokola kranjske komisije, nimamo natančne slike. Sodeč po poročilu ljubljanskega gubernija z dne 25. junija 1847 je skupni komisiji predsedoval zagrebški škof Haulik,³⁷ zahteva hrvaške strani po priključitvi Metlike pa se je zavrnila kot popolnoma neosnovana in brez podlage. Na predlog predsednika komisije, se je sklenilo, da se bo glede mej za vedno ohranil status quo, o čemer se zlasti odposlanci kranjskih stanov niso strinjali.³⁸

Zaradi skopih podatkov je za uvid v delovanje komisij za ureditev meje toliko bolj pomembno poročilo grofa Lichtenberga tedanjemu postulatnemu deželnemu zboru. Njegovo pismo je bilo s kratkim opisom objavljeno v Bleiweisovih *Novicah* 15. septembra 1869. Člani artikularne (sklepne) komisije so se srečali v Zagrebu 10. oktobra 1846. Kranjsko deželo so zastopali grof Lichtenberg kot zastopnik kranjskih stanov, novomeški okrožni glavar Anton Laufenstein in postojnski okrožni glavar Košaker. Sodeč po Lichtenbergovem opisu so hrvaški komisarji postavili šest zahtev. Med njimi je bila mejna pravda med mestom Reko in graščino Kastav že rešena s pogodbo. Kot je bilo že omenjeno,

³⁵ AS 33, Deželna vlada za Kranjsko, konv. 548 alt, koncept poročila Notranjemu ministrstvu z dne 5. 1. 1870, št. 66, šk. 252.

³⁶ Ibid.

³⁷ Juraj Haulik de Varallya (1788–1869), zagrebški nadškof in kardinal, rojen v Trnavi na današnjem Slovaškem, leta 1830 je postal svetovalec ogrske vlade, od 1837 zagrebški nadškof. (EJ 3, str. 664).

³⁸ Fournier, *Memoriale*, str. 469.

»so hrvaški zastopniki odločno odstopili od zahtev na metliško zemljo in kar k njej spada. Te pravde je zdaj konec. Po takem Hrvati zahtevajo zdaj le še Stari kot in Novi kot (Alt- und Neu Winkel) v okrajih Kočevskem, – Panovje poleg Mokric v kantonu Kostanjeviškem, – majhne vasi: Trnovica, Kukolani in Bastjani v okrožju Pazenskem, – gozd Smrekovac v okrajih Kastavskem.«³⁹

Juraj Haulik, zagrebški škof in predsednik skupne kranjsko-ogrske mejne komisije leta 1847.

Kranjska je imela zgolj dve zahtevi: »ona namreč zahteva vas Prezid (Altbabenfeld), ki je nekdanj spadal pod Postojnsko kresijo in ki šteje nad 100 hiš z obširnimi gozdom, ter meri 9371 oralov in 1313 štirj. sežnjev zemlje; – druga zahteva pa sega po žumberškem okrajih z Marijedolom in dotičnimi enklavami; zemlja ta še ni merjena, a večja je kakor prezidska. Ta okraj je spadal nekdanj pod Novomeško okrožje (kresijo), k državni grajščini Kostanjeviški, Ruberški, Mehovski in Kropski.« Za ureditev obojestranskih zadev so urejeni skoraj vsi spisi in drage priprave. Nekaj nedoslednosti glede urejanja starih pisem je Lichtenberg pripisal Hrvatoma, nikakor pa ne marljivi kranjski komisiji. Kranjski strani se po njegovem mnenju ni bati, da bi Hrvaška s kakršnokoli izjavo uspela. Razlog za svoj optimizem je Lichtenberg našel

v trditvah adjunkta c. kr. fiskala dr. Ulepiča (Ullepitscha), ki je še zatrdil, da kranjskim zahtevam glede Prezida jako dobro kaže. Tega prepričanja je bil menda tudi predsednik komisije Haulik. Slednji je po koncu razgovorov skupaj s hrvaškimi člani postavil predlog »naj se popustijo vzajemne zahteve, in, kakor so meje ta čas bile, tako naj za gotovo ostanejo v prihodnje«. Novomeški kresijski glavar se je s tem strinjal, s pogojem, da se izvzame žumberški okraj, postojnski kresijski glavar in Lichtenberg pa sta bila drugačnega mnenja.⁴⁰

³⁹ Novice, 15. 9. 1869.

⁴⁰ Ibid.

Lichtenberg je bil prepričan, da bi dežela Kranjska naredila veliko napako, če bi v teh razmerah pristala na status quo, ko pa ji glede prezidskega spora tako dobro kaže. Pri zadevi Žumberk pa poizvedbe še niso prišle tako daleč: »Kar pa se tiče zahteve Kranjske o Žumberskem okraji, zarad katerega ni bilo še na mestu nobene poizvedbe, priporočamo to, naj deželni zbor, čeravno je dr. Ulepič v stanovskem arhivu najdel mnogo zelo važnih pisem zato, da Kranjska zahteva ima veljavo, sprejme predlog novomeškega c. kr. okrožnega glavarja, in ta je, da se zahteva prepušča tistemu času, kader take spremembe o vojaški granici nastopijo, prikaterih bi bilo mogoče, ako kranjska zahteva obvelja, žumberški okraj dati deželi Kranjski ali pa civilnemu Hrvatstvu.« Lichtenberg s tem opozarja deželni zbor pred zaletavostjo glede žumberškega okraja. Takojšnja pravda bi bila po njegovem mnenju draga in neuspešna, saj ni bilo za pričakovati, da se bo Vojna krajina v kratkem razpustila. Drugi razlog za čakanje na boljše čase je boljši položaj Hrvatov v organih komisije ter hrvaška nagnjenost do zavlačevanja: »Konečno naj pomisli deželni zbor, da vodstvo mejnih obravnav je v rokah prvosednika hrvaškega, – da je kar trajajo obravnave, on že tretji prvosednik, – da so Hrvati vgovor (Einrede) o zahtevi naši zarad Prezida 14 let zavlekli in da po tem takem se je bati, da Hrvati, ako bi morali odstopiti kak okraj, ki ga zdaj imajo v posesti, ne bi te razprave zavlekli tako, da bi nikoli ne bilo ne konca ne kraja.«⁴¹

Deželni zbor je naslednji dan (13. septembra 1847) pritrdil Lichtenbergovim trditvam s pripombo »naj se počaka sklep po formalni poti, ker za deželo škodljivega izteka ni za pričakovati.«⁴² Zadevo je kranjski zbor odložil na kasnejši čas, v primeru, da bi se Vojna krajina nekoč opustila. Ljubljanski gubernij pa je dan pred božičem (24. decembra 1847, št. 14470) napisal obsežno poročilo združeni dvorni pisarni, katerega je leto kasneje »pojedla« marčna revolucija.⁴³

Žumberško vprašanje je bilo zamrznjeno vse do leta 1852, ko je se je zganila davčna direkcija v Ljubljani in sporočila hrvaško slavonski deželni komisiji zemljiškodavčnega provizorija, da poseduje veliko Kranjcev iz obmejnih občin Dolenjske na območju žumberškega vojnega distrikta zemljišča, ki se v katastru kronovine Kranjske ne nahajajo in zato niso obdavčena. Obenem je hrvaško stran opozorila, da bi bilo primerno nepremičnine v lasti Kranjcev, ki se nahajajo na drugi strani, obdavčiti. Po nekajletnem premoru je hrvaška deželna komisija zemljiškodavčnega provizorija, s privolitvijo vrhovnega poveljstva

⁴¹ Ibid.

⁴² Fournier, *Memoriale*, str. 469.

⁴³ *Obavnave Kranjskega deželnega zbora 1863*, str. 15.

v Zagrebu, v dopisu z dne 1. junija 1857, pozvala deželno vlado za Kranjsko k pogajanjem z žumberškim vojaškim distriktom glede starih sporov.⁴⁴

Reševanje mejnih problemov »v paketu« v letih 1828 in 1847 se je očitno izkazalo za neuspešno. Tokrat je bil postopek manj ambiciozno zastavljen. Delovanje nove komisije je bilo omejeno zgolj na ureditev pereče meje na Gorjancih, kar je dalo kranjskim zastopnikom drugega sogovornika. Tokrat so se morali soočiti z vojaško upravo žumberškega distrikta in njenimi dobrimi zvezami na dvoru. Kranjska deželna vlada je menila, da je bilo obravnavanje spora že vključeno v tista pogajanja, o katerih je poročal ljubljanski gubernij 25. junija in 24. decembra 1847, in o čemer ni prispela še nobena rešitev. Prav tako od takrat ni bilo narejenega nobenega koraka naprej.⁴⁵

Ministrstvo je 11. julija 1858 naročilo ponoven ogled spornih mejnih predelov in nadaljevanje pogajanj. Pri tem so izrecno poudarili, da se morajo komisije omejiti zgolj na evidentiranje kronovinskih meja, brez spuščanja v privatnopravne spore. Cilj celotnega podjetja je bil zbrati pomembne dokumente o pripadnosti spornega ozemlja in dokončna ureditev katastra. Generalna komanda v Zagrebu je v dopisu z dne 9. maja 1860 opomnila kranjsko deželno vlado, da bi bilo najboljšo, če bi za izhodiščne točke vzeli obojestranske mejne pretenzije. Zaradi možnosti, da bi si komisiji držali svojih stališč in ne bi sprejeli sporazuma, so morale biti razlike v mnenjih razvidne iz samega protokola.⁴⁶

Člani mešane komisije so tako v Novem mestu 15. oktobra 1860 priredili spoznavni sestanek. Kranjsko stran so tokrat zastopali: Josef Roth, okrožni načelnik Wilhelm Laschan in geometer Johan Götz. Slunjski krajiški regiment je predstavljalo številčnejše zastopstvo: podpolkovnik Peter Simić, major Gustav Schumann, stotnik Simon Kliska, inženir Vinzenz Bernath, podpolkovnik Stanislav Knesović in gozdar Anton Novotny. Naslednji dan se je komisijska gospoda napotila na pobočja hribovitih Gorjancev, kjer je se je potikala vse do 20. oktobra in kjer je natančno pregledala potek obeh linij. Pri tem so jim pomagali občinski predstavniki z obeh strani meje in vpleteni zemljiški posestniki.

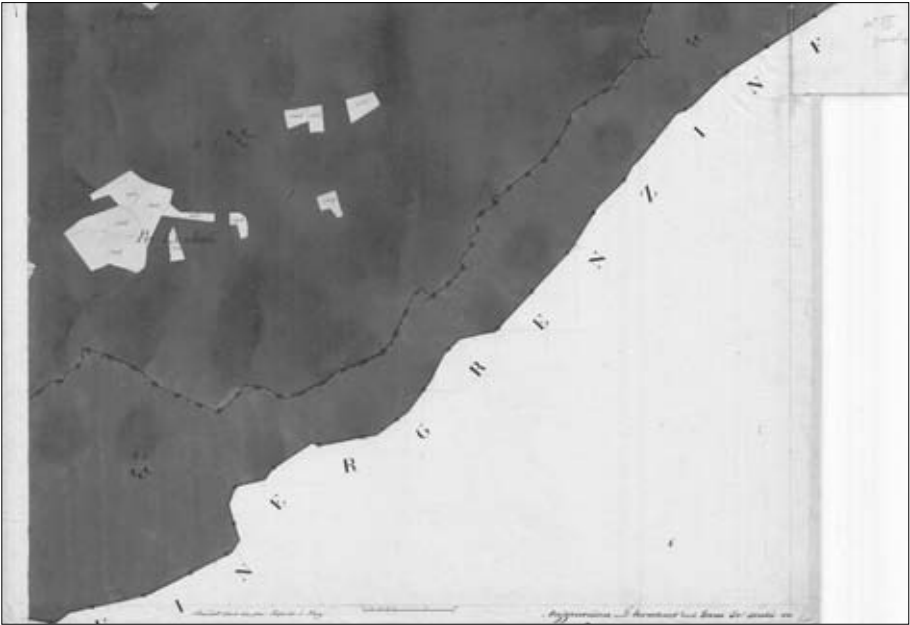
Na zaključnem srečanju v Novem mestu sta obe strani predstavili svoje ugotovitve. Komisijski ogled spornega terena je pokazal, da sta obe zahtevani

⁴⁴ AS 33, konv. 548 alt, *Comissions Protocoll aufgenommen in Neustadt über die in Absicht auf die Berichtigung und definitive Feststellung der Landesgrenze zwischen dem Kronlande Krain und dem Sichelburger Militärgrenz Distrikte am 15.–20. Oktober 1860 abgehaltene gemeinschaftliche Commission*. Protokol se nahaja v aktu deželne vlade z dne 31. 5. 1898, št. 9. 905, šk. 252. V nadaljevanju: *Comissions Protocoll aufgenommen in Neustadt*.

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Ibid.

mejni črti v glavnih potezah enaki, kot sta narisani v predhodni katastrski mapi.⁴⁷ Kranjsko mejno črto je označevala pot, ki se je začela pri mejni točki na sv. Geri in je bila z malo izjemami dobro poznana, vendar se na celotni razdalji ni moglo najti niti količkov niti križnih oznak na starih bukovih drevesih. Mejna linija c. kr. slunjskega krajiškega regimenta je bila zaznamovana deloma s potjo, največkrat pa s posekami in krčevinami. Deloma so se ohranili tudi mejni količki ali njihove sledi, oziroma s križem označena stara bukova drevesa. Na celotni črti so stali mejniki železarne Gradac. Ozemlje, katerega obdajata omenjeni liniji, je obsegalo 541 oralov in 1348 kvadratnih klafter.⁴⁸ Kranjska stran je spomnila, da je njihova črta vrisana v franciscejski kataster, Žumberčani pa so se sklicevali na jožefinski kataster in na dogovor, da franciscejski kataster ne bo prejudiciral meje. Sporno območje se je nahajalo v katastrskih občinah (k. o.) Gabrje in Cerovec. V katastrski mapi k. o. Cerovec je vrisana tudi stara jožefinska meja. Tako kranjski, kot krajiški komisarji so se po stari navadi trmasto držali svojih mejnih črt in niso bili pripravljeni na popuščenja.

Izsek iz katastrske občine Cerovec (fanciscejski kataster). Zarisana je tudi meja jožefinskega katastra, na katero so se sklicevali Žumberčani.

⁴⁷ AS 33, konv. 548 alt, *Katastral Plan vom Jahre 1823. Des streitigen Terains an der Landesgrenze zwischen den Kronländer Krain und Kroatien*, ki se nahaja kot priloga v: *Comissions Protocoll aufgenommen in Neustadt*, šk 252.

⁴⁸ Vse skupaj 311,6 Ha.

Mapa katastrske občine Cerovec (franciscejski kataster). Vrisana je tudi sporna meja jožefinskega katastra.

Po skoraj dveletnem premoru so 4. marca 1863 pogajanja doživela razpravo v kranjskem deželnem zboru. Odborski poročevalec dr. Josef Suppan⁴⁹ je podrobno razložil stališča obeh strani na pogajanjih leta 1860. Pripomnil je še, da najverjetneje institut Vojne krajine, ki je očitno preživet, ne bo več dolgo

⁴⁹ Dr. Josef Suppan (1828–1902), pravnik in politik, deželnozborni in državnozborni poslanec (1873–1879), eden izmed najvidnejših predstavnikov kranjskih Nemcev. Glej: Dragan Matić, *Nemci v Ljubljani 1861–1918*, Ljubljana 2003, (v nadaljevanju: Matić, *Nemci*), str. 407.

obstajal. Z njegovo razpustitvijo pa bo tudi to vprašanje izgubilo svoj praktičen pomen, tako da se bo verjetno območje, ki je nekoč Kranjski že pripadalo, spet združilo s staro domovino. Sporna krpica zemlje sicer ne bi ničesar prispevala h krepitvi dežele, vendar terja že sama čast dežele varovati svoje meje in odbijati neupravičeno vtikanje sosedov. Po drugi strani pa je dr. Suppan prostodušno priznal, da se popolnejših pravnih dokazov v kranjsko korist ne da predložiti. Razlog za to naj bi bila starost preprirov na tem območju in težave pri mejnih sporih, ki so jih povzročili vsakokratni posegi nasprotni strani.⁵⁰ Predlog so sprejeli soglasno in brez komentarjev.⁵¹

Deželni odbor je 17. julija 1863 uradno obvestil deželno vlado in jo pozval naj se pri državnem ministrstvu zavzame za rešitev v smislu deželnozborškega sklepa.⁵² Državna birokracija je zadevo premlevala okrogli dve leti. Rešitev pa kranjskih patriotov ni mogla razveseliti. Zmago je slavila žumberška stran, najverjetneje zaradi velikega vpliva vojaških krogov. Vojnemu ministrstvu, ki prav gotovo ni moglo biti nevtralnno, se je pri zavrnitvi kranjskih zahtev pridružilo tudi finančno. Državno ministrstvo v odloku kranjski deželni vladi 6. septembra 1865 ni komentiralo svoje odločitve in je zgolj hladno ukazalo, da je bila sprejeta mejna črta Vojne krajine.⁵³

»Nikar se ne navdušujmo za to anektiranje!« Žumberško vprašanje od konca šestdesetih do konca osemdesetih let 19. stoletja

Potem, ko je avgusta 1869 vladar pod madžarskim pritiskom ukazal delno razpustitev Vojne krajine, je žumberško vprašanje dobilo novo razsežnost. Med ozemlji, predvidenimi za takojšnjo provincializacijo, sta bila tudi Žumberk in Marindol. Ukinitve vojaške ureditve v na tem območju pa so preprečile prav kranjske zahteve, ki so z državnim dualizmom postale cislajtanske oz. »avstrijske«.⁵⁴

Vprašanje lastništva Kranjske nad Žumberkom je v kranjskem deželnem zboru prvi odprl poslanec Josef Savinschegg na seji 19. oktobra 1869, sicer metliški posestnik in član ustavoverne stranke. Že na samem začetku svojega govora

⁵⁰ *Obravnave kranjskega deželnega zbora*, 1863, str. 17.

⁵¹ *Ibid.*, str. 18.

⁵² AS 33, konv. 548 alt, šk. 252, dopis deželnega odbora deželni vladi z dne 14. julija 1863, št. 2249.

⁵³ *Ibid.*, odlok državnega ministrstva z dne 6. septembra 1865, št. 4122.

⁵⁴ Valentič, *Vojna krajina*, str. 174.

je Savinschegg poudaril, da ima Kranjska po njegovem mnenju pravno utemeljeno pravico do žumberškega okraja in marindolske občine.⁵⁵ Za njega je bila zadeva enostavna: »Če bodo te meje ohranjene, ki so opisane v prej omenjenih listinah, je pravica Kranjske do Žumberškega distrikta nedvomna.« Glede prebivalstva je pripomnil naslednje: »Prvotno je bilo pravno razmerje graničarjev fevdalno razmerje. S patentom 7. maja 1850 se je to razmerje izrecno odpravilo.«⁵⁶

Po Savinscheggovem mnenju so bili Žumberčani 19. avgusta 1869 osvobojeni vojaške uprave in njihovo ozemlje ni več dežela Vojne krajine. »Vprašanje, kako bo krajiško ljudstvo sodelovalo s svojim zastopstvom pri svojih notranjih in zunanjih razmerah, še rabi svoje principialno in formalno rešitev.« Savinschegg se je na tej točki pokazal v liberalni in človekoljubni drži: »Do sedaj se je gledalo na Vojno krajino samo kot na deželo, ni se pa upoštevalo ljudstvo, ki tam živi. Tudi to ljudstvo ima človekove pravice (Dobro!), ima pravice do naklonjenosti. Krajišniki so se borili in dajali kri za cesarja in domovino. (Dobro! Dr. Zarnik: Živio!) /.../ Nepravično bi bilo, če bi bilo od vseh avstrijskih ljudstev zgolj eno obsojeno na molk (Bravo! Dr. Zarnik: Dobro!). Njihove interese se mora zaščititi!« Poleg človekovih pravic je Savinschegg opozoril še na nesporni patriotizem krajiškega prebivalstva in na njihove zahteve, o katerih pa ni povedal nič določenega.⁵⁷ Tudi »civilizacijske« razlike naj ne bi bile prevelike. »/.../ žumberško območje ni tako zaostalo v kulturi, kot se mogoče misli. Tam se nahaja 9 šol, ki so zelo dobro organizirane. Nadalje je tam 11 duhovnikov, med njimi 3 katoliški in 8 unijatskih /.../. Če bi potovali po Žumberku, bi našli veliko ljudi, ki znajo v obeh jezikih, nemškem in slovanskem, pisati in brati.«⁵⁸

Pri gospodarskih razlogih je omenil predvsem dobro stanje žumberške živinoreje in trgovino, ki je po njegovem odvisna od sejmov v Kostanjevici, Novem mestu, Metliki in tudi na Štajerskem. Na sploh naj bi bil promet s Kranjsko neprimerno večji kot s Hrvaško. Po opisovanju mobilne lastnine Uskokov, se je Savinschegg posvetil naravnim nepremičninam, se pravi tamkajšnim gozdovom. »Žumberški distrikt ima veliko gozdov, ki bi z reinkorporacijo teh delov h Kranjski za našo deželo postali dragocena lastnina.«⁵⁹

Ozračje po koncu Savinscheggovega govora je opisal stenografist z besedami: »Živa pohvala od cele zbornice.« Teza Vasilija Melika, po kateri je bilo na

⁵⁵ *Obravnave kranjskega deželnega zbora 1869, Stenografični zapisnik petnajste seje deželnega zbora ljubljanskega dne 19. oktobra 1869*, str. 172.

⁵⁶ *Ibid.*, str. 172.

⁵⁷ *Ibid.*, str. 172.

⁵⁸ *Ibid.*, str. 172.

⁵⁹ *Ibid.*, str. 172.

Kranjskem ob koncu šestdesetih let »dokaj široko območje skupnih, da tako rečem, kranjskih deželnih interesov in s tem tudi skupnega nastopanja obeh, slovenske in nemške stranke,«⁶⁰ velja očitno tudi za naš primer. Za nadaljni potek dogodkov so zanimivi predvsem navdušeni vzkliki podpore iz ust slovenskih poslancev, še zlasti dr. Valentina Zarnika, ki je dvanajst let kasneje zagovarjal diametralno nasprotno stališče.

Navdušenje slovenskih voditeljev nad priključitvijo Žumberka pa ni trajalo dolgo. Glavna vojna komanda v Zagrebu se je po cesarskem ukazu z dne 15. maja 1871 preuredila v krajiško deželno vlado. S tem je bila odpravljena vojaška ureditev, vendar večine območja (skupaj z Žumberkom in Marindolom) še vedno niso priključili civilni Hrvaški.⁶¹ Razprave o spremembi ogrske kvote zaradi delne razpustitve Vojne krajine v letih 1870–71 v obeh zbornicah cislajtanskega državnega zbora so pomenile zadnje obravnavanje krajiškega vprašanja in Vojne krajine nasploh v avstrijskem zakonodajnem organu. Žumberško vprašanje je s tem stopilo v novo fazo. Postalo je eno izmed spornih točk na najvišji ravni med Dunajem in Budimpešto, kar mu je zvišalo pomen. Spor dveh dežel glede odročnega obmejnega območja je postal vprašanje interesa tako avstrijske, kot ogrske državne polovice in je bil kot tak tudi obravnavan, čeprav je bil relativno nepomemben. Zaradi zahtev kranjskega deželnega zbora po priključitvi Žumberka, so 11. maja 1871 o tem problemu razpravljali v gosposki zbornici državnega zbora. Za govorniški pult je stopil tudi slovenski učenjak Fran Miklošič, vendar se ni zavzel za priključitev teh predelov Kranjski. Nasprotno. Kolegom je predlagal, naj se kranjskih pravic nikar ne »prejudicira«. ⁶² Žumberčani po Miklošičevem mnenju torej nočejo biti ločeni od tistih »s katerimi so stoletja delili svojo usodo« in nimajo posebne želje, da bi se združili s Kranjsko, »o kateri komaj kaj vedo.«⁶³ Uskoki se mu niso zdeli primerni za življenje v avstrijskem delu države. »Ljudje, ki poznajo deželo in ljudi menijo, da naj bi bilo prav to ljudstvo /.../« neprimerno za vključitev »/.../ v organizem, ki obstaja v cislajtanskih deželah. S tem bi se povzročilo deželi Kranjski samo zadrego.«⁶⁴ Visoki zbor je podučil,

⁶⁰ Vasilij Melik, *Nekaj značilnosti razvoja na Kranjskem 1867–1871*, ZČ 1969, str. 67.

⁶¹ Valentič, *Vojna krajina*, str. 225. Rahten je napisal, da sta bila Žumberk in Marindol z zakonom iz 1871 »/.../ izrecno izvzeta iz inkorporacije razpuščena Vojne krajine k Hrvaški, zgolj provizorično pa sta bila podrejena hrvaški banovinski vladi.« Ta dva predela leta 1871 nista bila provizorično podrejena hrvaški upravi, ampak šele 1881, ob dokončnem razpustu Vojne krajine; glej: Valentič, *Vojna krajina*, str. 338; prim: Rahten, *Zaveznštva in delitve*, str. 68.

⁶² *Stenographischen protokollen des Herrenhauses*, zasedanje 11. maja 1871, str. 212. Glej tudi: Walter Lukan, *Fran Miklošič kot politik v gosposki zbornici*, v: Jože Toporišič (ur.), Miklošičev zbornik, Ljubljana 1992.

⁶³ *Stenographischen protokollen des Herrenhauses*, zasedanje 11. maja 1871, str. 210.

⁶⁴ *Ibid.*, str. 210.

da živi na severu Gorjancev slovensko pleme, na jugu pa »srbsko«, kar je bilo seveda v skladu z njegovo znano delitvijo južnoslovanskih narodov po filološkem kopitu. Kot natančen znanstvenik ni spregledal šibke točke »žumberškega« člana, ki izvira iz samosvoje narave dualitične ureditve. Po njegovem se problema brez prijateljskega dogovora z Ogrsko ne bo rešilo. Nad drugo polovico države Avstrija nima po letu 1867 nobene oblasti, zato se bo po njegovem problem zavlekel v nedogled. Večina poslancev je Miklošičev predlog zavrnila in ga dala v zadnje branje poslanskega doma, ki ga je potrdil brez posebnih pripomb.⁶⁵

Liberalni *Slovenski narod* je Miklošičevo postopanje ugodno sprejel. Neznani pisec⁶⁶ je na zadevo gledal iz vidika jugoslovanske ideje: »Nikar se ne navdušujmo za to anektiranje!« Najvažnejše vprašanje po njegovem mnenju je, kaj si želijo ti Uskoki. Kolikor on pozna ta kraj, je prepričan, da si želijo pripasti Hrvaški, čeprav priznava, »da je inteligencije tam prav malo. Popi (Žumberčanje so po večem unitarci) in oficiri, druga nič, torej je tudi politične agitacije malo«. Nemška prijaznost je lahko samo hinavska, zato je pisec predlaga doslednost: »Historično pravico ima zares Kranjsko na to zemljišče. Ali mi stojimo na stališči narodnega prava, ter moramo dosledni biti, in ne tam, kjer ni potreba, odstopiti od tega samega.«⁶⁷ V hrvaškem narodnjaškem časopisu *Branik* pa so se oglasili nekateri Žumberčani, ki so odločno zahtevali priključitev Hrvaški. Po mnenju žumberških starešin se bi dalo zadevo kvečjemu obrniti in zahtevati uveljavitev hrvaškega zgodovinskega prava: »Pače ima kraljevina Hrvatska temeljno historično pravo na Istru, cielu doljnu Kranjsku i njeke djelove Štajerske.«⁶⁸ Tudi sami Žumberčani niso bili enotni. Nekateri žumberški velmožje so se podpisali pod prošnjo za priključitev Kranjski in jo poslali na Dunaj, kar je pod Gorjanci še dolgo burilo duhove.⁶⁹

⁶⁵ *Stenographischen protokollen über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten*, 2. knjiga, 42. zasedanje 23. maja 1871, str. 761. Sprejet zakon je v prilogah: *Verhandlungen des Hauses der Abgeordneten des österreichisches Reichsrathes in den Jahren 1870–1871*, Priloge, 2. knjiga, priloga CLI, str. 966.

⁶⁶ »Jurčiču bi mogli pripisati na primer članek *Žumberk in Marindol v Vojaški granici [...]* pod oznako – Č. Seveda pa je verjetneje, da ga je napisal kdo drug od sodelavcev *Slovenskega naroda*, saj se je Jurčič podpisoval tedaj v *Slovenskem narodu* z začetnico svojega priimka.« Josip Jurčič, *Zbrano delo 10*, Ljubljana 1982, opomba na str. 578.

⁶⁷ *Slovenski narod*, 23. 5. 1871.

⁶⁸ *Branik*, 20. 6. 1871.

⁶⁹ Ibid. Za nadaljni razvoj dogodkov je zanimiv predvsem angažma Mihajla Badovinca v tem »prokranjskem« podjetju. Rodil se je leta 1797, bil je poljedelec in vinski trgovec, po činu desetnik. Leta 1861 je bil izbran za poslanca v hrvaškem saboru, kjer je zastopal Slunjski regiment kot eden izmed štirih predstavnikov (Mirko Predović, *Žumberački rod Badovinaca*, Žumberački kalendar 1967, str. 109). Mihajlo je bil namreč oče Nikole Badovinca, najbolj gorečega zagovornika hrvaškega Žumberka, ki je bil poleg vsega tudi član ogrske državne komisije za Žumberk.

Zadnja konferenca o združitvi Vojne krajine s Hrvaško se je odvijala 4., 5. in 6. junija 1881.⁷⁰ Žumberk je imel čast postati zadnje sporno vprašanje v procesu celotne priključitvene drame. Ogrski ministrski predsednik Koloman Tisza je tej konferenci podal poročilo o pogovorih s predsednikom avstrijske vlade Taafejem, ki ni privolil v to, da bi hrvaški ban provizorično prevzel upravo spornih območij bivše Vojne krajine. Zaradi kranjskih zahtev so sklenili, da bodo v kratkem sklicali posebno konferenco obeh vlad (Ogrske in Avstrije), na kateri bodo razpravljali o pripadnosti teh krajev. Od bana Ladislava Pejačevića se je zahtevalo, naj pokaže spise, ki bi dokazovali, da spadajo ta območja Hrvaški. Kjub temu je konferenca o združenju krajine s Hrvaško sprejela odločitve pred sestankom obeh vlad in je Žumberk in Marindol začasno podredila hrvaškemu banu. Z zaključkom 6. junija 1881 je bilo tudi konec težkih pogajanj o dokončni priključitvi Krajine Hrvaški. Dokumente je vladar objavil 15. julija 1881. S tem se je na krajiškem območju po več stoletjih končala neposredna oblast vojnega ministrstva.⁷¹ Žumberško vprašanje pa se je šele dobro začelo.

Slovenski politiki na Kranjskem pravzaprav niso imeli izdelanega mnenja. Bili so očitno razdvojeni med deželnimi interesi in idejo jugoslovanskega povezovanja. Enaindvajsetega oktobra 1881 je o tem ponovno razpravljal kranjski deželni zbor. Pripadniki nemške večine so zagovarjali priključitev Kranjski, slovenska manjšina pa je hotela prepustiti Žumberk in Marindol Hrvaški oz. Ogrski v zameno za dolenjsko železnico in povezavo s hrvaško stranjo. Pri tem je pomenljivo, da so tudi slovenski poslanci priznavali »neodtujljive« pravice dežele Kranjske, »ker bi se drugače pravica prav žalila.«⁷² Nemški pa pojmovali priključitev tudi kot odškodnino za večstoletne investicije Kranjske v Vojno krajino in dokazovali gospodarsko povezanost Žumberka in Marindola s kranjsko stranjo.⁷³ Boljša povezanost s Hrvaško je bil nenazadnje argument ogrske strani.⁷⁴

Oba predloga sta bila vržena v »zverinjak« deželnega zbora 21. oktobra 1881. Kot prvi je vrgel kost stari znanec Josef Savinschegg, ki je prebral predlog

⁷⁰ Valentić, *Vojna krajina*, str. 338.

⁷¹ Ibid., str. 339.

⁷² *Predlog manjšine pomnoženega upravnega odseka o 2. resoluciji v zadevi nekdanjega žumberškega okraja in občine Marijindol*, priloga 54, *Obravnave kranjskega deželnega zbora*, Priloge, 1881, str. 593.

⁷³ *Bericht der verstärkten Verwaltungs-Ausschusses über die Regierungsvorlage Nr. 27, betreffend den ehemaligen Militär-grenz-district Sichelberg und die Gemeinde Marienthal*, Priloga 54, *Obravnave kranjskega deželnega zbora 1881*, Priloge, str. 585.

⁷⁴ *Regierungsvorlage Nr. 1628/Praes*, 25. 9. 1881, priloga 27, *Obravnave kranjskega deželnega zbora 1881*, str. 426.

večine. Naslednji je bil poročevalec manjšine, Ivan Navratil, sicer poslanec metliških kmetijskih občin. Kot pravi Navratil, poročilo večine navaja, da je priključitev v interesu tamkajšnjega prebivalstva. Temu se odkrito čudi, saj živijo tam Hrvati, ki imajo šole v svojem jeziku. Pripadajo unijatski cerkvi in imajo svojega »biskupa« na Hrvaškem. »/.../ ne vem, da bi bilo v interesu takega ljudstva, zapustiti naenkrat svoje navade, stare šege, do katerih posebno Slovani veliko drže«. Popularnost Kranjske je Navratil ponazoril z anekdoto: »Nek gospod je prišel v okraj Dragoševce, kjer je bil semenj, potegnil je papir iz žepa in ljudi povpraševal, katere občine bi bile pri volji, da bi se spojile z Metliškim okrajem. Ko je to vprašanje stavil, bilo je več ljudstva okoli, ki so rekli: Udri ga, to je špijon! In tisti gospod bi bil mogoče smrt storil, ako ga bi ne bili prijatelji branili. Iz tega se ne vidi, da bi ljudstvo posebno želelo združiti se z nami!«⁷⁵

Dolenjcu prinaša železnico polž, karikatura iz Brenclja 25. 4. 1885. Slovenski politiki na Kranjskem so leta 1881 hoteli Žumberk in Marindol »zamenjati« za dolensko železnico.

⁷⁵ Ibid., str. 234.

V začetku obsežnega govora je naslednji govornik Karl Deschmann napadel slovenske teze o navezanosti Žumberka na Hrvaško. Bistva vprašanja ni videl v prebivalstvu, tega si, resnici na ljubo, tudi nemška večina pretirano ne želi. Pomembnejši so nemajhni dobički, ki jih bo Kranjska potegnila iz žumberških gozdov. Glede slovenskega prepričanja, da se lahko izgubi vse, če se zahteva preveč, pa je nasprotnike spomnil, da slovenska stran še zdaleč ni imuna za megalomanijo, saj je že večkrat zahtevala Zedinjeno Slovenijo.⁷⁶ Dr. Valentina Zarnika so te besede tako zbolele, da je kar iz poslanske klopi zaklical: »Tam so Hrvatje, tukaj pa Slovenci!« Deschmann se ni pustil zмести, napadel ga je s slovansko etnografijo: »Naši 'Beli Kranjci' niso nič drugega kot Hrvati in gospodu poslacu Zarniku, ki je v slovanski etnografiji zelo dobro podkovan, mora biti znano, da najodličnejši slovanski etnografi šetjejo Belokranjce k hrvaškemu plemenu in da je meja hrvaškega plemena potegnjena vzdolž kočevskih hribov na obrobje črnomaljskega območja.«⁷⁷ V obrambo svojih trditev pa je navedel najnoveše delo znanega hrvaškega zgodovinarja Radoslava Lopašića z naslovom *Žumberak*.⁷⁸ Zarnika, ki je svoje nestrinjanje pokazal z besedami: »Ne bo dal!«, s tem očitno ni pripričal.

Deschmann je Hrvatje obtožil odkritih ozemeljskih teženj. »Če sprejmete primer, da bi Hrvatje imeli podobno zakonito pravico do dela Kranjske, kot je ta, s kakšno energijo bi jo zagovarjali. Že zdaj lahko v hrvaških časopisih berete /.../ da je kranjska nižina ob Kolpi hrvaški teritorij, da morajo biti metliški okraj, Črnomelj in Kostanjevica priključeni k Hrvaški. /.../ Res je značilno za namere državnikov in sploh vso nacionalno miselnost one državne polovice, s kakšno energijo in žilavostjo znajo zastopati zgodovinske slabo utemeljene pretenzije.«⁷⁹ Če se bo pogajalo na način, ki ga predlaga manjšina, zaključuje Deschmann, se lahko zgodi, da bo tvorila mejo med Kranjsko in Hrvaško namesto Kolpe reka Krka.

Zanimiva je obrazložitev dr. Zarnika, zakaj so Slovenci leta 1869 glasovali za priključitev Žumberka. Vojna krajina je takrat še obstajala, germanizacija je bila v polnem teku, to pa bi lahko zavrla le tako, da bi »odtrgali en del te krvave košulje«. Sedaj, ko je situacija drugačna in je Vojna krajina del slovanske Hrvaške, bi bilo tako trganje škodljivo. Navdušenje nad hrvaškimi brati je našega Zarnika povsem prevzelo: »Reklo se je tudi, da bi Hrvatje zahtevali še več

⁷⁶ Ibid., str. 237.

⁷⁷ Ibid., 237.

⁷⁸ Glej: Lopašić, *Žumberak*.

⁷⁹ *Obravnave kranjskega deželnega zbora*, zasedanje 21. Oktobra 1881, str. 283.

od nas, ako bi imeli zase historično pravo. Jaz sem mnenja, da ako bi nas Hrvatje zahtevali do Krke, bi se mi z vso silo uprli, ako bi nas pa zahtevali, kakor hočejo Starčevićijanci, vse, ter bi nam sredstvo povedali, po katerem pridemo pod hrvatsko upravo, bi jaz z entuzijazmom rekel: Le vzemite nas! (Dobro! Na levi – Ugovori na desni) Namreč nas Slovence, Nemcev ne potrebujemo nič zraven!⁸⁰ Po predlogu deželnega glavarja so najprej poslanci glasovali o tem, ali je lahko predlog manjšine osnova za posebno razpravo. Glasovalo je 29 poslancev, predlog slovenske manjšine je bil zavržen, in sicer z 18 glasovi proti 11.⁸¹

Iz današnjega vidika je glasovanje Slovencev proti priključitvi Žumberka in Marindola, se pravi proti razširitvi dežele Kranjske, milo rečeno nekoliko nenavadno. Iz vidika nacionalnih integracij na Kranjskem pa je bolj razumljivo. Oba nacionalizma (slovenski in nemški), ki sta se izoblikovala v deželi, sta se s kranjsko tradicijo identificirala, vendar vsak na svoj način. Slovenci so imeli Kranjsko za »središče slovenskih dežel«,⁸² ki naj bi predstavljala jedro zamišljene Zedinjene Slovenije, na katerega bi se v prihodnosti priključila ostala »slovenska zemlja«, vse skupaj pa bi se na nek način postavilo v povezavo z brati na jugu. Takšno poistovetenje s kranjsko tradicijo pa ni bilo brez problemov. Teoretično gledano, bi Zedinjena Slovenija pomenila konec dežele Kranjske, zato je bilo merodajne kroge in nasprotnike težko prepričati, da slovenski politiki na Kranjskem delajo v interesu dežele. Ideologija kranjskih Nemcev je videla drugačno Kranjsko. Deželo, ki naj bi nastala ravno s pomočjo nemške »kulture« in »Geista«. Kranjski deželni patriotizem so Nemci razglašali tudi zaradi koncepta Zedinjene Slovenije, ki so ga zagovarjali slovenski nasprotniki. Po mnenju Deschmanna iz leta 1869 nemškutar, za razliko od pripadnika slovenske stranke, »v državnopravnem pogledu ne čuti potrebe po rušenju historičnega pojma Kranjske /.../, država Slovenija se mu zdi nedosegljiva sanjarija.«⁸³

Bitka za Žumberk in Marindol je v osemdesetih letih dobivala različne dimenzije. Zabavna anekdota iz kranjskega deželnega zbora o metliškem agitatorju, ki je moral bežati pred uskoškimi batinami, ni bila zgolj Navratilova retorična domislica. Metliški posestnik Josef Savinschegg je poslal v žumberško

⁸⁰ Ibid. str. 240.

⁸¹ Ibid., str. 244. Za manjšinski predlog so glasovali vsi prisotni slovenski poslanci: Detela, Graselli, Kobler, Lavrenčič, Navratil, Pakiž, Poklukar, Potočnik, Robič, Svetec in Zarnik. Vošnjak je bil odsoten, Klun pa na dopustu. To se ne sklada z Rahtenovim mnenjem, da je nemška ustavoverna stranka v deželnem zboru nastopala enotno, slovenski politiki pa naj glede tega vprašanja ne bi bili enotni; prim.: Rahten, *Zaveznštva in delitve*, str. 69.

⁸² Glej: Fran Orožen, *Vojvodina Kranjska, Zgodovinski opis*, Ljubljana 1902, Predgovor.

⁸³ Matić, *Nemci*, str. 80.

vas diurnista Jožefa Pirnata, ki je prebivalstvo spraševal, če so naklonjeni priključitvi Kranjski. Ti so ga ozmerjali za vohuna in posredovati so morali orožniki,⁸⁴ pritožil pa se je tudi sam hrvaški ban Pejačević.⁸⁵ Ker sta po Žumberku informativno »pohajala« tudi črnomaljski okrajni glavar in Ivan Navratil, je ban tudi njiju obtožil agitacije. Zadeva je nenavadna, če pomislimo, da je ravno Navratil v deželnem zboru podpiral priključitev Hrvaški. Tudi na področju uradnih pogajanj se ni dogajalo nič spodbudnega. Konstituirali sta se avstrijska in ogrska komisija za rešitev žumberškega vprašanja, vendar je bila že sestava članov taka, da ni obetala nič dobrega: eden od članov avstrijske komisije je bil metliški posestnik Savinschegg, član ogrske pa Nikola Badovinac,⁸⁶ oba največja »jastreba« z obeh strani.⁸⁷ Badovinac je v tem času razvil svojo »izvirno« teorijo o dveh žumberških okrajih. Trdil je, da je nekoč obstajalo dvojje uskoških okrožij: Kranjsko, z imenom »sichelberški kotar« in hrvaško, z imenom »žumberčko (sichelburgsko) okružje«, pri čemer naj bi slednji ustrezal današnjemu Žumberku. Obe območji naj bi bili vojaško urejeni, vendar je bilo kranjsko okrožje podrejeno sichelbergški kapetaniji, hrvaško »žumberčko« okrožje pa naj bi spadalo pod karlovško kapetanijo. Obe kapetaniji pa naj bi bili podrejene »vrhovni kapetaniji sichelbergsko-slunjskoj«. Kranjsko okrožje naj bi bilo razpuščeno in pripojeno civilni kranjski upravi v štiridesetih letih 18. stoletja, ko se je preuredila Vojna krajina in je bil (hrvaški) Žumberk priključen slunjskemu regimentu.⁸⁸ Čeprav je bila njegova teorija iz historičnega vidika povsem neosnovana, je postala uradna doktrina ogrske komisije.

Podkomisiji sta izvršili obhod po spornem območju poleti 1883. Na terenu se je komisiji odkrila vsa zapletenost položaja. Med obhodom so se komisarji čudili nad povsem nepraktičnim stanjem meje na tem območju. Poleg žumberške njive se je nahajala kranjska, pa spet žumberška in tako dalje⁸⁹ Po desetdnevnem

⁸⁴ AS 33, konv. 548 alt, šk. 252, dopis metliške žandarmerijske postaje z dne 13. 9. 1881, št. 350.

⁸⁵ Ibid., dopis hrvaškega bana, 28. 12. 1881, št. 3332.

⁸⁶ Nikola Badovinac (1828–1902), finančni strokovnjak in politik. Od 1853 je delal v finančnih ravnateljstvih v Zagrebu in Osijeku. V letih 1877–1902 je bil finančni svetovalec in upravnik katastrske oblasti v Zagrebu. Leta 1878 je bil premeščen v Bosno, 1881 je bil upokojen in dobil titulo kraljevega ogrskega ministrskega svetnika. Aktiviral se je v politiki, postal saborski poslanec Neodvisne narodne stranke. Leta 1885 je bil izbran za zagrebškega župana, 1887 ga je ban Khuen suspendiral, 1889 je bil razrešen dolžnosti, 1896 je dobil plemiški naslov. Zaradi delne slepote se je umaknil iz javnega življenja. (Hrvatski biografski leksikon 1, Zagreb 1983, str. 338).

⁸⁷ AS 33, konv. 548 alt, šk. 252, dopis not. min., 6. 11. 1882, št. 5666; HDA, PRZV, šk. 238, *Zapisnik sastavljen o vječanju zemaljskog povjerenstva, izaslanoga u predmetu pitanja uredjenja žumberačko-marindolske medje, držanom u Budimpešti u sabornici dne 8. lipnja 1883.*

⁸⁸ Badovinac, *Žumberak*, str. 37.

⁸⁹ HDA, PRZV, šk. 238, *Protokoll aufgenommen zur Prüfung der Sichelburger-Marienthaler Angelegenheit in der Richtung einer eventuell durchzuführenden Gränzregulierung.*

obhodu in zasluženem počitku so se velmožje 15. avgusta 1883 znova sešli v Metliki in pokazali svoje karte. Avstrijski komisarji so trdili, da sta Žumberk in Marindol kranjska in da na to stran tudi gospodarsko gravitirata, vendar so bili kljub temu pripravljene na koncesije. Predlagali so, naj si Hrvaška in Kranjska sporno ozemlje razdelita. Sodnemu okraju Metlika (se pravi političnemu okraju Črnomelj) naj bi po njihovem mnenju pripadle k. o. Sekulići, Malinci, Brašljevica, Sošice in Žumberk, sodnemu okraju Kostanjevica (politični okraj Krško) pa k. o. Budinjak in Poklek. Ostali deli Žumberka naj bi se priključili Hrvaški. Bodočo mejo bi tako tvorila vzhodna meja k. o. Žumberk in južna meja k. o. Budinjak do mejniškega stebra št. 17 k. o. Brašljevica. Na severu pa bi mejo predstavljala meja k. o. Budinjak od severa proti jugu in potem proti vzhodu meja k. o. Poklek vse do potoka Bregana. Ostali deli Žumberka naj bi se priključili Hrvaški. Ogrski komisarji so bili odločno proti, strinjali so se zgolj z glajenjem meje »zaradi upoštevanja potreb praktičnega življenja in smotrne uprave«.⁹⁰

Črnomaljski okrajni glavar Jagritsch je svojim nadrejenim pisno potarnal, da je bila ogrska podkomisija »nenavadno arogantna«, ker o državnopravni pripadnosti sploh ni hotela razpravljati in se vprašal, če so to »zgolj diplomatski triki«.⁹¹ Ogrski člani komisije pa so v svojem poročilu poudarili, da želijo Kranjci koristoljubno priključiti zgolj tiste dele spornega ozemlja, kjer je največ »produktivnih« gozdov in najmanj prebivalcev.⁹² Glede marindolske enklave se hrvaška stran ni opredelila, kar navaja na misel, da jo je bila pripravljena prepuštili Kranjski. Sicer pa so bili komisarji povsem neuglašeni. Avstrijska komisija je zahtevala ureditev meje le na žumberškem območju, medtem ko je nasprotna stran, v zameno za odcepitev mejnega terena, zahtevala enako veliko kranjsko ozemlje. Avstrijska komisija je imel inkorporacijo Marindola, ki je od Hrvaške povsem odrezan, za povsem samoumevno v obojestransko korist, medtem ko je Ogrska v zameno zahtevala vinograde pri Radovici.⁹³

Neuspeh pogajanj je dodatno začinila peticija Žumberčanov v cislajtanskem državnem zboru, ki je zahtevala priključitev Kranjski.⁹⁴ Predvsem zato, ker

⁹⁰ AS 33, konv. 548 alt, šk. 252, *Protokoll aufgenommen über Gutachten der beiderseitigen Subcommissionen nach erfolgten Erhebungen in gebiete der Gemeinde Marienthal und des Distriktes Sichelburg zum Zwecke einer durchzuführenden Gränzregulierung*. V arhivu kranjske deželne vlade se žal ni nahajalo nobenih zemljevidov.

⁹¹ AS 33, konv. 548 alt, šk. 252, poročilo črnomaljskega okrajnega glavarja, 12. 8. 1883, št. 30.

⁹² HDA, PRZV, šk. 238, Žumberak i Marindol, *Izveščje pododbora ugarske državne Komisije za okružje žumberačko i mjestnu občinu marindolsku, podano istoj Komisiji o tom, kako da se dogodice uredi pogranična medja Žumberaka i Marindola*, 30. 10. 1883.

⁹³ AS 33, konv. 548 alt, šk. 252, poročilo črnomaljskega okrajnega glavarja, 12. 8. 1883, št. 30.

⁹⁴ *Stenographisches protokoll des hauses der Abgeordneter*, IX. zasedanje, XI. zvezek, 1879–1884, 319. Sitzung der 9. Session am 13. december 1883, str. 11067.

so prebivalci žumberške občine Sošice leta 1881 na obisku pri banu zahtevali ravno nasprotno.⁹⁵ V hrvaškem saboru se je nad tem zgražal sam Ante Starčević, ki je imel to potezo za veleizdajo, vprašal pa je tudi, zakaj volilni red Hrvaške in Slavonije ne velja za Žumberk in Marindol.⁹⁶ Ta območja zaradi svojega začasnega statusa niso imela volilne pravice in svojih zastopnikov, čeprav so spadala pod hrvaško upravo. O vprašanju volilne pravice so v hrvaškem saboru razpravljali tudi v letih 1884, ko je razpravo odprl Nikola Badovinac in 1887, ko se je za to potegoval zgodovinar in Žumberčan Tadija Smičiklas. Badovinac je trdil, da je bila prokranjska peticija »fabricirana /.../ u jednoj krčmi metličkoj po ondašnjem kelneru«, in da ni čudno, če išče ljudstvo pomoči drugje, ko pa Hrvaška ne skrbi za napredek Žumberka.⁹⁷ Smičiklas je bil prepričan, da je Kranjska za svoje interese naredila veliko več kot Hrvaška in da je iz zanesljivih virov obveščen o špekulacijah Kranjcev glede žumberških gozdov.⁹⁸ S svojimi predlogi nista uspela in Žumberčani so še naprej ostali brez volilne pravice.

Edini Evropejci brez ustavnih pravic in šumeči gozdovi Žumberško vprašanje od devetdesetih let 19. stoletja do konca habsburške monarhije

Katoliško časopisje je začelo zagovarjati priključitev Kranjski že leta 1883. *Slovenec* se je odkrito spraševal ali »/.../ ne terjata pravica in poštenost, da se ta nekdanji del Kranjske zopet združi s Kranjsko?«⁹⁹ Ugotovil je, da je »Vlah« popolnoma navezan na Kranjca in da je Kranjec tisti, ki mu da prislužiti »krajcar«. Glede narodnih razlik so pri *Slovincu* svetovali kar asimilacijo: »Tesneje pa, ko bo občevanje, bolj se bo tudi jezik zbližal.«¹⁰⁰ Zahtevo po Žumberku so v kranjskem deželnem zboru katoliški politiki obudili leta 1895. Pravzaprav so s tem, ko so historične terjatve Kranjske povezali z gospodarskimi zadevami, nadaljevali tendenco Nemcev iz začetka osemdesetih let. Pred vrati je bila nova gospodarska pogodba med državlima polovicama. Dualistična ureditev

⁹⁵ *Pozor*, 2. 12. 1881.

⁹⁶ *Saborski dnevnik kraljevinah hrvatske slavonije i dalmacije, godina 1881–1884*, 2. zvezek, saborska sjednica držana dne 19. prosinca 1883, str. 795; glej tudi: *Djela dra. Ante Starčevića*, Knjiga I., Govori, Zagreb 1893, str. 239.

⁹⁷ *Dnevnik sabora trojedine kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije*, 1881–1884, XCI zasedanje 24. 6. 1884, str., str. 1699.

⁹⁸ *Ibid.*, CXIX zasedanje, 7. 3. 1887, str. 1803.

⁹⁹ *Slovenec*, 28. 7. 1883.

¹⁰⁰ *Ibid.*

je namreč predvidevala sklepanje časovno omejenih (v praksi desetletnih) sporazumov o gospodarskih vprašanjih.¹⁰¹ Katoliški poslanci¹⁰² so tako 4. decembra 1895 vložili predlog, v katerem so pozvali vlado, naj »dogovori« takšno pogodbo z Ogrsko, pri kateri bodo varovani »interesi naše produkcije«, obenem pa naj se uredi žumberško vprašanje.

Kanonik Karol Klun se je leta 1896 zavzemal za priključitev Žumberka Kranjski in nasprotoval povezovanju Katoliške narodne stranke s Hrvati.

dežela Kranjska dobi majhen, beraški okraj.«¹⁰⁵ Katoliški poslanec Franc Schweiger, sicer duhovnik iz Radovice ob meji z Žumberkom, je zatrjeval, da so ga obiskali Žumberčani in prosili, naj dela za to, da bi postali Kranjci. Za kasnejše dogajanje je zanimivo stališče poslanca Andreja Kalana. Ta je sicer citiral Šenoino

Takratni voditelj katoliškega tabora kanonik Karol Klun, sicer nasprotnik sodelovanja s Hrvati, je priznal, da so Slovenci leta 1881 zato glasovali proti priključitvi, ker so močno »hrepeneli« po doljenjski železnici.¹⁰³ Po njegovem »Madjarom diše žumberške šume /.../«. Gozdovi pa so očitno zadišali tudi Klunu do te mere, da je videl v njih najboljši vir denarja za sanacijo po ljubljanskem potresu leta 1895. Če si Madžari želijo tega okraja, morajo po njegovem za to plačati.¹⁰⁴ Iste nazore je Klun zagovarjal v deželnem zboru 8. februarja 1896. Liberalni prvak Tavčar je na tej seji zagovarjal nekoliko nenavadno stališče. Govoril je proti priključitvi in branil naravno pravo, čeprav je zagotovil, da bo glasoval za priključitev zato, ker morajo »Ogri« plačati odškodnino, ne pa zato »da

¹⁰¹ Zwitter, *Nacionalni problemi*, str. 138.

¹⁰² »Povše, Klun, Pakiž, Schweiger, Zelen, Lavrenčič, dr. Papež, Pfeifer, Ažman, Kajdiž, Jelovšek, dr. Žitnik, Kalan.« *Slovenec*, 4. 1. 1896.

¹⁰³ Ibid.

¹⁰⁴ Ibid.

¹⁰⁵ *Obpravne kranjskega deželnega zbora 1896*, zasedanje 8. februarja 1896, str. 332.

krilatico o krvi in vodi, vendar se mu je vseeno zdelo, da se odnosi s Hrvati ne bodo poslabšali, če se »/.../ kaka zgodovinska krivica kake dežele poravna/.../«. ¹⁰⁶ Resnici na ljubo, hrvaška javnost do »poprave« zgodovinskih krivic Kranjske ni imela razumevanja. *Hrvatski domovini*, glasilu domovinašev, se je zdelo, da je hotel Klun povečati razdor med Slovenci in »baciti zamku« na Tavčarja in Hri-barja, »prosvitlene naše saveznike, i najzaslužnije vodje«. ¹⁰⁷ Čudno in sumljivo se jim je zdelo, da so »klerikalci« odprli to vprašanje v trenutku, ko si zaradi gospodarske pogodbe avstrijska in ogrska polovica države stojita nasproti kot dve sovražni vojski. Pripadnike slovenskega političnega katolicizma so celo označili za »sluge tujeg gospodarja«. ¹⁰⁸

Kranjski deželni zbor je Klunov predlog sprejel soglasno. Glasovanje liberalcev za priključitev Žumberka leta 1896 je treba gledati v povezavi z njihovim sporazumom s kranjskimi Nemci, ki se je konstituiral ravno v času, ko je bilo v deželnem zboru na dnevnem redu žumberško vprašanje. Pakt z Nemci se je javno manifestiral 31. januarja 1896 pri volitvi deželnega odbora. To glasovanje se je odvijalo po Klunovem govoru (22. januar) in pred splošno razpravo o Žumberku (8. februar). ¹⁰⁹ Možno je, da so liberalci zaradi novih nemških »prijateljev«, ki so dali ogromno na integriteto dežele Kranjske, zamižali na eno oko in prodali lastna naravnopravna načela.

Pripadniki Katoliške narodne stranke so svojo nenačelnost glede Žumberka pokazali dve leti kasneje. Odnos med pravaši in slovenskimi katoliškimi politikami se je tokrat povsem spremenil. Do Hrvatov skeptičnega Kluna ni bilo več med živimi, mlajša krščansko-socialna struja s Krekom na čelu pa je veliko stavila na sodelovanje z južnimi sosedi. V tem trenutku se je pojavil nov zaplet, ki si ga tokrat klerikalci prav gotovo niso želeli. Član ogrske komisije za Žumberk in Marindol Nikola Badovinac je organiziral arheološko izkopavanje pri Pogani jami ¹¹⁰ pod Opatovo goro v bližini meje s Kranjsko (med 6. in 22. septembrom 1898), s pomočjo katerega je razglasil, da je našel razvaline skrivnostnega »kranjskega Sichelberga«. S tem naj bi dokazal, da je imela Kranjska svoj žumberški vojaški okraj, ki ga je že dobila nazaj. Ergo: Žumberk je hrvaški. Ogrska stran se je oklenila dveh načrtov cesarskega inženirja

¹⁰⁶ Ibid. str. 332.

¹⁰⁷ *Hrvatska domovina*, 24. 1. 1896.

¹⁰⁸ *Hrvatska domovina*, 11. 2. 1896.

¹⁰⁹ Matic, *Nemci*, str. 307.

¹¹⁰ Čeprav je Badovinac imenoval razvaline Stari grad Žumberak, ne gre za ostanke gradu Stari grad Žumberak.

Giovannija Pieronija iz leta 1639.¹¹¹ Naloga vodje izkopavanja, Ivana pl. Križanića, je bila, da z izkopavanjem ugotovi tloris gradu in ga primerja s Pieronovimi skicami. Če bi se izkazalo, da gre za identičen objekt, bi bil po mnenju hrvaške strani dokazan obstoj »kranjskega Sichelberga«. Križanić je bil mnenja, da se dimenzije izkopanih ruševin ujemajo z načrti, čeprav je naletel na določene razlike.¹¹²

Tostran Kolpe je bil s tem problemom najbolje seznanjen Anton Koblar,¹¹³ ki ga je deželna vlada pooblastila za raziskovanje Žumberka. Po njegovem so se Hrvati lotili arheologije zato, ker ne najdejo boljših dokazov. Strinjali so se, da sta nekoč zares obstajala dva Žumberka: stari in novi. Valvasor je govoril le o enem Žumberku, vendar to ni čudno, ker je bil v njegovem času stari grad že popolnoma razdejan in ga je imel Valvasor za staro Preseko. Vprašanje je, opozarja Koblar, če se Pieronijev načrt ne ujema veliko bolj z novim Žumberkom, kakršen je stal leta 1639, kot pa s starim. S tem je med vrsticami nakazal na metodološko napako pri hrvaškem izkopavanju. Novega Žumberka namreč niso izkopavali, zato se ne ve, kateri bolj ustreza Pieronovim opisom. Celo v slučaju, ko bi se domneva hrvaške komisije izkazala za pravilno, bi bile po njegovem mnenju hrvaške trditve, da Žumberak pravno pripada Hrvaški, popolnoma neosnovane.¹¹⁴

Vendar se je motil tudi Koblar. Badovinac ni izkopaval ne »novega«, ne »starega« gradu Žumberk,¹¹⁵ ampak razvaline nad Pogano jamo v neposredni bližini kranjske meje.

¹¹¹ Koblar, *Čegav je Žumberk*, str. 140.

¹¹² HDA, PRZV, šk. 238, *Izveščje o odkopanju starog grada Žumberaka (Sichelberga)*, 15. 10. 1898.

¹¹³ Anton Koblar (1854–1928), zgodovinar in politik, zagovornik krščanskega socializma. Proti Tavčar-Schweglovi zvezi je začel 1897 Koblar izdajati politični tednik *Slovenski list*, z ostrimi članki si je naprtil preiskavo od Deželnega odbora. »Po naročilu dež. Odbora je K. preiskal v najhujšem mrazu ves muz. arhiv in predložil 1896 dež. zboru sad 240 ur resnega dela, obširno razpravo o Žumberku /.../«. (SBL 1, str. 478). Časopis *Slovenski list* je nastal kot posledica sporov v krščansko-socialni vrstah glede kandidature na državnozbornih volitvah leta 1896. Izdajati ga je začel, s strani konzervativcev odrinjeni, dr. Vinko Gregorič, ki je kandidiral na volitvah naslednje leto, vendar ni dosegel nobenih uspehov. Glasilo je »nastopalo v imenu krščansko-socialnih idej proti napakam klerikalne in liberalne stranke, kot gibanje za slogo s poudarkom na potrebah slovenske nacionalne politike.« Glej: *Zgodovina Slovencev*, Ljubljana, 1979, str. 566.

¹¹⁴ Koblar, *Čegav je Žumberk*, str. 140.

¹¹⁵ Razvaline »novega« žumberškega gradu, kjer je bilo središče žumberške kapetanije, ležijo v dolini izven naselja Žumberak. V bližini je cerkev sv. Nikole. Razvaline »starega« žumberškega gradu pa pri vasi Tomaševci južno od zaselka Kekići. »Staremu« žumberškemu gradu v zadnjem času pripisuje povsem novo identiteto medievist Miha Kosi (2002), ki ga ima za srednjeveški Sicherstein. Po njegovem je bil žumberški grad samo eden že v srednjem veku in to na lokaciji »novega« žumberškega gradu. Glej: Kosi, *...quae terram*, str. 83.

Valvasorjeva slika gradu Sichelberg iz leta 1679.

Zanimivo je, da je bil tokrat katoliški *Slovenec* povsem drugačnega mnenja. Trditve, da so odkopali pravi »Sichelberg«, je sprejel kot neizpodbitno resnico. Dopisnik se je sicer spomnil, da je nekdanji urednik *Slovenca* v istem časopisu zagovarjal mnenje, da pripada Žumberk h Kranjski, vendar se v to ni spuščal. Kljub temu je le pripomnil, da Klun ni nasprotoval priključitvi Žumberka Hrvaški, želel je zgolj »/.../ nekoliko odškodovanja za one velike denarne žrtve, ki jih je kranjska dežela doprinašala za časa turških vojsk za obrambo hrvatskih mej.«¹¹⁶ Hrvaška javnost je bila zaradi te trditve užaljena. *Obzor* je zapisal, da se je Hrvaška Kranjski za vzdrževanje Vojne krajine že zdavnaj oddolžila, ko je odbijala turške horde na kranjskih mejah.¹¹⁷ Sicer pa so odposlanci Kato-liške narodne stranke Hrvatom dobesedno skočili v objem, ko je izkopavanje Sichelberga še odmevalo v časopisju. 12. oktobra 1898 so se udeležili shoda Stranke prava (»domovinašev«) na Trsatu. Tisti Kalan, ki je v deželnem zboru leta 1896 zagovarjal spremembo meje v kranjsko korist s priključitvijo Žumberka, je imel tokrat o južni slovenski meji drugačno mnenje: »Sovražna sila nas je z umetno mejo razločila, a mi skrbimo, da medsebojna bratska ljubezen razruši to umetno mejo ter na njeno mesto postavi naravno vez /.../.«¹¹⁸

Žumberško vprašanje je v letih pred in med prvo svetovno vojno še nekajkrat našlo svojo pot v javnost. Na hrvaški strani sta v začetku leta 1914

¹¹⁶ *Slovenec*, 3. 10. 1898.

¹¹⁷ *Obzor*, 15. 10. 1898.

¹¹⁸ *Slovenec*, 13. 10. 1898.

dokončno priključitev Žumberka in Marindola v svojem predlogu saborske adrese izrecno zahtevali obe pravaški stranki, tako »frankovska« Hrvaška stranka prava, kot »milinovska« Starčevićeva stranka prava.¹¹⁹ Na kranjski strani pa se je za priključitev angažiral mladi zgodovinar Josip Mal. Leta 1911 je imel predavanje v Leonovi družbi z naslovom *Uskoške naselbine in žumberško vprašanje*. Istega leta je objavil članek *Žumberk in Marindol* v reviji *Dom in svet*. Tudi Mal je zanikal obstoj dveh Žumberkov: »Po arhivalnih virih je g. predavatelj dognal, da se v starejših virih imenuje pretežno Sichelberg (oz. Sicherberch), v novejših pa Sichelburg.« Po njegovem je začasna priključitev Žumberka in Marindola k Hrvatski otežila reinkorporacijo h Kranjski, »vendar pa ter se pri tem vprašanje ne bo premotrivalo toliko iz zgodovinsko-državnopravnega, kot političnega stališča.«¹²⁰

Medtem ko je leta 1916 divjanje prve svetovne vojne doživljalo višek in je v zraku viselo več različic povojne ureditve, je pred takrat nedvomno zaposleni deželni odbor Josip Mal vložil spomenico o žumberškem vprašanju. Spomenica¹²¹ je vsebovala tudi rokopis s podrobnim zgodovinskim opisom vseh kranjskih meja, še zlasti se je osredotočil na problematiko Žumberka. Malove takratne nagibe in njegovo dojemanje slovenske »zgodovinskosti« lahko v veliki meri razberemo iz spomenici priloženega elaborata s pomenljivim naslovom *Za integriteto Kranjske: Od Drave do Adrije*,¹²² ki ga je v cenzurirani verziji objavil tudi *Slovenec*. »Malokomu bo pač znano, da današnji obseg vojvodstva Kranjskega nikakor ni istoveten z mejami, ki jih je začrtala zgodovina naši deželi.«¹²³ Del Kranjske je bila denimo Štajerska južno od Drave, avstrijska Istra in Reka, kar je Mal brez posebnih težav utemeljil na historičnih virih.

Najzanimivejši del prispevka predstavljajo cenzurirani odstavki, ki se nanašajo na starodavne zveze Kranjske z bratsko Hrvaško: »Trizemem zadnjih dvajsetih let pravzaprav ni nič novega. Podlaga te združitve slovenskih dežel s Hrvatsko so dali turški naval, ustanovila se je vojaška granica /.../.« Velepatriotično stališče Hrvatov glede pragmatične sankcije in njihova zahteva, da ostanejo po vladarski hiši združeni ne z Ogrsko, ampak s Kranjsko, Štajersko in Koroško, je po trditvah Mala »obče znano«. »Želje Hrvatov in Slovencev tako v

¹¹⁹ Bogdan Krizman, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu: Hrvatsko-srpski politički odnosi*, Zagreb 1989, str. 47–50.

¹²⁰ *Slovenec*, 21. 3. 1911.

¹²¹ AS 38, f. X/3, šk. 1509, *Spomenica o pravicah Vojvodine Kranjske do žumberškega in marindolskega okraja nekdanje vojaške granice*, 25. 9. 1916.

¹²² *Slovenec*, 30. 1. 1917.

¹²³ *Ibid.*

preteklosti, kot v polpreteklosti, ter teritorij zgodovinske Kranjske bi bilo treba vzeti za podlago in na tej osnovi bi zadobila država trden nepremagljiv jez proti vsakemu sovražniku, proti vsem vplivom, – antemurale od nekdanj in vekomaj!« Povezave Slovencev in Hrvatov naj bi se torej odvijale tudi na osnovi »slovenskih« zgodovinskih pravic.¹²⁴

Tik pred začetkom prve svetovne vojne se je z žumberškim vprašanjem na sproščen način pečal Fran Šuklje. Svojim spominom je zaupal, da je žumberški problem vedno zbujal njegovo zanimanje, zato je po načelu »prijetno s koristnim« sestavil »ekspedicijo za raziskovanje žumberške dežele«. Bistroumno je pripomnil, da »so bili Žumberčani od l. 1870 sem prava evropska zanimivost, kajti še pred pričetkom 20. stoletja so bili oni **edini Evropejci** (poudaril Šuklje), ki niso imeli nobenih ustavnih pravic ter niso nikamor pošiljali svojih zastopnikov«. V Sošicah so na njihovo čast improvizirali pravo malo narodno veselico. »Gradski načelnik in župnik, učitelj in občinski tajnik, ne pozabiti prav fletnih in veselih učiteljic, vse se je radovalo našega prihoda.« Čeprav je bil navdušen zgodovinar, se je v žumberškem primeru odrekel historiji in državnemu pravu. Ugotovil je, »/.../ da ogromna večina žumberškega prebivalstva odločno odklanja združenje z materjo zemljo, priklopitev h Kranjski. In to odloča! Kaj pomenijo temu nasproti zastarele listine, zaprašeni pergamenti, iz katerih pač lahko neovrženo dokažemo, da je Žumberk integrujoč del Kranjske, ter da se ta ni nikoli odpovedala svojih lastninskih pravic!«¹²⁵ Šuklje in njegova družčina so se vrnil domov dan pred 28. junijem 1914, ko so v Sarajevu počili usodni strel. Vojna, ki je sledila, je s krvjo in jeklom razbila staro monarhijo. Žumberčani so se svojega začasnega statusa rešili šele takrat, ko je umrla država, ki so ji stoletja služili.

Popustljivost ali dualizem?

Odgovor na vprašanje, ali bi Slovenci dobili Žumberk in Marindol, če bi se za to bolj potrudili, sodi v znanstvenofantastični žanr *Alternate history* oz. *What if History*. Vseeno si dovolimo nekaj špekulativnih razmišljanj. Dejstvo je, da je kranjski deželni zbor vedno, ko je razpravljajal o žumberškem vprašanju, zahteval priključitev (v letih 1869, 1881, 1896). Slovenska stran je proti priključitvi

¹²⁴ Josip Mal, *Za integriteto Kranjske: Od Drave do Adrije*, tipkopis. Nahaja se v: AS 38, f. X/3, šk. 1509, *Spomenica o pravicah Vojvodine Kranjske do žumberškega in marindolskega okraja nekdanje vojaške granice*, 25. 9. 1916

¹²⁵ Fran Šuklje, *Iz mojih spominov 2*, Ljubljana 1995, str. 246, 247.

v deželem organu glasovala samo enkrat – leta 1881 in še takrat je bila preglasovana. Slovenci s svojim mnenjem niso mogli »pokvariti« možnosti, ker niso bili nikakršen faktor, da bi karkoli »pokvarili«, se pravi, da bi lahko vplivali na državno politiko. Po letu 1867 pa je to vprašnje postalo del visoke politike med obema polovicama dvojne monarhije. Bolj kot kakršnakoli angažiranost slovenske politike, je na razplet vplivala dualistična ureditev. Kot je opozoril že Miklošič leta 1871, se je žumberško vprašanje zataknilo v sivi coni nejasnega dualističnega sistema. Edino možnost kranjske oz. avstrijske strani za rešitev so predstavljala pogajanja za to priložnost sestavljenih komisij. Tako kot bi to izvedli v povsem samostojni državi. To možnost so tudi izkoristili, vendar niso našli skupnega jezika s hrvaško oz. ogrsko stranjo. Žumberško vprašanje bi lahko v danem sistemu teoretično rešil vladar, ki je bil avstrijski cesar in ogrski kralj v eni osebi. Vendar je bil problem preprosto premalo pomemben, da bi se monarh angažiral. Značilno je tudi, da se je žumberško vprašanje rešilo v trenutku, ko se je skupaj s habsburško državo leta 1918 zrušil dualizem, s tem pa tudi koncept zgodovinskega prava, na katerem so slonele kranjske zahteve. Sodeč po dosedanjih raziskavah bi imela Kranjska realno možnost, da dobi Žumberk in Marindol, če bi se razpustitev Vojne krajine izvršila pred dualizmom. Zanimivo bi bilo videti, kako bi potem reagirali slovenski politiki. A kakor rečeno, to spada pod literarno zvrst *What if History*, s čimer se zgodovinarji ne ukvarjamo.

Viri in literatura

Arhivski viri:

Arhiv Slovenije (AS), AS 2 – Deželni stanovi za Kranjsko, registratura (reg.) IV.

AS 33 – Deželna vlada za Kranjsko, konvolut (konv.) 548.

AS 38 – Deželni zbor in odbor za Kranjsko, f. /X.

Državni arhiv Zagreb (DAZ), Imenici za godinu 1851/52 (imenik dijakov zagrebske gimnazije).

Hrvatski državni arhiv (HDA), fond 78 – Predsedništvo zemałjske vlade (PRZV).

Državni arhiv Rijeka, 274 (K4), 465, Tomo 6, Matrimoni dal 1860–1870.

Literatura:

Allgemeine deutsche Biographie, Leipzig 1875–1912.

Apih, Josip: *Deželni stanovi kranjski od 1818–1847*, Letopis Matice slovenske (LMS) 21, Ljubljana 1890.

Apih, Josip: *Slovenci in 1848. leto*, Ljubljana 1888.

Artuković, Mato: *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova: Srbobran 1884–1902*, Zagreb 1991 (Artuković, *Ideologija*).

Badovinac, Nikola: *Žumberak i Marindol*, Zagreb 1896 (Badovinac, *Žumberak*).

Balenović, Vid: *350 godina humanističke nastave u Zagrebu, Povijest zagrebačke klasične gimnazije 1607–1957*, v: Andrija Ljubomir Lisac (ur.), Zbornik naučnih i književno-umjetničkih priloga bivših đaka i profesora zagrebačke klasične gimnazije, Zagreb 1957.

Banac, Ivo: *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji, Porijeklo, povijest, politika*, Zagreb 1988 (Banac, *Nacionalno pitanje*).

Barac - Grum, Vida: *Čakavsko-kajkavski govorni kontakt u Gorskom kotaru*, Rijeka 1993.

Barbalić, Fran: *Pitanje narodnosti u Rijeci*, v: Ravlič, Jakša (ur.), Rijeka, Geografija – etnologija – ekonomija – saobraćaj – povijest – kultura, Zagreb 1953.

Barbarič, Štefan: *Herder in začetki slovenske romantike*, Slavistična revija 16, Ljubljana 1968.

- Baš, Franjo: *Mariborski program, Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije*, Maribor 1989.
- Bazala, Vladimir: *Preteče, osnutak i razvoj Sveučilišta u Zagrebu do 1918. godine*, Zbornik za historiju školstva i prosvjete, Zagreb 1974.
- Bernik, France (ur.): *Pisma Frana Levca*, 1. del, Ljubljana 1967 (*Pisma Frana Levca*, št. knjige).
- Beuc, Ivan: *Istarske studije*, Zagreb 1975 (Beuc, *Istarske studije*).
- Bister, Feliks: *Delovanje dr. Antona Korošca od majniške deklaracije do 1. 12. 1918*, Zgodovinski časopis (ZČ) 44, Ljubljana 1990.
- Bohinec, Valter: *Peter Kozler in prvi zemljevid slovenskega ozemlja* (Bohinec, *Peter Kozler in prvi zemljevid*), v: Peter Kozler, *Kratek slovenski zemljopis in pregled politične in pravosodne razdelitve Ilirskega kraljestva in Štajerskega vojvodstva* (reprint), Ljubljana 1975 (Kozler, *Kratek slovenski zemljopis*).
- Bonazza, Sergio: *Wissenschaft und Ideologie in der Bewertung von hervorragenden Slavisten im südslavischen Raum*, Veda a ideologia v dejínách slavistiky, Bratislava 1998.
- Bosanac, Stjepan: *Jan Kollár*, Vienac 11., 18. 5. in 2. 6. 1891.
- Bračika, Milan: *Položaj in vloga Žumberka v Vojni krajini*, diplomsko delo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani 1983.
- Brandt, Miroslav (ur.): *Matica Hrvatska 1842–1962*, Zagreb 1963.
- Brock, Peter: *Slovenské národné obrozenie 1787–1847, K vzniku modernej slovenskej identity*, Bratislava 2002.
- Brockhaus Conversations-Lexicon*, 14. knjiga, Leipzig 1886.
- Brockhaus, *Die Weltgeschichte*, 4. knjiga, Leipzig–Mannheim 1998.
- Brumen, Borut: *Sv. Peter in njegoví časi*, Ljubljana 2000.
- Cankar, Ivan: *Slovenci in Jugoslovani*, Zbrano delo, 25. knjiga, Ljubljana 1976.
- Ciliga, Vera: *Narodna stranka i južnoslavensko pitanje (1866–70)*, Historijski zbornik 17, Zagreb 1964.
- Ciliga, Vera: *O nekim apologetskim prikazima u povijesti*, Historijski zbornik 19–20, Zagreb 1966–67.
- Ciliga, Vera: *Prilog upoznavanju hrvatsko-slovenskih odnosa potkraj 60-ih godina XIX stoljeća*, Historijski zbornik 23–23, Zagreb 1970–71.
- Cuvaj, Antun: *Građa za povijest školstva kraljevine Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, 3. knjiga, Zagreb 1910.

- Cvelfar, Bojan: »Ko prostitutko jeden zapusti, gre že drugi moški skozi vežna vrata.« *Ureditev prostitucije in življenje v javni hiši v Ljubljani na začetku 20. stoletja*, Kronika 42, št. 3, Ljubljana 1994.
- Cvirn, Janez: *Celjski Nemci in jugoslovansko vprašanje pred prvo vojno*, ZČ 44, Ljubljana 1990.
- Cvirn, Janez: *Dualizem in Slovenci*, Slovenska kronika XIX. stoletja, 2. knjiga, Ljubljana 2003 (*Slovenska kronika XIX. stoletja II*).
- Cvirn, Janez: *Februarski patent*, Slovenska kronika XIX. stoletja, 2. knjiga, Ljubljana 2003 (*Slovenska kronika XIX. stoletja II*).
- Cvirn, Janez: *Ilirsko kraljestvo*, Slovenska kronika XIX. stoletja, 1. knjiga, Ljubljana 2001 (*Slovenska kronika XIX. stoletja I*).
- Cvirn, Janez: *Josip Serbec. Rodoljub z dežele*, v: Josip Serbec, Spomini (ur. Janez Cvirn), Celje 2003.
- Cvirn, Janez: *Ludwik Gumpłowicz in slovensko vprašanje*, Celjski zbornik 1993.
- Cvirn, Janez: *Majarjevo Kraljestvo Ilirija*, Slovenska kronika XIX. stoletja, 2. knjiga, Ljubljana 2003 (*Slovenska kronika XIX. stoletja II*).
- Cvirn, Janez: *Mariborski program*, Slovenska kronika XIX. stoletja, 2. knjiga, Ljubljana 2003 (*Slovenska kronika XIX. stoletja II*).
- Cvirn, Janez: *Od februarске do decembrске ustave*, Slovenska kronika XIX. stoletja, 2. knjiga, Ljubljana 2003 (*Slovenska kronika XIX. stoletja II*).
- Cvirn, Janez: *Razpust kranjskega deželnega zbora*, Slovenska kronika XIX. stoletja, 2. knjiga, Ljubljana 2003 (*Slovenska kronika XIX. stoletja II*).
- Cvirn, Janez: *Trdnjavski trikotnik. Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914)*, Maribor 1997.
- Cvirn, Janez: *Upravna ureditev Ilirskih provinc*, Slovenska kronika XIX. stoletja, 1. knjiga, Ljubljana 2001 (*Slovenska kronika XIX. stoletja I*).
- Cvirn, Janez: *Vrnitev k programu zedinjene Slovenije*, Slovenska kronika XIX. stoletja, 2. knjiga, Ljubljana 2003 (*Slovenska kronika XIX. stoletja II*).
- Cvirn, Janez; Gašparič, Jure: *Odmevi na Naumannov koncept Mitteleurope v habsburški monarhiji*, Časopis za zgodovino in narodopisje (ČZN) 75, Maribor 2004.
- Czoernig, Carl Freiherrn von: *Die Vertheilung der Voelkerstaemme und deren Gruppen in der Oesterreichischen Monarchie*, Wien 1856.

- Czoernig, Karl Freiherrn von: *Ethnographie der oesterreichischen Monarchie*, 3. knjiga, Wien 1857.
- Čas, Bojan: *Gumplowiczeva sociološka misel*, v: Rajšp, Vincenc; Bruckmüller, Ernst (ur.), Vilfanov zbornik, Ljubljana 1999.
- Čuček, Filip: *Slovenci, Slovaki in bosansko-hercegovaške peripetije v letih 1875–1878*, Zgodovina za vse 10, Celje 2003.
- Darovec, Darko: *Poskus opredelitve problematike naseljevenja Slovencev med Dragonjo in Mirno do 17. stoletja in njen vpliv na oblikovanje slovenske etnične meje v Istri* (Darovec, Poskus), v: Vera Kržišnik - Bukič (ur.), *Slovenci v Hrvaški*, Ljubljana 1995.
- Dedijer, Vladimir: *Sarajevo 1914*, Ljubljana 1966.
- Deželić, Gjuro Stjepan: *Hrvatska narodnost iliti duša hrvatskoga naroda*, Zagreb 1879.
- Deželić, Velimir (ur.): *Pisma pisana dru. Ljudevitu Gaju i neki njegovi sastavci (1828–1850)*, Zagreb 1909 (*Pisma pisana Gaju*).
- Die Völker Oesterreich-Ungarn's*, Kroatische Revue, Agram 1882.
- Dolgan, Milan: *Ob 200-letnici rojstva Jana Kollárja – Čehoslovaka, Slovana, človeka*, Glasnik Slovenske matice (GSM) 17, Ljubljana 1993.
- Domini, Mirjana (ur.): *Hrvati u Sloveniji*, Zagreb 1997.
- Drašković, Janko: *Disertacija iliti razgovor, darovan gospodi poklisarom zakonskim i budućem zakonotvorcem kraljevinah naših, za buduću dietu ungarSKU odaslanem, držan po jednom starom domorodcu kraljevinah ovih* (Drašković, *Disertacija*), v: Miroslav Šicel (ur.), Programski spisi hrvatskog narodnog preporoda, Matica Hrvatska, Zagreb 1997 (*Programski spisi*).
- Drechsler, Branko: *Stanko Vraz*, Studija, Zagreb 1909 (Drechsler, *Vraz*).
- Drnovšek, Marjan: *Slovenski izseljenci na Hrvaškem do leta 1914* (Drnovšek, *Slovenski izseljenci na Hrvaškem*), v: Vera Kržišnik - Bukič (ur.), *Slovenci v Hrvaški*, Ljubljana 1995.
- Enciklopedija Jugoslavije*, Zagreb 1955–1971 (EJ, številka knjige).
- Enciklopedija Slovenije* (1–16), Ljubljana 1987–2002 (ES, številka knjige).
- Fekonja, Andrej: *Dr. Ljudevit Gaj in ilirska ideja*, Kres 1, Celovec 1881.
- Fekonja, Andrej: *Ilirstvo i Slovenci*, Vienac, 29. 10. 1892.
- Fekonja, Andrej: *Ilirstvo pa Slovenci*, Dom in svet 5, Ljubljana 1892.

- Ficker, Adolf: *Die Völkerstämme der Oesterreichisch-Ungarischen Monarchie: Ihre Gebiete, Gränzen und Inseln*, Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik 50, 4. zvezek, Wien 1869.
- Ficker, Adolf: *Bevölkerung der Österreichischen Monarchie in ihren wichtigsten Momenten statistisch dargestellt*, Gotha 1860.
- Florjančič, Ivan Dizma: *Ducatus Carnioliae Tabula Chorographica*, Ljubljana 1995, reprodukcija.
- Fournier, August: *Memoriale über die Zugehörigkeit des ehemaligen Sichelburger Militärgrenzdistrictes und der Gemeinde Marienthal zu Krain*, Wien, 26. 4. 1881, Obravnave deželnega zbora Kranjskega, 1881, priloga 27, str. 464 (Fournier, *Memoriale*).
- Frangeš, Ivo (ur.): *Danica ilirska, 1835–1836–1837*, Reprint izdanje, Zagreb 1970 (*Danica*, datum izdaje, stran).
- Fux, Barbara: *Etnične prvine v kulturi potomcev žumberških Uskokov v Sloveniji*, diplomsko delo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Ljubljana 1985 (Fux, *Etnične*).
- Gaj, Ljudevit: *Kratka osnova horvatsko-slavenskog pravopisanja*, (Gaj, *Kratka osnova*), v: Miroslav Šicel (ur.), *Riznica ilirska 1835–1985*, Zagreb–Ljubljana 1985 (Riznica ilirska).
- Galántai, József: *Der österreichisch-ungarische Dualismus 1867–1918*, Budapest 1990.
- Gantar Godina, Irena: *Izseljevanje slovenskih intelektualcev na Hrvaško do leta 1848*, Dve domovini – Two Homelands, št. 18, Ljubljana 2003.
- Gantar Godina, Irena: *Neoslavizem in Slovenci*, Ljubljana 1994.
- Gantar Godina, Irena: *Slovenski izobraženci na Hrvaškem od 1850 do 1860*, Dve domovini – Two Homelands, št. 20, Ljubljana 2004.
- Gantar Godina, Irena: *T. G. Masaryk in masarykovci na Slovenskem 1895–1914*, Ljubljana 1987 (Gantar Godina, *Masarykovci*).
- Gantar Godina, Irena: *Zakaj so slovenski realisti (Masarykovci) leta 1907 stopili v Jugoslovansko socialnodemokratsko stranko?*, Anthropos 29, št. 1–3, Ljubljana 1997.
- General-Karte von Krain*, Lechner's Generalkarten, Wien 1910.
- Gestrin, Ferdo; Melik, Vasilij: *Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do 1918*, Ljubljana 1966.

- Glaser, Karel: *Ivan Macun*, Dom in svet 14, Ljubljana 1901.
- Golub, Ivan: *Juraj Križanić, Sabrana građa*, Zagreb 1983.
- Gorše, Miroslav: *Doktor Valentin Zarnik*, Ljubljana 1940 (Gorše, *Doktor Valentin Zarnik*).
- Grafenauer, Bogo: *Czörnigova etnografska statistika in njena metoda*, Razprave SAZU, 1. razred, Ljubljana 1950, (Grafenauer, *Czörnigova*).
- Grafenauer, Bogo: *Jugoslovanske medrepubliške in zunanje meje: »administrativne« ali zgodovinsko zrasle*, GSM, št. 1–2, Ljubljana 1991.
- Grafenauer, Bogo: *Miti o »Istri« in resnica istrskega polotoka*, Acta Histriae I., Koper 1993.
- Granda, Stane: *Klaftra, funt in bokal*, Slovenska kronika XIX. stoletja, 2. knjiga, Ljubljana 2003 (*Slovenska kronika XIX. stoletja II*).
- Granda, Stane: *Prva odločitev Slovencev za Slovenijo*, Ljubljana 1999 (Granda, *Prva odločitev*).
- Grdina, Igor: *Slovinci med tradicijo in perspektivo, Politični mozaik 1860–1918*, Ljubljana 2003.
- Gross, Mirjana: *Izvorno pravaštvo*, Zagreb 2000.
- Gross, Mirjana: *Narodni pokret u Hrvatskoj godine 1903, Historijski pregled*, Zagreb 1954.
- Gross, Mirjana: *O društvenoj pozadini mladog Vatroslava Jagića*, v: Ivo Frangeš (ur.), *Jagićev zbornik*, Zagreb 1986.
- Gross, Mirjana: *O nacionalnoj ideologiji Anteja Starčevića in Evgena Kvaternika*, Časopis za suvremenu povijest 4, Zagreb 1972.
- Gross, Mirjana: *Počeci moderne Hrvatske, Neoabsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850–1860*, Zagreb 1985 (Gross, *Počeci moderne Hrvatske*).
- Gross, Mirjana: *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb 1973 (Gross, *Povijest pravaške*).
- Gross, Mirjana: *Slovenske političke struje i hrvatsko državno pravo devedesetih godina 19. stoljeća*, Melikov zbornik, Ljubljana 2001 (Gross, *Slovenske struje i hrvatsko pravo*).
- Gross, Mirjana: *Vijek i djelovanje Franje Račkoga*, Zagreb 2004 (Gross, *Vijek i djelovanje Račkoga*).
- Gross, Mirjana; Szabo, Agneza: *Prema hrvatskome građanskom društvu: Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Zagreb 1992 (Gross, Szabo, *Prema hrvatskome*).

- Hafner, Stanislav: *Miklošič v življenju in delu*, v: Stanislav Hafner (ur.), Miklošičev zbornik, Maribor 1991 (*Miklošičev zbornik*, Maribor).
- Hain, Joseph: *Handbuch der Statistik des Österreichischen Kaiserstaates*, 1. knjiga, Wien 1852.
- Heindl, Waltraud; Saurer, Edith: *Grenzen und Grenzüberschreitung. Die Bedeutung der Grenze für die staatliche und soziale Entwicklung des Habsburgerreiches von der Mitte des 18. bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts, Grenzloses Österreich*, Wien 1997.
- Horvat, Josip: *Politička povijest Hrvatske*, Zagreb 1990.
- Horvat, Vladimir: *Jernej Kopitar i zagrebački biskup Maksimilijan Vrhovac*, v: Jože Toporišič, (ur.) Kopitarjev zbornik, Ljubljana 1997 (*Kopitarjev zbornik*).
- Hranilović, Jovan: *Angjin Božić*, Hrvatsko kolo 1, 1905.
- Hranilović, Jovan: *Izbor iz Žumberačkih elegija i ostalih pjesama Jovana Hranilovića*, Zagreb 1934.
- Hranilović, Nada: *Žumberčani – subetnička grupa u Hrvata*, Migracijske teme 6, Zagreb 1990.
- Hribar, Ivan: *Moji spomini*, 1. in 2. knjiga, Ljubljana 1983, 1984 (Hribar, *Spomini*, številka knjige).
- Hrvatski biografski leksikon*, Zagreb 1983.
- Ilešič, Fran: *Analiza in sinteza v našem narodnem življenju*, Popotnik 28, Ljubljana 1907.
- Ilešič, Fran: *Češko-slovenska (-jugoslovanska) vzajemnost v minulih dobah*, Zbornik Matice slovenske (ZMS) 7, Ljubljana 1906 (Ilešič, *Češko-slovenska vzajemnost*).
- Ilešič, Fran: *Iz bojev med »ilirsko« in madžarofilsko stranko leta 1848/49*, ČZN 2, Maribor 1905.
- Ilešič, Fran: *Ljudevit Gaj 1809–1909*, Ljubljana 1909.
- Ilešič, Fran: *Novi ilirizem*, Omladina 7, Ljubljana 1910.
- Ilešič, Fran: *O slovensko-hrvatski zajednici 1848/49*, ZMS 10, Ljubljana 1909 (Ilešič, *O slovensko-hrvatski*).
- Ilešič, Fran: *Prešeren in slovanstvo*, Ljubljana 1900.
- Ilešič, Fran: *Stanko Vraz, Slovenski pooblaščenec za srbsko narodno skupščino l. 1848*, ZMS 8, Ljubljana 1907.
- Ilešič, Fran: *V znaku razvoja*, Ljubljanski zvon (LZ) 32, Ljubljana 1910.

- Ilešić, Fran (ur.): *Slovenske novele i povesti*, 1. del, Zagreb 1907.
- Ilustrirana zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1999.
- Ivanišević, Alojz: *Wem gehört das Land? Das nationale Besitzdenken in kroatisch-serbischen Auseinandersetzungen in Kroatien um 1900*, Südost-Forschungen 61–62, Wien 2002–2003.
- Ivantišynová, Tatiana: *Ideologia v polemikách o štúrovskú slovenčinu, Veda a ideologia v dejinách slavistiky*, Bratislava 1998.
- Iveljić, Iskra; Kolanović, Josip; Stančić, Nikša: *Hrvatski državni sabor 1848*, Zagreb 2001.
- Ivić, Aleksa: *Dolazak Uskoka v Žumberak*, Vjesnik kraljevsko Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog arhiva 9, 1907.
- Ivić, Aleksa: *O prvoy srpskoj seobi u Žumberak*, Zagreb 1920.
- Jagić, Vatroslav (ur.): *Briefwechsel zwischen Dobrowský und Kopitar (1808–1828)*, Berlin 1885, (*Briefwechsel Dobrovský–Kopitar*).
- Jagić, Vatroslav: *Die Slovenen*, Archiv für slavische Philologie 4, Berlin 1882.
- Jagić, Vatroslav: *Iz prošlosti Hrvatskoga jezika*, Književnik, 1864.
- Jembrih, Alojz: *Na izvorima hrvatske kajkavske književne riječi*, Čakovec 1997.
- Jembrih, Alojz: *Nedeliščansko-markiševska crkvena pjesmarica iz 1632. godine*, v: Viktor Vrbnajk (ur.), Miklošičev zbornik, Ljubljana 1991 (*Miklošičev zbornik*, Maribor).
- Jembrih, Alojz: *Vatroslav Jagić i starija kajkavska književnost kao oslonac u pogledima na kajkavštinu* (Jembrih, *Jagić i starija kajkavska*), v: Ivo Frangeš (ur.), Jagićev zbornik, Zagreb 1986.
- Jonke, Ljudevit: *Književni jezik u teoriji i praksi*, Zagreb 1965 (Jonke, *Književni jezik*).
- Josipovič, Damir: *Prekomejno sodelovanje in vpliv nove slovensko-hrvaške državne meje na območju zgornjega Obkolpja*, Annales, Series Historia et sociologia 11, Koper 2001.
- Josipovič, Damir: *Zgornje Obkolpje: Politično-geografski oris obmejnega območja v Sloveniji in na Hrvaškem*, diplomsko delo, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za geografijo, Ljubljana 1998.
- Jurčić, Josip: *Zbrano delo* (2., 10., 11. knjiga), Ljubljana 1948, 1982, 1984.
- Juričić Čargo, Danijela: *O odnosih kranjske dežele in habsburške Istre v kranjskih virih 16. stoletja*, Annales 14, 1998.

- Kann, Robert: *The Multinational Empire, Nationalism and national Reform in Habsburg Monarchy 1848–1918*, New York 1964.
- Karaman, Igor: *Privredni život banske Hrvatske od 1700 do 1850*, Zagreb 1989 (Karaman, *Privredni život banske Hrvatske*).
- Keber, Katarina: *Epidemije na Slovenskem: Primer kolere v 19. stoletju*, magistrsko delo, Univerza v Ljubljani, Filozofska Fakulteta, Oddelek za zgodovino, Ljubljana 2003 (Keber, *Kolera*).
- Kermavner, Dušan: *Hegemonistična prekonstrukcija jugoslovanskega kongresa v Ljubljani leta 1870*, ZČ 16, Ljubljana 1962.
- Kermavner, Dušan: *Ludwik Gumpłowicz in Slovenci*, Naša sodobnost 8, Ljubljana, 1960.
- Kermavner, Dušan: *Nekaj kritičnih pripomb k razpravljanju dr. Koste Milutinovića v tem časopisu*, ZČ 14, Ljubljana 1960.
- Kermavner, Dušan: *Opombe*, v: Ivan Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovenska zgodovina 1848–1895, Ljubljana 1955, 1956, 1961, 1966, 1985 (*Prijatelj*, št. knjige).
- Kermavner, Dušan: *Slovenska politika v letih 1879–1895, Političnozgodovinske opombe k peti knjigi Ivana Prijatelja*, Ljubljana 1966.
- Kermavner, Dušan: *Še iz predzgodovine jugoslovanskega kongresa v Ljubljani decembra 1870*, ZČ 19–20, Ljubljana 1965–66 (Kermavner, *Še iz predzgodovine jugoslovanskega*).
- Kermavner, Dušan: *Še nekaj gradiva o ljubljanskem kongresu leta 1870*, ZČ 17, Ljubljana 1963 (Kermavner, *Še nekaj gradiva*).
- Kermavner, Dušan: *Začetki slovenske socialne demokracije v desetletju 1884–1894*, Ljubljana 1963.
- Kessler, Wolfgang: *Politik, Kultur und Gesellschaft in Kroatien und Slawonien in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, München 1981 (Kessler, *Politik, Kultur und Gesellschaft*).
- Kidrič, Franc: *Korespondenca med Prešernom in Vrazom*, ZMS 12, Ljubljana 1911.
- Kidrič, Franc: *Paberki o Vrazu*, ČZN 6, Maribor 1910.
- Kidrič, France (ur.): *Zoisova korespondenca 1809–1910*, 1. knjiga, Ljubljana 1941, (Kidrič, *Zoisova korespondenca*).
- Kidrič, France: *Dobrovský in slovenski preporod njegove dobe*, Ljubljana 1930.

- Kidrič, France: *Paberki o Korytku in dobi njegovega delovanja v Ljubljani*, LZ 32, Ljubljana 1910.
- Kiszling, Rudolf: *Die Kroaten, Der Schicksalweg eines Südslavenvölkes*, Graz–Köln 1956.
- Kiszling, Rudolf: *Die Revolution im Keisertum Österreich 1848–1849*, Wien 1948.
- Klaić, Vjekoslav: *Sutla*, Hrvatsko kolo 6, Zagreb 1910 (Klaić, *Sutla*).
- Klemenčič, Mladen: *Povijesno-geografska osnovica regionalnog poimanja Žumberka*, Sociologija sela 28, Zagreb 1990.
- Klepac, Dušan; Čorkalo, Katica (ur.): *Hrvatski ban Josip Šokčević*, Zagreb–Vinkovci 2000.
- Knežević Hočevar, Duška: *Nekatere dileme oblikovanja konceptov meje in mejnosti*, Teorija in praksa 33, št. 1, Ljubljana 1996.
- Knežević Hočevar, Duška: *Družbena razmejevanja v dolini zgornje Kolpe*, Ljubljana 1999.
- Knežević Hočevar, Duška: *Nekateri razmisleki ob preučevanju domačinskih razumevanj nacije v dolini zgornje Kolpe po vzpostavitvi slovensko-hrvaške državne meje*, Migracijske teme 16, št. 1–2, Zagreb 2000.
- Knežević Hočevar, Duška: *»Kri ni voda«. Potomci Uskokov ob slovensko-hrvaški meji*, Razprave in gradivo, št. 45, Ljubljana 2004.
- Koblar, Anton: *Čegav je Žumberk?*, Izvestja muzejskega društva za Kranjsko 8, 1898 (Koblar, *Čegav je Žumberk*).
- Kollár, Jan: *Rozprawy o gmenách, počátkách i starožitnostech narodu Slawenského*, Budjně 1830.
- Kollár, Jan: *Sklepni poglavji iz razprave o slovanski vzajemnosti*, GSM 17, Ljubljana 1993.
- Kollár, Johann: *Ueber literarische Wechselseitigkeit der Slawen*, Pesth 1837.
- Kopitar, Jernej; Čop, Matija: *Izbrano delo*, Ljubljana 1973.
- Korunić, Petar: *Hrvatski nacionalni i politički program 1848/49. godine*, Povijesni prilozi 11, Zagreb 1992.
- Korunić, Petar: *Hrvatski nacionalni program i moderno društvo za revolucije 1848–49*, v: Oto Luthar, Jurij Perovšek (ur.), *Zbornik Janka Pleterskega*, Ljubljana 2003.

- Korunić, Petar: *Jugoslavenska ideja u hrvatskoj i slovenskoj politici za revolucije 1848–1849. godine*, Radovi 14, Zagreb 1981 (Korunić, *Jugoslavenska ideja*).
- Korunić, Petar: *Jugoslavenska ideologija u Hrvatskoj i slovenskoj politici, Hrvat-sko-slovenski politički odnosi 1848–1870*, Zagreb 1986 (Korunić, *Jugosla-venska ideologija*).
- Korunić, Petar: *O nekim problemima slovenske politike 1866*, ZČ 34, Ljubljana 1980 (Korunić, *O nekim problemima 1866*).
- Korunić, Petar: *O određenju nacionalne zajednice u hrvatskoj politici u 19. stoljeću*, Časopis za suvremenu povijest 25, Zagreb 1993.
- Korunić, Petar: *Prilog poznavanju hrvatsko-slovenskih političkih odnosa 1848*, Historijski zbornik 31–32, Zagreb 1978–79.
- Korunić, Petar: *Program konfederalizma u hrvatskoj političkoj i društvenoj misli u XIX. stoljeću*, Povijesni prilozi 10, Zagreb 1991 (Korunić, *Program kon-federalizma*).
- Kos, Dušan: *Bela krajina v poznem srednjem veku*, Zbirka Zgodovinskega časopisa, Ljubljana 1987 (D. Kos, *Bela krajina*).
- Kos, Milko: *Narodne meje Slovencev nekdanj in danes*, tipkopis, Oddelek za slo-vanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta v Ljubljani, Ljubljana 1969.
- Kosi, Miha: *... quae terram nostram et regnum Hungariae dividit ... (Razvoj meje cesarsva na Dolenjskem v srednjem veku)*, ZČ 56, Ljubljana 2002 (Kosi, *... quae terram*).
- Kosi, Miha: *Na meji imperija, Kostanjevica in oblikovanje državne meje na Dolenjskem v srednjem veku*, Vekov tek. Kostanjevica na Krki 1252–2002, Zbornik, Kostanjevica 2002.
- Kozler, Peter: *Dogodbe prvega zemljevida slovenske dežele*, LMS 20, Ljubljana 1879 (Kozler, *Dogodbe*).
- Kozler, Peter: *Kratek slovenski zemljopis in pregled politične in pravosodne razdelitve Ilirskega kraljestva in Štajerskega vojvodstva* (reprint), Ljubljana 1975 (Kozler, *Kratek slovenski zemljopis*).
- Kozler, Peter: *Potovanja po okrajnah slovenskega naroda*, Koledarček za leto 1855, Ljubljana 1855.
- Krajevni leksikon Slovenije*, Ljubljana 1971.
- Kremenšek, Slavko: *Matične in družinske knjige kot vir za etnološko preučevanje družine*, Etnološki pregled 11, Beograd 1973.

- Krestić, Vasilije: *Genocidom do velike Hrvatske*, Beograd–Novi Sad 1997.
- Krestić, Vasilije: *O imenu jezika u prošlosti Hrvatske, Srpsko-hrvatski odnosi i jugoslovenska ideja*, Beograd 1988.
- Kristen, Samo: *Meje in misije. Dileme slovensko-hrvaške razmejitve v Istri v vojaškem, političnem, diplomatskem in obveščevalnem meteužju II. svetovne vojne*, Ljubljana 2006.
- Kruhek, Milan, *Od doseljenja Hrvata do propasti Zrinjskih i Frankopana (do 1670)*, Gorski kotar, Delnice 1981.
- Kržišnik - Bukić, Vera (ur.): *Slovenci v Hrvaški*, Ljubljana 1995.
- Kržišnik - Bukić, Vera (ur.): *Slovensko-hrvaški obmejni prostor: Življenje ob meji*, Ljubljana 1999.
- Kržišnik - Bukić, Vera: *Mihajlo Rostohar in »Napredna misel«*, ZČ 28, Ljubljana 1974 (Kržišnik - Bukić, Rostohar).
- Kržišnik - Bukić, Vera: *Narodnostna sestava v obmejnem prostoru med Slovenijo in Hrvaško*, Ljubljana 1997.
- Kržišnik - Bukić, Vera: *Nekatere zgodovinske razsežnosti slovenstva v hrvaškem delu slovensko hrvaškega obmejnega prostora, s poudarkom na Istri in Zagrebu* (Kržišnik - Bukić, *Nekatere zgodovinske razsežnosti*), v: Vera Kržišnik - Bukić (ur.), *Slovensko-hrvaški obmejni prostor: Življenje ob meji*, Ljubljana 1999.
- Kržišnik - Bukić, Vera: *O narodnostnem in kulturnem samoorganiziranju Slovencev na Hrvaškem v 20. stoletju*, v: Vera Kržišnik - Bukić (ur.), *Slovenci v Hrvaški*, Ljubljana 1995.
- Kržišnik - Bukić, Vera: *Okvirni pregled poteka, vzrokov in pomena izseljevanja Slovencev na Hrvaško*, Razprave in gradivo, št. 29–30, Ljubljana 1994–95.
- Kržišnik - Bukić, Vera: *Slovenci na Hrvaškem in slovensko narodno vprašanje*, Razprave in gradivo št. 33, Ljubljana 1998.
- Kržišnik - Bukić, Vera: *Slovenski gostinci in pomen slovenskih gostiln v Zagrebu v 30-ih letih 20. stoletja*, Razprave in gradivo, št. 28, Ljubljana 1993.
- Kržišnik - Bukić, Vera: *Vsebinsko-metodološki vidiki tematskega raziskovanja in proučevanja Slovencev na Hrvaškem/v Hrvaški* (Kržišnik - Bukić, *Vsebinsko-metodološki vidiki*), v: Vera Kržišnik - Bukić (ur.), *Slovenci v Hrvaški*, Ljubljana 1995.
- Kuchar, Rudolf: *J. Kopitar a P. J. Šafárik*, v: Jože Toporišič (ur.), *Kopitarjev zbornik*, Ljubljana 1997 (*Kopitarjev zbornik*).

- Kukuljević Sakcinski, Ivan: *Dogodjaji Medvedgrada*, Arkiv za povjesnicu jugoslavensku, 3. knjiga, Zagreb 1854.
- Kunšič, Ivan: *Doneski k zgodovini književne zveze mej Čehi in Slovenci*, Zbornik Slovenske matice, 1899.
- Laszowski, Emilij: *Gorski kotar i Vinodol*, Matica Hrvatska, Zagreb 1923 (Laszowski, *Gorski kotar*).
- Laszowski, Emilij: *O uređenju međa Hrvatske napram Kranjski 1550*, Vjesnik kraljevsko Hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog arhiva 8, Zagreb 1906.
- Lenart, L.: *Dr. Ljudevit Gaj*, Dom in svet 22, Ljubljana 1909.
- Levstik, Fran: *Zbrano delo* (8., 9., 10. knjiga), Ljubljana 1961, 1978, 1980.
- Lilek, Emilijan: *Slovenski v tujini službujoči šolniki*, Celje 1933.
- Linhart, Anton Tomaž: *Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije 1–2*, Ljubljana 1981.
- Lisac, Andrija Ljubomir (ur.): *Slovenska korespondenca Vraz – Kočever 1833–1838*, Ljubljana 1961 (*Korespondenca Vraz – Kočever*).
- Lisac, Andrija Ljubomir: *Dijaki s celjskega območja na zagrebških šolah 1776/77–1917/18*, Celjski zbornik, Celje 1983.
- Lisac, Andrija Ljubomir: *Slovenci zagrebški dijaki v letih 1776/77–1827/28*, Zbornik za historiju školstva i prosvjete, Zagreb 1965.
- Lisac, Andrija Ljubomir: *Slovenci zagrebški dijaki v letih 1828/29–1849/50*, Zbornik za historiju školstva i prosvjete, Zagreb 1974.
- Logar, Janez: *Fran Kurelac in Slovenci. Doneski k zgodovini slovensko-hrvatskih kulturnih stikov v 19. stoletju*, Razprave SAZU, Razred za filološke in literarne vede, Ljubljana 1956 (Logar, *Kurelac in Slovenci*).
- Logar, Tine: *Izvenjezikovni vzroki za dialektizacijo slovenskega jezika*, 9. seminar slovenskega jezika, literature in kulture, Ljubljana 1975.
- Logar, Tine: *Slovenska narečja*, Ljubljana 1975.
- Logar, Tine: *Slovenski govori v Istri in njihova geneza*, Slavistična revija 8, Ljubljana 1961–62.
- Lokar, Janko: *Stališče Bleiweisovih novic glede književnega zedinjenja Slovanov*, Izvestje c. kr. II. državne gimnazije v Ljubljani 1906–1907, Ljubljana 1907.
- Lončar, Dragotin: *Slovenci. Načrt slovenske socialne zgodovine*, Ljubljana 1911.
- Lončarić, Mijo: *Kaj – jučer i danas*, Čakovec 1990.

- Lončarić, Mijo: *Kopitar i hrvatski jezik*, v: Jože Toporišič (ur.), *Kopitarjev zbornik*, Ljubljana 1997 (*Kopitarjev zbornik*).
- Lopašić, Radoslav: *Žumberak. Crtice mjestopisne i povijestne*, Zagreb 1881 (Lopašić, *Žumberak*).
- Lovrenčić, Rene: *Geneza politike »novog kursa«*, Zagreb 1972.
- Lukan, Walter: *Anton Mahnič in nacionalno vprašanje*, v: Edo Škulj (ur.), *Mahničev simpozij v Rimu*, Celje 1990.
- Lukan, Walter: *Fran Miklošič kot politik v gosposki zbornici*, v: Jože Toporišič (ur.), *Miklošičev zbornik*, Ljubljana 1992 (*Miklošičev zbornik*, Ljubljana).
- Lukan, Walter: *Janez. Ev. Krek in slovesko nacionalno vprašanje*, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 22, 1983.
- Lukežič, Irvin: *Trdina i Rijeka*, *Dometi* 18, št. 12, Reka 1985 (Lukežič, *Trdina Rijeka*).
- Majer, Matia: *Pravila kako izobraževati ilirsko narečje i u obće slavenski jezik*, Ljubljana 1848 (Majar, *Pravila*).
- Mal, Josip: *Uskočke seobe i slovenske pokrajine*, *Srpski etnografski zbornik*, 30. knjiga, *Naselja i poreklo stanovništva*, Ljubljana 1924 (Mal, *Uskočke seobe*).
- Mal, Josip: *Žumberk in Marindol*, *Dom in svet* 24, Ljubljana 1911 (Mal, *Žumberk*).
- Mala izvestja*, ČZN 6, Maribor 1910.
- Markus, Tomislav: *Hrvatski politički pokret 1848–1849. godine*, Zagreb 2000 (Markus, *Hrvatski politički pokret 1848*).
- Markus, Tomislav: *Slavenski jug 1848.–1850. godine i hrvatski politički pokret*, Zagreb 2000.
- Marn, Josip (ur.): *Kopitarjeva spomenica*, Ljubljana 1880 (*Kopitarjeva spomenica*).
- Matić, Dragan: *Nemci v Ljubljani (1861–1918)*, Ljubljana 2003 (Matić, *Nemci*).
- Matković, Stjepan: *Čista stranka prava 1895–1903*, Zagreb 2001 (Matković, *Čista stranka prava*).
- Matković, Stjepan: *Obrisi hrvatsko-slovenskih odnosa u politici krajem 19. i početkom 20. stoljeća*, *Annales* 12, Koper 2002.
- Matula, Vladimir: *Slowakisch-südslawische Beziehungen in den vierzieger Jahren* (Matula, *Slowakisch-südslawisch Beziehungen*), v: Ludovik Holotik (ur.), *L'udovit Štúr und die slawische Wechselseitigkeit*, Wien–Köln–Graz 1969.
- Mazovec, Ivan: *Vzajemnost med Slovenci in Hrvati*, *Čas* 7, 1913.

- Melik, Anton: *Slovenija, Geografski opis*, 1. zvezek, Ljubljana 1935.
- Melik, Vasilij: *Klerikalno-liberalna trenja in konec taborov, Slovenci 1848–1918*, Maribor 2002.
- Melik, Vasilij: *Levstikovo mesto v slovenskem političnem življenju, Slovenci 1848–1918*, Maribor 2002.
- Melik, Vasilij: *Majarjeva peticija za zedinjeno Slovenijo 1848*, ČZN 50, Maribor 1979.
- Melik, Vasilij: *Nacionalni programi Matije Majarja - Ziljskega* (Melik, *Programi Matije Majarja*), *Slovenci 1848–1918*, Maribor 2002.
- Melik, Vasilij: *Napredni mislec in politik dr. Mihajlo Rostohar*, Krško skozi čas: 1477–1977, Krško 1977.
- Melik, Vasilij: *O nekaterih vprašanih slovenske politike v začetku šestdesetih let 19. stoletja*, ZČ 19–20, Ljubljana 1965.
- Melik, Vasilij: *Pomen Kreka za slovensko zgodovino*, v: Edo Škulj (ur.), *Krekov simpozij v Rimu*, Mohorjeva družba, Celje 1992.
- Melik, Vasilij: *Problemi slovenske družbe 1897–1914, Slovenci 1848–1918*, Maribor 2002 (Melik, *Problemi slovenske družbe 1897–1914*).
- Melik, Vasilij: *Razcep med staroslovenci in mladoslovenci, Slovenci 1848–1918*, Maribor 2002.
- Melik, Vasilij: *Revolucionarno leto 1848 v slovenski zgodovini* (Melik, *Revolucionarno leto 1848*), *Slovenci 1848–1918*, Maribor 2002.
- Melik, Vasilij: *Slovenci v državnem zboru 1893–1904, Slovenci 1848–1918*, Maribor 2002.
- Melik, Vasilij: *Slovenska politika v drugi polovici sedemdesetih let 19. stoletja, Slovenci 1848–1918*, Maribor 2002.
- Melik, Vasilij: *Slovenska politika v Taaffejevi dobi, Slovenci 1848–1918*, Maribor 2002.
- Melik, Vasilij: *Slovenski državnopravni programi 1848–1918*, v: Bogo Grafenauer, Janko Pleterski, Sergij Vilfan (ur.), *Slovenci in država*, Ljubljana 1995.
- Melik, Vasilij: *Slovenski državnopravni programi, Slovenci 1848–1918*, Maribor 2002.
- Melik, Vasilij: *Slovensko narodno gibanje za časa taborov*, ZČ 23, Ljubljana 1969 (Melik, *Slovensko gibanje za časa taborov*).
- Melik, Vasilij: *Tabori 1868–1871, Slovenci 1848–1918*, Maribor 2002.

- Miklosich, Franz (ur.): *Barth. Kopitars kleinere Schriften*, Wien 1857.
- Miklosich, Franz: *Altslovenische Formenlehre in Paradigmen*, Wien 1874.
- Miklosich, Franz: *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen*, 1. knjiga, *Vergleichende Lautlehre der slavischen Sprachen*, Wien 1852.
- Milčetić, Ivan: *Jesu li naši kajkavci Hrvati? Govore li hrvatski?*, Vienac 12, Zagreb 1880.
- Milčinović, Andreas; Krek, Johann: *Kroaten und Slowenen*, Jena 1916 (Milčinović, Krek, *Kroaten und Slowenen*).
- Milojković Djurić, Jelena: *Panslavism and national identity*, New York 1994 (Milojković Djurić, *Panslavism*).
- Milutinović, Kosta: *Problematika jugoslovenskog progama 1870 kod Srba i Hrvata*, ZČ 10–11, Ljubljana 1956–57.
- Moritsch, Andreas (ur.): *Matija Majar Ziljski*, Ljubljana–Wien 1995.
- Murko, Matija: *Jan Kollár*, LMS 25, Ljubljana 1894.
- Murko, Matija: *Stanko Vraz v Solčavi*, ČZN 6, Maribor 1910.
- Nahtigal, Rajko (ur.): *Jerneja Kopitarja spisov II. del*, 1. knjiga, Ljubljana 1944.
- Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, Zagreb 1925–1929 (NE SHS, številka knjige).
- Navratil, Ivan: *Uskoki na Kranjskem*, Slovenski glasnik, Celovec 1866.
- Neue deutsche Biographie*, Berlin 1953–2001.
- Nübler, Norbert: *Einiges über Jernej Kopitar und Josef Dobrovský*, v: Jože Toporišič (ur.), *Kopitarjev zbornik*, Ljubljana 1997 (*Kopitarjev zbornik*).
- Odgovori na »Vedino« anketo o jugoslovanskem vprašanju*, Veda 3, Gorica 1913.
- Oestereichisches biographisches Lexikon 1815–1950*, Graz–Köln 1957.
- Orbanić, Srđa; Marušić, Dario: *Antropolingvistični opis hrvatsko-slovenskih doticaja na primjeru Kozlerove granice u Istri, Slovensko-hrvaški obmejni prostor*. Življenje ob meji, Vera. Kržišnik - Bukić (ur.), Ljubljana 1999.
- Ostaneck, Fran: *Slovensko-hrvatska jezikovna meja v Istri. Gradivo za obdobje od leta 1860–1956, I–III*, Annales 1–3, Koper 1991–1993.
- Pelikan, Egon: *Nova upravna razdelitev države*, Slovenska kronika XX. stoletja, 1. knjiga, Ljubljana 1997 (*Slovenska kronika XX. stoletja I*).
- Perovšek, Jurij: *Avtonomisti in unitarni centralisti*, Slovenska kronika XX. stoletja, 1. knjiga, Ljubljana 1997 (*Slovenska kronika XX. stoletja I*).

- Perovšek, Jurij: *Enotna Jugoslovanska demokratska stranka*, Slovenska kronika XX. stoletja, 1. knjiga, Ljubljana 1997 (*Slovenska kronika XX. stoletja I*).
- Perovšek, Jurij: *Jugoslavija – pričakovanja in realnost*, v: Stane Granda, Barbara Šatej (ur.), Slovenija 1848–1998, Ljubljana 1998.
- Perovšek, Jurij: *Liberalizem in vprašanje slovenstva, Nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929*, Ljubljana 1996 (Perovšek, *Liberalizem*).
- Perovšek, Jurij: *Slovenska osamosvojitve v letu 1918*, Ljubljana 1998.
- Perovšek, Jurij: *Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave*, Prispevki za novejšo zgodovino 33, št. 1–2, Ljubljana 1993.
- Perovšek, Jurij: *Ušeničnik in jugoslovanstvo*, v: Matija Ogrin (ur.), Aleš Ušeničnik. Čas in ideje 1868–1952, Celje–Ljubljana 2004 (Perovšek, *Ušeničnik in jugoslovanstvo*).
- Perovšek, Jurij: *Za Državo Slovencev, Hrvatov in Srbov*, Slovenska kronika XX. stoletja, 1. knjiga, Ljubljana 1997 (*Slovenska kronika XX. stoletja I*).
- Perušek, Rajko: »Bravec« ali »bralec«, Ljubljana 1899.
- Petre, Fran: *Poizkus ilirizma pri Slovencih (1835–1849)*, Ljubljana 1939 (Petre, *Poizkus*).
- Petre, Fran: *Vpliv karantansko-panonske teorije na razplet ilirizma*, Ljubljana 1941 (Petre, *Vpliv karantansko-panonske teorije*).
- Pirjevec, Jože: *Jugoslavija 1918–1992*, Koper 1995 (Pirjevec, *Jugoslavija*).
- Pisma Jarnikova Stanku Vrazu*, LMS 8, Ljubljana 1877.
- Pleterski, Janko: 'Slovenja' država (ein 'windisches' Reich) Petra Radicsa, v: Vincenc Rajšp, Ernst Bruckmüller (ur.), Vilfanov zbornik, Ljubljana 1999.
- Pleterski, Janko: *Badenijeva kriza in Slovenci, Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju*, Ljubljana 1981 (*Študije*).
- Pleterski, Janko: *Dr. Ivan Šušteršič*, Ljubljana 1998 (Pleterski, *Šušteršič*).
- Pleterski, Janko: *Jugoslovanska misel pri Slovencih v dobi Taaffejeve vlade (1879–1893)* (Pleterski, *Jugoslovanska misel v dobi Taaffeja*), Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju, Ljubljana 1981 (*Študije*).
- Pleterski, Janko: *Nekaj vprašanj slovenske zgodovine v desetletju 1893–1904, Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju*, Ljubljana 1981 (*Študije*).
- Pleterski, Janko: *O nekaterih vprašanih slovenske politične zgodovine v zadnjem desetletju pred prvo svetovno vojno, Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju*, Ljubljana 1981 (*Študije*).

- Pleterski, Janko: *Politika »novega kurza«, jadranski kompromis in Slovenci, Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju*, Ljubljana 1981 (Študije).
- Pleterski, Janko: *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo*, Ljubljana 1971 (Pleterski, *Prva odločitev*).
- Pleterski, Janko: *Trilizem pri Slovencih in jugoslovansko zedinjenje, Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju*, Ljubljana 1981 (Študije).
- Pleterski, Janko: *Zveza vseslovenske ljudske stranke in Hrvatske stranke prava v letih 1911–1913, Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju*, Ljubljana 1981 (Študije).
- Podgoršek, Nataša: *Slovenci in jugoslovanska ideja 1848–1878*, magistrsko delo, Univerza v Mariboru, Pedagoška fakulteta, Oddelek za zgodovino, Maribor 2003 (Podgoršek, *Jugoslovanska ideja*).
- Podgoršek, Nataša: *Slovensko-hrvaški odnosi 1870–1878 v luči hrvaškega časnika Zatočnik*, ČZN 74, Maribor 2003.
- Pogačnik, Jože: *Jernej Kopitar in nastanek karantansko-panonske teorije*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, Knjiga 13/1, Novi Sad 1970 (Pogačnik, *Kopitar in nastanek*).
- Pogačnik, Jože: *Jernej Kopitar*, Ljubljana 1977 (Pogačnik, *Kopitar*).
- Pogačnik, Jože: *Miklošič in ilirizem*, v: Viktor Vrbnjak (ur.), *Miklošičev zbornik*, Maribor 1991 (*Miklošičev zbornik*, Maribor).
- Pogačnik, Jože: *Na križiščih zgodovine*, Ljubljana 1981.
- Pogačnik, Jože: *Slovenski fenotip v hrvaški književnosti*, v: Martina Orožen, Mateja Hočevar (ur.), *Slovenski jezik v stiku s slovanskimi in neslovanskimi jeziki in književnostmi*, Maribor–Ljutomer 1992.
- Pogačnik, Jože: *Zgodovina slovenskega slovstva III, Klasika in romantika*, Maribor 1969, (Pogačnik, *Zgodovina slovenskega slovstva III*).
- Polec, Janko: *Kraljestvo Ilirija*, Ljubljana, 1925.
- Predović, Milko: *Kratki pregled povijesti Žumberka*, Žumberački kalendar, Zagreb 1965.
- Predović, Milko: *Žumberački rod Badovinaca*, Žumberački kalendar 1967.
- Prepeluh (Abditus), Albin: *Slovenci ali Jugoslovani?*, Naši zapiski 9, Gorica 1913.
- Prijatelj, Ivan: *»Ilirska« misel*, Veda 1, Gorica 1911.
- Prijatelj, Ivan: *Drama Prešernovega duševnega življenja*, Naši zapiski 3, Gorica 1904–05.

- Prijatelj, Ivan: *Dvoje Prešernovih pisem*, ZMS 3, Ljubljana 1902.
- Prijatelj, Ivan: *Levstikov politični list »Naprej«*, Razprave Znanstvenega društva za humanistične vede 2, Ljubljana 1925 (Prijatelj, *Naprej*).
- Prijatelj, Ivan: *Ob ilirizmu*, Naši zapiski 7, Gorica 1910.
- Prijatelj, Ivan: *Prešernov spomenik v Ljubljani*, Naši zapiski 3, 1904–05.
- Prijatelj, Ivan: *Slovinci v 60-tih letih s posebnim ozirom na ulogo dijaštva v našem javnem življenju*, Omladina 6, Ljubljana 1909.
- Prijatelj, Ivan: *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848–1895*, Ljubljana 1955, 1956, 1961, 1966, 1985 (*Prijatelj*, št. knjige).
- Prijatelj, Ivan: *Slovenščina pod Napoleonom*, Veda 1, Gorica 1911 (Prijatelj, *Slovenščina pod Napoleonom*).
- Prijatelj, Ivan: *Več Prešerna!*, Prešernov album, Ljubljana 1900.
- Prijatelj, Ivan: *Vrazova popotovanja po Slovenskem*, ČZN 6, Maribor 1910 (Prijatelj, *Vrazova popotovanja*).
- Prunk, Janko: *Slovensko-hrvaški odnosi 1914–1918 in jugoslovansko zedinjenje*, ZČ 33, Ljubljana 1979.
- Rački, Franjo: *Jihoslované. Obraz národopisno literárni*, V Praze, Zagreb 1864.
- Rački, Franjo: *Paul J. Šafařík's Geschichte der südslavischen Literatur. II. Illirisches und kroatisches Schriftenthum, III. Das serbische Schriftum*, Prag 1865, Književnik 1865.
- Rački, Franjo: *Odlomci iz državnoga prava hrvatskoga za narodne dynastie*, Beč 1861 (Rački, *Odlomci*).
- Radič, Peter: *Prva slovenska ustavna listina Kranjske*, LZ 7, Ljubljana 1886.
- Radojčić, Nikola: *Svetozar Miletić o jedinstvu Srba, Hrvata i Slovenaca*, Njiva 1, Ljubljana 1921.
- Radosavljevič, Boris: *Katoliška narodna stranka in Hrvati v letih 1897–1903*, ZČ 48, Ljubljana 1994 (Radosavljevič, *Katoliška*).
- Rahten, Andrej: *»Croatia alpestris«: Vprašanje umestitve slovenskih dežel v hrvaške pravaške koncepte*, Annales 12, Koper 2002 (Rahten, *»Croatia alpestris«*).
- Rahten, Andrej: *Trialistične zamisli slovenskih in hrvaških politikov v letih pred prvo svetovno vojno*, Prispevki za novejšo zgodovino 39, št. 2, Ljubljana 1999.
- Rahten, Andrej: *Zadnji slovenski avstrijakant*, ZČ 53, Ljubljana 1999.

- Rahten, Andrej: *Zavezništva in delitve, Razvoj slovensko-hrvaških političnih odnosov v habsburški monarhiji 1848–1918*, Ljubljana 2005.
- Rakovac, Dragutin: *Mali katekizam za velike ljude*, v: Miroslav Šicel (ur.), *Riznica ilirska 1835–1985*, Zagreb–Ljubljana 1985 (*Riznica ilirska*).
- Ravnik Mojca: *Bratje, sestre, strniči, zermani. Družina in sorodstvo v vaseh v slovenski Istri*, Ljubljana–Koper 1996.
- Ravnik, Mojca: *Novost v raziskovanju slovenske Istre*, separat, SAZU, Ljubljana 2002.
- Rotar, Janez: *Trubar in Južni Slovani*, Ljubljana 1988.
- Rozman, Franc: *Odnos Jugoslovanske socialnodemokratske stranke do nacionalnega vprašanja*, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 22, Ljubljana 1982 (Rozman, *Odnos JSDS*).
- Rozman, Franc: *Socialistično delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem*, Ljubljana 1979.
- Rozman, Franc: *Socialna demokracija in nacionalno vprašanje pred letom 1918 in po njem, Slovenske zamisli o prihodnosti okoli 1918*, Ljubljana 2000 (Rozman, *JSDS in nacionalno vprašanje pred 1918*).
- Rozman, Franc: *Tri pisma o tivolski resoluciji 1909*, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 13, Ljubljana 1973.
- Rožman, Irena: *Spolno življenje in kultura rojstva na Dolenjskem od 2. polovice 19. stoletja do 2. svetovne vojne*, doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Ljubljana 2001.
- Rutar, Simon: *»Die Slovenen«*, LZ 3, Ljubljana 1882.
- Rutar, Simon: *Jedinstvo slovenskih dežel od VII. do XIII. stoletja*, LZ 3, Ljubljana 1882.
- Schaffarik, Paul Joseph: *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten*, Ofen 1826, (Šafárik, *Geschichte*).
- Senčić, Albino: *Inventar zbirke matičnih knjiga Povijesnog arhiva Rijeka 1560–1947*, Vjesnik Povijesnog arhiva Rijeka, 37. zvezek, Rijeka 1996.
- Sernec, Janko: *O zgodovinskem pravu*, Čitalnica, 1866.
- Simoniti, Vasko: *Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju*, Ljubljana 1991.
- Slovenska kronika XIX. stoletja I–III*, Ljubljana 2001, 2003 (*Slovenska kronika XIX. stoletja*, številka knjige).

- Slovenska kronika XX. stoletja I–II*, Ljubljana 1997 (*Slovenska kronika XX. stoletja*, št. knjige).
- Slovenska novejša zgodovina 1848–1992*, 1., 2. knjiga, Ljubljana 2005 (*Slovenska novejša zgodovina*, št. knjige).
- Slovenski biografski leksikon*, Ljubljana 1925–1991 (SBL, številka knjige).
- Somogyi, Éva: *Von Zentralismus zum Dualismus*, Budapest 1983.
- Stabej Marko: *Prvi slovenski pravopis*, Slovenska kronika XIX. stoletja, 3. knjiga, Ljubljana 2003 (*Slovenska kronika XIX. stoletja III*).
- Stančič, Nikša: *Etničnost na hrvaškem prostoru u XIX. stoljeću: Od etničke zajednice, plemićkog naroda i pokrajinskih partikularizma do hrvatske nacije*, v: Emil Heršak (ur.), *Etničnost i povijest*, Zagreb 1999.
- Stančič, Nikša: *Gajeva »Još Hrvatska ni propala« iz 1832–33*, Zagreb 1989, (Stančič, *Gajeva*).
- Stančič, Nikša: *Gajeva klasifikacija južnoslavenskih jezika i naroda u vrijeme nastanka »Kratke osnove horvatsko-slavenskog pravopisanja« iz 1830. godine*, Radovi, 18. zvezek, Sveučilište u Zagrebu – Institut za hrvatsku povijest, Zagreb 1985, (Stančič, *Klasifikacija*).
- Stančič, Nikša: *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb 2002 (Stančič, *Hrvatska nacija*).
- Stančič, Nikša: *Što su sve povjesničari izmislili. U povodu najnovijih radova dr. Korunića, Petra*, Časopis za suvremenu povijest 25, Zagreb 1993.
- Stanislav Hafner, *Jernej Kopitar kot avstroslavist*, v: Jože Toporišič (ur.), *Kopitarjev zbornik*, Ljubljana 1997 (*Kopitarjev zbornik*).
- Starčević, Ante: *Djela dra. Anteja Starčevića*, 1. knjiga, Govori, Zagreb 1893.
- Strecha, Mario: *Katoličko hrvatstvo*, Zagreb 1997 (Strecha, *Katoličko hrvatstvo*).
- Strossmayer, Josip Juraj; Rački, Franjo: *Izabrani politički spisi* (ur. Vladimir Koščak), Zagreb 1971 (Strossmayer, Rački, *Politički spisi*).
- Studen, Andrej: *Protinemuški izgredi v Ljubljani leta 1903*, Prispevki za novejšo zgodovino 38, Ljubljana 1998.
- Studen, Andrej: *Stanovati v Ljubljani*, Ljubljana 1995.
- Sturm - Schnabl, Katja: *Der Briefwechsel Franz Miklosich's mit den Südslaven – Korespondenca Frana Miklošiča z Južnimi Slovani*, Maribor 1991.
- Sturm - Schnabl, Katja: *Miklošič in Južni Slovani*, v: Jože Toporišič (ur.), *Miklošičev zbornik*, Ljubljana 1992 (*Miklošičev zbornik*, Ljubljana).

- Sundhaussen, Holm: *Der Einfluß der Herderschen Ideen auf die Nationsbildung bei den Völkern der Habsburger Monarchie*, München 1973.
- Suppan, Arnold: *Oblikovanje nacije u građanskoj Hrvatskoj (1835–1918)*, Zagreb 1999.
- Svoljšak, Petra: »*Al Balcan, al Balcan*«, Slovenska kronika XX. stoletja, 1. knjiga, Ljubljana 1997 (*Slovenska kronika XX. stoletja I*).
- Svoljšak, Petra: »*Jugoslovanski romarji v Evropi*«, Slovenska kronika XX. stoletja, 1. knjiga, Ljubljana 1997 (*Slovenska kronika XX. stoletja I*).
- Svoljšak, Petra: »*Kraljestvo Srbov, Hrvatov in Slovencev*«, Slovenska kronika XX. stoletja, 1. knjiga, Ljubljana 1997 (*Slovenska kronika XX. stoletja I*).
- Svoljšak, Petra: »*Svetovna vojska je bila tisti dan pričeta*«, Slovenska kronika XX. stoletja, 1. knjiga, Ljubljana 1997 (*Slovenska kronika XX. stoletja I*).
- Svoljšak, Petra: *Avstro-Ogrska sprejme mir*, Slovenska kronika XX. stoletja, 1. knjiga, Ljubljana 1997 (*Slovenska kronika XX. stoletja I*).
- Svoljšak, Petra: *Meja med Italijo in Kraljevino SHS*, Slovenska kronika XX. stoletja, 1. knjiga, Ljubljana 1997 (*Slovenska kronika XX. stoletja I*).
- Svoljšak, Petra: *V pričakovanju obnove parlamentarnega življenja*, Slovenska kronika XX. stoletja, 1. knjiga, Ljubljana 1997 (*Slovenska kronika XX. stoletja I*).
- Szabo, Agneza: *Politika Samostalne narodne stranke u doba bana Josipa Šokčevića (1860–1867)*, v: Dušan Klepac, Katica Čorkalo (ur.), *Hrvatski ban Josip Šokčević*, Zagreb–Vinkovci 2000.
- Szabo, Agneza: *Regionalno porijeklo i socialne struktura stanovništva grada Zagreba između 1880. i 1910. godine*, Radovi Instituta za hrvatsku povijest, 17, Zagreb 1984.
- Szabo, Agneza: *Socijalna struktura Slovenaca u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji između 1880. i 1910. godine*, v: Vera Kržišnik - Bukić (ur.), *Slovinci v Hrvatski*, Ljubljana 1995.
- Šepić, Dragovan: *Hrvatski pokret u Istri*, Račice 2004 (Šepić, *Hrvatski pokret*).
- Šidak, Jaroslav: »*Tajna politika*« *Lj. Gaja i postanak njegovih »memoranduma« knezu Metternichu 1846–47*, Studije iz hrvatske povijesti XIX. stoljeća, Zagreb 1973 (*Studije iz hrvatske povijesti*).
- Šidak, Jaroslav: *Hrvatski narodni preporod – Ideje i problemi*, Studije iz hrvatske povijesti XIX. stoljeća, Zagreb 1973 (*Studije iz hrvatske povijesti*).

- Šidak, Jaroslav: *Hrvatski narodni preporodni pokret i grof Janko Drašković*, (Šidak, *Janko Drašković*), Studije iz hrvatske povijesti XIX. stoljeća, Zagreb 1973 (*Studije iz hrvatske povijesti*).
- Šidak, Jaroslav: *Jugoslavenska ideja u hrvatskoj politici do I. svjetskog rata*, Studije iz hrvatske povijesti XIX. stoljeća, Zagreb 1973 (*Studije iz hrvatske povijesti*).
- Šidak, Jaroslav: *Prilog razvoju jugoslavenske ideje do I. svjetskog rata*, Studije iz hrvatske povijesti XIX. stoljeća, Zagreb 1973 (*Studije iz hrvatske povijesti*).
- Šidak, Jaroslav: *Stranački odnosi u Hrvatskoj prije 1848*, Studije iz hrvatske povijesti XIX. stoljeća, Zagreb 1973 (*Studije iz hrvatske povijesti*).
- Šidak, Jaroslav: *Sveučilište do kraja prvoga svjetskoga rata*, v: Jaroslav Šidak (ur.), Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1968.
- Šidak, Jaroslav; Foretić, Vinko; Grabovac, Julije; Karaman, Igor; Strčić, Petar; Valentić, Mirko: *Hrvatski narodni preporod – ilirski pokret*, Zagreb 1988 (*Hrvatski narodni preporod*).
- Šidak, Jaroslav; Gross Mirjana; Karaman, Igor; Šepić, Dragovan: *Povijest hrvatskog naroda 1860–1914*, Zagreb 1968 (Šidak, Gross, Karaman, Šepić, *Povijest*).
- Šimunić, Petar: *Načertanije: tajni spis srpske nacionalne i vanjske politike*, Zagreb 1992, (Šimunić, *Načertanije*).
- Šivic - Dular, Alenka: *Jernej Kopitar in panonska teorija*, v: Joža Mahnič (ur.), *Jernej Kopitar v Vukovem letu*, Ljubljana 1987, (Šivic - Dular, *Jernej Kopitar in panonska teorija*).
- Šivic - Dular, Alenka: *Pojem panonskoslovenski pri Miklošiču*, v: Viktor Vrbnajk (ur.), *Miklošičev zbornik*, Ljubljana 1991 (*Miklošičev zbornik*, Maribor).
- Šlebinger, Janko: *Dobrovský in Slovenci*, Izvestje II. c. kr. državne gimnazije v Ljubljani 1903–1904, Ljubljana 1904.
- Šmid, Gašper: *Uprava Dravske banovine 1929–1941*, Ljubljana 2003.
- Šrepel, Miroslav: *Stjepan Kočever prama ilirstvu*, Vienac, 10. 3. 1883.
- Šrepel, Miroslav: *Vrazova pisma, Građa za povjest kniževnosti hrvatske*, 1. knjiga, Zagreb 1897.
- Štrumbl, Žarko: *Uskoki na Slovenskem in v Žumberku*, Arhivi, št. 1–2, Ljubljana 1991 (Štrumbl, *Uskoki*).
- Šuklje, Fran: *Iz mojih spominov*, 1. del, Ljubljana 1988.

- Šuklje, Fran: *Iz mojih spominov*, 2. del, Ljubljana 1995.
- Šulek, Bogoslav: *Šta namjeravaju Iliri?*, v: Miroslav Šicel (ur.), *Riznica ilirska 1835–1985*, Zagreb–Ljubljana 1985 (*Riznica ilirska*).
- Šuman, Josef: *Die Slovenen*, Wien und Teschen 1881.
- Šumrada, Janez: *Državopravni status Ilirskih provinc s kratkim pregledom upravne ureditve*, v: Vincenc Rajšp, Ernst Bruckmüller (ur.), *Vilfanov zbornik*, Ljubljana 1999.
- Švooger, Vlasta: *Recepcija Herdera u hrvatskome narodnom preporodu na temelju Danice ilirske*, *Časopis za suvremenu povijest* 30, št. 3, Zagreb 1998.
- Švooger, Vlasta: *Südslavische Zeitung, Organ nove epohe kod Južnih Slavena 1849–1852*, Zagreb 2002.
- Terseglav, Marko: *Uskoška pesemska dediščina Bele krajine*, Ljubljana 1996.
- Tibenský, Ján: *Der slawische Gedanke und seine Rolle zu Beginn der slowakischen nationalen Wiedergeburt*, v: Ludovik Holotik (ur.), *L'udovit Štúr und die slawische Wechselseitigkeit*, Wien–Köln–Graz 1969.
- Tomljanovich, William Brooks: *Biskup Josip Juraj Strossmayer: Nacionalizam i moderni katolicizam u Hrvatskoj*, Zagreb 2001 (Tomljanovich, Strossmayer).
- Trdina, Janez: *Dolenjci II*, *Slovan*, 21. 5. 1884.
- Trdina, Janez: *Zbrano delo* (1., 2., 3., 4., 5., 8., 9., 10., 11., 12. knjiga), Ljubljana 1946, 1948, 1951, 1952, 1956, 1957, 1958, 1959.
- Ude, Lojze: *Slovenci in jugoslovanska ideja, Slovenci in jugoslovanska skupnost*, Maribor 1972 (Ude, *Slovenci in jugoslovanska ideja*).
- Ujčić, Tugomil; Ujčić, Vitomir: *Rijeka. Život grada od najstarijih vremena do danas*, Rijeka 1954.
- Umek, Ema; Kos, Janez (ur.): *Vodnik po matičnih knjigah za območje SR Slovenije*, Ljubljana 1972.
- Ušeničnik, Aleš: *Slovenci in Hrvati*, *Čas* 7, Ljubljana 1913.
- Ušeničnik, Aleš: *Nacionalizem in Jugoslavlani*, *Čas* 8, Ljubljana 1914.
- Valenčič, Vlado: *Izseljevanje Slovencev v druge dežele habsburške monarhije*, ZČ 44, Ljubljana 1990 (Valenčič, *Izseljevanje Slovencev*).
- Valentić, Mirko: *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjanja s Hrvatskom 1849–1881*, Zagreb 1981 (Valentić, *Vojna krajina*).
- Valvasor, Johann Weikhard: *Die Ehre des Herzogthum Krain*, Rudolfswerth 1877–79.

- Valvasor, Johann Weikhard: *Topographia Ducatus Carnioliae modernae*, 1679, reprodukcija, Ljubljana 1970.
- Velagić, Zoran: »*Slavni, uljudni i krasni ilirički jezik*«, v: Emil Herak (ur.), *Etničnost i povijest*, Zagreb 1999 (Velagić, *Slavni*).
- Velagić, Zoran: *Razvoj hrvatskog etnonima na sjeverno-hrvatskim prostorima ranog novovjekovlja*, Migracijske teme 13, št. 1–2, Zagreb 1997 (Velagić, *Razvoj hrvatskog etnonima*).
- Vencajz, Janko: *Spomenica o petindvajsetletnici akad. društva »Slovenija« na Dunaji*, Ljubljana 1894 (Vencajz, *Spomenica Slovenije*).
- Viktorovna Kurkina, Ljubov: *Kopitarjeva panonska teorija v luči sodobnih raziskav*, povzetek, v: Jože Toporišič (ur.), *Kopitarjev zbornik*, Ljubljana 1997 (*Kopitarjev zbornik*).
- Vinkler, Jonatan: Pavel Josef Šafárik, *Slovanski narodopis*, diplomsko delo, Oddelek za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Ljubljana 1999 (*Slovanski narodopis*).
- Vitezović, Pavao Ritter: *Oživljena Hrvatska* (prevod in komentar: Zrinka Blažević), Zagreb 1997 (Vitezović, *Oživljena Hrvatska*).
- Vodnik po fondih in zbirkah Arhiva Republike Slovenije*, 3. knjiga, Ljubljana 1999.
- Vodopivec, Peter: *Jugoslovanska ideja v slovenski politiki, Slovenska novejša zgodovina 1848–1992*, 1. knjiga, Ljubljana 2005.
- Voje, Ignacij: *Nemirni Balkan*, Ljubljana 1994 (Voje, *Nemirni Balkan*).
- Voje, Ignacij: *Migracijski procesi v slovenskem prostoru v turškem obdobju*, ZČ 46, Ljubljana 1992 (Voje, *Migracijski procesi*).
- Voje, Ignacij: *Pomen Miklošičevih študij in izdaj virov za preučevanje zgodovine južnoslovanskih narodov* (Voje, *Pomen Miklošičevih*), v: Viktor Vrbnjak (ur.), *Miklošičev zbornik*, Ljubljana 1991 (*Miklošičev zbornik*, Maribor).
- Vošnjak, Bogumil: *Dr. Dragotin Lončar, Slovenci. Načrt slovenske socialne zgodovine*, Veda 1, Gorica 1911.
- Vošnjak, Bogumil: *Gumplowiczewa znanstvena oporoka*, LZ 32, Ljubljana 1910.
- Vošnjak, Bogumil: *Praktično jugoslovanstvo*, Veda 2, Gorica 1912.
- Vraz, Stanko: *Děla Stanka Vraza V*, Zagreb 1877 (*Dela Stanka Vraza V*).
- Vraz (St. Vr.), Stanko: *Knjiženstvo Slovenacah*, Kolo 3, Zagreb 1843.
- Vraz (St. Vr.), Stanko: *Nar. Pěsme Hãrvatah*, Kolo 3, Zagreb 1843.

- Vrtnjak, Viktor: *Kulturna podoba vzhodne slovenske Štajerske*, v: Viktor Vrtnjak (ur.), Miklošičev zbornik, Maribor 1991 (*Miklošičev zbornik*, Maribor).
- Vrhovac, Maksimilijan: *Poziv na sve duhovne pastire svoje biskupije 1813*, v: Miroslav Šicel (ur.), Riznica ilirska 1835–1985, Zagreb–Ljubljana 1985 (*Riznica ilirska*).
- Vukotinović, Ljudevit: *Ilirizam i Kroatizam*, v: Miroslav Šicel (ur.), Riznica ilirska 1835–1985, Zagreb–Ljubljana 1985 (*Riznica ilirska*).
- Vukotinović, Ljudevit: *Zimske misli (ulomci)*, v: Miroslav Šicel (ur.), Riznica ilirska 1835–1985, Zagreb–Ljubljana 1985 (*Riznica ilirska*).
- Wakounig, Marija: *Žandarji ali roparji?, Regionalni vidiki slovenske zgodovine*, Zbornik referatov XXXI. zborovanja zgodovinarjev, Maribor 2002 (Wakounig, *Žandarji ali roparji?*).
- Zadravec, Josip: *Kratak pregled povesnice gimnasie varaždinske, Pèrvo godišnje izvèštenje o c. kr. gimnazii varaždinskoj koncem školske godine 1853*, Varaždin 1853.
- Zajc, Marko: *Dobri, pogumni, zli. Podoba žumberških Uskokov na Kranjskem v drugi polovici 19. stoletja*, Razprave in gradivo, št. 42–43, Ljubljana 2003.
- Zajc, Marko: *Odmevi protisrbskih demonstracij v Zagrebu 1902*, Zgodovina za vse 9, Celje 2002.
- Zajc, Marko: *Problem slovensko-hrvaške meje v 19. stoletju (Žumberško vprašanje)*, magistrsko delo, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Ljubljana 2003.
- Zajc, Marko: *Slovenski odmevi na protisrbske demonstracije v Zagrebu 1902*, diplomsko delo, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Ljubljana 2000.
- Zajc, Marko: *Žumberak ali železnica?*, Slovenska kronika XIX. stoletja, knjiga 2, Ljubljana 2003 (*Slovenska kronika XIX. stoletja II*).
- Zečević, Momčilo: *Na zgodovinski prelomnici*, Maribor 1986.
- Zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1979.
- Zwitter, Fran: *Nacionalni problemi v habsburški monarhiji*, Ljubljana 1962 (Zwitter, *Nacionalni problemi*).
- Zwitter, Fran: *Nekaj problemov okrog jugoslovanskega kongresa v Ljubljani leta 1870*, ZČ 16, Ljubljana 1962.
- Zwitter, Fran: *Postanek političnega ilirizma in ustanovitev Ilirskih provinc, O Slovenskem narodnem vprašanju*, Ljubljana 1990.

- Zwitter, Fran: *Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni*, Ljubljana 1936 (Zwitter, *Prebivalstvo*).
- Zwitter, Fran: *Problem narodnega preporeda pri Južnih Slovanih v Avstriji. Legitimizem in narodnostno načelo, O slovenskem narodnem vprašanju*, Ljubljana 1990.
- Zwitter, Fran: *Slovenski politični prerod XIX. stoletja v okviru evropske nacionalne problematike* (Zwitter, *Slovenski politični prerod*), *O slovenskem narodnem vprašanju*, Ljubljana 1990.
- Žáček, Václav: *Slovanský sjezd v Praze roku 1848*, Praha 1958.
- Žibert, Vinko: *Slovenci na Reki in na Hrvaškem*, v: Vera Kržišnik - Bukić (ur.), *Slovenci v Hrvaški*, Ljubljana 1995.
- Žitko, Salvator: *Slovensko-hrvaški politični odnosi v Istri v času ustavne dobe 1861–1918*, Annales 12, Koper 2002 (Žitko, *Slovensko-hrvaški politični odnosi v Istri*).
- Županić, Niko: *Žumberčani i Marindolci*, Beograd 1912.

Statistični pregledi:

- Oestereichische Statistik*, 1. knjiga, 1. zvezek, Wien 1882.
- Oesterreichische Statistik*, 32. knjiga, 5. zvezek, Wien 1895.
- Österreichische Statistik*, 64. knjiga, 2. zvezek, *Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1900 im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern*, Wien 1905.
- Österreichische Statistik*, Nova vrsta, 2. knjiga, 2. zvezek, *Die Ergebnisse der Volkszählung vom 21. Dezember 1910, Die Ausländer in den im Reichsräthe vertretenen Königreichen und Ländern*, Wien 1913.

Zakonodaja:

- Reichs- Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich*, Wien 1851, 1867, 1868.
- Reichsgesetzblatt für die im Reichsrath vertretenen Königreiche und Länder*, Wien 1870, 1881, 1883.
- Zbornik ugarsko-hrvatskih skupnih zakonah*, Budimpešta 1871, 1881.
- Zoll- und Staats- Monopols-Ordnung*, Aus der kaiserl. königl. Hof- und Staats-Arearial-Druckerrei, Wien 1835.

Tiskana šolska poročila:

Dritter Jahres-Bericht des k. k. ober-Gymnasiums zu Warasdin am Schlusse des Schuljahres 1855, Warasdin 1855.

Drugo godišnje izvještenje o c. k. zagrebačkoj višjoj gimnazii koncem školske godine 1853, Zagreb 1853.

Izvēstje kraljevske gimnazije varaždinske koncem šolske godine 1871, Varaždin 1871.

Izvjēšće kralj. velikoj gimnaziji u Zagrebu koncem školske godine 1879/80, Zagreb 1880.

Izveštaj kr. velike gimnazije u Varaždinu za školsku godinu 1913/14, Varaždin 1914.

Programm des k. k. Gymnasiums zu Neustadtl am Schlusse des Schuljahres 1859, Neustadtl 1859.

Programm des k. k. Gymnasiums zu Neustadtl am Schlusse des Schuljahres 1862, Neustadtl 1862.

Programm des k. k. Gymnasiums zu Neustadtl am Schlusse des Schuljahres 1858, Neustadtl 1858.

Programm des k. k. Obergymnasiums in Rudolfswerth für Schuljahr 1880–81, Rudolfswerth 1881.

Programm des k. k. Real- und Obergymnasiums in Rudolfswerth für Schuljahr 1873–74, Rudolfswerth 1874.

Stenografski zapisniki:

Zapisniki obravnav poslanske zbornice avstrijskega državnega zbora (Stenographischen protokollen über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneter des Österreichisches Reichsrathes).

Zapisniki obravnav gosposke zbornice avstrijskega državnega zbora (Stenographischen protokollen des Herrenhauses des österreichisches Reichsrathes).

Zapisniki obravnav kranjskega deželnega zbora.

Zapisniki obravnav hrvaškega sabora (Dnevnik sabora troedine kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije).

Časopisi in revije (1830–1918):

Agramer Zeitung

Archiv für slavische Philologie

Arkiv za povjesnicu jugoslavensku

Branik

Celske novine

Čas

Časopis za zgodovino in narodopisje (ČZN)

Čitalnica

Danica ilirska

Dolenjske novice

Dom in svet

Glasnik Slovenske matice (GSM)

Hrvatska domovina

Hrvatsko kolo

Izvestja muzejskega društva za Kranjsko

Koledarček

Kolo

Kres

Kroatische Revue

Laibacher Wochenblatt

Laibacher Zeitung

Letopis Matice slovenske (LMS)

Ljubljanski časnik

Ljubljanski zvon (LZ)

Napredna misel

Narodne novine

Naši zapiski

Neue freie Presse

Novice

Novine dalmatinsko-slavonsko-horvatske (Novine dsh)

Obzor

Omladina

Pozor

Rimski katolik

Slavenski jug

Sloboda

Slovenec

Slovenija

Slovenski glasnik

Slovenski list

Slovenski narod

Veda

Vienac

Zbornik Matice slovenske (ZMS)

Fotografije in zemljevidi

Na naslovnici je izsek iz zemljevida Karla Czoerniga *Ethnographische karte der österreichischen Monarchie*, Dunaj 1856 (Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani).

Slike na str. 58, 81, 111, 127, 141, 200, 332: *Zaslужni Hrvati XIX. stoljeća*, Rijeka 1992 (reprint iz 1901); str. 32: *Slovan*, 15. 6. 1886; str. 42: *Slovan*, 1. 5. 1885; str. 46: *Riznica ilirska*, Zagreb, Ljubljana 1985; str. 83, 131: *Hrvatski sabor*, Zagreb 1995; str. 90, 198, 204, 206, 225, 277, 282, 283: *Slovenska kronika XIX. stoletja 1–3*, Ljubljana 2001–2003, *Slovenska kronika XX. stoletja 1*, Ljubljana 1995; str. 257, 258, 265: *Hinko Smrekar*, Ljubljana 1957; str. 330, 351: Janez Vajkard Valvasor, *Topographia Ducatus Carnioliae modernae*, Ljubljana 1995.

Zemljevidi na str. 99, 100: Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani; str. 290: *Slovenska kronika XIX stoletja 1*, Ljubljana 2001; str. 295: *General-Karte von Krain*, Wien 1910 (Slovanska knjižnica, Ljubljana); str. 328: Ivan Dizma Florjančič, *Ducatus Carnioliae Tabula Chorographica*, Ljubljana 1995; str. 327, 335, 336: Mape katastrof, Arhiv Republike Slovenije v Ljubljani; druge slike: Zbirka portretov Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani, arhiv založbe, zasebna zbirka avtorja.

Imensko kazalo

A

Adamič, Simon 317
Adamić, Ljudevit 317

B

Badovinac, Nikola 345, 347, 349, 350
Baldacci, Anton 290
Baltić, Mojsije 54
Banac, Ivo 39
Bánffy, Dezsö (Desiderius) 231
Barbo, Bernard 325
Barth, Fredrik 287
Bazala, Albert 260
Bedeković, Koloman 181
Belcredi, Richard 137, 154, 156, 161, 166
Bernath, Vinzenz 334
Bernolák, Anton 68
Beust, Friedrich Ferdinand 156, 163
Bezenšek, Anton 272
Bjelovučić, Nikola Zvonimir 272, 274
Blažević, Zrinka 41
Bleiweis, Janez 69, 87, 88, 116, 120, 144, 145, 148, 160–162, 198, 199, 202, 214, 261, 331
Bleiweis, Karel 233
Brejc, Janko 236, 238
Brlić, Andrija Torkvat 120, 150
Bučić, Mihajlo 211
Bulić, Nikola 298

C

Caf, Oroslav 56, 64, 65
Camoens, Luis de 64

Cankar, Ivan 267, 271
Cavour, Camillo Benso 123
Celestin, Fran 169, 171, 210
Ciliga, Vera 172, 173
Ciril (slovenski blagovestnik) 30, 146
Coronini - Cronberg, Ivan 124
Costa, Etbin Henrik 160
Cuvaj, Slavko 244
Cvirn, Janez 19
Czartoryski, Adam 73
Czoernig, Karl 16, 102–107, 115, 146, 203, 319, 384

Č

Čelakovský, František Ladislav 55
Čop, Matija 48, 53, 55, 56, 317

D

Daničić, Gjuro 96, 109, 110, 112, 211, 213, 217, 219, 220
Demeter, Dimitrije 117, 119
Demeterović, Juraj 266, 267
Dermota, Anton 267, 268, 272
Deschmann, Karl (Dežman, Dragotin) 179, 201, 214, 343, 344
Deželić, Gjuro 207, 208, 219
Deželić, Velimir 219
Dežman, Ivan 317
Dobrića, Juraj 228
Dobrovský, Josef 21–31, 33, 34, 41, 47, 48, 209, 253
Drašković, Janko 16, 50–52
Drechsler, Branko 261, 262

Drobnič, Josip 91
Dušan (srbski car) 75, 109, 119

E

Einspieler, Andrej 93, 94, 137, 160
Erdödy, Tomaž 325

F

Fasching, Franz 215
Fekonja, Andrej 252–254
Ferdinand I. (avstrijski cesar) 291
Ferdinand I. (avstrijski nadvojvoda, češki, ogrski in hrvaški kralj) 131, 280, 323, 325
Ficker, Adolf 16, 107, 115, 203
Florjančič, Ivan Dizma 328, 329, 384
Folnegović, Fran 224, 227, 230, 232–234
Franc Ferdinand (nadvojvoda) 239, 242, 279
Franc I. (avstrijski cesar) 74, 289, 290
Franc Jožef I. (avstrijski cesar) 155, 157, 163, 168
Francisci, Ján 69
Frank, Josip 227, 232, 234, 238, 242, 352

G

Gaj, Ljudevit 16, 26, 33–35, 37, 41–48, 50, 51, 54–64, 66, 69, 72–74, 79, 80, 87, 94, 109, 113, 120, 146, 148, 149, 162, 167, 195, 196, 211, 253, 254, 384
Gaj, Velimir 162
Gal, Martin 325
Garašanin, Ilija 15, 74, 75
Gorup, Jožef 317
Götz, Johann 334

Gregorič, Alojzij 175
Gregorič, Vinko 350
Gross, Mirjana 96, 109, 117, 120, 150, 155, 170, 237–239
Grün, Anastazij (Aleksander Auer-sperg) 67
Gumplowicz, Ludwik 277

H

Habdelić, Juraj 95
Hain, Joseph 104
Hanka, Vaclav 43
Haulik, Juraj 331, 332
Heraklej 27
Heraković, Štefan 72
Herder, Johann Gottfried 16, 21, 22, 54, 60
Heric, Fran 272
Hicingner - Podlipski, Peter 91, 116
Hladnik, Matevž 144
Hochenwart, Carl 181
Hranilović, Jovan 298, 321
Hren, Tomaž 206
Hribar, Ivan 220, 223, 225, 226, 233, 234, 272, 273, 283, 284, 317, 349
Hubad, Fran 215

I

Ilešič, Fran 13, 33, 63, 69, 254, 256–263, 271–273, 316

J

Jagić, Vatroslav 117, 118, 149–151, 153, 208–210, 218, 219, 255, 263
Jagritsch (črnomaljski okrajni glavar) 346
Jaklin, Mihael 28
Jambreščak 212–214

- Janežič, Anton 93, 143, 145, 148
Janežič (poslanec) 238
Janković, Julije 125, 232
Jarnik, Urban 57, 60, 64, 251
Jelačić, Josip 71, 81, 82, 84, 86, 97,
109, 132, 168
Jeran, Luka 65, 88, 89, 93
Jeriša (študent) 93
Jonke, Ljudevit 142
Jožef II. (avstrijski cesar) 288
Jožef (ogrski palatin) 289
Jurčič, Josip 11, 12, 148, 169, 170,
174–176, 182, 183, 185, 186,
188–190, 195, 205, 251, 262, 292,
340
- K**
- Kadionik, Antun 304
Kadlec, Karel 272
Kalan, Andrej 236, 237, 348, 351
Karađorđević, Aleksander 74
Karadžić, Vuk Stefanović 15, 16, 34,
35, 59, 66, 75, 88, 96, 108–110, 112,
113, 115, 117–120, 132, 148, 150,
151, 172, 199, 215
Karel II. (nadvojvoda Notranje Avstrije)
323
Kastelic, Miha 56, 61
Keresturi, Josip 133
Kermavner, Dušan 138, 165, 171–176,
201, 229
Kersnik, Janko 165, 169, 171, 225, 226
Khuen - Héderváry, Károly (Dragutin)
224, 227, 232, 240, 241, 345
Kidrič, Franc 62
Kisovec, Vekoslav 272
Klaić, Miho 233
Kliska, Simon 334
Klun, Karel (Karol) 235, 344, 348, 349,
351
Klun, Vinko Fererri 115–118
Knaflič, Vladimir 271
Knesović, Stanislaus 334
Kobe, Jurij 112, 113, 116
Koblar, Anton 350
Kobler, Giovanni 317
Kočevar - Žavčanin, Ferdo 113, 136,
142, 144, 174, 179, 251, 300
Kočevar, Štefan 54–56, 58, 59, 61, 65,
82, 83
Kollár, Jan 21, 31–34, 37, 43, 47, 48, 51,
63, 68, 89, 90
Kompere, Josip 235
Konstantin Porfirogenet 31, 35, 113,
128, 135, 204
Kopitar, Jernej 15, 21–31, 34, 37, 41,
47, 48, 53, 65–67, 70, 88, 95, 96,
108, 113, 115, 121, 148, 196, 197,
199, 200, 207, 209, 210, 253, 258,
280
Korošec, Anton 281
Korunić, Petar 52, 79, 83–85, 92–94,
116, 118, 121, 135, 139, 142, 148,
150, 151, 161, 164, 166–168
Koruza, Josip 276
Korytko, Emil 62
Kostić, Laza 178
Košaker (postojnski okrožni glavar)
331
Koščak, Toma 38
Kozler, Peter 16, 86, 97–104, 106, 107,
115, 116
Kramer, Albert 268

Krek, Janez Evangelist 235–238, 247,
249, 279, 280, 349
Kremlj, Anton 65
Kresić, Milan 272, 275
Krešić, Mijo 297
Kristan, Etbin 264–267, 281
Križaj, Bojan 12
Križanić, Ivan pl. 350
Križanić, Juraj 39, 209
Krzlišnik - Bukić, Vera 19, 268, 316,
319, 320
Kukuljević Sakcinski, Ivan 69, 72, 81,
96, 110–112, 119, 130, 132, 162, 210
Kunšić, Josip 133
Kurelac, Franjo 142, 143, 174
Kurkina, Ljubov Viktorovna 30
Kvaternik, Eugen 125, 126, 132–135,
172, 182, 208, 230
Kvaternik, Romuald 133
Kveder, Zofka 258, 301

L

Laginja, Matko 228, 230
Laschan, Wilhelm 334
Laufenstein, Anton 331
Lenković, Ivan 323, 325
Leopold I. (avstrijski cesar) 40, 325
Levec, Fran 148, 165, 169–172, 225,
226, 254, 255
Levstik, Fran 143, 145–148, 150, 160,
164, 201, 211, 255, 262, 268, 292
Lichtenberg, grof 331–333
Linhart, Anton Tomaž 24
Lisac, Andrija Ljubomir 302
Ljudevit Posavski 129, 168, 200, 218
Lončar, Dragotin 267, 268, 272
Lopašić, Radoslav 214, 322, 343

Lueger, Karl 231
Lukežič, Irvin 317

M

Macun, Ivan 67, 87, 88, 90, 93, 111,
142, 150, 261
Mahnič, Anton 235, 245, 246, 270
Majar, Matija 63, 64, 78, 79, 86, 89–91,
93, 94, 115, 138, 145
Makanec, Milan 183, 184, 188
Mal, Josip 352
Mandić, Matko 228
Marija Terezija 125, 288, 289, 326
Matiašič, Vekoslav 304
Matjašič, Jurij 54, 55
Matok, Ivan 171, 175
Matoš, Antun Gustav 272, 275
Mazovec, Ivan 246, 247, 276
Mazzini, Giuseppe 132
Mažuranić, Ivan 60, 96, 139, 154, 155,
184, 185, 188, 201, 202, 227
Melik, Vasilij 78, 79, 338
Metod (slovanski blagovestnik) 30,
146
Metternich, Klemens 77
Miklošič, Fran 15, 16, 54, 55, 58, 64,
65, 79, 81, 88, 93, 95, 96, 101, 105,
108, 110, 112, 113, 115, 117, 118,
121, 147, 148, 151, 153, 168, 190,
196, 199, 200, 204–207, 209–211,
213–215, 217–221, 253, 339, 340,
354
Mikloušič, Tomaš 38
Milčetić, Ivan 207–210
Milčinović, Andrija 279
Milčinski, Fran 272
Milutinović, Kosta 173

Miškatović, Josip 174–176, 188
Mrazović, Matija 126, 131, 161, 169,
176–178, 181, 188, 192, 202
Mrazović, Ladislav 169
Mulin, Juraj 38
Murko, Anton 54, 58, 65, 66
Murko, Matija 219
Muršec, Jožef 64, 88, 97

N

Nabergoj, Ivan 188, 230
Napoleon, Bonaparte 24, 289, 329
Napoleon III. (francoski cesar) 123
Navratil, Ivan 91, 148, 342, 344, 345
Nemec, Josip 304
Nidorfer, Marko 304
Nikolaj I. (ruski car) 72
Novaković, Stojan 272
Novotny, Anton 334

O

Obrenović, Mihajlo III. (srbski knez)
164, 165
Ostrožinski Utješenović, Ognjeslav 84,
85
Ožegović, Metel 82

P

Pacel, Vinko 86
Pajk, Janko 146, 147, 261
Paradeiser, Ivan Ernest 325
Pejačević, Ladislav 202, 226, 227, 341,
345
Perkovac, Ivan 161
Pernar, Augustin 118
Perušek, Rajko 255, 256, 272
Petre, Fran 54, 59, 61, 90
Petrečić, Petar 209

Pieroni, Giovanni 350
Pleterski, Janko 229, 235, 239, 242,
243
Pleteršnik, Maks 216, 254, 272
Podgornik, Fran 229, 230
Podgoršek, Nataša 135
Pogačnik, Jože 25, 30, 59, 65, 258
Poklukar, Jožef 93
Poklukar, Josip 176, 344
Polić, Ladislav 272, 274
Pop Dukljanin 128
Prannspenger, Viljem 325
Premru, Hermann 304
Prepeluh, Albin (Abditus) 267
Preradović, Dušan pl. 272, 275
Prešeren, France 54–56, 61–64, 193,
196, 252, 256–260, 262, 268, 269
Pribojević, Vinko 39
Prica, Maksimilijan 71, 126
Prijatelj, Ivan 61, 87, 90–93, 96, 137,
138, 146, 169, 171, 178, 188, 195,
252, 256, 258, 259, 261–263,
268–271
Prokopij iz Cezareje 128
Puntar, Josip 276

R

Rački, Franjo 112, 117, 119, 120,
125–130, 135, 139–142, 149–155,
177, 178, 184, 205, 208–210, 220,
221, 233, 236
Radics, Peter pl. 137
Radojčić, Nikola 173
Radosavljevič, Boris 236
Rahten, Andrej 180, 234, 239, 327,
339, 344
Raič, Božidar 148, 160

- Rajšp, Anton 302
 Rasp, Ernest Viljem 325
 Rauch, Levin 154, 158, 171, 176, 180–182
 Rauch, Pavao 242
 Ravnikar, Matevž 63
 Razlag, Radoslav 93, 176, 190
 Rechberg, Johann 135
 Renan, Ernest 247
 Rešetar, Milan 272
 Rostohar, Mihajlo 248, 268, 270, 271, 276, 277
 Rudež, Jožef Anton 65
 Rutar, Simon 217
- S**
- Sarau, Korbinian 326
 Savinschegg, Josef 337, 338, 341, 344, 345
 Schadek, Adolfo 304
 Schlözer, August Ludwig 22
 Schmerlig, Anton 137
 Schumann, Gustav 334
 Schweiger, Franc 329, 348
 Sernek, Janko 148, 159
 Sernek, Josip 272
 Simić, Peter 334
 Simonetti, Ivan 317
 Simonič, Franc 215–217
 Sladović, Ferdinand 304
 Slanc, Karel 272, 274, 299
 Smičiklas, Tadija 169, 347
 Smodlaka, Josip 272
 Smrekar, Hinko 257, 258, 265, 283
 Spinčić, Vjekoslav 228, 230, 238
 Stančić, Nikša 33, 52, 84, 85
 Starčević, Ante 40, 109, 110, 125, 132–134, 171, 172, 180, 192, 193, 199, 200, 212, 214, 218, 228, 232–234, 236, 267, 347
 Starčević, Mile 243
 Stare, Josip 224, 254
 Stare, Josipina 329
 Strehe, Franjo 39
 Stremecki, Gjuro 304
 Stritar, Josip 148, 201
 Strossmayer, Josip Juraj 130, 131, 135, 139–142, 155, 156, 161, 165, 176, 177, 183, 205, 232
 Supilo, Franjo 238, 241, 272, 274
 Suppan, Josef 336, 337
 Surckh, Jurij 325
 Svetec, Luka 93, 160, 163, 164, 344
 Szabo, Agneza 155, 305, 306
- Š**
- Šadek, Teodor 304
 Šafárik, Jozef 31–37, 41, 44, 45, 47, 51, 68, 89, 103, 106, 109, 112, 115, 119, 153, 154, 172, 207–209, 253
 Šantelj, Saša 272
 Šenoa, August 199, 200, 210
 Šidak, Jaroslav 73
 Šilović, Josip 272, 274
 Šinek, Rajko 272, 273
 Šokčević, Josip 124, 154
 Štúr, Ľudovít 68–71
 Šubic, Jožef 88
 Šuklje, Fran 169, 210, 226, 254, 282–284, 353
 Šulek, Bogoslav 69, 80, 109, 110, 135
 Šuman, Josip 215–218, 220
 Šušteršič, Ivan 215, 235, 239, 242–244, 249, 276

T

Taaffe, Eduard 202, 226, 231
 Tavčar, Ivan 220, 224–226, 229, 230,
 233, 234, 238, 283, 284, 348–350
 Terseglav, Franc 249
 Thurn, Franc 325
 Tisza, Kálmán (Koloman) 226, 341
 Tkalčević, Adolf Veber 70, 71
 Toman, Lovro 137, 160, 163, 190
 Tomić, Petar 169–171, 272
 Tomljanovich, William Brooks 140,
 164, 165
 Tomšič, Anton 176–178
 Tonkli, Josip 178
 Torbar, Josip 150
 Trdina, Janez 116, 117, 143, 205–207,
 223, 293, 296, 299–302, 317, 321
 Tresić - Pavić, Ante 241
 Trstenjak, Davorin 91, 176, 188, 261
 Trubar, Primož 26, 27, 147, 211, 218,
 253, 262, 317
 Trumbić, Ante 233
 Tuma, Henrik 267, 272–274
 Turkuš, Antun 195
 Turner, Pavel 272

U

Ude, Lojze 239, 272–274
 Ullepitsch (Ulepič), Karel Aleksander
 Adam 331, 333
 Urankar, Jožef 143
 Ušeničnik, Aleš 247, 270, 271, 276–278

V

Valenčič, Vlado 305, 306, 315
 Valvasor, Janez Vajkard 40, 88, 317,
 326, 329, 330, 350, 351
 Vavpotič, Ivan 282

Vencajz, Janko 171, 172
 Vitezović, Pavao Ritter 40, 41, 45, 133
 Vodnik, Valentin 23, 25, 262
 Vogrinc, Josip 304
 Vončina, Ivan 184
 Vošnjak, Bogumil 268, 269, 271, 272,
 274, 279
 Vošnjak, Josip 160, 163, 176, 177, 344
 Vošnjak, Mihael 272
 Vraz, Stanko (Jakob Frass) 13, 36, 53,
 55–67, 69, 87, 91, 144, 146, 186,
 187, 196, 197, 210, 223, 252, 254,
 258, 259, 261, 262, 267, 269, 271,
 280
 Vrhovac, Maksimilijan 39, 289
 Vrtovec, Matija 97
 Vukasović, Filip 24
 Vukotinović, Ljudevit 66, 130

W

Wekerl, Sándor 242
 Wendelin, Harald 305
 Wilson, Woodrow 281

Z

Zach, František 74
 Zarnik, Valentin 168, 169, 212–214,
 338, 339, 343, 344
 Završnik, Josip 317
 Zois, Žiga 24, 28
 Zrinjski, Peter 133
 Zrinjski Šubić, Nikola 162
 Zupan, Jakob 48
 Zwitter, Fran 79, 173

Ž

Žemlja, Jožef 65
 Živković, Jovan 184

